ATYRAU UNIVERSITY

№3 (74)
ҚЫРКҮЙЕК,
2024

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF THE ATYRAU UNIVERSITY

№ 3 (74) 2024

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2024
г. Атырау, 2024
Atyrau, 2024

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор
п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары
э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор
э.ғ.к., қауым. проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы
т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	ә.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.М. Бакирбекова	э.ғ.к., қауым. проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санакоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиетова	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
к.э.н **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор
к.э.н., асс.проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф., АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиетова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor
candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor
candidate of economic sciences **K. Utepkaliyeva**

Scientific editor
candidate of economic sciences, ass. prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary
candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aigul Bakirbekova	cand. of econ., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".
The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022
Periodicity: 4 times a year.
Circulation: 300 copies.
Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Koltsov K.P., Koltsova K.P. Party and political system of the fifth Republic and problems of integration in Europe (50-60 years. XX century)..... 7

Темиртон Ғ. Замануи цифрландыру технологияларының музей экспозициялық жұмысында қолданылуы жөнінде [To the application of modern digital technologies in museum exhibition activities]... 15

Джумагалиева К.В., Аубакирова Х.А., Демеуова Н.К. Система государственного регулирования соляной отрасли в Российской империи в XVIII-XIX веках [The system of state regulation of the salt industry in the Russian empire in the XVIII-XIX centuries]..... 26

Кенжебаев Ғ.Қ., Еңсенов Қ.А., Мәден А.Т. Қазақ қоғамындағы байлар институты (XIX-XX ғғ.) [Institute of bais in kazakh society (19th – 20th centuries]..... 38

Журасова А.Ш. Орал облысындағы кәсіптік білім беру ісінің қалыптасу тарихынан (XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ.басы) [From the history of the formation of vocational education in the ural region (the second half of the XIX-early XX century)]..... 49

Ахметова У., Байгалиев Ж., Жумабаев А. Ортағасырлық қыш шарлар: зерттелуі және мәселелері (Атырау облысы материалдары бойынша) [Medieval ceramic balls: research and questions (based on materials from Atyrau region)]..... 62

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Dikici H., Sikinbayev B. Study of the influence of artificial intelligence technologies on the independent formation of information culture in teenagers with visual impairments..... 75

Аубакирова С.Д., Абенова Н.Р. Проблемы тьюторского сопровождения в адаптивном спорте: экспертные оценки методов интеграции детей с расстройствами аутистического спектра [Problems of tutorial support in adaptive sports: expert assessments of methods for integrating children with autism spectrum disorders]..... 86

Duisenova M.M. The impact of gamified educational applications on secondary school students' achievement in learning english as a foreign language..... 98

Аспанова Г.Р., Тургунбаева Б.А., Жапарова Б.М., Жандилова А.Т. Мотивационно-когнитивный компонент формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза [Motivational-cognitive component of formation of personal brand of a teacher in students of pedagogical university]..... 108

Егенисова А.Қ., Көшімова Б.А., Мамбетова А.И., Шарипова А.Б. Маңғыстау облысын озыңқы кадрлармен қамтамасыз етудің өңірлік стандарттарын әзірлеу және жаңа кәсіптер атласын қалыптастыру [Development of regional standards for providing the Mangystau region with advanced personnel and the formation of an atlas of new professions]..... 121

Джумагалиева У.З., Ананьева С.В., Демченко А.С. Анализ жанра беллетризованной биографии как средство совершенствования литературоведческих компетенций студентов (на материале исследований романов-эссе В. Михайлова) [Analysis of the genre of fiction biography as a means of improving literary competences of students (on the material of research of novels-essays by V. Mikhailov)]..... 131

Токжигитова Н.К., Садыкова А.О., Токжигитова А.Н., Оспанова Н.Н. Педагогические основы использования технологии геймификации по дисциплине «информатика» [Pedagogical foundations of the use of gamification technology in the discipline “informatics”]..... 142

Абыканова Б.Т., Кусаинов Г.М., Бекова Г.Т., Салыкбаева Ж.К. Модель организации процесса дистанционного обучения учителей малокомплектной школы [Model of organization of the process of distance training for a small school]..... 157

Жусупкалиева Г.К., Куанбаева Б.У., Рахметов М.Е. STEM технологиясын жүзеге асыру және дамытуда физика мұғалімдерінің дайындығын зерттеу мәселелері [Problems of studying the training of physics teachers in the implementation and development of STEM technology]..... 170

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Mammadov J., Hasanov P. Economic aspects of cultural industries in Azerbaijan..... 179
Goldenova B., Dyussegalieva B. The impact of digital technologies on the efficiency of milk and meat production in small businesses..... 193
Төлепов Ә.Е., Арын А.М., Исаева Б.К., Шаяхметова Л.М. Қазақстанның ғылыми сыйымды экономикасының әлеуетінің қалыптасу жағдайын бағалау [Assessment of the state of formation of the potential of the knowledge-based economy of Kazakhstan]..... 206
Сағынбай Ә.Ғ., Қабылқайратқызы Р., Даулиева Ғ.Р., Қондыбаева С.К. Қазақстан Республикасындағы кедейлік тереңдігі көрсеткішінің жұмыссыздыққа ықпалы [Impact of the poverty index on unemployment in the Republic of Kazakhstan]..... 217
Досжан Р.Д., Жумадилова Т.Б., Куанова Л.А. Банк жүйесінің тұрақты дамуының библиографиялық талдауы [Bibliographic analysis of the sustainable development of the banking system]..... 230
Жуламанова Д.Б., Ниеталина Г.К. Қазақстан Республикасының еңбек нарығына таланттарды тарту маңыздылығы мен мәселелері [The importance and problems of attracting talents to the labor market of the Republic of Kazakhstan]..... 244
Сабирова Р.К., Естурлиева А.И., Андабаева Г.К., Бисалиева Ш.С. Атырау облысында адами капиталдың көші-қоны [Migration of human capital in Atyrau region]..... 255
Сактаганова Г.С., Бакирбекова А.М., Тулаганов А.Б., Айнабекова И.Т. Оценка и выявление проблем в инновационном развитии транспортно-логистической системы Казахстана [Assessment and identification of problems in the innovative development of the transportation and logistics system of Kazakhstan]..... 266

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Мухамеджанов О.З. Роль международного сотрудничества по вопросам охраны окружающей среды [The role of international cooperation on environmental issues]..... 279
Turlykhankyzy K., Buribayev Ye.A. Labor discipline and labor market regulation activities..... 299
Абдукаримова З.Т., Бауберикова А.Б., Умбетбаев С.А. Проблемы правового регулирования противодействия экстремизму и терроризму в местах лишения свободы [Problems of legal regulation of countering extremism and terrorism in places of detention]..... 311
Сактаганова И.С., Суркова С.С., Сактаганова А.Б., Рзабай А.И. Актуальные проблемы договора займа в Республике Казахстан [Current problems of the loan agreement in the Republic of Kazakhstan]..... 322

IRSTI 11.09.09 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.01**
UDC 329.1/6

K.P. Koltsov[1*], K.P. Koltsova[1]

B.B. Gorodovikov Kalmyk State University
Elista, 358000, Republic of Kalmykia
*e-mail: petrkoltsov52@mail.ru

PARTY AND POLITICAL SYSTEM OF THE FIFTH REPUBLIC AND PROBLEMS OF INTEGRATION IN EUROPE (50-60 YEARS. XX CENTURY)

Abstract.

Modern France is a republic of a mixed parliamentary-presidential type. The Fifth French Republic's political system has several advantages and disadvantages, but it has proven its viability in modern times. France is one of the leading countries in the European Union, disputing the leadership of neighboring Germany. Interestingly, the mixed form of government was combined in the history of France with bright leaders, and the founder of the Fifth Republic was Charles de Gaulle. Historical development predetermined a strong presidential power in France - the president has significant constitutional rights, and he forms the government, which, however, cannot function normally without the support of the National Assembly. In general, despite the mixed type of republic, the advantage of the president of the country is obvious. An appeal to the history of France, therefore, is an important point in understanding the transformation of the party-political system in the context of European integration.

The article considers the party-political system of the Fifth Republic and the problems of integration in Europe (50-60s of the XX century) in the context of European integration and civilizational features of Western Europe. It also presents the party-political system of France in the context of the new system of international relations, as one of the main participants in the process of European integration. At the same time, the development and expansion of European construction influence the dynamics of systemic transformations in France and change its political system.

Key words: the New Republic, party-political system, constitutional program, parliament, new Constitution, historical memory, society.

Introduction.

In France, European policy has always been important, as it has allowed it to find its rightful place in the European system of states. Thanks to its active participation in the EU integration structure, France has managed to strengthen its leading position in Europe.

The transition from an industrial society to a post-industrial one, characterized by an increase in the standard of living and education, geographical mobility, the widespread use of mass media, and the development of the tertiary sector, also had consequences in the political sphere. One of them was an increase in the average level of political competence, the other was an increase in the importance of «post-material values», which attach importance to freedom of expression, rather than purely physical and economic security.

For France, the shift in the center of gravity of the political struggle from the basic principles of socio-economic development to the solution of specific issues has led to a new institutionalization of political parties. The study of the experience of the socio-political system of the V Republic and the problems of integration in Europe in the 50-60 years XX century is interesting and does not lose its relevance, but also takes on an additional meaning in our days.

The relevance of the study is determined by the systemic transformation of the party-political system of France in the context of European integration in the 50s-60s, the experience of which allows us to derive certain mechanisms of interaction with the system's politics.

Of great importance in the development of theoretical and methodological aspects of the study of the evolution of the French political system are the works devoted to the political history

of France in the period of the III, IV, and V Republics, including the works of French authors Fr. Gogel [1], S. Sur [2], N. Copen [3] and others.

To study the transformation of the French party-political system and the influence of integration processes on its evolution, the works containing an analysis of the influence of civilizational features of Western Europe on the formation of the French model of party-political construction are of great interest.

Materials and methods of research.

The party-political system of society refers to social systems that interact with each other, as well as with natural systems, forming complex macro-socio-ecosystems. They develop both according to statistical laws and trends and according to dynamic laws. According to some experts, the political system is a real mechanism for the formation and functioning of power in society, which includes the «state», as well as parties, mass media, political associations and associations, and various political entities (groups and individuals) and their relationships, political consciousness and culture, and political norms.

When considering the party-political system of France, we focus on some initial propositions that have theoretical and methodological significance. One of these propositions is that the political system is considered a relatively independent and self-regulating social organism, immersed in the social environment and responding to external impulses (signals). Being a subsystem of a more general social system, the political system is not absorbed by the environment but has boundaries separating it from the environment. In this context, the problem of party-political construction is analyzed by a well-known specialist, political scientist M. Duverger [4]. And the political system and activity of governments, from the XVIII century to the middle of the XX century, are considered in the work of the French specialist P. Avril [5].

Results and its discussion.

The collapse of the Fourth Republic and its replacement by the V Republic was a natural process. The V Republic stems from the crisis, the undermining and inability of the parliamentary regime to deal with the problems facing France, most notably the decolonization of Algeria. The colonial war of 1954-1962 in Algeria brought the regime of the IV Republic to a standstill, split French society into two opposing camps, («Algeria French») and («Algeria Independent»), and after the military coup of May 13, 1958, the top military and civilian «ultra» in Algeria put France in danger of democratic institutions in France itself.

In this situation, some of the ruling circles decided to call General Charles de Gaulle to power again, as the «supreme arbiter», who had left the country's political arena since 1953. General de Gaulle made a fundamental change in the regime of the IV Republic an indispensable condition for this «arbitration», demanding the adoption of a new constitution. Its terms were accepted in record time. Charles de Gaulle had a «historic chance» of the concept of a «strong state». The general's inner circle, led by M. Debre and R. Kapitan, developed a draft of a new constitution. M. Debre is a prominent political theorist and statesman. During the Second World War, he published a number of works devoted to the constitutional problem of France.

During the years of the IV Republic, M. Debre strongly criticized the constitutional regime. With the coming to power of Gaullism, the nature of his political writings changed somewhat, as he tried to make the Gaullist doctrine more universal. When he was removed from power, M. Debray continued to defend the principles of the native policy of France in his works [6].

As you know, the constitutional program of Charles de Gaulle was outlined by him back in 1946 on June 16 in a famous speech in Bayeux: «From the head of state, placed above the parties and elected by an expanded board… the executive power must emanate». In his speech at Bayeux, Sh. de Gaulle, as he later admitted, deliberately omitted to mention that he had always considered it necessary to seek the election of the President of the Republic by direct and universal suffrage. In the context of the first post-war years, he considered it «inappropriate» to advocate for the implementation of the basic principle of «direct democracy». However, he noted that «... the key

to the code of our regime is the institution of the president of the republic, who is elevated to his post by the mind and feelings of the French in order to be the head of the state and the leader of France» [7].

The new constitution brought to its logical conclusion the main provisions of the Gaullist doctrine of the state, which were formed over many years and expressed by Sh. Both by de Gaulle and his supporters. The Constitution of 1958 became the basis of the new regime-the Fifth Republic. It replaced in France a republic of parliamentary type with a republic of presidential type of government.

The main difference from the Constitution of the Fourth Republic is a significant expansion of the prerogatives of the executive branch (president and government) at the expense of the legislative (parliament) [8].

Parliament has lost many of its most important prerogatives, in particular, the prerogative to form a government. With the general weakening of the role of the Parliament in the system of power, the traditional balance of powers within the Parliament was also disrupted, since the second chamber (the Senate) was given more opportunities than before to block decisions of the National Assembly. At the same time, the President of the Republic, who, in accordance with the Constitution, appoints and directs the Government alone, has enormous powers (Articles 8, 12). The National Assembly retained the right to pass a vote of confidence in the Government (Article 49). However, the President can use such formidable weapons as dissolving the Parliament and calling early elections in response. The President of the Republic became a key figure in French politics.

Under the new Constitution, he has the right to appoint the Prime Minister and, on his proposal, individual ministers, to return bills passed by Parliament for new discussion, and to refer to a general referendum, on the proposal of the Government or both chambers, any bill concerning the organization of State power or approval of international agreements that may affect the activities of State institutions. Article 16 of the Constitution gives the President of the Republic the right to assume full power in the country in emergency situations. When the institutions of the republic, the independence of the nation, the integrity of its territory or the fulfillment of international obligations are under serious and immediate threat, and the normal functioning of the constitutional bodies of State power is disrupted, the President of the Republic takes measures that are dictated by these circumstances. A simple consultation with the Prime Minister, the Presidents of both Houses of Parliament and the Constitutional Council is sufficient.

In the historical memory of each nationзапечатлелись, the names of people who rendered extremely important services to their fatherland are imprinted. These names usually became symbolic: they were written on banners by political forces who wanted to give their ideas and policies greater weight, to introduce them into the mainstream of a certain historical continuity. Naturally, this could be done with the greatest justification by political movements and parties that were created on the initiative or with the participation of this historical person.

In France, the most typical example of the connection between a historical name and a specific political activity is the Gaullist party.

It was founded by General de Gaulle, who played a huge role in restoring France as an independent state after the defeat in the war with Hitler's Germany. Charles de Gaulle personally led the Union of the French People (RPF), a party that operated in the Fourth Republic and was dissolved in 1953. Under the auspices of de Gaulle, the Union for the Defense of the New Republic (UNR) party was formed in 1958, which later changed its name several times: In 1964-967-Union for the Defense of the New Republic-Democratic Union of Labor (UNR – UDT); 1967-1968-Union for the Defense of the Republic (YDR); 1968 – Union for the Defense of the Republic (YDR). in defense of the Fifth Republic (YD-V);1968-1976-again YDR; 1976-Association in Support of the Republic (OPR).

Until 1974 (when the leader of the Independent Republican Party V. Giscard d'Estaing was elected President of France) It was the party and political pillar of the Fifth Republic regime created by Charles de Gaulle.

In the politics of the political parties of the Fifth Republic in these years, the attitude to the problem of «European» and «Atlantic» integration was an actual problem.

Based on the concept of a «Europe of States» and a «European Europe», UNR-UDT expressed its belief that in the near future only if there are nations... effective political action aimed at creating political unity can be developed. The party expressed confidence that European unity should be created gradually, not only in the economic and social fields, but also in the political one.

At the same time, the de Gaulleites resolutely opposed the immediate integration of Western Europe into the «Atlantic system». De Gaulle criticized the supporters of Atlantic integration at a press conference on July 23, 1964. He noted that «among the Gauls, Germans and Latins, many are exclaiming: 'Let's create Europe!' But what Europe?» asked de Gaulle. «This is the essence of the discussion» [9].

He stressed that the government defends the concept of «European Europe». «European Europe», de Gaulle said, «means that it exists by itself and for itself, in other words, it has its own policy in the world».

Sh.de Gaulle noted that there is a concept that excludes an independent European policy and calls for Europe in the field of politics, economy and defense to an Atlantic, i.e. American, system and subordinate, therefore, to what the United States calls the word «leadership».

Responding to Europeans, that is supporters of the immediate political integration of Western Europe, Charles de Gaulle said: «Of course, it is not forbidden to imagine that one day all the peoples of our continent will become one and there will be a European government, but it would be ridiculous to think that this day has come». He stressed that in modern conditions, political integration «cannot lead to anything other than an American protectorate» [10].

It is necessary to note that, in our opinion, E. Jouve rightly points out in his book, that de Gaulle and the supporters Ch. De Gaull did not look at the question of the terms and form of the European federation supporters Ch. De Gaull the same way. The statements of the head of state do not give grounds to judge with certainty about his ultimate goals in «European construction». On the contrary, the government representatives, in their dispute with the «European» opposition, explicitly stated their desire to create a «European federation», i.e., to achieve the political integration of Western Europe. However, the divergence of views on the further ways of «European construction» did not prevent the supporters Ch. De Gaull from unanimously defending the policy of General de Gaulle.

Moreover, to Europeans, primarily the centrist opposition, defended the «Atlantic» form of integration. The issue of the European Parliament and, more generally, the creation of a European political power (and, of course, a common government) leading to the emergence of a single Western European State has taken an important place in this discussion. In response to the proposal of supporters of immediate political integration to elect the European Parliament by universal suffrage, the supporters Ch. De Gaull developed the thesis that in modern conditions all the most important decisions in all areas are made by national governments.

«If governments cannot resolve various problems within their own countries, the European Parliament cannot either» (Jean de Lipkowski). The main arguments of the JNR party were: differences in history; geography; military policy; economy; diplomacy; and national traditions.

But at the same time, the UNR (Couv de Murville, de Lipkowski, and others) considered it necessary in principle to create a European parliament, provided that such a parliament would arise as the completion of the political restructuring of Western Europe, and not as its starting point. According to supporters Ch. De Gaull, an agreement on the principle of a common European policy is more important than reaching an agreement on the creation of a European parliament. In

this regard, supporters Ch. De Gaull repeatedly stressed that the real obstacle to «European development» is the lack of desire in Western European countries to create «cooperation, association, union and move together to the future».

It is not surprising that, due to the openly «Atlantic» views of France's Western European allies, primarily the FRG, the government was unable to create a «Europe of states» that would adhere to the concept of a «European Europe». In this regard, A. Grosser noted with irony that «the great failure of de Gaulle's European policy in 1963 was the erroneous assessment of the horses: the Trojan horse of the United States in Europe is the Federal Republic of Germany» (and not England).

The Gaullists had already understood this by the end of 1964. On November 3, in the National Assembly, Jean de Lipkowski stated unequivocally that «it was in Bonn that the spirit of the community was struck, not in Paris». He accused the FRG of not giving Europe the opportunity to «resist American pressure» [11].

One cannot seriously talk about nationalist ambitions, de Montale noted, if these ambitions must be shared by others in order to be realized. On November 3, 1964, in the National Assembly, a prominent expert on the Government's foreign policy, Christian de la Malaine, said: «Being a European means giving an advantage to Europe. If this advantage is denied, then the policy that is being implemented can have all the names and all the shades, except for the European one». He stressed that the only nationalism that the government defends is «European nationalism» [12].

While expressing their agreement in principle to the creation of a «political Europe», the Supporters Ch. De Gaull also proposed concrete steps that, in their opinion, could ultimately lead to the creation of a «European Europe». On November 3, 1964, Jean de Lipkowski presented a plan for such measures to the National Assembly Lipkowski. He proposed the creation of a «council that regularly brings together the heads of Government of the six countries; a permanent secretariat capable of ensuring continuity of actions; a political commission responsible for preparing council decisions and monitoring their implementation».

Thus, despite the failure of the «Fouche plan» on April 6, 1962, the de Gaulleites did not lose hope that at least part of this plan would be implemented.

The question of the political integration of Western Europe, according to supporters Ch. De Gaull can be resolved only when «the question of the political structure of Europe is resolved, that is, when Europeans acquire the habit of coordinating their interests and demands together, when European patriotism arises, which does not yet exist, and when the European nation can be founded» (speech to the National Assembly on October 29, 1965 by Alexander Sanguinetti).

Supporters Ch. De Gaull repeatedly stressed that they disagree with the supporters of immediate political integration «in the ways of action», but strive «for the same ultimate goal».

The question of the relationship between the «European» and «Atlantic» forms of integration of Western Europe was again raised by Foreign Minister Couve de Murville in the spring of 1966. During the discussion on France's withdrawal from NATO, he admitted that none of France's partners share its views on European policy issues. Emphasizing the difference between the «European» and «Atlantic» concepts of integration, he said that with «Atlantic» integration, «European countries ipso facto lose their face and all independence». The concept of an «Atlantic» Europe, the Foreign Minister stressed, «does not stand up to three minutes of serious analysis and even less to the test of facts» B. Unlike in previous years, Couve de Murville admitted that to supporters Ch. De Gaull, compared to the centrist and social reformist opposition, spoke of a «different idea of Europe».

While supporting the government's foreign policy, particularly European policy, the Independent Republicans have consistently emphasized that political integration is «the goal that all actions should strive for - first cooperation, then association, and finally federation». The main difference between the Supporters of Ch. De Gaull and the «independent Republicans» on the issue of Western European integration were the following: first, the «independent Republicans»

considered it necessary to start political integration shortly (the supporters Ch. De Gaull believed that political integration was unlikely in the near future), and, secondly, a way out of the crisis The «independent Republicans» proposed to find relations between France and its Atlantic partners within the framework of close ties that unite us with our Anglo-Saxon allies.

During the crisis of «European construction» in 1965, the «independent republicans» openly declared that they shared «some ideas of Maurice Faure», known for his «Atlanticism» and «Europeanism».

Thus, in the area of «European construction», the government majority generally supported de Gaulle's policy. Although, unlike the President of the Republic, the supporters Ch. De Gaull demonstrated their desire for the political integration of Western Europe, they at the same time stubbornly defended the ideas of «Europe of States» and «European Europe».

Conclusion.

Thus, the French - the supporters of the «European» Europe noticeably prevail over the supporters of the «Atlantic». In France, there was also a large number of people who spoke out against both types of integration.

Moreover, polls showed that most French people saw de Gaulle as a strong supporter of a «European» Europe. In October 1964, 40% of French people believed that the government was right to question France’s membership in the Common Market if agricultural issues were not resolved by 30 June 1965. Twenty percent accused de Gaulle of being wrong, and 40% did not express their opinion 36.

During the Common Market crisis in the summer of 1965, only 13% of those polled held the French government responsible, and 16% disapproved of the intransigence of its representatives at the Brussels talks.

In the course of a sharp political struggle, the supporters Ch. De Gaull and their allies, speaking for a «European» Europe, refused immediate political integration, which would lead to even greater dependence on the United States. The non-communist left opposition, as well as the centrist parties, although from different positions, advocated the earliest «Atlantic» integration of Western Europe. Only the Communist Party, denying the reality of the existence of the «Common Market» and the objective tendency to the internationalization of production, stood for the strict preservation of national independence, against capitalist integration, for the broad development of good-neighborly cooperation with all European countries.

REFERENCES

1 Gogel Fr. La politique en France. Paris: Armand Colin. 1980. 300 p.

2 On S. Political life in France under the V Republic. Paris: Montchestien. 1982. 185 p.

3 Copin N. French political life: the president, the government, the parliament and the parties. Paris. 1978. 195 p.

4 Duverger M. Les constitution de la France. Paris: PUF. 1964. 124 p.

5 April P. Political evolution and constitutiones of the V Republic. Paris: Pichon and Durand-Auzias, 1964. 344 p.

6 Debré M. The Republic and his neighbor. Bets: Nagel. 1950. P. 182-185.

7 Debré M. These princes who govern us. Paris: Plon, 1957. 22 p.

8 Gaulle Ch.de. Discours et messages. Paris: Plon. 1970. Vol.1. 678 p.; Vol.2. 664 p.; Vol.3. 443 p.

9 Gonidec P.F., Charvin R. International Relations. Paris. 1984. 435 p.

10 La France du XX s. Documents d'histoire présentes par O. Wieviorka et Ch. Prichasson. Paris. 1994. 734 p.

11 Tournoux J.-R. La Tragedie du general. Paris. 1967. 494 p.

12 Debré M. The French constitutional problem. Politique notebooks. 1944. №8. P. 13-17.

БЕСІНШІ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПАРТИЯЛЫҚ-САЯСИ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ЕУРОПАДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ (50-60 ЖЖ. XX ҒАСЫР)

Аңдатпа.

Қазіргі Франция-аралас парламенттік-президенттік типтегі Республика. Бесінші Француз Республикасының саяси жүйесі бірқатар артықшылықтар мен кемшіліктерге ие, бірақ ол өзінің өміршеңдігін қазіргі уақытта дәлелдеді. Франция көрші Германиямен көшбасшылыққа таласып, Еуропалық одақтың жетекші елдерінің бірі болып табылады. Бір қызығы, аралас басқару формасы Франция тарихында жарқын көшбасшылармен үйлескен, ал бесінші республиканың атасы-Шарль де Голль. Тарихи даму Францияда күшті президенттік билікті алдын – ала анықтады. Президенттің айтарлықтай конституциялық құқықтары бар, ол үкіметті қалыптастырады, бірақ ол Ұлттық Ассамблеяның қолдауынсыз қалыпты жұмыс істей алмайды. Жалпы, республиканың аралас түріне қарамастан, ел Президентінің артықшылығы айқын. Франция тарихына үндеу, осылайша, еуропалық интеграция контекстіндегі партиялық-саяси жүйенің өзгеруін түсінудегі маңызды сәт болып табылады. Мақалада Бесінші Республиканың партиялық-саяси жүйесі және Еуропадағы интеграция мәселелері (XX ғасырдың 50-60 жылдары) еуропалық интеграция контекстінде, Батыс Еуропаның өркениеттік ерекшеліктері қарастырылады. Ол сонымен қатар еуропалық интеграция процесінің негізгі қатысушыларының бірі ретінде халықаралық қатынастардың жаңа жүйесі аясында Францияның партиялық-саяси жүйесін ұсынады. Сонымен қатар, Еуропалық құрылыстың дамуы мен кеңеюі Франциядағы жүйелік өзгерістердің динамикасына әсер етеді және оның саяси жүйесін өзгертеді.

Негізгі сөздер: Жаңа Республика, партиялық-саяси жүйе, конституциялық бағдарлама, парламент, жаңа Конституция, тарихи жады, қоғам.

ПАРТИЙНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПЯТОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПРОБЛЕМЫ ИНТЕГРАЦИИ В ЕВРОПЕ (50-60-Е ГОДЫ. XX ВЕК)

Аннотация.

Современная Франция является республикой смешанного парламентско-президентского типа. Политическая система Пятой французской республики обладает рядом преимуществ и недостатков, но она доказала свою жизнеспособность в Новейшее время. Франция является одной из ведущих стран Евросоюза, оспаривая лидерство с соседней Германией. Интересно, что смешанная форма правления сочеталась в истории Франции с яркими лидерами, а родоначальником Пятой республики является Шарль де Голль. Историческое развитие предопределило во Франции сильную президентскую власть – президент обладает значительными конституционными правами, именно он формирует правительство, которое, впрочем, не может нормально функционировать без поддержки Национального собрания. В целом, несмотря на смешанный тип республики, преимущество президента страны очевидно. Обращение к истории Франции, таким образом, является важным моментом в понимании трансформации партийно-политической системы в контексте европейской интеграции. В статье рассматривается партийно-политическая система Пятой Республики и проблемы интеграции в Европе (50-60-е годы XX века) в контексте европейской интеграции, цивилизационные особенности Западной Европы. В нем также представлена партийно-политическая система Франции в контексте новой системы международных отношений, как одного из основных участников процесса европейской интеграции. В то же время развитие и расширение европейского строительства влияют на динамику системных преобразований во Франции и меняют ее политическую систему.

Ключевые слова: Новая Республика, партийно-политическая система, конституционная программа, парламент, новая Конституция, историческая память, общество.

REFERENCES

1 Gogel Fr. La politique en France. Paris: Armand Colin. 1980. 300 p. [in English]

2 On S. Political life in France under the V Republic. Paris: Montchestien. 1982. 185 p. [in English]

3 Copin N. French political life: the president, the government, the parliament and the parties. Paris. 1978. 195 p. [in English]

4 Duverger M. Les constitution de la France. Paris: PUF. 1964. 124 p. [in English]

5 April P. Political evolution and constitutiones of the V Republic. Paris: Pichon and Durand-Auzias, 1964. 344 p. [in English]

6 Debré M. The Republic and his neighbor. Bets: Nagel. 1950. P. 182-185. [in English]

7 Debré M. These princes who govern us. Paris: Plon, 1957. 22 p. [in English]

8 Gaulle Ch.de. Discours et messages. Paris: Plon. 1970. Vol.1. 678 p.; Vol.2. 664 p.; Vol.3. 443 p. [in English]

9 Gonidec P.F., Charvin R. International Relations. Paris. 1984. 435 p. [in English]

10 La France du XX s. Documents d'histoire présentes par O. Wieviorka et Ch. Prichasson. Paris. 1994. 734 p. [in English]
11 Tournoux J.-R. La Tragedie du general. Paris. 1967. 494 p. [in English]
12 Debré M. The French constitutional problem. Politique notebooks. 1944. №8. P. 13-17 [in English]

Information about authors:

Pyotr Koltsov – **corresponding author,** doctor of historical sciences, professor, B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, Republic of Kalmykia
E-mail: petrkoltsov52@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9776-3650
Kermen Koltsova – candidate of historical sciences, Researcher, B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, Republic of Kalmykia
E-mail: carmenring@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4326-4026

Информация об авторах:

Петр Кольцов – **основной автор,** доктор исторических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Республика Калмыкия
E-mail: petrkoltsov52@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9776-3650
Кермен Кольцова – кандидат исторических наук, научный сотрудник, Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Республика Калмыкия
E-mail: carmenring@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4326-4026

Авторлар туралы ақпарат:

Петр Кольцов – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б.Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ., Қалмақ Республикасы
E-mail: petrkoltsov52@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9776-3650
Кермен Кольцова – тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер, Б.Б.Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті , Элиста қ., Қалмақ Республикасы
E-mail: carmenring@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4326-4026

ҒТАМР 13.11.47: 13.51.11: 03.01.29 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.02**
ӘОЖ 930.85:008:004.9

Ғ. Темиртон*

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі
Алматы қ., 050059, Қазақстан Республикасы
*e-mail: gt_csmrk@mail.ru

ЗАМАНУИ ЦИФРЛАНДЫРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӨНІНДЕ

Андатпа.

Мақалада музей объектілерін көркем-бейнелеу бейімдеудің өзектілігі, сондай-ақ заманауи мультимедиялық және заманауи ақпараттық-техникалық жабдықтардың музейлік ғылыми-зерттеу бағдарламаларын атқарудағы шығармашылық және кәсіби білімнің дамуын қамтамасыз етудегі жаңа тәсілдерін енгізуінің өзектілігі қарастырылады. Музей қызметтерінің айтарлықтай артықшылығы бар жаңа өзекті, инновациялық интерактивті түрлерін ұсыну бойынша сұраныс-ұсыныс мәселелерін тиімді шешу қажеттігі, сонымен қатар, елдік туристік кластерлерге кіретін музейлердің мәртебесін және бәсекеге қабілеттілігін қолдау шараларын арттыру да назарға алынды.

Музей экспозициялық кеңістігіне цифрландыру технологияларын енгізу және интерактивті «тірі» экспозицияларды жасау музей кеңістігінде заманауи инфрақұрылым жасау жөніндегі бастамаларды, сондай-ақ жалпы мәдениет саласында креативті индустрияны дамытуды қолдау тәсілі ретінде айқындалатындығы дәлелденген.

Ғылыми мақалада тарихи профильді бағыттағы музейде дәстүрлі мәдениет пен өнер заттарын пайдалана отырып, заманауи музей технологияларын енгізу процесінің ерекшелігін көрсету және оларды іске асыру контекстінде қарастыру болып табылады.

Бүгінгі күні интерактивтілік, қосымша виртуалды шындық, жасанды интеллект және экспонаттардың 3D проекциялары музейге деген қызуғушылықты жандандырады. Сонымен қатар, жаңа технологиялар музей келушілері үшін экспонаттардың мағынасын «терең» ашуға көмектеседі. Көптеген музейлер әлі күнге дейін инверсиядан, яғни музей тәжірибесінің әдеттегі тәртібін өзгертуден сақ болғанымен, бұл процесті ендігі тоқтатуға қиын болатынын мойындау керек. Осыған байланысты мақалада музей аясында технологиялық жабдықтардың қолдану барысында музей заттарының өзіндік тарихи-мәдени маңыздылығын дұрыс қабылдауға кедергі келтірмейтіндігіне де назар аударуына мән берілген.

Негізгі сөздер: музей, экспозиция, мәдени мұра, қор, цифрландыру.

Кіріспе.

Бүгінгі күні көптеген салалар аясында цифрландыру (сандықтандыру) және жаһандану үдерісінің кеңейуіне байланысты ақпараттар ағынын талдау, өңдеу және пайдалану, сонымен қатар, олардың қоғамдық қызметтердің әртүрлі салаларында сапалы бөліну және қолдану жүйелерін анықтау – өзекті мәселе. Сондықтан да бүгінгі күні музей қорларын да өнімді демонстрациялауында мультимедиялық құралдарды пайдаланудың техноинтегративті тәсілдері, сонымен қатар, мәдениеттің барлық саласын ұйымдастырудағы жалпы классикалық көзқарасты жаңарту мәселелері өзекті болып отырғаны мәлім. Осыған себеп болып отырғаны – көптеген салалардың, атап айтқанда, экономика, туризм, сондай-ақ әлеуметтік-гуманитарлық салалардың цифрлық форматқа көшуі де жалпы мәдениет саласының көптеген қызметін ұйымдастыру мен басқаруға жаңа көзқарасты талап етіп отыр.

Айта кету керек, адамгершілік құндылықтар мен халық мәдени және тарихи шығармашылығының жауһандарының жиынтығы ретінде қарастырылатын мәдени-рухани сала – мемлекет дамуындағы ең маңызды стратегиялық бағыт болып саналатын атап өткен жөн. Өйткені, дәл осы мәдени-рухани сала қоғамның (елдің) озық «түрлендіру» қызметінің негізі және, сондай-ақ, оның материалдық және рухани құндылықтарын жасаудағы, жаңғыртудағы және сақтау мен таратудағы (насихаттау) өмірлік негізі болып табылады.

Мәдениет саласын дамыту процестеріне цифрлық технологияларды енгізудегі сәтті ойластырылған тәжірибенің, сондай-ақ оларды ынталандыру үшін ата заманнан бері тарихи қалыптасқан дәстүрлі мәдениеттің өзіндік негіздері мен бірегей аспектілерін (элементтерін) сақтауымен байланыстырылуы ұлттық мәдениетті жаңғырту, сақтау және кеңінен насихаттауда оң нәтижелер беруі тиіс

Жоғарыда айтылғандар, еліміздің ұлттық қазынасы – тарихи-мәдени мұраны сақтауға және насихаттауға бағытталған музей қызметі үшін ерекше маңызға ие. Осы орайда тарихи-мәдени танымдар мен ақпараттарды тарату, насихатттау және трансляциялаудағы мәдени мекемелердің, әсіресе тарихи құндылықтарға толы музейлердің рөлі айтарлықтай екенін атап кету жөн.

Сондықтан аталмыш ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты – бүгінгі таңда заманауи цифрлық технологиялардың соңғы жетістіктері негізінде музей экспозициясын, көрмелерін құрудағы теориялық және тәжірибелік жүйелерді, тұжырымдамаларды анықтау, тағайындау, зерттеу жұмыстарын атқаруын өзектілендіру болып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Жұмыстың зерттеу материалдары ретінде Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің қорларының негізінде жүргізілген ғылыми зерттеулердің материалдары, оның ішінде мәдениет және өнер туындыларының коллекциялары, музейлік зерттеу-зерделеу нысаны ретіндегі пайдаланылған көне артефактілер және т.б. қолданылды.

Осы орайда тарихты ашып тарқатудағы әртүрлі музей заттарының (этнографиялық, археологиялық, өнер және т.б.) жалпы және айрықша қасиеттері мен белгілерін ашуда мәдени мұраны зерделеуде қолданылатын аналитикалық бейнелеу әдістері, сондай-ақ, салыстырмалы-ұқсастыру әдістері қолданылды. Аталмыш әдістер музей заттарының әртүрлі типтерінің жалпы және ерекше қасиеттері мен сипаттамаларын ашуға мүмкіндік берді.

Бүгінгі таңда біраз ғалымдар музейлік жәдігерлерді дерек ретінде зерделеу негізінде (Воронцова Е.И., Самарина Н.Г. және т.б.), оларды тарихи шындық тілінде «сөйлейтіндігін», бойларында «қалыптасқан» тарихи-мәдени ақпаратты жеткізетіндігін дәлелдеп отыр [1], [2]. Сонымен қатар, музейтанушылар, соның ішінде Д.Р. Рахманкулова, В.Н. Цуканова музей заттарының «мәтіндерін» (текст) құндылық және дербес зерттеу объектілері ретінде қарастырады [3], [4]. Ал, Ю.Шордың тарихи, мәдени және табиғи сипаттағы құндылықтарға байланысты пікірі бойынша олардың мағынасының ашылуы тек «пәндік білімде, немесе пән аралық тоғысқан жерінде де емес, бірақ олардың арасындағы мағына алмасу мен «тілдерінің» «өзарааударуылығында» деп есептелсе [5], жәдігерлердің тарих «куәгері» ретінде өз құрамындағы білімді жеткізе алатындығы (П.Менш, Е.Н. Мастеница) да кеңінен айтылып жүр [6], [7]. Жалпы музей саласын, оның экспозициялық-көрме жұмыстарының бағыттарын дәстүрлі түрде және бүгінгі заман талабына сай құрудың негізгі ғылыми принциптері мен әдістерін дамытуына музей зерттеушілері көп мән береді. Атап айтқанда, мысалы, заманауи музейді инновациялық ақпараттық және мультимедиялық технологияларсыз елестету бүгінгі күні мүмкін еместігі, музейге жаңа технологияларды орнымен енгізу өзектілігі Логинова М.В. және А.С. Притуляның «Внедрение иммерсивных практик в деятельности музеев» [8], С.А. Прокопов пен Н.А. Соколовскийдің «Основы и принципы работы технологии дополненной реальности» еңбегінде [9] және т.б. көптеген басқа да ғылыми зерттеулерде көрсетілген.

Ғылыми зерттеуде тарих және өлкетану бағыттарындағы музейлерге тән көппенді (көпдисциплиналық) тәсіл де қолданылды. Осы бейіндегі музейлер қор коллекцияларының алуантүрлілігі гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының көптеген бағыттары бойынша зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Кез келген музей затының тарихи құндылығы, әрине, оның шынайылығы мен өзіндік ерекшелігінде, бірақ заманауи технологиялардың даму үдерістері музейлік экспонаттардың музей келушілері үшін тартымдылығына үлкен әсер етеді. Уақыт өте келе кейбір музейлер тіпті заттардың түпнұсқасын мүлдем көрсетпей, оларды тақырыптық диорамалармен, тарихи реконструкциялармен, интерактивті бұрыштармен және т.б. сәтті ауыстыруда. Сондықтан заманауи музейлік экспозициялық-көрме кеңістігінде цифрлық графика және компьютерлік моделдеу құралдары да кеңінен танымалдыққа ие болды. Осы орайда, музей экспозициясын көрсетудегі ең жаңа технологиялардың кең ауқымын ескере отырып, тарихи мұраны оның нақтылығы мен көрнектілік тұрғысынан танымал ету үшін мәтіндік және бейнелік техникалық мүмкіндіктерді ғылыми тұрғыдан зерделеу қажеттілігі туындайды [10].

Сондықтан, музейлер қорындағы тарихи-мәдени мұраларды зерттеу мен насихаттауда қолданылатын тәсілдер тарихи артефактілерді сақтау тәсілдерімен бірге экспозициялық демонстрация жүйелерінің эвристикалық мүмкіндіктерін ғылыми тұрғыдан түсіну және олардың тарихи-мәдени тұтастығын толық көрсетуге мүмкіндік беретін инновациялық әдістер мен технологияларды пайдалану қажеттігін талап етеді. Яғни, музейлік мәдени-тарихи кеңістікке келушілерді толығымен бауылту үшін, музейлер өз ғылыми-қор ресурстары негізінде экспозицияларының заманауи талаптарға сай жаңа ғылыми тұжырымдамаларын әзірлеуі өзектеленеді.

Тарихи-мәдени мұраны насихаттаудағы музейлік тәсілдер және технологиялар. Музейлер өз жұмысында жаңа технологияларды пайдалануы негізінде, экспозициялардың ақпараттық, танымдық-эмоционалдық әсерін кеңейте отыра, келушілерді пассивтік бақылаушы тұрғысынан белсенді «қатысушы» деңгейіне көтеруге жағдай жасауы керегі сөзсіз. Ол үшін бүгін экспозициялық қызметте сәтті жүзеге асырылып отырған және музейге келушілер санаттары арасында сұранысқа ие болған бірқатар бұрыннан келе жатқан интерактивті тәсілдердің өзі де дәлел болып отыр. Олардың қатарында, мысалы, тарихи ескерткіштердің ғылыми реконструкцияларының, тарихи-мәдени дамудың әртүрлі кезеңдері мен белестері туралы баяндайтын диорамалар, интерактивті инсталяциялар және т.б. жатады (сурет 1, 2).

Сурет 1 – №11 Берел қорғанның жерлеу құрылысының диорама-реконструкциясы (Қазақстан Мемлекеттік орталық музейі, «Антропология музейі» залы)

Ескерту: автормен музей диорамалары негізінде құрастырылған

Сурет 2 – «Уық» киіз үйдің ағаш бөлшектерін жасау процесін көрсететін диорама (Қазақстан Мемлекеттік орталық музейі қазақ этнография залы)

Ескерту: автормен музей диорамалары негізінде құрастырылған

Әдетте, музей диорамаларының көмегімен де музей затының «үш өлшемді» (трехмерная) моделі және онымен байланысты ландшафт, табиғат, тұрмыстық көрініс және т.б. көрнекті түрде көрсетіледі. Мәселен, ҚР МОМ «Антропология музейі» экспозициялық залында ұсынылған диорамада (сурет 1) сақ дәуіріндегі көшпелі тектілер өкілдерінің және олармен бірге 13 (он үш) жирен жылқы жерлеу құрылымының (б.з.д. IV-II ғғ.) диорама-реконструкциясы қойылған (Берел қорымы, №11 Қорған) [11]. Айта кету керек, 1998-1999 жылдары Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданы Берел ауылының маңында профессор Зейнолла Самашевтің жетекшілігімен халықаралық археологиялық экспедициясы ерекше сән-салтанаты мен безендірілген керек-жарақтармен жерленген жылқыларды тапты. Ал, аталмыш музей диорамасы сол артефактілердің ауқымды толық көлемдегі («үш өлшемді» – 3D-ге келетіндей) көшірмесін көрсетуге мүмкіндік береді және келушілердің тарихи нысандар туралы ақпаратты визуалды-көрнекі түрінде толық қабылдауына ықпал етеді.

Музейдің келесі бір диорамасы – «Үйші шеберханасы» (сурет 2) – музей келушілері назарына киіз үйдің ағаш сүйектерін дайындау барысын және «көшпелілер киіз үйдің ағаш бөліктерін өңдеуде қолданатын, түтін салып жұмсартатын «мор», оны ию үшін «тез» құрылғысы» [12] пайдаланғанын көрсетеді. Диорама музей келушілері аудиториясының санасында экспозицияларға қойылған қазақ этнографиясына тән заттарды, оның ішінде киіз үйдің құрылысын, оның эстетикалық, функционалдық жақтарын дұрыс қабылдауына маңызды әсер етеді.

Соңғы кездері экспозицияларды безендірудің дизайнерлік тәсілі де музейлік келушілердің қабылдау эмоционалдық «рухани жандардыру, шынайы сезіну» [5. – 170] қасиеттерін арттыруға бағытталған. Сондықтан қазіргі көрме-экспозициялық қызметте келушілердің сұранысына сай музейлік-бейнелі (образ, театрланған) экспозиция жасау әдісі де сұранысты болып табылады, өйткені ол әртүрлі сәндеу құралдары арқылы өзіндік көркемдік даралығы және индивидуалдығымен барынша қабілетті [13]. Жоғарыда аталған принцип ерекше көрініс тапқан музей көрме-экспозициялық қызметін кеңейтуде соңғы жылдары театрландыру сияқты бағыт ерекше танымал бола бастады (сурет 3). Театрландырған «қойылым» негізінде музей экспонаттарының интерактивті «тірілуі» көптеген келушілердің назарын аударады, шынайы қызығушылығын тудырады. Мәселен, Қазақстан Мемлекеттік орталық музейінің археология бөлімінің мамандары «Музей түні» шарасында музей қорында сақталып келген рәсімдік бақсы киімінің (нақты: тунгус шаманы киімі) негізінде театрландырылған «бақсы ғажайып қасиеттері» көрінісін жүзеге асырған болатын (сурет 3, 4). Бақсы киімі құрамына жататын «маньак» шапаны, екі көкірекшеден және күдері пима аяқ киімінен тұрады. Шапаны тік пошымды, темір алқалармен әшекейленген, жеңдері кең, ұзын шашақпен безендірілген. Шапанның қосымша

атрибуттарын – көптеген темір алқалары, былғары әбзелдермен әртүрлі пішінді кеудешелері оның (бақсының) басқа әлеммен байланысуға арналған «максималды «белгілік» элементтері деп есептеледі [14].

Сурет 3 – КП3801 Бақсының киімі («бақсы»). Тері, металл. Кесте, бұрама, тігіс

Ескерту: автормен құрастырылған

Сурет 4 – Музей заттарына негізделген «Бақсымен кездесу» (интерактивті театрландырылған қойылымнан көрініс)

Ескерту: автормен құрастырылған

Бақсы киімінің интерактивті көрсетілімі музей коллекцияларын насихаттаудың басымды нысандарының және тарихи заттар (музеймен) мен келушілер арасындағы коммуникациялық байланысты орнату құралдарының бір мысалы болып табылады деп айтуға болады.

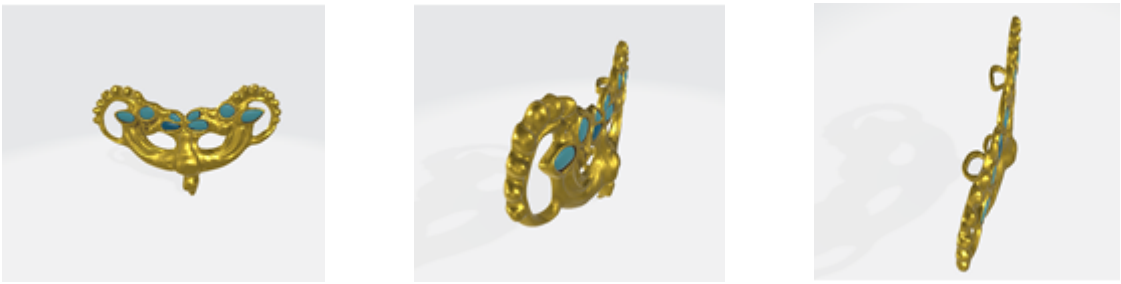
Музей экспозицияларының дизайнерлік-безендіру тәсілінде жаңа мүмкіндіктер беретін тағы да басқа әдістер бұл экспозицияға көркемдік беретін, сондай-ақ мәдени мұраны насихаттау үшін кең мүмкіндіктер ашатын арнайы әсерлі тәсілдер, жарықтар (прожектор), заманауи мультимедиялық технологиялар болып табылады. Дәл осындайда экспозициялық-көрме кеңістігіне енгізген мультимедиялық технологияларда келушілердің музей экспозицияларымен белсенді танысуына, түсінуіне ынталандырады, олардың келуін қызықты білім беру процесіне айналдыруға көмектеседі, өйткені мультимедиялық құралдар мәтіндік және аудиовизуалды материалдарды бірыңғай интерактивті контексте «біріктіреді».

Көрме алаңдарын ұйымдастырудағы жоғарыда аталған заманауи әдістер мен тәсілдер қор коллекциялары негізінде музей экспозиция кеңістігінде жаңа мультимедиялық технологияларды қолдана отырып, мүлдем жаңа, жеке көркем-бейнелі көрмелерді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Мультимедиялық технологияларды музей кеңістігінде пайдалану қажеттілігі жөнінде. Соңғы жылдары Қазақстан музейлерінде «үш өлшемді» (трехмерный) үлгілерін көрсету ерекше танымалдылыққа ие болды және бұл тәсіл, заттың барлық қырлары мен жақтарын тура мағынада көрсетуге мүмкіндік береді, яғни, заттың (бұл жерде: экспонаттың) барлық оптикалық, геометриялық, метрикалық, түсті және басқа да қасиеттерді жан-жақты шолуға мүмкіндік береді. Өйткені 3D-инсталляция – бұл үлкен

көлемдегі оқиғалар мен нысандардың панорамалық кескіндерін жасау үшін арнайы жарық эффектілерін және мультимедиялық мәтіннің максималды элементтерін қолдану арқылы демонстрациялау заманауи тәсілі болып табылады.

Қазақстан Мемлекеттік орталық музейінің «Ашық қор» (сурет 5, 6) экспозициясында екі алтын заттың 3D-инсталляциясының сканерленген нұсқалары – ортасында құсы бар екі басы бар тау ешкілері түрінде, сонымен қатар, қабанның (немесе, егеуқұйрықтың) адамға шабуылының мүсіндік бейнесі бар сырға көрсетілген. «Қарғалы қазынасы» деп аталатын осы алтын заттар ерте темір дәуіріндегі (б.з.д. II-I ғғ.) Жетісу тұрғындарының зергерлік өнерінің үлгілері кешенінде жатқан. Белгілі болғандай, осы бұйымдар 1939 жылы кездейсоқ табылған археологиялық олжалардың арасында (Алматы қаласы маңындағы аттас шатқалдағы Қарғалы қорымы) болған. Айтарлық, ҚР МОМ «Ашық қор» экспозициялық кешеніндегі археологиялық алтын жәдігерлеріне келушілер арасында өте үлкен қызығушылық туып жатады (сурет 5, 6). Соның ішіндегі қабанның (Ақышевтің айтуы бойынша – «қабан»; Бернштам мен Кузьминнің айтуы бойынша – «егеуқұйрық») адамға шабуыл жасау көрінісін бейнелейтін сырға ерекше орын алады. Бұл шағын түрде жасалған бұйымды витриналық тәсіл заттың барлық қырларынан мұқият қарауға мүмкіндік бермейтіндіктен, алтын жәдігердің инкрустациялық стильде орындалған пішіндік композицияларының көз жетпейтін бөлшектерімен ерекшеліктерін көруге мүмкіндік беретін 3D-инсталляциясы проекциясы жасалынуда.

Сурет 5 – КП26862 Ортасында құсы бар екі басты тау ешкісінің тақтасы (3D сканерлеу үзінділерінен)
Ескерту: автормен құрастырылған

Сурет 6 – КП3995 Егеуқұйрықтың адамға шабуылының мүсіндік бейнесі бар сырға (3D сканерлеу үзінділерінен)
Ескерту: автормен құрастырылған

Бүгінгі таңда музей экспонаты туралы әртүрлі форматтағы қосымша ақпаратты беруге, сондай-ақ оның ғылыми атрибуциясын көрсетуге мүмкіндік беретін «жанды этикетка» белгісінің (аудио, видео) ерекше тартымдылығы да бар. Мұндай этикетка музей әртүрлі санатты келушілердің, әсіресе балалар аудиториясының назарын аударады. Этикетканың осындай «жанды» түріне тиесілі музейлік заттар «персонаж», «музей

кейіпкері» ретінде «кеңейтілген шындық» мүмкіндіктері арқылы онда әртүрлі әрекеттерді «жасайды» және, осылайша, ерекше диалог жүргізуге мүмкіндік береді. Этикетканың тартымдылығы «Google Play», «AppStore» арнайы мобильді қосымшалардың көмегімен ғана мүмкін бола алады. Сонымен қатар, бүгінгі таңда музейлерде кеңінен қолданылып жүрген QR-код электронды жапсырмасы да тартымды болып отыр.

Музей кеңістігінде қазіргі уақытта нақты уақыт тәртібінде цифрланған нысандар арқылы физикалық әлемнің кеңейтілген виртуалды шындығын жасайтын AR технологиясын қолданатын виртуалды музейлер кеңінен танымал. Ал, замануи технологияның дәл осы тәсілі музейлік экспозицияны сапалы деңгейде көрсету мүмкіндігін кеңейту мақсатында, виртуалды шындықты шынайы тарихи жәдігерлерге «қабаттастыру» арқылы музей келушілеріне ел тарихы және мәдениетімен танысуға жаңа мүмкіндік туғызады. Осындай музей «саяхаты» көптеген музей келушілеріне қызықты да, әрі әсерлі болуы мүмкін. Бұл AR қосымшасының физикалық және механикалық негізі виртуалды объектілерді физикалық кеңістіктегі (маркер), жазықтықтағы (мысалы, затбелгі, карта және т.б.) белгілі бір нүктеге байланыстыруға негізделген.

Камераны музей затының кескініне бағыттаған кезде, смартфон виртуалды нысандарды физикалық нысандарға байланыстыру үшін заттың беті мен бөлшектерін нақты уақыт тәртібінде есептейді және затты барлық жағынан қарауға мүмкіндік береді [15].

Жоғарыда аталған көптеген классикалық дәстүрлі тәсілдер, сонымен қатар жаңа музейлік технологиялар да музей заты мен келушінің интерактивті байланысын нығайтуға арналған және бүгінгі таңда үлкен аудиторияны қамтитын ғаламдық виртуалды кеңістікте ақпаратты таратуға және көбейтуге кең мүмкіндіктер ашады. Іс жүзінде шексіз мүмкіндіктері бар заманауи ақпараттық дәуір тарихи-мәдени мұраны көрсету және насихаттау әдістері мен тәсілдері ретінде әртүрлі қосымшалары бар музей сайттарын құруға да кең мүмкіндік береді. Соның ішінде, замануи Google Street View 360° түсірілімін немесе жоғарыда аталған AR қосымшасын («кеңейтілген шындық») пайдалана отырып, виртуалды түрінде музей экспозицияларын көрсетудің заманауи әдістері пайдалануы отандық музейлерде кеңінен таралуда [16].

Иә, заманауи технологияны кеңінен қолдану күнделікті өмірдің заңдылығына айналды. Соған қарамастан, жаһандану дәуірінде олардың тәжірибелік маңыздылығын төмендетпей, біз, музей экспонаттарының тек техникалық құралдарды пайдаланудың «кері» жақтарында танып, белгілеуіміз жөн. Өйткені кейде мұндай әдістемелік және технологиялық құралдарға деген шамадан тыс және бақылаусыз құмарлық музейлердің экспозициялық кеңістігінде шынайы музей материалдарын ішінара немесе толық елемеуге әкелуі мүмкін. Мультимедиялық технологиялық мүмкіндіктерді қолдану дәрежесі мен тереңдігі мәселесіне келетін болсақ, музей мамандарының басым көпшілігімен келісу қажет, бұл маңызды жайт, тікелей «шынайы музей заттарын өзектендіру» тәртібінде мультимедиялық технологиялар тек «мәдени-тарихи мұра объектілерінің ішкі мәні мен мазмұнын білдірудің көмекші құралы ретінде қарастырылуы керек» [17]. Әрине, виртуалды орнатымның қандай да бір түрін қолдану көркем шығарманың, тарихи және мәдени артефактінің түпнұсқасын алмастыра алмайды, тек көрерменге онымен байланысты сезінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, музей жұмысында оның кеңістігін ұйымдастырудың технологиялық тәсілдерін пайдаланудың оң және ықтимал жағымсыз жақтарын да ескеру қажет. Сондықтан экспозицияны құруда дәстүрлі және заманауи әдіснамалық тәсілдерді кешенді пайдалану қажет екенін атап өткенмен, музейлік экспозицияны құруда ең алдымен, музейдің өткеннің жаңғырықтарын, яғни материалдық (заттар) шынайы тарихи нысандарын насихаттауға арналғандығын ұмытпауымыз абзал.

Қорытынды.

Бүгінгі күні музей саласы, нақты айтқанда, Қазақстан музейлері бір орында тұрмай, музей келушілерінің барлық санаттарының тарихи-мәдени құндылықтарға қолжеткізу жолдарын кеңейту мақсатында заманауи технологиялық және цифрлық инновацияларды игеру және қолдануда өзінің негізгі мәдени-білім және ғылыми-зерттеу қызметтік бағыттарын дамытуда.

Дегенмен, қазіргі заманғы музей кеңістігін құрудағы дәстүрлі және заманауи әдіснамалық тәсілдердің тек орынды үйлесімі әлеуметтік-гуманитарлық саланың ғылыми-зерттеу құралына айналуына әсер етеді. Осындай өзара «бірлестірілген» тәсіл пәнаралық жұмысты жүргізуге және техно-интерактивті тақырыптық экспозицияларды құруға, сондай-ақ әрбір экспонатты мәдениет мәтіні (текст) ретінде «оқуға» және оны семиотикалық тұтастық ретінде қабылдауға мүмкіндік береді, сондай-ақ, музейлік ғылыми зерттеулерді іске асыруда ғылыми-зерттеу топтарының бейіндік мамандықтары бар қатысушыларын және әртүрлі профильдік бағыттарын – тарих, мәдениеттану, өнертану, этнология, биология, археология (оның ішінде нумизматикалық материалдар) және т.б. қалыптастыруға ықпал ететін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Воронцова Е.И. Музей как элемент системы информационного обеспечения исторической науки: теоретико-методологические аспекты. Гуманитарные науки в Сибири. — №3. — 2014. — С. 82-85

2 Самарина Н.Г. Музейное источниковедение. Основы музееведения /отв. ред. Э.А. Шулепова. — Москва. — 2015. — С. 67-105

3 Рахманкулова Д.Р. Вещь как мера культуры человека [Текст]: дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01 — Нижний Новгород. — 2005. — 175 с.

4 Цуканова В.Н. Источник в музее: музееведческие особенности. Проблемы теории, истории и методики музейной работы: источниковая база музеев. Музейное дело. Сборник научных трудов Государственного центрального музея социально-политической истории России. Вып. 28. — Москва. — 2004. — С. 58-80

5 Шор Ю.М. К характеристике поля гуманитарного знания. Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века»: материалы международной научной конференции. — Вып.12. — Санкт-Петербург. — 2001. — С. 170-172

6 Менш П. Ван. К методологии музеологии. Вопросы музеологии. — №1(9). — 2014. — С. 15-29

7 Мастеница Е.Н. Наследие и музей: проективная модель культурного комплекса. В поисках музейного образа: материалы научной конференции. — СПб.: СПбГУ. — 2007. — С. 96-107

8 Логинова М.В., Притуля А.С. Внедрение иммерсивных практик в деятельности музеев г. Саранска: сотрудничество с приложением «Артефакт». International Journal of Humanities and Natyral Science. vol. 3-2 — (54). — 2021. — P. 153-157

9 Прокопов С.А., Соколовский Н.А. Основы и принципы работы технологии дополненной реальности. Решетневские чтения. Изд.: ФГБОУВО «Сибирский государственный университет науки и технологий имени академика М.Ф. Решетнева». — 2018. — С. 201-203

10 Кудайбергенов Е., Темиртон Г., Карабаева А., Исмагамбетова З.Н. Музей и культурное наследие: традиционные и инновационные (цифровизация) форматы как важнейшие инструменты музейной деятельности. Научно-практический журнал «MUSEUM.KZ». — №4(4). — 2023. — С. 93-98

11 Самашев З., Базарбаева Г., Джумабекова Г., Сунгатай С. Berel-Берел. Альбом. — Алматы. — 2000. — 50 с.

12 The Central State Museum of the Republik of Kazakhstan. Guide. Almaty. 2013. 34 p.

13 Майстровская М.Т. Композиционные тенденции и формы музейной архитектуры, теории и экспозиционной практики конца XX века. [Электронный ресурс] — URL: https://catalogfiles/1220_m-t-majstrovskaya-kompozicionnye-tendencii-i-formy-muzejnoj-arhitektury-teorii-i-ehkspozicionnoj-praktiki-konca-kh-veka.pd (дата обращения: 11.02.2024)

14 Байбурин А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей. Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Ленинград. — Наука. — 1989. — 304 с.

15 Иванова А.В. Технологии виртуальной и дополненной реальности: возможности и препятствия применения. [Электронный ресурс] — URL: https://www.jsdrm.ru/jour/article/view/787?locale=ru_RU (дата обращения: 05.05.2023)

16 Иммерсивные технологии – будущее реального и виртуального опыта. [Электронный ресурс] – URL: https://trends.rbc.ru/trends/industry/62d15e099a794704c379cf3b?from=copy#vr (дата обращения: 05.05.2023)

17 Поляков Т.П., Зотова Т.А., Пустовойт Ю.В., Нельзина О.Ю., Корнеева А.А. Экспозиционная деятельность музеев. — Москва. — 2020. — 439 с.

К ПРИМЕНЕНИЮ СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЭКСПОЗИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЗЕЯ

Аннотация.

Реализация научно-исследовательских программ с целью изучения и решения проблем экспозиционной деятельности музеев рассматривается в контексте внедрения современных мультимедийных и технологических новшеств в музейной сфере. Особое внимание уделено актуальности и оптимальности применения в музейной работе современных, инновационных интерактивных форм музейных услуг, имеющих значительные демонстрационные преимущества.

В наши дни многие цифровые виды подачи и демонстрации музейных экспозиций или отдельных предметов (экспонатов) в интерактивной форме, дополнительной и виртуальной реальности, искусственного интеллекта или же 3D-проекции предоставили возможность оживления музейного пространства. Обозначенные цифровые технологии способствуют более углубленному восприятию и пониманию музейных экспозиций. И хотя в некоторых музеях к изменениям ранее установленного «классического» порядка все еще относятся с осторожностью, тем не менее процесс цифровизации стал теперь частью жизни обществ, и его вряд ли можно остановить.

В этой связи целью и задачами исследования стали изучение необходимости и перспектив использования мультимедийных, цифровых технологий в музейной сфере, разработки интерактивных экспозиций как способов инновационной инфраструктуры экспозиционного музейного пространства, развития креативной индустрии в сфере культуры с тем условием, чтобы в будущем избыточное технолого-цифровое обрамление музейных предметов не препятствовало восприятию их истинного историко-культурного значения.

Материалы исследования – результаты исследований теоретико-методологических вопросов и научно-практического опыта по цифровизации музейных предметов из фондов Центрального музея Казахстана. Теоретико-практическая значимость исследования заключается в оценке приоритетности информационно-цифрового развития музеев исторического направления.

Ключевые слова: музей, экспозиция, культурное наследие, фонды, цифровизация.

TO THE APPLICATION OF MODERN DIGITAL TECHNOLOGIES IN MUSEUM EXHIBITION ACTIVITIES

Abstract.

Provision of research programs to study and solve the problems of the exposition and exhibition activities of museums, considered in the context of the integration of modern multimedia and technological innovations in the museum field. Special attention is paid to the relevance and optimality of using modern, innovative interactive forms of museum services in the exposition and exhibition work, which have a significant demonstration advantage.

Nowadays, many digital types of presentations and demonstrations of museum exhibitions or individual objects (exhibits) in the form of interactive, additional, and virtual reality, artificial intelligence, or 3D projection have become an active opportunity to revitalize museum space. The designated digital technologies contribute to a more in-depth perception and understanding of museum exhibitions. And although in some museums changes to the previously established “classical” order are still treated with caution, the process of digitalization has now become part of the life of societies, which can hardly be stopped.

To this end, the objectives of the study were to study the need and prospects for the use of multimedia, and digital technologies in the museum sphere, the development of interactive exhibitions as ways of innovative infrastructure of the museum exhibition space, the development of the creative industry in the cultural sphere so that in the future the excessive technological and digital framing of museum objects did not interfere with the perception of their true historical and cultural significance.

Research materials: the results of research on theoretical and methodological issues and museum scientific and practical experience in the implementation of digitalization of objects from the museum collections of the Central State Museum of Kazakhstan. The theoretical and practical significance of the study is to assess the priority of information and digital development of museums.

Key words: museum, exhibition, cultural heritage, funds, digitalization.

REFERENCES

1 Vorontsova E.I. Muzei kak element sistemy informatsionnogo obespecheniya istoricheskoi nauki: teoretiko-metodologicheskie aspekty *[Museum as an element of the information support system for historical science: theoretical and methodological aspects]*. Gumanitarnye nauki v Sibiri. №3. 2014. P. 82-85. [in Russian]

2 Samarina N.G. Muzeinoe istochnikovedenie *[Museum source studies]*. Osnovy muzeevedeniya /otv. red. E.A. Şulepova. Moskva. 2015. P. 67-105. [in Russian]

3 Rakhmankulova, D.R. Veshh kak mera kultury cheloveka *[Thing as a measure of human culture]* [Tekst]: dis. ... kand. filos. nauk: 24.00.01. Nijnii Novgorod. 2005. 175 p. [in Russian]

4 Tsukanova V.N. Istochnik v muzee: muzeevedcheskie osobennosti *[Source in the museum: museological features]*. Problemy teorii, istorii i metodiki muzeinoi raboty: istochnikovaya baza muzeev. Muzeinoe delo. Sbornik nauchnykh trudov Gosudarstvennogo tsentralnogo muzeya sotsialno-politicheskoi istorii Rossii. Vyp. 28. Moskva. 2004. P. 58-80. [in Russian]

5 Shor Yu.M. K kharakteristike polya gumanitarnogo znaniya. Metodologiya gumanitarnogo znaniya v perspektive XXI veka»: materialy mejdunarodnoi nauchnoi konferentsii *[To the characteristics of the field of humanitarian knowledge. Methodology of humanitarian knowledge in the perspective of the 21st century": materials of the international scientific conference]*. Vyp.12. Sankt-Peterburg. 2001. P. 170-172 [in Russian]

6 Mensh P. Van. K metodologii muzeologii. Voprosy muzeologii *[Towards the methodology of museology. Questions of museology]*. 2014. №1(9). P. 15-29. [in Russian]

7 Mastenitsa E.N. Nasledie i muzei: proektivnaya model kulturnogo kompleksa. V poiskakh muzeinogo obraza: materialy nauchnoi konferentsii *[Heritage and museum: a projective model of a cultural complex. In search of a museum image: materials of a scientific conference]*. SPb.: SPbGU. 2007. P. 96-107. [in Russian]

8 Loginova M.V., Pritulya A.S. Vnedrenie immersivnykh praktik v deyatelnosti muzeev g. Saranska: sotrudnichestvo s prilojeniem «Artefakt» *[Introduction of immersive practices in the activities of museums in Saransk: cooperation with the "Artifact" application]*. International Journal of Humanities and Natyral Science, vol. 3-2 (54), 2021. P. 153-157. [in Russian]

9 Prokopov S.A., Sokolovskii N.A. Osnovy i printsipy raboty tekhnologii dopolnennoi realnosti *[Basics and operating principles of augmented reality technology]*. Reşetnevskie chteniya. İzd.: FGBOUVO «Sibirskii gosudarstvennyi universitet nauki i tekhnologii imeni akademika M. F. Reşetneva». 2018. P. 201-203. [in Russian]

10 Kudaibergenov E., Temirton G., Ismagambetova Z., Karabaeva A. Muzei i kulturnoe nasledie: traditsionnye i innovatsionnye (tsifrovizatsiya) formaty kak vajneishie instrumenty muzeinoi deyatelnosti *[Museum and cultural heritage: traditional and innovative (digitization) formats as important tools of Museum activitiess]*. Nauchno-prakticheskii zhurnal «MUSEUM.KZ». №4(4). 2023. P. 93-98. [in Russian]

11 Samashev Z. Berel-Berel. Albom *[Berel-Berel. Album]*. Almaty: Taimas baspa ui/ 2011. 236 p. [in Russian]

12 The Central State Museum of the Republik of Kazakhstan. Guide. Almaty. 2013. 34 p. [in English]

13 Maistrovskaya M.T. Kompozitsionnye tendentsii i formy muzeinoi arkhitektury, teorii i ekspozitsionnoi praktiki kontsa XX veka *[Compositional trends and forms of museum architecture, theory and exhibition practice of the late twentieth century]*. Available at: — URL: https://akademiia-stroganova.rf/uploads/catalogfiles/1220_m-t-majstrovskaya-kompozicionnye-tendencii-i-formy-muzejnoj-arhitektury-teorii-i-ehkspozicionnoj-praktiki-konca-kh-veka.pd [in Russian] (accessed: 05.05.2023)

14 Baiburin A.K. Semioticheskie aspekty funktsionirovaniya veshhei. Etnograficheskoe izuchenie znakovykh sredstv kultury *[Semiotic aspects of the functioning of things. Ethnographic study of cultural symbols]*. L.: Nauka. 1989. 304 p. [in Russian]

15 Ivanova A.V. Tekhnologii virtualnoi i dopolnennoi realnosti: vozmozhnosti i prepyatstviya primeneniya *[Virtual and augmented reality technologies: opportunities and obstacles of application]*. Available at: — URL: https://www.jsdrm.ru/jour/article/view/787?localeru_RU [in Russian] (accessed: 10.02.2024)

16 Immersivnye tekhnologii – budushhee realnogo i virtualnogo opyta *[Immersive technologies are the future of real and virtual experiences]*. Available at: — URL: https://trends.rbc.ru/trends/industry/62d15e099a794704c379cf3b [in Russian] (accessed: 05.05.2023)

17 Polyakov T. P., Zotova T. A., Pustovoit Yu.V., Nelzina O. Yu., Korneeva A.A. Ekspozitsionnaya deyatelnost muzeev *[Exhibition activities of museums]*. Moskva. 2020. 439 p. [in Russian]

Information about authors:

Galiya Temirton – **corresponding author,** doctor of philosophy (PhD), deputy director of the Central state Museum of the Republic of Kazakhstan for research work, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gt_csmrk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1881-9156

Информация об авторах:

Галия Темиртон – **основной автор,** доктор философии (PhD), заместитель директора Центрального государственного музея Республики Казахстан по научно-исследовательской работе, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: gt_csmrk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1881-9156

Авторлар туралы ақпарат:

Ғалия Темиртон – **негізгі автор,** философия докторы (PhD), Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музей директорының ғылыми-зерттеу жұмыстары жөніндегі орынбасары, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gt_csmrk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1881-9156

МРНТИ 03.20 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.03**
УДК 94(574).073.081(045)

К.В. Джумагалиева[1*], Х.А. Аубакирова[1], Н.К. Демеуова[1]

[1]Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина
г. Астана, 010011, Республика Казахстан
*e-mail: Dz_kylashV@mail.ru

СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЛЯНОЙ ОТРАСЛИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XVIII-XIX ВЕКАХ

Аннотация.
В статье уделяется внимание проблеме государственного регулирования соляного промысла, получившего особенно активное развитие в XVIII-XIX веках. Одной из причин стало решение о монополизации соляных операций со стороны государства. Ведущую функцию в реализации задач сыграли государственные учреждения, начиная с приказов, созданные первым царем Иваном IV Грозным.

Приход к власти Петра I ознаменовался новыми реформами, которые в первую очередь затронули горные отрасли. Высокая потребность в пополнении казны привела к новой реорганизации системы государственного управления. В результате были сформированы Коллегии, в том числе Берг-Коллегия, ведавшая делами всех горных промыслов, и соляного, в частности. Отказ от коллегий и введение министерств способствовал систематизации управления отдельными отраслями. Созданный Департамент горных и соляных дел, вошедший под юрисдикцию Министерства финансов, укрепил и упорядочил работу соляных промыслов. Строгий контроль со стороны государства в отношении соляной отрасли был вызван оборотом данного продукта, что стало одной из ключевых статей дохода российского бюджета. Процесс регулирования соляной отрасли имел ряд особенностей и ключевых проблем. Все эти вопросы приходилось решать вначале приказам, а потом Берг-коллегии и Департаменту горных и соляных дел. На территории Казахстана одной из таких проблем стало тайное хищение соли или корчемство.

Ключевые слова: Берг-Коллегия, монополия, соляные промыслы, акциз, государственное регулирование, контроль, доход.

Введение.

Государство является одним из тех органов, действия которого направлены на организацию и контроль определенных сфер жизнедеятельности государственного аппарата. Для решения основных задач принимаются нормативные правовые документы, которые регулируют и определяют правила деятельности общества.

Одним из таких объектов государственного контроля в XVIII веке становится добыча и реализация соли. Во многих странах Европы к тому времени этот продукт стал одним из важнейших источников дохода государственной казны. Знаменитый русский ученый-финансист XIX века С.И. Иловайский отмечал, что именно монополия государства на соль позволяет продавать ее в среднем на 600% дороже, чем на самом деле затрачивается на ее добычу [1].

Цель исследования: изучение системы государственного регулирования и реализации государственной политики соляной отрасли в Российской империи в XVIII-XIX веках, выявление проблем.

Система государственного регулирования соляного промысла была направлена на решение основной задачи – увеличение прибыли за счет продажи соли. При самой низкой себестоимости она продавалась от 30 коп. до 1 руб. 50 коп. Ценовой прейскурант зависел от многих аспектов, в том числе от места и способов добычи. Многие из разрабатываемых соляных месторождений находились в местах проживания казахского населения. В основном это были самосадочные соляные источники. Запреты на свободную добычу и на право пользования озерами в киргизской степи, ограничения в реализации привели к такому явлению, как корчемство. Особенно ярко это проявилось в XIX веке. Департаменту

горных и соляных дел пришлось решать не только эту проблему, но и многие другие вопросы, касавшиеся соляной отрасли.

Материалы и методы исследования.

Настоящая проблематика нашла свое отражение в дореволюционной историографии. Одним из первых о монополии на соль написал И.Т. Посошков, по сути, первый русский экономист, который проанализировал социально-экономические проблемы Российской империи и соляной отрасли в том числе [2].

XIX век ознаменовался серией работ общего характера, затрагивающих проблемы в системе государственного управления и контроля. В этих исследованиях авторы анализируют организацию соляного дела в целом. Это труды А.П. Кеппена [3], Л.В. Черняева [4], И.И. Янжула [5], [6]. Одновременно правительство издает ряд постановлений, касающихся разработки соляного дела [7].

Последующие изменения в историографии соляного дела были связаны с отменой налога на соль, в связи с чем вышел ряд трудов, посвященных отмене монополии на соль и введению частной солепромышленности. В новых условиях Департаменту горных и соляных дел пришлось решать разнообразные вопросы для улучшения всех направлений соляной отрасли. На государственном уровне были изданы и дополнены указы об усовершенствовании налоговой системы в отрасли, создании благоприятных условий для добычи и реализации соли, участии частных солепромышленников в соляных операциях, мерах наказания при тайном хищении соли [8], [9].

Среди современных исследователей, обративших внимание на проблемы государственного регулирования соляной отрасли, следует выделить зарубежных и отечественных историков. Одним из первых данную проблему рассмотрел в своей работе Р.М. Введенский [10]. Однако советская идеология наложила свой отпечаток на оценку и анализ законодательных актов, касающихся соляного промысла. Данная тема нашла отражение также в публикациях современных российских исследователей В.А. Волчек [11], О.Г. Лариной [12], Т.К. Махровой [13], М.А. Приходько [14].

Среди отечественных историков обзорно истории соляных промыслов на территории Казахстана и занятости казахского населения в этой отрасли коснулись А.С. Жанбосинова [15], Г.А. Шотанова [16]. Особенности в системе регулирования соляного дела на территории Казахстана отразила в своей монографии К.В. Джумагалиева [17]. Автор приводит примеры о состоянии отрасли, используя архивные документы.

В статье приводятся сведения из Государственных архивов Астраханской и Оренбургской областей. Данные материалы позволяют представить полную картину деятельности государственных учреждений, служащих в решении вопросов управления и регулирования системы соляных промыслов.

При написании данной работы были избраны методы научного исследования. Для изучения и раскрытия исторических процессов в соляной сфере базовыми стали принципы объективности и историзма, что позволяет раскрыть целостную картину исторических событий. Метод сравнительно-сопоставительного анализа предполагает исследование состояния системы соляного дела в XVIII-XIX веках. Системный метод позволит рассмотреть исторические события как целостное явление, а также выявить общие тенденции, имевшие место в государственном регулировании отрасли. Конкретно-исторический метод позволит учитывать весь комплекс факторов, влиявших на добычу, перевоз и реализацию соли.

Результаты и их обсуждение.

Одной из главных целей и задач любого государства является открытие новых источников дохода и пополнения казны. Одной из самых прибыльных для казны стала торговля солью. Добыча велась испокон веков. Однако в начале XVIII века разработанных источников, способных удовлетворить спрос населения, было недостаточно. 1 января 1705

году Петр I утвердил указ №2009 «О продаже соли из казны и статьи о поставке оной подрядами» о введении государственной монополии на ее продажу. Во все города, где предполагалась торговля, было приказано поставить новые весы. В статье 2 говорилось, чтобы извозчиков, с груженными лодками и телегами, не задерживали и отправляли в первую очередь [18].

В статье 19 указывалось, что в случае продажи соли по дороге следования подрядчиком, и, если ему платили деньги, он приговаривался к смертной казни [18]. Все вопросы по соляному делу решали ратуши и магистраты. В 1713 году все операции по соли были переданы в ведение Поместного приказа [19]. Однако к концу XVIII столетия государство оказалось перед фактом, что надежды на высокую прибыль не оправдались, соляные промыслы оказались убыточными. Одна из причин - высокий спрос населения на этот продукт первой необходимости. Соляные месторождения не могли добывать и транспортировать необходимое количество соли для потребности населения.

Для регулирования деятельности казенных предприятий и горных промыслов была сформирована целая система контролирующих учреждений. Самой доходной была Главная соляная контора, созданная в 1720 году. В 1722 году на базе данной конторы были выделены три экспедиции, отвечавшие за добычу и вывоз; реализацию в магазинах; подсчёт и ведение следственных дел. Рост потребности в соли, запреты на ее продажу привели к хищению продукта. В связи с этим в 1714 году был издан указ о фискальной службе [19]. Была учреждена должность Обер-Фискала при Государственном Правлении, а также еще 4 фискала ему в помощь. Во всех губерниях и провинциях должно быть по 4 фискала. Эту обязанность могли выполнять купцы. В обязанность фискальной службы входило выполнение указов, пресечение попыток дачи взятки и кражи из казны [19].

Основные черты соляного дела сложились в XVIII в., что нашло отражение в Уставах о соли от 1727, 1781 гг. В XVIII в. всеми вопросами соляного дела ведала Главная соляная контора. В 1804 г. учредили другую структуру в лице Экспедиции соляных промыслов. В ее обязанность входил контроль всех тех источников, которые обеспечивали казну необходимым продуктом в полной мере. Данное учреждение обязано было следить за реализацией и вывозом соли. В функции государственных органов входило оказание всесторонней помощи заводам, занимавшихся добычей каменной соли, предоставляя им земли для установления предприятий. Основной рабочей силой на соляных заводах и источниках были подневольные крестьяне.

Значительные изменения в системе управления соляными промыслами произошли в начале XIX века. Министр финансов Л.И. Васильев предложил перейти на вольную продажу продукта. 5 ноября 1811 году император Александр I подписал манифест о вольной продаже соли. Реформу разработал М.М. Сперанский. Соляные источники по-прежнему принадлежали казне. Отныне за ход работы и исполнение государственной задачи ответственность нес губернатор. Все рабочие моменты от добычи до реализации соли решала казенная палата. Проводимая реформа способствовала отдельным новшествам в системе регулирования соляного производства. Эти изменения углубили процесс централизации. Еще больше появилось новых указов, регламентирующих соледобычу. Это, в свою очередь, привело к расширению штатных работников, увеличению численности оптовой сети для продажи.

Несмотря на все усилия правительства, в начале XIX столетия явно наметился спад соляного производства. Заводы, занимавшиеся добычей каменной соли, либо выварочные, не справлялись с обеспечением казны необходимым количеством продукта. Промыслы не могли удовлетворить рост потребностинаселения. Увеличение добычи соли на озере Эльтон, Астраханских озерах не стабилизировало обстановку. Одной из причин стало отсутствие должного финансирования со стороны государства на выполнение контрактов по вывозу столь нужного продукта питания.

С 1808 по 1811 годы планировалось транспортировать более 45 млн. пудов соли, но доставлено было чуть более 34 млн. пудов. Фактически поставки не выполнялись. По многочисленным сообщениям стало известно, что в некоторых губерниях соль реализовывали по ценам, значительно превышающих установленные государством [10]. 2 февраля 1810 г. был издан «Манифест о мерах по уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, с возвышением некоторых податей и пошлин». В казенных магазинах соль стали продавать в два раза дороже, чем она закупалась у солепромышленников. Перепродавать казенную соль запрещалось. Для контроля исполнения данного Манифеста была создана Соляная контора. Несмотря на все экстренно принимаемые меры, соли не хватало. Доходы казны падали, что привело к финансовым убыткам. Чтобы закрыть образовавшуюся брешь, было принято решение кроме продажной цены в 40 копеек за каждый пуд взимать дополнительно по 1 руб. [20].

С 1810 по 1819 гг. действовала так называемая Комиссия по снабжению солью государства, получившая довольно широкие полномочия. Но при огромных затратах на ее содержание она не смогла выполнить основную задачу по поставке соли в запасные магазины. Поэтому государство вело параллельно подготовку мероприятий по введению вольной продажи соли. В 1809 г. М.М. Сперанский предложил реорганизовать продажу соли таким образом, чтобы, с одной стороны, она, как и прежде, приносила доход, а с другой стороны, чтобы новшество не вызвало недовольства населения. Поэтому он предложил реализовать соль с акцизной надбавкой. Эта мера должна была обеспечить доход казне. Вольная продажа предполагала право перепродавать по произвольным ценам соль, купленную у казны. При этом сохранялась система казенных соляных магазинов.

В сложившейся критической ситуации 5 ноября 1811 г. правительство приняло решение с 1812 года объявить вольную продажу соли. Любой человек, независимо от его социального статуса, мог добывать соль на государственных соляных месторождениях и реализовывать ее за любую цену. На месте добычи пошлина в пользу государства составляла 40 копеек за пуд. В §5 утверждался неограниченный отпуск соли. В §15 отмечалось, что «в Астраханской губернии отпуск соли на рыбные промыслы производился из запасных магазинов, а на народное потребление и вольную продажу через уездные». Пошлина взималась с учетом всех издержек. Только соль с озера Эбелей, расположенного в казахской степи, разрешалось вывозить без пошлины [20].

В принятом 23 декабря 1811 г. распоряжении, относившемся к введению вольной соляной продажи, отмечается, что относительно Астраханской соли необходимо учитывать 2 правила: «1) чтобы соляной промысел в сей губернии, принося казне прочный доход, не обращался в отягощение рыбным промыслам; 2) чтобы кочующим народам доставлена была сия удобность в продовольствии солью». Для укрепления и усиления системы соляного дела в декабре 1811 г. было принято решение об открытии Департамента горных и соляных дел за №24 927 [20].

С целью усовершенствования соляной системы в 1818 г. был принят Устав о соли, который с небольшими изменениями и дополнениями сохранился до 1862 г. Согласно этому Уставу за работой соляных промыслов вел наблюдение Департамент горных и соляных дел. Система соляного дела включала в себя добычу, развоз и продажу соли. В §6 указывается, что для добывания соли учреждаются Соляные правления в ряде городов, среди которых были Илецкая защита, Камышин, Астрахань. Данные правления решали вопросы только на местном уровне, регулировали все этапы добычи соли.

Ответственность за выполнением всех указов нес Департамент горных и соляных дел. В §62 указывается, что в обязанность департамента входил поиск новых соляных озер, особенно «кои удалены от известных соляных источников и в которыя доставление соли сопряжено с затруднениями». Государство пошло на новые шаги. В том числе разрешалась аренда казенных соляных источников частными солепромышленниками. В обязанность

Департамента входило также заключение договоров с арендаторами, но подписанные контракты должны были способствовать интересам государства.

В обязанности Департамента входило также установление размеров добычи соли на соляных промыслах, количества развозимой соли в запасные и оптовые магазины, финансирование всей соляной операции. В конце года Департамент определял на будущий год размеры, сроки, направления перевозки соли. Ценовой прейскурант на соль определяли несколько составляющих. Учитывалось расстояние до магазина, затраты на добычу, перевоз соли, ремонт дорог. Кроме того, на содержание чиновников по соляному управлению с каждого пуда соли отчислялось по 10 коп. В §80 отмечалось, что при продаже соли Департамент обязан учитывать соблюдение всех правил обеспечения поставок финансов в казну, расширения свободной торговли, наблюдение за тем, чтобы в казенных магазинах было достаточное количество соли с целью предотвращения роста цены на продукт [21].

Соляные правления на местах следили за добычей соли, построением и содержанием главных запасных магазинов, хранением, отпуском соли и распределением денежных средств. Одной из обязанностей правлений было наблюдение за качеством добываемой соли. Другой обязанностью было усовершенствование техники добычи соли и «приспособление полезных машин». Так, в 1893-1894 гг. на Владимирской пристани было 9 машин для добычи и 7 мельниц для помола соли [22]. Однако большей частью техника была довольно примитивна, но, как оказалось на самом деле, этот пункт не всегда выполнялся. Соляные правления должны были содержать в порядке солевозные пути, обеспечить средствами пропитания и содержания как казенных, так и вольнонаемных рабочих.

Приставы соляных правлений отпускали соль из запасных магазинов по письменным требованиям комиссионеров комиссии. Количество отпускаемой и добываемой соли фиксировалось в специальных книгах. Финансы, выделяемые на добычу соли, распределялись следующим образом: 1) на изготовление материалов, для извлечения соли; 2) на оплату ломщикам и другим рабочим, занятым на добыче соли; 3) на орудия и машины, применяемые при добыче соли. Средства, выделяемые на перевозку соли, шли на поставку соли в главные запасные магазины, а также на улучшение солевозных путей.

В 1847 г. был учрежден Особый комитет для изучения соляного дела. Комитет дал неудовлетворительную оценку положению дел. Стоимость соли была высокой и недоступной для бедного населения. Соли лишался скот, что приводило к чуме. А так как скотоводство было основным занятием казахов, то наносило огромный ущерб их хозяйству. Так, по России на одного человека в среднем потреблялось по 17,3 ф. соли, в связи с этим было решено увеличить добычу и продажу эльтонской соли как самой дешевой. Н.А. Милютин предлагал снизить акциз с соли до 15 коп. с пуда. Эта мера способствовала бы снижению цены на соль, что привело бы к увеличению потребления на человека. Он предлагал увеличить норму до 30 ф. на человека и 10 ф. для скота [10]. Реально для казахов были установлены другие нормы потребления соли на человека, о чем будет сказано далее. Предложение Н.А. Милютина, однако, так и не было принято.

На содержание аппарата управления расходовались большие средства. Так, затраты на бюрократическую администрацию Оренбургской губернии при губернаторе были весьма значительны. Заработок одного чиновника в течение года обходился казне в 820 руб. [23]. Затраты на одного служащего Соляной экспедиции обходились в 1150 руб. в год. В Илецкой защите – в 323 руб. 33 коп. [23]. В отличие от Оренбургских служащих, в Астраханском соляном правлении заработок составлял 410 руб. 62 коп. Смотритель на озере Баскунчак получал 17 руб. 87 коп. Управляющий Астраханского правления зарабатывал в месяц 125 руб., Илецкого – 95 руб. 30 коп. [24]. Однако наиболее существенные проблемы промыслов заключались в их отдаленности от пунктов реализации, отсутствии надлежащих

подъездных дорог, низкой плотности населения [25].

На озере Эльтон правительство принимало различные меры по улучшению быта солевозцев, организации их труда, пытаясь повысить качество подневольного труда. Ряд трудностей привел к сокращению перевозки соли в 20-30-х гг. XIX в. Затраты казны на приписных солевозцев были значительно больше, чем они приносили государству, поэтому труд приписных крестьян был заменен вольнонаемным.

Другой, не менее актуальной проблемой стала поставка соли. Подрядная система, утвержденная по приказу Петра I, способствовала бесперебойному снабжению ценным продуктом. Увеличение оплаты на перевозку соли в начале XIX в. обернулось для казны и государства дефицитом. Многие подрядчики, по предложению Министра внутренних дел, заключили контракты на поставку соли в казенные магазины. В результате часть из них потеряли огромные суммы, другие же полностью разорились. Было принято решение возложить поставку на специально назначаемых комиссионеров. Однако они не несли ответственности за исход операции, а также в случае нанесения ущерба не восполняли потери казне. В задачу комиссионеров входило обеспечение соляных промыслов необходимым количеством рабочих рук. Ко второй половине XIX века многие выварочные заводы стали совершенно убыточными и не приносили дохода, так как требовали огромных денежных вливаний. В сложившихся условиях внимание правительства переключилось на естественные, нескончаемые соляные озера. Было принято решение об активизации их разработки. Поэтому соляные источники на территории Западного Казахстана оказались в центре внимания как одни из перспективных.

Малонаселенность региона привела к тому, что в I половине XIX в. в основном привлекались вольнонаемные крестьяне из других губерний. Первоначально главным объектом становится озеро Эльтон, которое так и не оправдает надежд правительства. Повсюду наблюдался дефицит соли, началась спекуляция, и резко возросли цены на продукт [26].

Вольная продажа соли на какой-то момент стабилизировала соляной рынок. Государство было вынуждено пойти на эту меру. Любой человек по своему желанию мог брать соль как на месте добычи, так и в магазинах, сам заниматься развозкой и продажей ее по своей установленной цене. Но в эту цену обязательно входила государственная пошлина в размере 40 коп. с пуда. Это и был доход, поступавший в государственную казну. Однако правительство не спешило с ликвидацией сети казенных магазинов, опасаясь монополии на продажу со стороны солепромышленников, а также резкое повышение цен на жизненно важный продукт повседневного спроса [20].

Значительные изменения политики государства в области соляного дела обозначились в 50-е гг. XIX в. Был взят курс на окончательное свертывание соляного дела как отрасли государственного хозяйства. Подтолкнули к этому неудачные меры по расширению казенной продажи соли. Один за другим стали закрываться запасные магазины, которые ведали развозом соли по губерниям. В 1858 г. упраздняется Покровский соляной магазин в Камышине, через два года Николаевский в г. Саратове, занимавшиеся развозом эльтонской соли. Аналогичная ситуация была и с магазинами, ведавшими баскунчакской солью. По сути, это означало фактическую ликвидацию сети казенной торговли. В интересах казны снизили акциз на эльтонскую соль с 30 до 21 коп. с пуда. Вольнопромышленники в больших объемах стали закупать эльтонскую соль [10]. Такая вольность была предоставлена только в отношении эльтонской соли, что еще раз подтверждает тот факт, что по сравнению с другими промыслами он находился в более привилегированном положении и продолжал свою деятельность только при поддержке государства.

Не менее важным обстоятельством в регулировании соляной системы был вопрос транспортировки. Эту операцию проводили извозчики, которых нанимали по договору. Соответственно оплата варьировалась в зависимости от обстоятельств. Извозчиков

катастрофически не хватало, поэтому спрос на них был очень большой. В официальных газетах часто можно было увидеть объявления о найме таких работников. Но они не всегда могли обеспечить бесперебойную поставку.

После отказа от монополии на соль каждая губерния получила возможность определять свой ценовой прейскурант. При этом учитывались себестоимость соли и акциз. Себестоимость продукта в губерниях были разной. Перевозка соли из отдаленных от солевозных путей губерний обходилась дороже. Соответственно возрастала себестоимость и продажная цена. Введение соляного акциза обеспечило государство денежными поступлениями, тем более что на соляных озерах себестоимость соли составляла всего 2 коп., а продавалась она до 1,5 руб. за пуд.

Убедившись в выгодности соляного акциза, в отличие от казенной продажи, не приносившей такого дохода, император Александр II 14 мая 1862 г. принял новый указ. В империи окончательно был введен акциз на соль. Все казенные соляные месторождения передавались в частные руки. Солепромышленники имели право на их разработку «1) либо посредством продажи их в полную собственность отдельным лицам или компаниям; 2) либо посредством отдачи в оброчное содержание; 3) либо разрешением частным лицам добывать соль с оплатою определенных попудных денег, независимо от акциза» [27].

Так как на территории Западного Казахстана в основном находились самосадочные озера, то они согласно п.4, если продажа будет неудобной для государства, отдавались в аренду частным лицам с уплатой попудных денег. Берега озера делились на равные участки для распределения среди солепромышленников. Каждый мог выволакивать «соль на отведенном ему месте в неограниченном количестве». За добычей должны были наблюдать особые чиновники – приставы или надзиратели. В п.8 определен был размер акциза – 30 коп. с пуда. Акциз не платили за горькую соль и ту, которая шла на корм скоту и для технического производства [27].

Однако, несмотря на все эти меры, соли все же не хватало в государстве. Вызвано это было не только возросшими потребностями в пище, но и применением соли в других отраслях. Соляные промыслы были арендованы именитыми купцами. Так, в Илецкой защите Н.А. Дюков, И.П. Оглодков, С.Н. Назаров арендовали соляные копи на 12 лет. Условия договора были заключены с большой выгодой для них, на шахтах работали только каторжники. Первый договор аренды был заключен в 1876-1877 гг. [27]. Второй договор аренды был заключен в 1885 г. В договоре отмечалось, что «наблюдение за порядком, выполнением работы лежит на обязанности тюремного начальства. Арендаторы же никакой ответственности на себя не принимают» [28]. Среди арендаторов озера Баскунчак выступили купцы С.Лионозов, Е.Федоров, Ф.Типков, А.Сапожников, братья Серебряковы и др., которые также не несли никакой ответственности ни за рабочих, ни за сам процесс добычи, что подтверждается архивными документами [29].

Несмотря на все старания правительства в регулировании вопросов соляной системы, акциз на соль не разрешил эту проблему. 5 декабря 1880 г. был принят указ за №61578 «Об отмене акциза, взимаемого с соли, с 1 Января 1881 года, и о соразмерном уменьшении таможенной пошлины с соли, привозимой из-за границы». В указе отмечается, что «отмена акциза с соли, вместе с понижением пошлины, взимаемой с оной на границах Империи, не только уменьшит тягости беднейшего населения, но и послужит к развитию скотоводства, улучшению земледелия, к дальнейшим успехам рыбных промыслов и некоторых отраслей фабричной и заводской промышленности» [30].

Заключение.

Таким образом, государственная политика в области соляного дела носила ярко выраженный классовый характер. Соль всегда оставалась одним из главных источников казенного дохода. В ходе реформирования в целом соляной отрасли, все устремления правительства были направлены на решение только одной задачи – увеличение дохода и

пополнение казны. Все проводимые меры отвечали только интересам государства. Определенную выгоду от соляных операций имели и солепромышленники. Но больше всего страдал простой народ, так основными потребителями этого продукта были простые обыватели. Низкий уровень потребления соли неоднократно вызывал эпидемии среди населения, приводил к высокой смертности людей, подрывал развитие скотоводства и тормозил развитие других промыслов, взаимосвязанных с соляным. Однако все составные части соляной операции строго регламентировались государством. Сосредоточив в своих руках торговлю продуктом, казна стала получать значительную прибыль, и именно продажа соли стала одной из доходных статей в XIX веке.

В результате исследования заявленной проблематики следует отметить, что первая приказная система носила неупорядоченный характер, когда один приказ дублировался по нескольку раз. Должностные обязанности и функции приказов также совпадали, что, естественно, вносило путаницу в систему управления горным промыслом.

В период правления Петра I также имелись недостатки. Огромные полномочия были переданы некоторым категориям чиновников (фискалам, казначеям, корчемным командам), в результате имелись факты превышения служебных полномочий. Созданные императором коллегии не смогли выполнить своих функций в полной мере из-за незавершенности реформы императора. Система управления соляным промыслом стабилизировалась с утверждением министерств. Министерство финансов сумело стабилизировать и упорядочить работу горных промыслов, что сказалось на добыче соли и увеличении доходов от соляной регалии.

Статья выполнена в рамках инициативной темы «Развитие промыслов в хозяйственной жизни казахского народа в XIX-начале XX вв.» (0123РКИ0140).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Иловайский С.И. Учебник финансового права. — Одесса: Тип. А.Ф. Соколовского. — 1904. — 379 с.

2 Посошков И.Т. Книга о скудости и богатстве. — М., 1937. — 356 с.

3 Кеппен А.П. Горная и соляная промышленность. Историко-статистический обзор промышленности России. — СПб., 1882. — Т. 1. — С. 141-153

4 Черняев Л.В. О государственном соляном убытке: Записка Л.В. Черняева. — СПб., 1863. — 22 с.

5 Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. Второе издание. — СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1890. — 541 с.

6 Янжул И.И. Причины и последствия отмены соляного налога. Очерки и исследования. Сборник статей по вопросам народного хозяйства, политики и законодательства: в 2 т. — М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1884. Т. 2. — С. 404-532

7 Шошин Н.Н. Свод действующих узаконений и правил о соляном промысле в России. — СПб., 1893. — 193 с.

8 Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ. 1837-1887. Часть V. Горное дело. — СПб.: Изд.: Паровая скоропечатня Яблонский и Перотт, 1888. — 304 с.

9 Сборник главнейших официальных документов по управлению Восточной Сибирью: Изд. по распоряжению ген-губернатора Вост. Сибири Д.Г. Анучина. Т. VII. Вып. 2. Соляное дело. — Иркутск: Тип. Н.Небельтау, 1885. — 309 с.

10 Введенский Р.М. Соляное дело России в XVIII-I половине XIX вв. — М., 1986. — 98 с.

11 Волчек В.А. Кризис политики правительства в соляной отрасли и попытки его преодоления в начале второй половины XIX века. Вестник Кузбасского государственного технического университета. — 2006. — №3 (55). — С. 155-159

12 Ларина О.Г. Соляная и горная регалии как один из источников доходов бюджета России XIX в.: правовое регулирование, управление и контроль. Актуальные проблемы российского права. — №4, 2008. — С. 42-49

13 Махрова Т.К. Государственное регулирование соляного промысла на Урале в конце XVIII-первой половине XIX веков. Правопорядок: история, теория, практика. — №3 (6), 2015. — С. 87-92

14 Приходько М.А. Историко-правовые особенности структуры Министерства финансов Российской империи в первой половине XIX века. Lex Russica. — №9 (Том CVI), сентябрь 2015. — С. 124-136

15 Жанбосинова А.С. Домашние промыслы и кустарно-ремесленное производство в Казахстане во второй половине XIX-начале XX вв.: рукопись дисс…канд. ист. наук. — Алматы, 1997. — 176 с.

16 Шотанова Г.А. Материалы астраханских научных обществ и учреждений как источник по истории Казахстана (II половина XIX в.-1917 г.): автореф…канд. ист. наук. — Алматы, 2007. — 25 с.

17 Джумагалиева К.В. Развитие соляного промысла в XIX веке в Западном Казахстане. — Астана: «Мастер ПО», 2017. — 176 с.

18 Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том IV. 1700-1712 гг. Изд.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В.К. — СПб., 1830. — 890 с.

19 Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том V. 1713-1719 гг. Изд.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В.К. — СПб., 1830. — 782 с.

20 Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое — СПб.: Тип. II отделения Императорской канцелярии, 1830. — Т. XXXI, отд. I. — 944 с.

21 Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое — СПб.: Тип. II отделения Императорской канцелярии, 1830. — Т. XXXV. — 965 с.

22 Государственный архив Астраханской области. Фонд 625. Опись 1. Дело 19.

23 Государственный архив Астраханской области. Фонд 885. Опись 1. Дело 191.

24 Государственный архив Астраханской области. Фонд 369. Опись 1. Дело 809.

25 Джумагалиева К.В. Развитие соляного промысла в XIX веке в Западном Казахстане: автореф…канд. ист. наук. — Уральск, 2010. — 28 с.

26 Введенский Р.М. Соляная регалия и учреждение вольной продажи соли в России. История СССР, 1982. — №1. — С. 171-181

27 Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. — СПб.: Тип. II отделения Императорской канцелярии, 1865. — Т. XXXVII, отд. I. — 832 с.

28 Государственный архив Оренбургской области. Фонд 158. Опись 1. Дело 28.

29 Государственный архив Астраханской области. Фонд 378. Опись 1. Дело 30.

30 Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. — СПб.: Тип. II отделения Императорской канцелярии. — T.LV, отд. I. — 966 с.

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ ТҰЗ ӨНЕРКӘСІБІН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа.

Мақалада әсіресе XVIII-XIX ғасырларда белсенді дамыған тұз өнеркәсібін мемлекеттік реттеу мәселесіне назар аударылады. Оның себептерінің бірі мемлекеттің тұз операцияларына монополия орнату туралы шешімі болды. Қойылған міндеттерді іске асыруда бірінші патша IV Иван Грозныйдың бұйрықтарынан бастап мемлекеттік мекемелер жетекші функция атқарды. Ұлы Петрдің билікке келуі ең алдымен тау-кен өнеркәсібіне әсер еткен жаңа реформалармен атап өтілді. Қазынаны толықтыру қажеттілігінің жоғарылығы мемлекеттік басқару жүйесінің жаңадан қайта ұйымдастырылуына алып келді. Соның нәтижесінде барлық тау-кен жұмыстарын, оның ішінде тұз өнеркәсібін басқарған алқалар, атап айтқанда Берг-Алқасы қалыптасты. Алқалардың жойылуы және министрліктердің енгізілуі жекелеген салаларды басқаруды жүйелеуге ықпал етті. Қаржы министрлігінің қарамағына түскен Тау-кен және тұз ісі департаменті тұз кеніштерінің жұмысын күшейтіп, ретке келтірді. Тұз өнеркәсібіне қатысты мемлекеттің қатаң бақылауы Ресей бюджеті үшін кірістердің негізгі баптарының біріне айналған осы өнімнің айналымынан туындады. Тұз өнеркәсібін реттеу процесінің бірқатар ерекшеліктері мен негізгі проблемалары болды. Осы мәселелердің бәрін, алдымен, бұйрықтармен, содан кейін Берг-Алқасы мен Тау-кен және тұз істері жөніндегі департаменттер шешуге тиіс болды. Ал Қазақстан аумағында осындай проблемалардың бірі тұзды құпия ұрлау болды.

Негізгі сөздер: Берг-Алқасы, монополия, тұз өнеркәсібі, акциз, мемлекеттік реттеу, бақылау, табыс.

THE SYSTEM OF STATE REGULATION OF THE SALT INDUSTRY IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XVIII-XIX CENTURIES

Abstract.

The article focuses on the problem of state regulation of the salt industry, which was especially actively developed in the XVIII-XIX centuries. One of the reasons was the decision to monopolize salt operations by the state. The leading function in the implementation of tasks was played by state institutions, starting with the orders created by the first tsar Ivan IV the Terrible.

The coming to power of Peter the Great was marked by new reforms, which primarily affected the mining industry. The high need to replenish the treasury has led to a new reorganization of the public administration system. As a result, Collegiums were formed. Including the Berg Board, which was in charge of the affairs of all mining industries, and salt in particular. The abandonment of collegiums and the introduction of ministries contributed to the systematization of the management of individual sectors. The established Department of Mining and Salt Affairs, which came under the jurisdiction of the Ministry of Finance, strengthened and streamlined the work of salt mines. Strict state control over the salt industry was caused by the turnover of this product, which has become one of the key revenue items of the Russian budget. The process of regulating the salt industry had a number of features and key problems. All these issues had to be resolved, at the beginning, by orders, and then by the Berg Board and the Department of Mining and Salt Affairs. On the territory of Kazakhstan, one of such problems was the secret theft of salt or foraging.

Key words: Berg collegium, monopoly, salt mines, excise duty, state regulation, control, income.

REFERENCES

1 Ilovaiskii S.I. Uchebnik finansovogo prava *[Textbook of financial law]*. Odessa: Tip. A.F. Sokolovskogo. 1904. 379 p. [in Russian]

2 Pososhkov I.T. Kniga o skudosti i bogatstve *[A book about poverty and wealth]*. M., 1937. 356 p. [in Russian]

3 Keppen A.P. Gornaya i soyjanaya promyshlennost'. Istoriko-statisticheskii obzor promyshlennosti Rossii *[Mining and salt industry. Historical and statistical review of the industry of Russia]*. SPb., 1882. T. 1. P. 141-153 [in Russian]

4 Chernyaev L.V. O gosudarstvennom solyanom ubytke: Zapiska L.V. Chernyaeva *[On the state salt loss: A note by L.V. Chernyaev]*. SPb., 1863. 22 p. [in Russian]

5 Janzhul I.I. Osnovnye nachala finansovoi nauki. Uchenie o gosudarstvennykh dokhodakh. Vtoroe izdanie *[The basic principles of financial science. The doctrine of state revenues. Second edition]*. SPb.: Tip. M.M. Stasyulevicha, 1890. 541 p. [in Russian]

6 Janzhul I.I. Prichiny i posledstviya otmeny solyanogo naloga. Ocherki i issledovaniya *[The causes and consequences of the abolition of the salt tax. Essays and research]*. Sbornik statei po voprosam narodnogo hozyaistva, politiki i zakonodatel'stva: v 2 t. M.: Tip. A.I. Mamontova, 1884. T. 2. P. 404-532 [in Russian]

7 Shoshin N.N. Svod deistvuyushhikh uzakonenii i pravil o solyanom promysle v Rossii *[A set of current laws and regulations on salt fishing in Russia]*. SPb., 1893. 193 p. [in Russian]

8 Istoricheskoe obozrenie pyatidesyatiletnei deyatel'nosti ministerstva gosudarstvennykh imushhestv. 1837-1887 *[Historical review of the fifty-year activity of the Ministry of State Property. 1837-1887]*. Chast' V. Gornoe delo. SPb.: Izd.: Parovaya skoropechatnya Jablonskii i Perott, 1888. 304 p. [in Russian]

9 Sbornik glavneishikh ofitsial'nykh dokumentov po upravleniyu Vostochnoi Sibir'yu *[Collection of the most important official documents on the management of Eastern Siberia]*: Izd. po rasporjazheniju gen-gubernatora Vost. Sibiri D.G. Anuchina. T. VII. Vyp. 2. Solyanoe delo. Irkutsk: Tip. N. Nebel'tau, 1885. 309 p. [in Russian]

10 Vvedenskii R.M. Solyanoe delo Rossii v XVIII-I polovine XIX vv *[The salt business of Russia in the XVIII-I half of the XIX centuries]*. M., 1986. 98 p. [in Russian]

11 Volchek V.A. Krizis politiki pravitel'stva v solyanoi otrasli i popytki ego preodoleniya v nachale vtoroi poloviny XIX veka *[Volchek V.A. The crisis of government policy in the salt industry and attempts to overcome it at the beginning of the second half of the XIX century]*. Vestnik Kuzbasskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta, 2006. №3 (55). P. 155-159 [in Russian]

12 Larina O.G. Solyanaya i gornaya regalii kak odin iz istochnikov dokhodov byudzheta Rossii XIX v.: pravovoe regulirovanie, upravlenie i kontrol' *[Salt and mining regalia as one of the sources of budget revenues of Russia in the XIX century: legal regulation, management and control]*. Aktual'nye problemy rossiiskogo prava, №4, 2008. P. 42-49 [in Russian]

13 Makhrova T.K. Gosudarstvennoe regulirovanie solyanogo promysla na Urale v kontse XVIII-pervoj polovine XIX vekov *[State regulation of the salt industry in the Urals at the end of the XVIII-first half of the XIX centuries]*. Pravoporyadok: istoriya, teoriya, praktika, №3 (6), 2015. P. 87-92 [in Russian]

14 Prikhod'ko M.A. Istoriko-pravovye osobennosti struktury Ministerstva finansov Rossiiskoi imperii v pervoi polovine XIX veka *[Historical and legal features of the structure of the Ministry of Finance of the Russian Empire in the first half of the XIX century]*. Lex Russica, №9 (Tom CVI), sentyabr' 2015. P. 124-136 [in Russian]

15 Zhanbosinova A.S. Domashnie promysly i kustarno-remeslennoe proizvodstvo v Kazakhstane vo vtoroi polovine XIX-nachale XX vv. *[Home crafts and handicraft production in Kazakhstan in the second half of the XIX-early XX centuries]*: rukopis' diss.…kand. ist. nauk. Almaty, 1997. 176 p. [in Russian]

16 Shotanova G.A. Materialy astrakhanskikh nauchnykh obshhestv i uchrezhdenii kak istochnik po istorii Kazakhstana (II polovina XIX v.-1917 g.) *[Materials of Astrakhan scientific societies and institutions as a source on*

the history of Kazakhstan (II half of the XIX century-1917)]: avtoref.…kand. ist. nauk. Almaty, 2007. 25 p. [in Russian]

17 Dzhumagalieva K.V. Razvitie solyanogo promysla v XIX veke v Zapadnom Kazakhstane *[The development of salt industry in the XIX century in Western Kazakhstan*]. – Astana: «Master PO», 2017. – 176 p. [in Russian]

18 Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. Sobranie Pervoe [*The Complete collection of laws of the Russian Empire. The First Meeting]*. Tom IV. 1700-1712 gg. Izd.: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoi E.I.V.K. SPb., 1830. 890 p. [in Russian]

19 Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. Sobranie Pervoe *[The Complete collection of laws of the Russian Empire. The First Meeting]*. Tom V. 1713-1719 gg. Izd.: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoi E.I.V.K. SPb., 1830. 782 p. [in Russian]

20 Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. Sobranie Pervoe *[The Complete collection of laws of the Russian Empire. The First Meeting]*. SPb.: Tip. II otdeleniya Imperatorskoi kancelyarii, 1830. T. XXXI, otd. I. 944 p. [in Russian]

21 Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. Sobranie Pervoe *[The Complete collection of laws of the Russian Empire. The First Meeting]* SPb.: Tip. II otdeleniya Imperatorskoi kancelyarii, 1830. T. HHHV. 965 p. [in Russian]

22 Gosudarstvennyi arkhiv Astrakhanskoi oblasti *[The State Archive of the Astrakhan region]*. Fond 625. Opis' 1. Delo 19. [in Russian]

23 Gosudarstvennyi arkhiv Astrakhanskoi oblasti *[The State Archive of the Astrakhan reg*ion*]*. Fond 885. Opis' 1. Delo 191. [in Russian]

24 Gosudarstvennyi arkhiv Astrakhanskoi oblasti *[The State Archive of the Astrakhan region*]. Fond 369. Opis' 1. Delo 809. [in Russian]

25 Dzhumagalieva K.V. Razvitie solyanogo promysla v XIX veke v Zapadnom Kazakhstane *[The development of salt industry in the XIX century in Western Kazakhstan]*: avtoref…kand. ist. nauk. Ural'sk, 2010. 28 s. [in Russian]

26 Vvedenskii R.M. Solyanaya regaliya i uchrezhdenie vol'noi prodazhi soli v Rossii *[Salt regalia and the establishment of the free sale of salt in Russia]*. Istoriya SSSR, 1982. №1. P. 171-181 [in Russian]

27 Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. Sobranie Vtoroe *[The Complete collection of laws of the Russian Empire. The Second Meeting]*. SPb.: Tip. II otdeleniya Imperatorskoi kancelyarii, 1865. T. HHHVII, otd. I. 832 p. [in Russian]

28 Gosudarstvennyi arkhiv Orenburgskoi oblasti *[State Archive of the Orenburg region]*. Fond 158. Opis' 1. Delo 28. [in Russian]

29 Gosudarstvennyi arkhiv Astrakhanskoi oblasti *[The State Archive of the Astrakhan region]*. Fond 378. Opis' 1. Delo 30. [in Russian]

30 Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. Sobranie Vtoroe *[The Complete collection of laws of the Russian Empire. The Second Meeting]*. SPb.: Tip. II otdeleniya Imperatorskoi kancelyarii. T.LV, otd. I. 966 p. [in Russian]

Information about authors:

Kulyash Dzhumagaliyeva – **corresponding author,** candidate of historical sciences, associate professor of the department of «History of Kazakhstan», S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Dz_kylashV@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4758-8916

Khadisha Aubakirova – candidate of historical sciences, acting professor of the department of «History of Kazakhstan», S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9133-6471

Nurgul Demeuova – candidate of historical sciences, senior lecturer of the department of «History of Kazakhstan», S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurgul_dk@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-6255-674X

Информация об авторах:

Куляш Джумагалиева – **основной автор,** кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана», Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: Dz_kylashV@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4758-8916

Хадиша Аубакирова – кандидат исторических наук, и.о. профессора кафедры «История Казахстана», Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9133-6471

Нургуль Демеуова – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры «История Казахстана», Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: nurgul_dk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6255-674X

Авторлар туралы ақпарат:

Куляш Джумагалиева – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Dz_kylashV@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4758-8916

Хадиша Аубакирова – тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9133-6471

Нұргүл Демеуова – тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nurgul_dk@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6255-674X

ҒТАМР 03.00.20 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.04**
ӘОЖ 94 (574)

Ғ.Қ. Кенжебаев[1]*, Қ.А. Еңсенов[2], А.Т. Мәден[3]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы
[2]ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты
Астана қ., Қазақстан Республикасы
[3]Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: kgabit62@mail.ru

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАЙЛАР ИНСТИТУТЫ (XIX-XX ғғ.)

Аңдатпа.
Ғылыми-зерттеу мақаласында Қазақ қоғамындағы байлар институтының XIX-XX ғасырлардағы қалыптасуы, дамуы және қызметі қарастырылған. Қазақ хандығы кезеңінде де байлар болған. Ол дәстүрлі қазақ қоғамның әлеуметтік жіктерінің бір тобын құраған. Яғни, әлеуметтік категория болып табылады. Ауқатты байлар қазақ даласында әр ғасырда өмір сүрді. Олар өздерінің іскерлігімен, ақыл-парасатымен ел басқаруға араласқан, аймақты немесе ауылды ұйымдастырып жүретін қабілетті адамдар болды. Әр кезеңде өмір сүрген байлар заманына қарай еңбек еткен, табыс тапқан және қарамағындағы халыққа көмектескен. Тұрғындарды шаруашылықты дамытуға ұйымдастырған, мемлекетке салық төлеген. Тарихқа назар аударсақ, олар дәстүрлі қазақ қоғамында Қазақ хандығы құрылғаннан бері XV-XVIII ғасырлар аралығында әлеуметтік топ өзгеріссіз дамыған. Олардың статусы мен сословиесінде елеулі өзгеріс XIX-XX ғасырларда болған. Бұл Патшалық Ресей империясының әкімшілік басқаруы кезеңінде өзгеріске түсті. Одан кейін Кеңес үкіметінің 1930 жылы «Байларды тап» ретінде құғындап жою қаулысы шықты. Демек, қазақ халқының дәстүрлі қоғамдық құрылысы өзгеріске ұшырады және бұзылды. Осы аталған қазақ қоғамындағы байлар институтын әлеуметтік құрылым ретінде қарастыру үшін Отандық және шетелдік авторлардың еңбектері пайдаланылды және архив деректері, құжаттар жинағы ғылыми айналымға тартылды.

Негізгі сөздер. Қазақстан тарихы, Қазақстан, Ресей империясы, Кеңес үкіметі, байлар институты, әлеуметтік жіктеліс, әлеуметтік категория, отарлау, конфискация, коллективтендіру.

Кіріспе.

Көшпелі қазақтың әлеуметтік құрылымы XV-XVI ғасырларда дамыды және XIX ғасырдың басына дейін өмір сүрген Қазақ хандығында қоғамы екіге бөлінді: «Ақсүйек» және «Қарасүйек». Ақсүйектерге сұлтандардан басқа қожа да кірді. Қарасүйек бірнеше түрлі тармақтарға бөлінген. Олардың ішіндегі ең ықпалдысы билер болды. Қазақ руларын басқарды, сондықтан оларды деректерде кейде билеушілер деп те атайды. Ең беделді билер ханның жақын төңірегінде болды. Сондай-ақ, қара сүйекке жауынгерлер жатқызылды. Олар негізінен әскери басшылар және әскери функцияларды атқарды. Соғыс кезінде жиі батырлар қазақ халқының басында тұрды. «Қарасүйек» ішінде қазақ ауылының дәулетті элитасын «байлар» тобы құрады. Олар мал иелері және қолайлы жайылымдары болды. Олардан халықтың төменгі әлеуметтік топтары тәуелді болды. Ең қарапайым қазақ қоғамындағы топты шаруалар құрады.

Көшпелі қазақтарда байлар қоғамының едәуір басым бөлігі болды. Алайды бұл арада байлардың ерекше тегі болмағанын, сұлтандар арасында да, билер арасында да, қатардағы көшпелілер арасында да байлар болғанын ерекше ескерте кеткен жөн. Басқаша айтқанда, байлар қоғамының әлеуметтік жағынан біртектес болған жоқ. Сөз жоқ, материалдық игіліктің молдығы зор пайда келтіріп, қоғамдағы беделді айқындап отырды. Солай бола тұрса да, ерекше саяси құқықтар дәулеттің мол болуымен байланыстырылмады. Жекелеген байлардың қоғамдағы орыны олар жататын тектің орнымен айқындалды. Дәстүрлі қазақ

қоғамының экономикалық өмірінде көрнекті рөл атқарған әлеуметтік топ – байлардан құралған «Байлар институты» болды.

Мақала мақсаты: қазақ қоғамындағы «Байлар институтын» әлеуметтік категория ретінде жеке зерттеу және оның маңызды мәселелерін анықтау.

Қазақ қоғамындағы Байлар институтының қалыптасуы, дамуы және қоғамдағы рөлін қарастыру өте маңызды мәселе. Өйткені, қазақ қоғамының өзіндік әлеуметтік жіктелісі қалыптасты. Бұрынғы уақытта қазақ қауымында хандар, сұлтандар, батырлар, байлар және қарапайым шаруалар болды. Олардың әрқайсысының өзіндік атқарған қызметі болды. Сондықтан, Байлар институтын әлеуметтік сословие ретінде зерттеу өте өзекті тақырып болып табылады. Мысалы, XV-XVIII ғасырлар аралығында «Байлар институты» дәстүрлі эволюциялық жолмен өзгеріссіз дамыды. Ал, XIX-XX ғасырларда бұл әлеуметтік категорияға жататын топ өзгерістерге түсті. Сол себепті, Байлар институтының эволюциялық дамуын зерделеу өте маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Материалдар. Ғылыми зерттеу мақаласын жазуға Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚРПА) деректері және Қазақстанда жарық көрген «Прошлое Казахстана в источниках и материалах», «Материалы по истории политического строя Казахстана» жинағы пайдаланылды. Сондай-ақ, Қазақстанды Ресей империясының отарлауына байланысты жазылған шетелдік және отандық ғылыми зерттеу еңбектеріне талдау жасау іске асырылып, оларға сілтемелер жасалынды. Осы бағыттағы құжаттар жинақтары мен деректер жинақталып, ғылыми мақаланы дайындауға пайдаланылды.

Методология. Ғылыми-зерттеу тақырыбына нысан ретінде алынған «Байлар институтын» әлеуметтік категория ретінде қарастыру, зерделеу аса маңызды мәселе болып табылады. Тарих ғылымының теория-методологиясы бойынша қоғамдағы әлеуметтік топты зерттеудің өзіндік ұстанымдары бар. Мысалы, В.Н. Сидорцовтың «Методологические проблемы истории» атты еңбегінде қоғамдағы әлеуметтік топты қарастырудың өзіндік жолын атаған. Тарихи зерттеуде ең маңыздысы тарихи принцип және жүйелі тұрғыдан зерттеу мәселесін көрсеткен [1].

Шетелдік авторлар - Zh.S. Mazhitova, Valeriya Valerievna Torop, Dmitriy Aleksandrovich Singilevich, M.V. Afonin «Judicial and legal institutions in traditional kazakh society in the russian researchers' view (XIX century)» атты еңбегінде: «Ресей үкіметінің саяси-әкімшілік-құқықтық реформаларынан кейін байлар, билер соты қазақ қоғамында өзінің маңызын жоймай, көшпелі қауымның әлеуметтік-экономикалық өмірін реттеуші рөлін атқарғанын атап көрсетті. Сонымен бірге, қазақтар ішінде де, ауқатты байлар болды, қауымаралық деңгейде туындайтын кикілжіңдерді шешуде билер маңызды рөл атқарды. Қазақ қоғамының Ресей империясының құрамына кіруі нәтижесінде қалыптасқан саяси-құқықтық жағдайларға байланысты «Байлар институты» да өзгеріске ұшырады», [2] - деп жазды.

Қазақстандық тарихшы, ғалым Н.Э. Масанов «Кочевая цивилизация» атты еңбегінде: «Барлық облыстарды қамтитын табиғи-географиялық және әлеуметтік-экономикалық факторлардың өзара әрекеттесу жүйесі көшпелі қоғамның тіршілік әрекеті жан-жақты бола алмайды, барлық жағынан біртұтас тұтастық ретінде зерттеледі. Дәстүрлі қоғамның генезисі мен эволюциясының мәселелері зерттемей және талдаусыз әртүрлілік ойлар айтылып келеді. Көшпеліліктің кеңістіктік-уақыттық пайда болуы мен қызмет ету заңдылықтарын зерттеу көшпенділіктің экологиялық детерминанттарын зерттеу үшін де қажет және құрғақ аймақтың адам шаруашылығының даму процестері Еуразия халықтарының тарихи даму динамикасын талдау осы аймақтардан басталады [3]», - деген ой айтқан.

Француз тарихшысы Н.Верт «Кеңес Одағының тарихы» атты еңбегінде Қазақ қоғамындағы байларды тап ретінде жою саясатының арнайы қаулымен 1929-1930 жылдары

жүзеге асырылғандығын атап өткен. Онда коллективтендіру, тәркілеу барлығы мақсатты түрде жүргізіліп, «байларды» құрту жоспарымен қаншама адамдар зардап шеккендігі, соның нәтижесінде әлеуметтік топтың дәстүрлі эволюциялық даму жолы кесілгендігін де анықтап жазған [4]. Демек, қоғамдағы әлеуметтік категория тұрғысынан зерттеу өте маңызды екені байқалады. Сондықтан, әр кезеңде өмір сүрген қазақ байларының қоғамдық ортадағы қызметін қарастыру аса маңызды. Олар қазіргі тілмен айтқанда оқу-ағарту және өнер саласына да қолдау білдірген меценаттар болған.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Көшпелі қоғам - бұл көшпелілердің өмір салтында қауымдық принциптердің абсолютті үстемдік етуі негізгі шарт және сонымен бірге осы әлеуметтік жүйенің қызмет ету заңдылығы болып табылатын қауымдардың, қауымдық тәртіптердің қоғамы. Бәлкім, көшпенділік бүкіл көшпенділіктің бүкіл тарихында қауымдастық қоғамның негізгі өндіргіш күші ретінде тұрақты қызмет еткен әлеуметтіктің бірден-бір түрі болса керек. Көшпелі ортадағы шаруашылық, идеологиялық, ғұрыптық қызметтің барлық дерлік түрлері мен деңгейлері өз мәні бойынша қауымдық қатынастарды жүзеге асырудың тиісті жағдайларын, салаларын және нысандарын білдіреді [5].

Қазақ қоғамы мен тарихын зерттеуші И.П. Фальктің еңбегінде қазақ қоғамындағы ауқатты байлардың қатарында ақсақалдар да аталған. Мысалы, Қазақ хандығы дәуірінде билік жойылғанға дейін Ұлыстың басшыларын немесе аймақтарды айтпағанда, халық сайламайды, тек бекзаттар сайлады, сонымен бірге сайлаудың өзі ханның бекітуін қажет етті. Бұл лауазымдарда, әдетте, әкелердің орнын ұлдар алды, бірақ басшының халықтан ешқандай табыс алуға құқығы болмады, олардың үстіне оның ешқандай елеулі құқықтары болмады. Басшы тек аймақтағы ең бай, ең беделді адам. Сондықтан да жергілікті көсемдердің ықпалы зор болды, олардың билігінің барлық формальды елеусіздігіне қарамастан, олар хан қолындағы күшті бақылау құралына айналды, олар арқылы көп нәрсені істей алады [6].

Ресей тарихшысы, қазақ жерін зерттеуші А.И. Левшиннің «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацских, орд и степей» атты еңбегіне назар аударсақ, Ресей мен Қытайдың қазақ ордасына сататын өнеркәсіп тауарларының алуан түрлілігі мен көптігі, оның үстіне көбінде шетелге шығаратын жері жоқ болды. Ресей мен Қытайдың қазақтардан арзан бағамен алатын шикізатқа мұқтаждығы, жоғарыда аталған өнімдерге айырбастау, екі мемлекеттің үкіметтерінің осы сауданы бөлу бойынша қабылдаған шаралары, оның пайдасын алатын адамдар санының көптігі, ең соңында, Ресейге қатысты, Ресеймен сауда жасайтын кеңістіктің кең жолы болды. Қазақтардың Орынбор және Сібір линияларының шекаралас тұрғындарымен қарым-қатынастары жүрді. Онда сауда, айырбас және тағы басқа жұмыстар жасалды. Қазақтар тарапынан арнайы керуен басшылары, ауқатты байлар да жұмыс жасады [7], - дейді.

XIX ғасырдың ортасында базарға тауар шығаратындар негізінен қазақ байлары болды. М.Вяткиннің көрсетуінше, байлардың тарихи аренаға қалыптасқан әлеуметтік топ ретінде шығуы Қазақстандағы тауар айналымының дамуымен байланысты болған. Нарықтағы тауарды негізгі жеткізуші қазақ байлары болды, олар мал өсірді және егіншілік өнімдерімен шығарды. Сондай-ақ, дербес сауда жасаумен қатар, делдалдық саудамен айналысып, орыс тауарларын Орта Азияға, одан Ресейге тауарларды жеткізумен айналысқан. Қазақстанға ақша-несие қатынастарының енуімен байланысты байлар ықпалды бола бастады [8].

Ш.Уалиханов қазақтар XIX ғасырдың орта шенімен салыстырғанда XVIII ғасырда әлдеқайда бай болған деп жазды. Оған дәлел ретінде Сібір қазақтары сыртқы приказдар құрылғанға дейін қазақтар байырақ болған, бұл – күмән келтірмейтін факт, өйткені осы ғасырдың басында Орынбор және Сібір шептеріне айдап әкелінген малдың саны XIX ғасырдың 20-30 жылдардағы ресми есептеулердің өзі жеткілікті. Осы соңғы дәуірде 10 мың

жылқысы болған қазақтар аз болмаған [9]. Ал, біздің кезеңде мал саны азайып келеді деген дерек келтірген.

Тарихшы, ғалым Е.Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты еңбегінде: «XIX ғасырдың орта тұсына қарай қазақтардың экономикалық өмірінде жаңа әлеуметтік топ – байлар көрнекті рөл атқара бастады. Бұл орайда «бай» деген термин арқылы қазақтар бұрын қандай да болсын бай атанғанын есте ұстау керек. Қарастырылып отырған кезеңде «бай» деген сөз басқа бір әлеуметтік мән-мағынаға ие болған. Байлар сауда мен өсімқорлық ақшаға қатысты істердің дамуына байланысты ерекше қоғамдық топ болып қалыптасты. Қазақтар арасында ірі саудалық және өсімқорлық ақшаға қатысты істермен айналысқан ауқатты бірқатар байлар пайда болды. Бұл қазақ қоғамында ертерек уақытта қалыптасқан әлеуметтік топ – байлар – қазақтардың экономикалық өміріндегі жаңа құбылыс еді» [10. - 106], - деп жазды.

Ғалымның көрсетуі бойынша, бай-феодалдардың қызметші жалдауға көшуі капиталистік жалдаудың алғашқы хабаршысы еді, бірақ ол әлі де жұмыспен өтеудің ауыр азабы астында өтіп, әрі патриархалдық-рулық сарқыншақтармен бүркемеленген болатын. Орынбор көпесі Беловтың айтуына қарағанда, қазақтар бай-феодалдарға жыл маусымдарына қарай жалданған. Егер қызметші қыста жалданса, жалдау мерзімі жер көктегенге дейін, яғни көктемге дейін созылады, бұл жағдайда қазақтар жалдау мерзімін «Көктеу» деп атайды, егер қызметші жазда жалданса, жалдау мерзімі қойдың күзгі қырқымына дейін немесе су қатқаға дейін деп белгіленеді, мұны «Күзеу» немес «Мұз қату» [10. - 108] аталғанын айтады.

Қазақ қоғамының құрылымында байлық жанұялардың жеке меншігіндегі түрінде материалдық негіз болды. Жеке адамдардың күші және әлеуметтік топтың мақсаттары көшпелі мал шаруашылығына негізделді. Көшпелілердің элитасының әрбір өкілі өзінің мүддесін көздеді және оларды нығайтуға ұмтылды. Көшпелі қоғамның барлық әлеуметтік-экономикалық жағдайларының жиынтығы қарым-қатынастар мен байланыстардың белгілі бір формасын тудырды.

XIX ғасырдың екінші жартысына дейін қазақ байлары қазақ қоғамындағы жаңа әлеуметтік категория емес, бұрыннан бар топ екендігі белгілі. Сондай-ақ, олардың қоғамдағы рөлін күшейе түсуінің себебіне назар аударсақ, хандық биліктің жойылуымен, осыған орай хандық биліктің тірегі болып тұрған билер құқығының әлсіреуіне байланысты және батырлар институтының жойылуына байланысты. Кеңестік тарихнамада қазақ қоғамындағы «байлардың» байлықтың экономикалық және әлеуметтік жағдайы ешқашан анықталмаған [11], - деп жазды С.Е. Толыбеков өз зерттеу еңбегінде.

Қазақ қоғамында байлар институты өндірістік циклді ұйымдастыра білді. Ең алдымен климаттың ерекше қаталдығына байланысты малдың өлу ықтималдығы болған жылдың қыс мезгіліндегі жағдайлар өсімдік жамылғысының жем-шөп өнімділігінің төмендігіне байланысты ең үлкені, күнделікті қардың, қалың қардың, қатты желдің тұратындығы ескерілді. Соның нәтижесінде көшпелілер таңдауға ерекше талаптар қойды, тіршілік ету мүмкіндігінің өзі тәуелді болатын қысқы жайылымдар көшпелі мал шаруашылығы, қоршаған ортаның даму процесінде мекендеу ортасы мен табиғатты пайдалану, көшпенділер жүйесін дамытты, малды қысқы жаю, бұл тірлікті қамтамасыз етуге мүмкіндік берді, көшпелі малшылар және табынның ұдайы өндірісі сақталды [3. – 88].

Ресей ғалымдарының қарастыруынша, Қазақ жүздері территориясының шекаралық орналасуына, сондай-ақ XVIII-XIX ғасырларда Орта Азияда болған әлеуметтік-экономикалық және саяси процестерге байланысты бұл аймақтың өзіндік ерекшелігі болды. Империя құрудың принциптері мен әдістерін, Ресейдегі ұлттық саясат мәселелерін талдай отырып, XIX-XX ғасырлар тоғысындағы зерттеушілер, оның мазмұны мен соңғы нәтижелері әртүрлі бағаланды. Мемлекеттік саясатты жақтаушылар және Ресейдің өркениеттік миссиясы деді. Шығыста олар орыс мәдениетінің жоғары деңгейлік әлеуетін

атап көрсетті және мемлекеттің орыстандыру ұмтылысын орынды деп санады [12]. Бұл ресейлік зерттеушілердің өзіндік пікірі.

Қазақ халқының Үш жүзінде ауқатты байлар болды. Олар дәстүрлі шаруашылықты дамытты. Өздерінің көші-қоны, қоныстарымен жүрді. Жалпы қазақ қоғамы табиғат аясында: көктеу, жайлау, күзеу және қыстаулар ретінде төрт мезгілде қозғалыста болды. Бұл көшпелі қоғамының «Далалық өркениеті» еді. Байлар көшкенде 200-250 шақырымға дейін көшіп жүрді. Әр рудың өз қонысы мен атажұрты болды. Осы қазақ халқының орналаласуы мен ру-тайпалық құрылымы туралы зерттеген этнограф - Марат Мұқанов өте тамаша еңбек шығарған [13].

«Бай» дәстүрлі қазақ қоғамындағы дәстүрлі әлеуметтік топ. Жалпы халықтың ұғымында бай есепсіз төрт түлік жинаған мал иесі немесе ата-бабадан қалған байлықтың мұрагері. Байдың қазақ қоғамындағы орыны сол жеке тұлғаның көшпелі малшының көмегіне, оны жүргізу шеберлігіне қарай айқындалады. Дала тұрғындарының күнкөріс тіршілігі өндірістің ерекше тәсілін табуды қажет етіп қоймай қауымдық өмір сүру процесін туғызды. Осы құрылым бойынша ұжымдық еңбек принципі ынғайымен бірнеше ірілі-ұсақты шаруашылық қауымға бірікті.

Қоғамда әлеуметтік реттеу процесінің барысында байлар тобы қазақ қауымының әлеуметтік-саяси, мәдени және интелектуалдық элитасын қалыптастырды. Дәстүрлі құрылымды ұйымдастыру мен басқару барысында бай рөлі артумен болды. Ғасырлар бойы ерекше әлеуметтік жүйе, қазақ қоғамындағы құрылым және байлар ауқатты және орташа шаруалар әлеуметтік-экономикалық құрылымының біртұтастығын сақтауда тиімді экономикалық қызмет атқарды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жәрмеңкелердің көптеп ашылуына байланысты, малмен сауда жасап, заманына сай амал жасаған қазақ арасында: Маман бай (Жетісудан), Мақан Жиенбайұлы, Мырқы Жараспайұлы (Сыр бойынан), Қуан Әленұлы (Ырғыздан), Ақан серінің әкесі Қорамса және тағы басқалары болды. Бірқатар байлар мектептер, медреселер және мешіттер салдырып, әлеуметтік-рухани дамуға үлес қосқан. Қазақ зиялыларының газет-журналдарын шығаруға демеушілік жасаған. Мысалы, Құнанбай Өскенбайұлы Қарқаралыда мешіт, Шыңғыстауда мектеп ашып, Меккеде Тәкия (Қонақ үй) салдырған. Сондай-ақ, Тана мырза Тілемісұлы Тарбағатай мен Қалбатау арасында 7 мешіт пен мектеп салдырған. Жетісуда Маман бай мектеп салдырып, халыққа қамқор болған. Осындай ірі ауқатты адамдар халыққа көп жақсылық жасаған [14].

Байлардың қалыптасуы мен дамуы сауда-ақша қатынастарымен мүлдем байланысты емес. Бай феодалдық шаруашылық күнкөріс, нарықтық қатынастар өркендеген кезде де маңызды болды. Бай әлеуметтік топ ретінде орта ғасырларда да болды. Ол кезде ортағасырлық жүйенің ыдырауынан бастау алады және оның дамуы қоғамдық қатынастардың болуымен және дамуымен органикалық түрде байланысты, соңғы ғасырларда айырбас, тауар айналымы және қазақ қоғамында ақшаның маңызы, бай, сондай-ақ меншік таптың, нарықтық қатынастардан біртіндеп кете бастауы мәселені өзгертпейді. Тауар-ақша қатынастары артта қалған Бай шаруашылықтарын толық иемденіп, олардың дамуының экономикалық бағытын өзгертуге әкелді.

«Бай» сөзі XIX ғасырда пайда болған термин емес. Ол басқа түркі тілдес халықтардың көне ескерткіштерінде кездеседі. XVII-XVIII ғасырларға жататын қазақ халық фолькорында «бай» термині де өзінің жиі айтылатын әлеуметтік мағынасында қолданылады. «Бай» ұғымы сауда-саттық, ақша-несие қатынастарының дамуымен байланыстырылған дереккөздерден, оның ішінде халықтың өзінің бай және алуан түрлі ауыз әдебиетінде де ешқандай түсінікті кездестіруге болмайды.

«Бай» сөзінің екі атауын ажырату керек. Бір жағдайда ол бай адамды, жалпы «бай», «байлық» - байлықты белгілеу үшін қолданылады. Шаруа қожалығында тұтыну мен кеңейтілген ұдайы өндірісті қамтамасыз ету үшін жеткілікті мөлшерде мал мен жайылым

болуы жеткілікті болды және ол қазірдің өзінде бай болуы мүмкін. Хандар, сұлтандар, билер, тархандар, старшындар – мұның бәрі бай адамдар болған, өйткені олардың иелігінде ең жақсы жайылымдық жерлер мен көптеген отарлар болды. Басқа жағдайда «бай» термині жалпы барлық байларды білдірмейді, тек осы таптың мұрагерлікпен берілген атақтары жоқ белгілі бір қабатын білдіреді [15].

Қазақтардың бұрынғы дәстүрлі қоғамы дала демократиясына негізделген немесе жартылай отырықшы сипатта болды, өйткені ол кемелденген қоғам емес, жартылай көшпелі және жартылай отырықшы қатынастармен сипатталды. Билеуші тап жартылай әскери немесе жартылай көшпелі мал иелері: сұлтандар, билер, байлар мен батырлар, әлі типтік феодалдар болып саналмаған, әлеуметтік топтардың құрылымынан тұрды. Қазақ қоғамында байлардың ең жақын туыстары, жартылай тәуелді кедейлер әлі де көрінді. Бай немесе батырды өздерінің арғы тегі және қамқоршысы етіп, бұл кедейлер мен байлардың бұрынғы бір атадан тарағанын негіздеді. Бұл қазақ еңбекшілері бұқарасының ол кезде әлі де баяғыдан бері патриархалдық жүйенің көзқарастарымен өмір сүргенін көрсетеді.

Қазақтардың көшпелі қоғамына тән белгілердің бірі ондағы таптық қатынастардың тайпалық сипатына ие болуы. Бүкіл өмір рулық құрылымдық жүйеде болды, тіпті таптар күресі көп жағдайда қазақтардың әлеуметтік-экономикалық өмірінде, әсіресе көшпелілер бөлігінде кейбір өзгерістермен олар негізінен XX ғасырдың басына дейін сақталды [16].

Толық көшпелі өмір салты бар көшпелі қоғам өте консервативті болды. Ол XV–XVIII ғасырлар аралығында көп өзгеріссіз, қалыпты өмір сүрді. Бұл салыстырмалы тұрақтылық көшпелі мал шаруашылығының өзіндік ерекшелігімен түсіндіріледі, негізгі еңбек құралы – мал шаруашылығындағы өзгерістер мен жетілдірулер негізінде өндіргіш күштерді дамытуға қабілетсіз, сондықтан шаруашылықтың бұл түрінде ынталандырулар мен мүмкіндіктер болмады. Отырықшы өмірге көшусіз өндірістік процестің материалдық-техникалық базасын түрлендіру үшін салыстырмалы қоғамның себебі, оның өндірісінің қарабайырлығы болды. Тайпалық негізде құрылған және шаруашылығына қажеттінің барлығын өз бетінше өндіретін қазақтардың көшпелі қауымдарының өндірістік құрылымының қарапайымдылығы бұл көшпелі қауымдардың өз құрылымын бұрынғы қалпында қайта өндіруіне әкелді [11. – 249].

Қазақ қоғамындағы Байлар институтының өзіндік орыны болған. Оған бірнеше мысал келтіруге болады. Атап айтсақ, Құнанбай Өскенбайұлының замандасы Тыныбай Кәукенұлы өте қайырымды бай болған. Өз тұсында ауқатты бай, қайырымды азамат ретінде тарихта есімі сақталып қалған. Ол Семей қаласында өз қаражатына «Тыныбай мешітін» салдырған. Өзі дәулетті адам және 2-ші гилдияның көпесі болған [17]. Оның халық үшін салдырып кеткен мешіті бүгінге дейін халыққа қызмет жасап тұр.

Қазақ елі арасында Тана (мырза атанған) Тілемісов 1803-1868 жылдар таралығында өмір сүрген тұлға. Мұрын-Назар руларын басқарады. Әскери шені поручик. Сіңірген қызметі үшін қасиетті Анна лентасына алтын медаль тағылып берілген. Елге абыройлы, жомарт, әрі батыл адам деп сипатталған.

Тана мырза 39 жасында болыс сайланған. Бірақ, болыстық беделінен азаматтық ұстанымы, парасатты тұлғасы көбірек танылып, ел ішінде төре тұқымы болмаса да елге жақсы таныла бастаған. Оған А.Влангали, Г.Потанин, В.Майевскийдің жазбалары дәлел. Тіпті өзіне қарсы әрекетте жүрген Тана мырзаны орыс үкіметі ерекше бағалаған тәрізді. 1842 жылы берілген мінездемеде: «Тана Тілемисов, 39 лет, умен, стоек и шедр» - деп жазды. Бұл формулярда оның саяси жағынан сенімсіз адам екені айтылмайды. Тек, әкесімен бірге көшіп жүретіні, болыс болып сайланғаны ғана көрсетілген. Қазақ арасындағы жер дауы, жесір дауы, мал дауы тәрізді мәселелерді шешуге үнемі Тана мырза қатысып өзінің тура билігімен көзге түсіп отырған екен.

1846 жылы Патшалық Ресей империясының құпия экспедициясы ұйымдастырылып Ұлы жүз жеріне әкімшілік қызметкерлері, әскерилері және Тана Тілемісов барған. Онда

жер дауы шешілген. Осы сапардан кейін 1847 жылы «Тана Тілемісов. Саяси сенімсіз» - деген мінездеме берілген. Бұл арада өзге ұлт өкілдері Тана мырзаның қазақ халқына жанашырлығы мен ұлтжандылығын байқаған сияқты. Тана мырза Тілемісұлы қазақ қоғамында мықты дәулетті адамдардың бірі болған. Ол өте қайырымдылығымен, мырзалығымен аты шыққан. Бір өзі Қалбатау мен Тарбағатай арасында 7 мешіт және 7 мектеп салдырып, халықтың сауат ашуы мен рухани дамуына үлес қосқан тұлға [18].

Тағы бір айта кететін мәселе бар. Кезінде Алаш қайраткерлері 1913-1918 жылдары «Қазақ» газетін Орынборда шығарған. Міне, сол уақытта демеушілік жасаған ерекше қайырымды, халыққа жанашыр тұлға ретінде Мұстафа Оразайұлы есімі тарихта сақталып қалған [19]. Бұл қазақ байларының елге нағыз жанашырлығы екендігі байқалады. Жалпы, олар оқу-ағарту мен өнерге деумеушілік жасаған меценаттар да болған.

Одан кейін Алаш арыстары қоғамдық-саяси қызметпен айналысып жүрген уақытта көмек көрсеткен және олар абақтыға түсіп қиналғанда шығарып алып жүрген Қаражан Үкібаев есімді азаматта өте ауқаты және қазақ байы болған. Алашорда үкіметінің орталық басқару органы Бүкілхалықтық Кеңес пен Семей облыстық кеңесінің Алаш қалалық думасы мен Алаш қалалық қоғамдық басқармасының, сондай-ақ Семей уездік Земство басқармасының кеңселері негізінен Алаш қаласында қоныс тепті. Семей уездік Земствосына қатысты бір құжатта оның кеңсесі Алаш қаласындағы белгілі бай-көпес Қаражан Үкібаевтың үйінде орналасқаны атап көрсетілген. Сонымен қатар, Қаражан Үкібаев өзінің көптеген үйлерінің тағы бірін Алаш қаласында қазақ балаларын оқыту үшін мектеп ғимаратына берген көрінеді [20].

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы байлардың тағылымына зер салатын болсақ, олардың парасат иелері, діни білімі, өмірлік тәжірибесі мол адамдар екендігін түсіну қиын емес. Бастапқыда (патша мен кеңес билігі тарапынан) байлардың, қазақ қоғамындағы өзге де тұлғалар институтын шектеу, қысым көрсету әрекеттері орын алса, кейін ел сыйлайтын, оның мүддесіне жауапты адамдармен қатар олардың қасында жүрген кісілер, ұрпақтары да қудалана бастаған.

Қазақта байлар ұлт шаруашылығына ғана емес, оның территориясының сақталуына да жауапты адамдар болды. Басты міндет жерді дұрыс пайдалану, елдің игілігіне жаратып отыру қажет. Халықтың тұрмысын қамтамасыз ету керек.

1928 жылы Ақтөбе округтік комитетінің, жабық түрде байлардың мал-мүлкін тартып алу үшін өткізген отырыстарында, осы қазақ қоғамында ең соңғы қалған институтты жоюға күш салынғандығы білінеді. Міне, осы уақытта Ақтөбе облысы бойынша мал-мүлкі тәркіленетін байлар 1928 жылы 1 қыркүйекте өткізілген, Ақтөбе округтік комитет бюросының отырысында жабық түрде қаралған. Бұнда шаруашылығы тәркіленетін байлардың бастапқы тізімі бекітілген. Бастапқыда тек қана байлардың ішінде Ақтөбе облысы бойынша 60 адамның тізімі жасақталған. Олардың қатарында Шалқар ауданы бойынша Жиесов Иса, Сүлейменов Алшағыр, Құлжанов Қадыр, Мұхтаров Нағым, Қызылбасов Бәймен, Нұрбаев Зәкір және тағы басқалары тізімге іліккен [21]. Бұдан қазақ қоғамындағы дәстүрлі байлардың әлеуметтік тобын жою жұмыстары жүргізілгенін байқаймыз.

Кеңес Одағы кезінде Қазақ қоғамындағы байларды құртуға бағытталған нақты шаралар қолға алынды. Мысалы, кулактарды тап ретінде жою үшін БК(б)П Орталық комитеті 1930 жылы 15 қаңтарда В.М. Молотов басқарған арнайы комиссия ұйымдастырылды. Орталықтың үлгісімен жергілікті жерлерде дәл осындай комиссиялар және партия комитеттері жанынан үштіктер құрылды. Соңғылар Орталықтан арнайы нұсқаулар алып, іске белсене кірісп кетті.

БК(б)П Қазақ Өлкелік комитеті жанынан құрылған Қазақстанда кулактарды тап ретінде жою шараларын дайындау және жүзеге мәселесіне байланысты Үштік өзінің 1930 жылы 23 қаңтардағы мәжілісінде «Кулактар шаруашылықтарын Қазақстанның ішінде

қоныстандыру туралы» мәселені тыңдап, бірінші кезекте кулактарды жаппай ұжымдастыру шамамен 20 мың адам болып белгіленді. Бай-кулактарды жою шараларын шын мәнінде жүзеге асыру ОГПУ органдарына жүктелді [22].

Қазақстан жерінде «Байларды тап ретінде жою» туралы мәселе Алматы қаласында Қазақ Өлкелік комитетінде 1930 жылы 17 қаңтарда көтеріліп, мәжіліс хаттамасы «аса құпия» деген белгімен толтырылған. Онда байларды тап ретінде жою күн тәртібіне қойылған да, мал-мүліктерін тәркілеу және жер аудару және тағы басқа іс-шаралар жоспарланған [23]. Міне, осылайша қазақ қоғамындағы «Байлар институты» Кеңестік биліктің тарапынан әдейі жойылғандығын байқаймыз.

Қорытынды.

Қорыта келенде, қазақ дәстүрлі қоғамында бай ұғымы – ауқатты адамдарға байланысты қолданылған. Байлардың дәстүрлі қазақ қоғамында әлеуметтік топ ретінде алатын өзіндік орны айтарлықтай болды. Бай шаруашылықты өзінің мол тәжірибесіне сүйеніп, ауыл ақсақалдарымен кеңесе отырып жүргізді.

Қазақ қоғамындағы байлар ауқатты адамдар қатарын құраған. Олар көшпенді мал шаруашылығы мен ауылдық қауымның арқасында басқа топтарға қарағанда әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан малға бай дәулетті еді. Байлардың бір бөлігі әрдайым көшпенділер қатарына жатса, басқалары әлеуметтік дәреженің келесі сатысына көтеріліп жатты. Олардың арасында саудамен айналысқан көпес адамдар да болды. Жалпы, қазақ қоғамындағы «Байлар институты» бірнеше ғасырлар бойы қалыптасты, эволюциялық жолмен дамыды және халыққа қызмет жасады. Олар Қазақ хандығы заманында натуралды шаруашылықпен айналысқан болса, уақыт өте келе байлардың қызметі мен статусы өзгерістерге ұшырады. Әсіресе, XIX-XX ғасырларда отарлық жүйеге қараған кезеңде тіпті өзгеріске ұшырады. Ал, Кеңестік билік оларды 1930 жылы «Байлар тап жауы ретінде» жойды. Яғни, ықпалды әлеуметтік топты әдейлеп құртты. Бірақ, қалай дегенменде қазақ байларының есімдері мен жасаған қызметтері тарихта сақталып қалды. Бұл зерттелмеген тың тақырып. Сондықтан, Байлар институтын болашақта арнайы зерттей түсу керек.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Жұмыс «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX–XXI ғғ.)» (ЖТН № BR21882308) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Сидорцов В.Н. Методологические проблемы истории. — Минск: Тетра Системс. — 2006. — С. 192-198.

2 Mazhitova, Z., Valerievna Torop, V., Aleksandrovich Singilevich, D., Afonin, M., & Kurbanovich Gasanbekov, S. Judicial and legal institutions in traditional kazakh society in the russian researchers' view (XIX century). *Revista Gênero E Interdisciplinaridade*, Vol 1. №1. 2020.

3 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Алматы «Социнвест» — Москва «Горизонт». — 1995. — 88 с.

4 Верт Н. История Советского государства. – 1900-1991: перевод с французского языка. 2-е издание. — Москва: ИНФРА-М. Издательство «Весь мир». — 2003. — 211 с.

5 Алимбай Н., Муканов М., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. — Алматы: Гылым. — 1998. — 234 с.

6 Прошлое Казахстана в источниках и материалах /Под ред. Проф Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П. Алматы: Қазақстан. — 1997. — 232 с.

7 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацских, орд и степей. – (Под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). — Алматы: Санат. — 1996. — 388 с.

8 Вяткин М.П. Очерки по истори Казахской ССР. – Москва: ОГИЗ Госполитиздат. — 1941. — С.297-298.

9 Валиханов Ч.Ч. О кочевках киргиз. Собрание сочинений в пяти томах, Т.4. – Алма-Ата. — 1985. — 298 с.

10 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. Оқу құралы. — Алматы: Санат. — 1994. — Б. 106-108

11 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX вв. (политико-экономический анализ). — Алма-Ата: Наука. — 1971. — 633 с.

12 Традиционное казахское общество в национальной политике Российской империи: концептуальные основы и механизмы реализации (XIX – начало XX в.). Документы и извлечения / коллектив авторов. Барнаул: АЗБУКА. — 2014. — С. 4-6.

13 Муканов М.С. Этническая территория и расселения казахов в XVIII-XX веков. — Алма-Ата: Казахстан. — 1991. — 64 с.

14 Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века / Акад. наук Казах. ССР. Ин-т философии и права. — Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР. — 1958. — С.213-215.

15 «Бай» сөзінің мағынасы. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. / Ред. Нысанбаев Ә.Н./. — Алматы: Қазақ энциклопедиясының баспасы. — 1999. — 48 б.

16 Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках. — Алма-Ата: КазГосИздательство. — 1959. — 377 с.

17 Сыдықов Е.Б. Алаш қаласының тарихы. — Семей: Жәрдем. — 2010. — 57 б.

18 Тілеухан А. Тарихи тұлға-Тана мырза. Тана мырза. — Семей: «Дом печати». — 2023. — Б. 37-38.

19 Атабаев Қ.М. Деректану: Оқу құралы. — Алматы: Қазақстан тарихы. — 2007. — Б. 54-55

20 Рахметуллин Е.Е. Алаштың атымтай жомарты [Электрондық ресурс] — URL: https://e-history.kz/kz/news/show/758 (қаралу уақыты: 27.12.2023).

21 Сәрсембин Ү.Қ. Дәстүрлі қазақ қоғамында байлардың орыны қандай? [Электрондық ресурс] — URL: https://alash24.kz/news/14035 (қаралу уақыты: 01.08.2024).

22 Омарбеков Т.О. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. — Алматы: Санат. — 1997. — 106 б.

23 Қазақстан Республикасының Президенті архиві (ҚР ПА). 141-қ., 1-т., 2969-іс, 1-2 пп.

ИНСТИТУТ БАЕВ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ (XIX-XX вв.)

Аннотация.

В данной научно-исследовательской статье рассматривается становление, развитие и деятельность института баев в казахском обществе в XIX-XX вв. Баи существовали также и в период Казахского ханства, которые формировали группу социальных слоев традиционного казахского общества, то есть социальную категорию. Состоятельные баи жили в казахской степи в разные века. Благодаря своей предприимчивости, разуму они были способными людьми, которые участвовали в государственном управлении, организовывали деятельность региона или аулов. Баи, жившие в разные периоды, трудились, зарабатывали и помогали жителям, организовывали население на развитие хозяйства, платили налоги государству. Обращая внимание на историю, с момента создания Казахского ханства в традиционном казахском обществе с XV по XVIII века социальная группа баев развивалась без изменений. Существенное изменение их статуса и сословия произошло в XIX-XX веках. Это произошло в период административного управления царской Российской империи. За этим последовало постановление Советского правительства в 1930 году об изгнании богатых как класса. Следовательно, традиционное общественное строительство казахского народа претерпело изменения и было разрушено. Для рассмотрения института баев в казахском обществе как социальной структуры использованы труды отечественных и зарубежных авторов, а также вошли в научный оборот архивные данные, сборники документов.

Ключевые слова. История Казахстана, Казахстан, Российская империя, Советское правительство, институт баев, социальная классификация, социальная категория, колонизация, конфискация, коллективизация.

INSTITUTE OF BAIS IN KAZAKH SOCIETY (19th – 20th centuries)

Abstract.

This research article considers the formation, development and activities of the institute of bais in Kazakh society in the XIX-XX centuries. Bais is also existed in the period of the Kazakh Khanate, which formed a group of social strata of traditional Kazakh society, i.e. a social category. Wealthy bais lived in the Kazakh steppe in different centuries. Due to their enterprise, intellect, they were capable people who participated in the state administration, organized the activities of the region or auls. Bais, who lived in different periods, worked, earned and helped the residents, organized the population for the development of the economy, paid taxes to the state. Paying attention to history, the social group of bais developed without changes since the establishment of the Kazakh khanate in the

traditional Kazakh society from 15th to 18th centuries. A significant change in their status and class occurred in the 19th and 20th centuries. This occurred during the period of administration of the Tsarist Russian Empire. This was followed by a Soviet government decree in 1930 to expel the rich people as a class. Consequently, the traditional social construction of the Kazakh people underwent changes and was destroyed. To consider the institute of bais in Kazakh society as a social structure the works of national and foreign authors were used, as well as archival data and collections of documents were included in the scientific turnover.

Key words: History of Kazakhstan, Kazakhstan, Russian Empire, Soviet government, institute of bais, social classification, social category, colonization, confiscation, collectivization.

REFERENCES

1 Cidorcov V.N. Metodologicheskie problemy istorii [*Methodological problems of history*]. Minsk: Tetra Sistems. 2006. P. 192-198. [in Russian]

2 Mazhitova, Z., Valerievna Torop, V., Aleksandrovich Singilevich, D., Afonin, M., & Kurbanovich Gasanbekov, S. Judicial and legal institutions in traditional kazakh society in the russian researchers' view (XIX century). *Revista Gênero E Interdisciplinaridade*, Vol 1. №1. 2020. https://doi.org/10.51249/gei.v1i01.48

3 Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazahov: osnovy zhiznedeyatelnosti nomadnogo obshchestva [*The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of the nomadic society*]. Almaty «Socinvest» Moskva «Gorizont». 1995. 88 p. [in Russian]

4 Vert N. Istoriya Sovetskogo gosudarstva [*The history of the Soviet State*]. – 1900-1991: perevod s francuzskogo yazyka. 2-e izdanie. – Moskva: INFRA-M. Izdatelstvo «Ves mir». 2003. 211 p. [in Russian]

5 Alimbaj N., Mukanov M., Argynbaev H. Tradicionnaya kultura zhizneobespecheniya kazahov [*Traditional Kazakh life support culture*]. Ocherki teorii i istoriiAlmaty. Gilim. 211 p. [in Russian]

6 Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah [*The past of Kazakhstan in sources and materials*]/Pod red. Prof Asfendiyarova S.D. i prof. Kunte P. Almaty: Kazakstan, 1997. 232 p. [in Russian]

7 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachih, ili kirgiz-kajsacskih, ord i stepej [*Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak, hordes and steppes*]. – (Pod obshchej redakciej akademika M.K. Kozybaeva). - Almaty: Sanat, 1996. 388 p. [in Russian]

8 Viatkin M.P. Osherky po istory Kazakskoy SSR. – Moskva: OGIZ Gospolitizdat, 1941. P. 297-298. [in Russian]

9 Valihanov Sh.Sh. O kochevkah kirgiz [*About the Kyrgyz nomads*] /Sobranie sochinenij v pyati tomah, T.4. Alma-Ata. 1985. 298 p.

10 Bekmahanov E. Kazakhstan XIX gasirding 20-40 zhildarinda [*Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century*]. Oku kuraly. Almaty: Sanat, 1994. P. 106-108 [in Kazakh]

11 Tolybekov S.E. Kochevoe obshchestvo kazahov v XVII – nachale XX vv. (politiko-ekonomicheskij analiz) [*The nomadic society of Kazakhs in the XVII – early XX centuries. (political and economic analysis)*]. Alma-Ata: Nauka. 1971. 633 p. [in Russian]

12 Tradicionnoe kazahskoe obshchestvo v nacionalnoj politike Rossijskoj imperii: konceptualnye osnovy i mekhanizmy realizacii (XIX – nachalo XX v.) [*Traditional Kazakh society in the national policy of the Russian Empire: conceptual foundations and mechanisms of implementation (XIX – early XX century)*]. Dokumenty i izvlecheniya / kollektiv avtorov. Barnaul: AZBUKA. 2014. P. 4-6. [in Russian]

13 Mukanov M.S. Etnicheskaya territoriya i rasseleniya kazahov v XVIII-XX vekov [*Ethnic territory and settlement of Kazakhs in the XVIII-XX centuries*]. Alma-Ata: Kazahstan, 1991. 64 p. [in Russian]

14 Zimanov S.Z. Obshchestvennyj stroj kazahov pervoj poloviny XIX veka [*The social system of the Kazakhs of the first half of the XIX century*]/ Akad. nauk Kazah. SSR. In-t filosofii i prava. Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR. 1958. P. 213-215. [in Russian]

15 «Bai» sozining maginasy [*The meaning of the word «rich»*]. Kazakhstan ulttik entsilopediyasy. / Red. Nisanbayev A.N./. Almaty: Kazak entsilopediyasyning baspasy, 1999. 48 p. [in Kazakh]

16 Tolybekov S.E. Obshchestvenno-ekonomicheskij stroj kazahov v XVII-XIX vekah [*The socio-economic system of the Kazakhs in the XVII-XIX centuries*]. Alma-Ata: KazGosIzdatelstvo. 1959. 377 p. [in Russian]

17 Sydykov E.B. Alash kalasynyng tarihy [*History of the city of Alash*]. Semej: Zhardem. 2010. 57 p. [in Kazakh]

18 Tileukan A. Tarihi tulga-Tana mirza [*Historical figure-Mr. Tana*]. Tana mirza. Semey: «Dom peshati». 2023. P. 37-38.

19 Atabaev K.M. Derektanu [*Source studies*]. Oku kuraly. Almaty: Kazakstan tarihy. 2007. P. 54-55 [in Kazakh]

20 Rahmetullin E.E. Alashtin atimtai zhomarti [*Alash's atymtay zhomartyn*] Available at: — URL: https://e-history.kz/kz/news/show/758 [in Kazakh] (accessed: 27.12.2023).

21 Sarsembin U.K. Dasturly kazak kogaminda bailardin orni kandai bolgan? [*What is the place of the rich in traditional Kazakh society?*] Available at: — URL: https://alash24.kz/news/14035 (accessed: 01.08.2024).

22 Omarbekov T.O. 20-30 zhyldardagy Kazakstan kasireti [*The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s*]. Almaty: Sanat. 1997. 106 p. [in Kazakh]

23 Kazakstan Respublikasynyng Prezidenti arhivi (KR PA) [*Archive of the president of the Republic of Kazakhstan*]. 141-k., 1-t., 2969-is, P. 1-2 [in Kazakh]

Information about authors:

Gabit Kenzhebaev – **corresponding author,** doctor of historical sciences, professor of the department of Kazakhstan's «New and contemporary times history named after academician T.S. Sadykov», director of the Institute of «History and Law» of Abai Kazakh National pedagogical university, corresponding member of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kgabit62@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5341-5603

Kanat Yensenov – candidate of historical sciences, associate professor of the department of «Source Studies, leading» researcher at the Institute of state History of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, «Historiography and History of the Fatherland», Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: kanat-02-79@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1660-1347

Assilbek Maden – candidate of historical sciences, associate professor of the department of «History and religious studies» of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: assilbek_maden@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4498-8105

Информация об авторах:

Габит Кенжебаев – **основной автор**, доктор исторических наук, профессор кафедры «Новая и новейшая история Казахстана имени академика Т.С. Садыкова», директор Института истории и права Казахский национальный педагогический университет имени Абая, член-корреспондент Национальной академии наук Республики Казахстан, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kgabit62@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5341-5603

Канат Еңсенов – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор отдела «Источниковедение, историография и История Отечества», ведущий научный сотрудник Института истории государства МНВО РК, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: kanat-02-79@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1660-1347

Асылбек Маден – кандидат исторических наук, доцент кафедры «История и религиоведение» Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: assilbek_maden@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4498-8105

Авторлар туралы ақпарат:

Ғабит Кенжебаев – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, «Академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы» кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің тарих және құқық институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kgabit62@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5341-5603

Қанат Еңсенов – тарих ғылымдарының кандидаты, «Деректану, тарихнама және Отан тарихы» бөлімінің қауымдастырылған профессоры, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kanat-02-79@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1660-1347

Асылбек Мәден – тарих ғылымдарының кандидаты, «Тарих және дінтану» кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: assilbek_maden@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4498-8105

ҒТАМР 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.05**
ӘОЖ 378

А.Ш. Журасова*

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: azhurasova@mail.ru

ОРАЛ ОБЛЫСЫНДАҒЫ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН (XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ.басы)

Аңдатпа.

Білім беру ісі қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандырушы әлеуметтік институт болып табылады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғ. басындағы өнеркәсіптің өсуі білім беруде практикалық кәсіби дағдыны игерген мамандарды қажет етті. Осыған орай мақалада Орал өңірінде қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі кәсіптік білім беру ісінің қалыптасу барысы қарастырылады. Мақалада негізі көңіл 1860-1915 жылдар аралығындағы кәсіптік білім беру жүйесінің, оның алғашқы түрлері реальды училище, төменгі ауылшаруашылық мектептері, қолөнер мектептері, оқытушылар семинариясының қалыптасуы мен даму мәселелеріне аударылады. Себебі бұл кезең кең байтақ Қазақстанның патшалы Ресеймен шектес бөлігінде экономикалық және қоғамдық өмірге тән даму үдерісіне сай кәсіптік білім беру ісінің негізінің қалану уақыты болып табылды. Осыған орай мақалада алғашқы кәсіптік білімге бағытталған оқу орындарының ашылуы мен даму тарихы, мәселеге қатысты зерттеу еңбектерінің деңгейі, алғашқы оқу орындарына қатысты жалпыимпериялық заңдар мен ережелердің таралу жағдайы қарастырылады.

Мақала мақсаты Ресей империясына тәуелділік кезеңіндегі Қазақстанның Ресеймен шектес аймағы ретіндегі Орал облысындағы алғашқы кәсіби білімнің негізінің қалануы, оның алғышарттары мен ғасырлар тоғысындағы даму жағдайын, оның тиімді және тиімсіз тұстарын қарастыру болып табылады.

Негізгі сөздер. Кәсіптік білім, реальды училище, гимназия, қолөнер, шеберхана, семинария.

Кіріспе.

XIX ғасырдағы патшалы Ресейдің жүргізген реформалары Қазақстанды отарлық қыспақта ұстаудың жаңа жүйесін қалыптастыра отырып, экономикалық-саяси мәселелермен қатар білім беру саласы да отарлық саясат шеңберімен шектелгенін бірқатар мұрағаттық деректер мен зерттеу материалдардан байқауымызға болады. Көпшілік зерттеулерде біз қарастырып отырған мәселе жан-жақты талқыланбай, жалпы көрсеткіштер ауқымында көрініс алған. Кәсіптік білім беруі ісінің қалыптасуы жеке зерттеу мәселесі ретінде қарастырылмаған, мектеп ісіне қатысты зерттеулерде Батыс өңірдегі кәсіптік білім беру ісінің тарихы қамтылмай қалған. СондықтанРесей империясына таяу орналасқан, әрі патша үкіметінің нұсқаулары бірінші қамтитын аймақ ретіндегі Орал облысындағы ғасырлар тоғысындағы білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі ретіндегі кәсіптік білім беру ісінің қалыптасу жолын зерттеу өзекті мәселенің бірі, әрі кәсіптік білім беру ісінің тарихын толықтырушы зерттеу болып табылады. Бір өкініштісі Қазақстандағы білім беру ісінің заңдылығын зерттеуге арналған еңбектері өте аз. Революцияға дейінгі кезеңдердегі әдеби декректерге келсек, өңірдің жеке округтары мен әкімшілік аудандарындағы мектеп ісі туралы құнды шолулар А.Е.Алекторов, С.М.Громеницкий, И.А.Аюпов, Н.П.Остроумов, А.В.Васильев т.б.еңбектерінде беріледі. И.А.Аноповтың «Опыт систематического обозрения материалов и изучению современного состояния среднего и низкого технического и ремесленного образования в России» (Санкт-Петербург,1889) еңбегінде Қазақстандағы кәсіптік-техникалық білім беру туралы кейбір мәліметтер кездеседі.

Бұл авторлар Қазақстандағы халыққа білім беру және мектеп ісін патшалықтың орталық мүдделері тұрғысынан және миссионерлік позициядан зерттеумен айналысты. Өйткені бір жағынан, бұлар патша үкіметінің орыстандыру саясатын жүргізушілер болса,

екінші, жағынан өздері өмір сүріп отырған қоғамның саяси талабынан, яғни басқа халықтарға төмен нәсілділер ретінде қарау ниетінен шыға алады.

Революцияға дейінгі Қазақстандағы мектеп ісінің тарихы мен педагогикалық ой советтік педагогикалық-тарихи әдебиеттерде де көрініс тапты. Қазақстандағы халыққа білім беру мен мектеп ісі туралы арнайы зерттеулер Т.Тәжібаевтың, А.Сембаевтың, А.Сыдықовтың тарихи педагогикалық еңбектерінде көрсетілген. Бірақ бұл еңбектерде мектеп ісінің тарихы баяндалады да, кәсіптік білім беру ісі кеңінен ашылмайды. Сондықтан да бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді және де бұл тақырып үлкен ғылыми-теориялық қызығушылық туғызады деп есептеуге болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Еңбектің негізгі дерек базасы ҚазақстанРеспубликасы Орталық мұрағаты мен Орынбор облыстық архивінің материалдары. Бұл мұрағаттардағы Орал облысының басқармасы, Орал казак әскері,Орынбор қырғыз оқытушылар мектебі,Орал оқытушылар семинариясы,Торғай-Орал аудандарының басқарушысының мәліметтері туралы қорлар, ондағы инспекторлардың оқу орындарының жұмысы туралы есептері қаралып, тарихи талдау жасалды.

Сонымен қатар Қазақстанның маңызды аймағының бірі ретіндегі Орал облысының XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғ. басындағы кәсіптік білім беру ісінің жағдайын зерттеу үшін Қазақстандағы мектеп ісі, білім беру ісінің тарихына қатысты Т.Тәжібаевтың[6], А.Сембаевтың [13], А.Сыдықовтың [14] еңбектеріндегі ақпараттар да салыстырмалы әдіс арқылы талданып, қолданылды.

Тұтастай алғанда зерттеу барысында тарих ғылымында қолданылатын тарихи құжаттарды талдау мен салыстыру, статистикалық әдістері қолданылды. Статистикалық әдіс Орал облысындағы кәсіптік білімнің даму барысын талдауға, тарихи талдау мен салыстыру әдісі мәселеге қатысты зерттеулердегі ақпараттар мен мұрағат материалдарынан қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен оларды талдау.

Ресей үкіметі өзінің отарлық саясатында экономикалық-саяси мәселелерді шешу білім беру ісімен қатар жүргізілуі қажет екенін мойындай отырып, білім беру ісінің негізгі бағыттарын анықтайды. Ол негізінен екі кезеңнен тұрды, біріншісі, орыс тілінде білім беретін мектеп ісін дамыту болса, екіншісі XIX ғасырдың 60-жылдарындағы реформалардан кейінгі өзгерістерден басталды. Қазақстанда халыққа білім берудің басты бағыттары 1867 ж. «Орал, Семей, Торғай, Ақмола және Сырдария, Жетісу облыстарын басқару туралы «Уақытша Ережеде» анықталды. Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарын басқару туралы «Уакытша Ережеде» Қазақстанда ағарту ісін дамытудың негізгі принциптері көрсетілген. «Уақытша Ереженің» VП тарауы Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстарындағы қазақ халқына арнап мектеп ашу тәртібін көрсетіп берді. Оның 262-пункітінде «Әрбір дала өлкесінде алғашқы білім беру үшін әрбір уезд басқармасында қандай ұлтқа жататынына қарамастан баріне ортақ бір үкімет мектебін ашу керек деп көрсетілген [1]. Бірақ патша үкіметінің қазақтарға білім берудегі орыстандыру саясаты тек орыс-қазақ мектептерімен ғана шектеліп қалған жоқ, экономикалық дамудың қажеттілігіне орай орта және кәсіптік білім беру ісі де қолға алына бастайды.

Жалпы облыстағы оқу орындарын алғанда XIX ғасырдың ортасына дейін оқу-ағарту жұмысы төмен дәрежеде болып келді.XIXғасырдың басында Дала өлкесінің генерал-губернаторы мемлекеттік мектептер,онда да барлық халық үшін емес,тек әскери өкілдің балалары үшін ашу мәселесін қоюына баайланысты Оралда 1812жылы Халық Ағарту Министрі граф Разумовскийдің рұқсатымен алғашқы училище ашылады, бірақ ол Қазан оқу округына қарады.Бұл 1857 жылға дейін Орал әскеріндегі жалғыз ғана оқу орны болды.

Өнеркәсіп пен сауданың өсуі, 1861ж. реформадан кейін Ресейде қалалардың даму мәдениеті орталықпен қатар шет аймақтарда да өсуімен қатар жүрді. 1870ж. осы әскери

училище классикалық гимназия болып қайта құрылады, онда 1871 ж. 200 оқушы болды, ал 1-дәрежелі әйелдер гимназиясында 69 оқушы оқыды. Өздерінің таптық мүдделерін ескере отырып, казактар, чиновниктер мен көпестер Орал ерлер гимназиясында қазақ тілін оқыту мәселесін қояды. Бұл мәселе сол кезеңде «Уральское войсковое ведомство» беттерінде талқыланып, чиновниктердің бірі бұл мәселе туралы: «Орал гимназиясында қазақ тілін оқытудың пайдасын дәлелдеу үшін мен, қырғыздардың біздің көршіміз болуына орай біздің әскерімізде барлық сауда қазақтармен жүреді, ал қырғыз тілімен таныс болмай сауданы сәтті жүргізу мүмкін емес. Сонымен қатар Орал облысы тек егіншілікпен ғана емес,мал шаруашылығымен де айналысады.Малшылар мен мал өнімін өндірушілерді айтпағанның өзінде олардағы жұмысшылардың өзі қырғыздар екенін көрсетуім керек болды...» – дей отырып, сауда, шаруашылықты жүргізу үшін де жергілікті тілді білудің қажеттігін де атап өтеді [2]. Өйткені қазақ даласында жұмыс жасау үшін тіл білмейтін жергілікті халықпен байланысқа түсу орыс чиновниктері үшін қиынға соқты. Ал орыс тілін білетіндер санаулы болды, себебі сауаттылық билеуші топтардың өзіндік артықшылығы болды.

Шынында да гимназияның оқушылары негізінен казак және көпес балалары болды, олардың саны XIXғ. 90-жылдарының аяғына қарай сауда байланыстарының кеңеюімен және қалада көпестердің көбеюімен қатар өсіп отырды. Орал әскери гимназиясының оқу барысының жағдайы жөнінде князь Голицин 1882 ж. өз мәліметінде: 1870 жылдан 1883 жылға дейін, 12 жыл ішінде гимназияға 625 ұл бала түскен, орташа есеппен жылына 52 оқушы түсіп отырған. Бірақ 1870-1882 жж. арасында толық курсты аяқтамай 392 оқушы яғни орташа есеппен барлық оқушының 15,5%, жылына 30 адам шығып кетіп отырды. 8 жыл ішінде толық курсты аяқтаған 44 адам, оның 35-і әскери өкілдің, 9 басқа қалалық балалар болды. Жалпы жылына орташа 5адам ғана бітіріп отырған» дей отырып, осы цифрларға қарай әскери губернатор: «Жыл сайын гимназияны ұстауға 30000 сом ақша бөлінеді, әрі толық курсты бітіретін әрбір оқушыға 6000 сом ақша бөлінеді, аяқтамай шығып кетушінің 85% немесе 330 оқушы төртінші кластан әрі оқымайды.Сондықтан олар қызметке келгенде даярлықтары төмен күйде болады.Оларға жұмсалған ақша бос далаға кетуде. Себебі, әскери адамдар өздерінің арнайы бекітілген әскери қызметтері бар болғандықтан жоғары білімді, сондай-ақ гимназияның толық курсын аяқтауды қажет деп есептемейді. Осыған байланысты, әрі Орал казак әскерінің финанс қаражатының шектеулігіне байланысты әскери губернатор классикалық гимназия қажет емес, оның орнына жергілікті халықтың қажетін өтейтін басқа оқу орынын алмастыру керек» деп қорытындылаған [3].

Голицын ойын қуаттай отырып Орынбор округының қамқоршысы Х.П.Сольский 1883 жылдың 19 қарашадағы халық ағарту министрі И.Д.Деляковке хатында: «Балықшылық пен мал шаруашылығымен күн көрген әскери халық енді егіншілік еңбегіндегі айқын жетістіктерді ескере отырып Орал қоғамы агрономиялық бөлімдері бар, қолөнері бөлімдері бар, 3 жоғарғы класы бар реалды училищені мемлекет қазынасы есебінен ашуды қалайды»-деп жазады [4].

Сонымен қатар князь Сольский гимназияның тигізіп отырған пайдасы туралы: «осы жылдарда аз нәтиже бергенімен, өнеркәсіп пен білім орталықтары Орал облысынан алыс болғанына қарамастан гимназия арқасында казак өкілдері әртүрлі мамандықтағы білімді адамдарға ие болды. Сонымен қатар халықты білімге тартуда да оның өзіндік үлесі болды. Казактар бір жағынан өз балаларына білім беруде уақыт пен материалдық қаржы аз жұмсалатын өндіріске офицер шенінде бара алатындай дәрежеге жеткізетін училищені жеткілікті деп есептесе, екінші жағынан, гимназия білімінің артықшылығын біле отырып, өздерінің кедейлігіне байланысты өз балаларын басқа жерлердегі гимназияға жіберуге жағдайлары көтермеді. Сондықтан Орал облысындағы жалғыз ғана мектеп-гимназияны жабу аймақ үшін үлкен зиян болар еді» - дей келе, Орынбор оқу округының қамқоршысы

классикалық гимназияны сақтап қалумен қатар Оралда жергілікті халықтың мұқтажын өтейтін реалдық қалалық училище ашуды ұсынады [4].

Бірақ гимназияны сақтап қалу, оны басқа оқу орнымен алмастыру мәселесі аяғына дейін жетпей біраз уақыт үнсіз қалды. Тек 1886 жылы Шиповтың есебінде бұл мәселе қайта қозғалады. Онда: «классикалық гимназия өлке қажетіне сәйкес келмейді және өз нәтижелері бойынша оны ұстауға әскер жұмсап отырған қаражатты ақтай алмайды. Халық классикалық білімінің экономикалық өмірге тигізер пайдасын көре алмай отыр,сондықтан Орал облысы на әрі ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, орманшылыққа байланысты практикалық қызметкерлерді даярлайтын оқу орнын қажет етеді. Мұндай оқу орны ерекше типтегі реалдық училище болуы мүмкін» деп оқу коммиссиясына ұсыныс жасайды.

Генерал Шиповтың бұл мәлімдемесі мен ұсынысына орай комиссия Орал әскері үшін арналған оқу орны мына төмендегі шарттарға сай болуы керек деген қорытынды шығарады:

1.Оқу орны оқушыларға толық аяқталған орта білім беріп, олардың жоғары арнайы оқу орнына түсуіне жол ашуы керек;

2.Оқу орнын бітірген соң өнеркәсіптің әртүрлі салаларыда өз білімін нақты қолдану үшін оқушылар Орал әскерінің өнеркәсіптерінің әртүрлі салаларында практикалық және техникалық танымын жүзеге асыруы керек [3. – 27].

Осының бәрін ескере келіп комиссия классикалық гимназия орнына жеті класты ауылшаруашылық,техникалық бөлімдері бар реалды училище ашуға ұйғарым жасайды.Комиссия пікірінше оқушылардың практикалық сабақтары әскери хуторларда өтуге тиісті болды. Жергілікті халықтың жағдайын ескеріп, генерал Шипов бұл реалдық училищеге Орал облысының қазақ халқының балаларының түсуіне де, ол үшін ең алдымен қазақ балалары Орал мен Гурьевтегі орыс-қазақ училищені бітіру керек деп көрсетіледі.

Қазан төңкерісіне дейін Орал облысында жұмыс істеген статистикалық комитетке әртүрлі оқу орындарынан мәліметтер беріліп отырды. Мысалы,1820 нөмірімен Орал реалды училищесі 1909-1911 жж. мынадай мәлімет берген: Реалды училищедегі жалпы оқушы саны-492, оның ішінде әскери балалары - 310, басқа қалалалықтар -163, қазақтар -19. Олар діни сенімі бойынша: Проваславие діниндегілер-196,Лютерандар - 4, будистер - 12, мұсылмандар- 23,ескі дәстүрді ұстаушылар - 67, католиктер-3 және шыққан тегіне қарай: дворяндар - 40, дін басылар - 1, құрметті азаматтар - 21, көпестер - 49, цехшылар - 1, казактар - 310, шаруалар - 51, қазақтар - 19 болған [5].

Бұл цифрларға қарасақ, 1900 жылмен салыстырғанда қазақтардың реалды училищеге келуі біраз өскенін көруге болады. 1900 жылы бұл училищеде бірде –бір қазақ баласы болмаған болса, 1909 жылы 19 қазақ баласы болған. 1910 жылы Орал реальды училищесін бітірген Б.Б.Бийсенев, Г.К.Исенғұлов, И.Ш.Шұғылов және т.б. болды, олар училищені аяқтағаннан кейін Саратов университетіне түскен.

Реалды училищемен қатар Оралда 1877 жылы ашылған қыздар училищесіқайта құрылып, 1 дәрежелі қыздар гимназиясы болды.

1890жылы қыздар гимназиясында 150оқушы оқыған болса, 1900 жылы онда 375-казак, 175-басқа қалалық, 2-қазақ қызы оқыған [5]. Бұл училищелерге түсу үшін қазақ-орыс мектептерінен алдын ала білім алып келуі керек деген ұсыныс жасалды.

Осы кезеңнен бастап орыс емес халықтарға білім беру,олардың арасында орыс білімін тарату мәселесі кеңінен қойыла бастады.Сол кездегі Ағарту саласының қызметкерлерінің бірі М.Миропиевтің «бұратаналарға білім беру туралы мәселе біздің орасан зор халқымыздың 30% құрайды» деген пікірін қолдаған генерал Шипов бұратана халықтардың бірі ретінде саналған қазақ халқының балаларын реалды училищеге көбірек тарту үшін Оралда 20 балаға арналған жатақхана салуды,оған қаржыны реалдық училище арқылы алуға ұсыныс жасады [6].

Генерал Шиповтың бұл ұсыныстары 1889жылы 30 қарашадағы Ерекше мәжілісте қаралып,оның шешімі 1890 жылы 29 мамырдағы III Александрдың қолдауымен Мемлекеттік Кеңесте бекітілді.

Сөйтіп Мемлекеттік Кеңестіңшешімі бойынша:

а/1890-91 оқу жылынан бастап Орал әскери гимназиясы алты класты реалды училищеге айналдырылуы және де жыл сайын гимназияның бір класын жауып,реалды училищенің бір класын ашып отыру керек;

б/1894жылдың 1 маусымнан бастап Оралда ауыл шаруашылық техникалық училищесін ашу керек»-деп көрсетіледі.

1821-нөмірмен берілген статистикалық мәліметке сүйенсек, 1911жылы қыздар гимназиясындағы жалпы оқушы саны – 560 болған.Оның ішінде әскери өкілдің қыздары - 356, басқа халықтар - 202, қазақ қызы - 2 болды [5. – 78].

Жалпы XIX ғасырдың аяғында кәсіптік білім беру Орал облысының көптеген білім беру мекемелерінің білім беру бағдарламасының құрамдас бөлімі ретінде ене бастайды. Орыс тілінде білім берумен қатар оқушылардың бойында кәсіптік дағды қалыптастыру үшін 1890 жылдан бастап оқу министрлігі орыс-қазақ мектептерінің жанынан қолөнер бөлімдерін аша бастайды. Ал 1895 жылы оқу министрлігі арнайы қолөнершілер мектебін ашу, оны кәсіптік бағдар беретін мектепке айналдыру мақсатында Орал қаласындағы орыс-қазақ училищесін қолөнерші мектебі етіп, 1896 жылы 1 маусымнан бастап қайта құруға және мектеп жанынан 35 қазақ баласына арнайы жатақхана ашуға шешім қабылдады.Сөйтіп алғашқы арнаулы қолөнер мектебі ретінде Орал қолөнерші оқушылардың мектебі 1896 жылы ашылады.

Алғашқыда бұл мектепте 210 оқушы оқыды,жатақханада 36 қазақ, 2 орыс баласы тұрды.Мектеп жанында ұсталық және қайыс бұйымдар мен етікшілік бөлімдері болды.Оқу мерзімі-3 жыл болды. Мектептердегі оқушылар мен оқытушылардың жұмысын қолдану үшін жақсы қолөнер бұйымдарынан кәсіптік-педагогикалық көрмелер ұйымдастырылып отырды.

Мысалы, 1898 жылы Орынбор оқу округінде болған осындай көрмеге 194 училище қатысқан соның 12-сі Торғай облысының, 3-і Орал облысының орыс-қазақ мектептері болды. Осы көрмеге қойылған жақсы бұйымдарға5 медаль берілген оның 3-ін орыс-қазақ мектептері иеленген,ал оның ішіндегі үш күміс медальдің біреуін Оралқолөнерші оқушылар мектебі алған. Жалпы XX ғ. басында Қазақстанда екі қолөнершілер училищесі болған, оның бірі Торғай қолөнер училищесі, екіншісі Оралдағы қолөнерші оқушылар мектебі болды.

1910 жылы 10 желтоқсандағы статистикалық комитетке түскен №730 мәлімдемеде Орал қолөнерші оқушылар мектебіндегі жалпы оқушы саны-91болды. Оқушылардың ішіндегі әскери өкілдің балалары-7, басқа қалалықтар-61, қазақтар-23 болды. 23 оқушы жатақханада, 66-сы ата-аналары мен туысқандарында тұрды. Әр оқушыға жылына 6 сом төленді [5. – 79].

Пансион жыл сайын 36 қазақ баласына 4005сом қаржы жұмсап тұрды.Бұл мектепті бітірушілер шебердің жәрдемшісі, яғни 149 адам олардың ішінде ұсталық мамандығы бойынша -77, ағаш шеберлігі-34, етікшілік-23, қайыс бұйымдарын жасаушы-145 бітірді. Ұлты жағынан 149 бітірушінің 99-ы орыс, 50-і қазақ, бітірген орыстардың 50%-тен астамы өз мамандықтары бойынша жұмыс істесе,қазақтардың 10%-не дейінгісі мектепте оқыған істерімен айналысты да, қалғандары аудармашы тілмаш, ауыл мұғалімдері болды, ауыл шаруашылығымен айналысты. Ал 1910 жылдың өзінде толық курсты 14 оқушы бітірген,оның 11 орыс, 3 қазақ болды, осы оқушылардың 11-і өз мамандықтары бойынша жұмыс жасаған.

Мектеп оқушылары оқу бағдарламасында бекітілген және арнайы берілген тапсырыстарды шеберханаларда орындалған. Осы мектепте қандай заттар жасалды екен? деген сұраққа жауап берер болсақ, 1910 жылы жасалған заттардың түрлері мынадай болған:

1. Ағаш шеберлер: әртүрлі шкафтар, орындақтар,жазу үстелі;
2. Ұсталар: балға, құлыптар,бұрғылар;
3. Қайыс бұйымдардан: делбелер, жүгендер;
4. Етікшілер:аяқ киім жасады.

Оқу бағдарламасы бойынша жасалған бұйымдарды сату арқылы мектеп шығындар орнын толтырып отырған. Осы жоғарыда жасалған заттардың ішіндегі оқу бағдарламасы бойынша жасалған 197 зат 417 сом 95 тиын кіріс ақша әкелген.

Ал 1916жылы осындай бұйымдарды сатудан 980 сом 02 тиын кіріс түскен. Қолөнерші оқушылар мектебінен басқа Орал облысында жеке шеберлер мектебі болды [5. – 82].

1900 жылы 31 мамырда Ағарту министрі Богонепов оқу округінің қамқоршыларына жолдаған хатында экономикалық өмірде маманданған жұмысшылар мен қолөнершілерге үлкен сұраныс болып отырғанын атап көрсете келіп, жалпы білім беретін мектептер мен қолөнер бөлімдерін ашуды кеңейту шараларын қолдануға нұқсау берді. Осы кезеңде Қазақстанда қалыптасып келе жатқан кәсіптік мектептер үш типте болды.

1. Ауыл шаруашылығы мектептері.
2. Қолөнер мектептері.
3. Педагогикалық оқу орындары.

Жоғарыда біз 1894 ж. арнайы қаражаттың бөлінбеуіне байланысты ауыл шаруашылығы мектебін ашу жарлығының жүзеге аспай қалғанымен Қазақстанда ауыл шаруашылығының ілгері дамуына байланысты ауыл шаруашылық мектептері 1900 жылы Қазақстанның көптеген жерлерінде ашыла бастады. 1901 жылы Қазақстанда 13 төменгі ауыл шаруашылық мектептері болды, оның төртеуі-Ақмолада, 4-Семейде, 4-Жетісуда, 1-Орал облысында болды. Қазақ халқының егіншілікпен айналысуына байланысты XIX ғасырдың аяғында егіншілік Орал облысының Орал, Ілбішін, Темір уездерінің солтүстік-батысындағы қазақ халқының 66,9%-ын қамтыды. Егіншіліктің өсуімен жергілікті халықты агрономиялық біліммен қаруландыруға ұмтылыста байқала бастады. Қазақ халқының ағартушыларының бірі Ы.Алтынсарин 1888 жылы 25 қарашадағы Торғай облысының әскери губернаторына жазған хатында: «Қазақстанға қолданбалы практикалық білімсіз жалпы түрде ғылыми білім беру олардың экономикалық тұрмысына ешқандай пайда әкелмеуі, әкелген күннің өзінде өте аз әкелуі мүмкін»,-дей отырып ауыл шаруашылығы мектептерін ашу, қазақтарға реалды училищелерде толық білім алу қажеттілігін атап көрсетеді [6. – 63].

Бірақ патша үкіметінің әкімшілік орындары бұл ұсыныстан тыс қалдырып, Красноуфим реалды училищесінің жанындағы орыс-башқұрт ауыл шаруашылық мектептерімен ғана шектеліп, Батыс Қазақстанда ауыл шаруашылығы училищесін ашуын тоқтата тұрды. Красноуфим училищесінде қазақ балалары үшін 10 стипендия бөлінеді. 1888 жылы онда 12 қазақ баласы Абенов, Құсайынов, Дүсенов, Омаров, Хасенов т.б оқыды. Бұл училищенің түлектерінің әрі қарай білімдерін толықтыруға деген талабын патша әкімшілік орындары үнемі қолдап отырмады. Мысалы, осы училищенің түлектері Асылқожа Құрманбаев, Төлебай Сарыбатыров Торғай облысының әскери губернаторынан өздерін Петров егіншілік академиясына немесе Ново-Александровск егіншілік институтына жіберді сұрап өтініш білдіреді. Олардың оқуға дегенынтасын қолдай отырып, Красноуфин училищесінің директоры И.А.Соно 1889 жылы Халыққа білім беру министірлігіне хат жолдап, онда: «Былтырғы оқу жылында курсты аяқтаған төртеуінің ішінде Құрманбаевтың ерекше қасиеті мен жоғарғы оқу орнының курсын игеруге теориялық даярлығы болғандықтан, оны Петров академиясының студенті ретінде қабылдауға өтініш жасауды өзімнің адамгершілік борышым деп есептеймін» деп жазады [7].

Бірақ бұл сұранысқа да көңіл аударылмай қалып қояды. Осындай патша әкімшілігі орындарының қазақ балаларының білімін жалғастыруға деген ынтасын қолдамауы оның бұратана халыққа қарсы саясатына байланысты еді. Патша әкімшілік орындарының мақсаты қазақ балаларының білімін шектеу, елдің саяси өміріне оларды алмастырмау болды. Бірақта экономиканың дамуына байланысты өмір талабы өз арнасымен жүріп, қазақ даласына ауыл шаруашылық мамандарына деген қажеттіліктің өсуі патша әкімшілігі орындары мен білім беру министірлігін төменгі ауыл шаруашылық мектептерін ашуға мәжбүр етті.

1900 жылдан бастап ашыла бастаған төменгі ауыл шаруашылық мектептеріне 13-15 жас аралығындағы 1 класты училищені бітірген ұл балалар қабылданды. Оқу мерзімі 3 жыл болды. Сондай-ақ ауыл шаруашылығы мектептері жанынан даярлық бөлідері ашылып, оған сауатсыз қазақ және орыс балалары алынды. Ауыл шаруашылығы мектептері 2 класты училище көлемінде жалпы білім беріп, ауыл шаруашылығы және мал шаруашылығы бойынша қажетті білімдерді берді. Осыдан басқа оқушылар ауыл шаруашылығы машиналарын жинақтап, жөндеп, кәсіпшілік ұсталық қолөнері арқылы практикалық білім жинады. Оқу жылы 115-118 күн болды, сабақ қарашада басталып наурыздың аяғында бітті де, сәуірден бастап практикалық сабақтар жүрді. Ауыл шаруашылығы мектептерінің Уставы бойынша оқушылар қандай болмасын ауыл шаруашылығы немесе дала жұмыстарына, яғни далада, фермада, шеберханадағы жұмыстарға үйренуші-жұмысшы ретінде қатысуы керек болды. Сондықтан да барлық мектептердің кең ауыл шаруашылық кәсіптері, мал шаруашылығының фермалары, шеберханалары болды. Сонымен қатар XIXғ.аяғы – XXғ. басында экономикалық дамуға байланысты Торғай, Орал облыстарының, Ішкі Орданың, Маңғышлақ түбегінің табиғат климат жағдайларын зерттей келе орыс ғалымдары бұл аймақтарда егіншілік пен мал шаруашылығы ғылыми негізде жүргізу мүмкіндіктерін дамытуға шешім қабылдайды. Осыған байланысты қазақтардың жердің пайдалануын зерттеу экспедициясына қатысушы Е.П.Добровольский, Н.Дмитриев, А.Г.Бутковский, Г.Н.Шапошников т.б. Батыс Қазақстанға ғылыми агрономия жетістіктерін енгізуді жақтады.

Ауыл шарушылығының тұңғыш ғылыми орталығы Орал облысының Темір тәжірибе даласы болды. Оны 1907 жылы агроном С.К.Чаянов ұйымдастырған. Онда 130 түрлі ауыл шаруашылық дақылдары өсірілді. XX ғасырдың басында мұндай тәжірибе далалары Орал облысының ауыл шаруашылық мектебі жанындағы кәсіптерде де болды. Мысалы,1910 жылы Орал облысындағы ауыл шаруашылық мектебінде 1738,36 десятина жері болған, оның 1402 десятинасы жыртпалы жерлер, 125,76 десятинасы-басқа дақылдарға, 12 десят-усадьбаға, 20 десятинасы-арендаға берілген, ал 179 ондық жер жарамсыз болған. Осы ауыл шаруашылығы мектебіндегі фермалардағы малдың, қолданылған құрал-жабдықтардың жылдар бойына алғанда қаншалықты болғанын 1-кестеден көруге болады.

Кесте 1 – төменгі ауылшаруашылық мектебінде пайдаланылған құрал-жабдықтармен мал саны

№	Атаулар	1910	1913	1914	1915
1	Соқа	6	6	10	10
2	Тырма	30	23	23	23
3	Шөп машина	4	2	2	2
4	Аттырма	2	3	2	1
5	Тұқым себетін машина	5	7	6	6
6	Культиватор	2	3	2	2
7	Жылқы	37	49	50	46
8	Сиыр бұзауымен	30	60	67	58
9	Түйе	2	9	12	10
10	Қой	470	610	658	705
11	Шошқа	52	35	32	52

12	Өгіз	62	43	45	43
Ескерту:[8] әдебиеттен алынғанмәліметтерден салыстырмалы түрде автормен құрастырлған					

Ал 1910-1915 жылға дейінгі Орал облысы бойынша шолуларды алып қарасақ осы жылдары Орал ауыл шаруашылық училищесінде оқыған оқушылардың саны төмендегідей болды.

Кесте 2 – Орал ауыл шаруашылық училищесіндегі оқушылар құрамы мен саны

Құрамы	1910	1913	1914	1915
Әскери сословие баласы	58	78	80	88
Басқа қалалықтар	5	5	2	4
Қырғыздар	27	19	16	16
Барлығы:	90	102	98	108
Ескерту: [8] әдебиеттен алынған мәліметтерден салыстырмалы түрде автормен құрастырлған				

Бұл кезеңдегі осы ауылшаруашылығы училищесін ұстау үшін бөлінетін арнайы қаржыны өндірілген өнімнің артығын сатудан түскен пайда толықтырып отырады. Мысалы, 1910 жылы Орал ауылшаруашылық училищесі мынадай кірістер алған: қой шаруашылығынан:12 қой мен 29 қозыны сатудан – 3657 сом ақша, шошқа шаруашылығынан - 331 сом, сүт фермасынан – 2066 сом, яғни 25 шелек сүт пен 34 литр қаймақ сатқаннан; бақша өнімдерінен 1296 сом, артық мал сатудан – 1844 сом, барлығы – 9196 сом болған [7. – 82].

Дегенмен ауылшаруашылық мектептерінде орын алған қиыншылықтар да болды, оның бастысы ауыл шаруашылығы пәндері бойынша сабақ беретін оқытушылардың жетіспеуі болды. Арнайы даярлығы бар оқытушылардың болмауынан оқушылардың білім дәрежесі төмен болды. Сондықтан да бұл ауылшаруашылық мектебі қазан төңкерісіне дейінгі Орал облысының экономикасының алға қарай дамып, алдыңғы қатарлы технологияны толық пайдалануына ықпал жасай алмады. Оған оқушылардың білім деңгейін көтеруге бөлінген қаржы да сәйкес келмеді. Осыған қарамастан бұл мектеп өлкеде кәсіптік бағдар беруде обьективті роль атқарды. Қазақстан бойынша, соның ішінде Орал облысындағы кәсіптік бағдар беретін оқу орындарының бірі– педагогикалық оқу орындары болды. Қандай да болмасын мектептерге оқытушылардың қажеттігі үнемі орын алған мәселе болды. Орал облысының өзінде жоғары оқу орны болмағандықтан қазақтардың кейбірі басқа қалаларға барып оқыды. Мысалы, 1880 жылы Қазан университетінде 2 қазақ оқыса, 1890 жылы Томск университетінің курсында Айбакин, осы жылы осы университетке дала генерал–губернаторының кеңсесінің аудармашысы Сұлтанғазин оқуға түсіп оқыған.

Орал облысында Торғай облысына қарағанда орыс-қазақ училищелері аз ғана көлемде таралды. 1911 жылы онда 12 екісыныпты, 38 бір сыныпты және 11 орыс-қазақ ауыл мектептері болды. 1914 жылы мұндағы қазақ балаларының үлесі 1,6%, яғни 266 ер бала мен 27 қыз болды. Ал педагог кадрларды даярлайтын Орал аймағы түгілі Қазақстанның өзінде арнайы оқу орны болмаған еді. Тек 1871 жылы қазақ оқытушылар мектебін құру жоспары жасалады. 1879 жылы желтоқсанның 11-күні сол Крыжановский халық ағарту министріне жолдаған хатында Орал, Торғай облыстарында сауаттылық дәрежесін көтеру мәселесін айта келе, қазақ мектептері үшін арнайы оқытушылар даярлайтын оқу орындарын ашуды қажет деп тапты, оны бітіргендерді ауылдық старшын, болыстық іс жүргізуші, тіпті молда қызметтеріне тағайындау ұсынылған еді. Тұңғыш қазақ мұғалімдік мектебі 1883 жылы 10 сәуірде Орынбор губерниясының Орск қаласында ашылды. Оған Орал және Торғай облыстарының 22 қазақ баласы тәрбиеленуші болып қабылданады. Алғашқы түлектер 1886 жазда бітіреді. Барлығы 10 түлек бітіреді, бірақ олардың барлығы Торғай облысынан болады.Орск мектебінің түлектері кейін мұғалім болып жұмыс жасады. Бірақ 1888 жылы болған өрттің салдарынан мектеп ғимараты өртеніп кетеді де, мектеп 1889-1890 оқу

жылында Орынборға көшіріледі. Бұл мектепке алдын-ала сауатын ашып, 2 класты орыс-қазақ мектебін бітіріп келгендер қабылданған. Мектепті бітірушілер Орынбор оқу округына қарасты қырғыз (қазақ)мектептеріне оқытушылыққа жіберіліп отырған. Бірақ министрлік бір жағынан, біртұтас әлеуметтік және ұлттық құрамдағы мектептердің болуынан, екінші жағынан «қарапайым тектен» шыққандардың басымдық алуының саяси салдарынан қауіптеніп, 1892 жылы 25 сәуірде 1 қыркүйектен бастап Орынбор мектебіне 50% дейін орыс балаларын қабылдау шартын енгізеді. Осылайша үкімет қазақ жастарының мектепке келуін қысқартады. 1892 жылдан қазақ балаларымен қатар қазақ әдет-ғұрпын, тілін білетін орыс балалар да қабылданады. Үкіметтің бұл шешімі жастарды бей-жай қалдырмайды. Ұлттық құрам туралы мәселені көтере отырып, тәрбиеленушілер өз талаптарына қол жеткізеді. 1896 жылы Орынбор мектебінің стипендиялық қоры Торғай қазақтарына 17 земстволық стипендия, 1897 жылы Орал облысының қазақтарының балаларына 10 стипендия бөледі. Педагогикалық білімге халықтан шыққан жастар көбірек ұмтылды.

Кейбір статистикалық мәліметтерге қараса оқушылардың әлеуметтік құрамы былайша көрініс алған:

1886 жылы, сұлтан балалары -9, қарапайым тектен шыққандар – 25 және басқа;

1887 ж. сұлтан балалары -7, қарапайым тектен шыққандар – 27 және басқа;

1889 ж. сұлтан балалары -8, қарапайым тектен шыққандар – 26 және басқа;

1890 ж. сұлтан балалары -6, қарапайым тектен шыққандар – 28 және басқа;

1891 ж. сұлтан балалары -3, қарапайым тектен шыққандар – 30 және басқа;

Бұл мәліметтен көретініміз, қарапайым тектен шыққандардың басымдық алғаны байқалады. 1896 жылы осы мектепті Елжан Оразов, Асылқожа Құрманбаев, Төлебай Сарыбатыров; 1897 жылы –Жанқожа Мергенов, Әйшім Орманов, Иван Шабанов, ал 1899 жылы Жолмурзин, Омаров, Қожанов тағы басқалары бітірген. Осылардың ішінен Мергенов Темір 2 класты болыстық орыс-қазақ мектебіне, Орманов Гурьев 2 класты училищесіне оқытушы ретінде жіберілген [9].

Жалпы XX ғасырдың басына дейін мұғалім кадрларды Орынбор оқытушылар семинариясы, Орал екікласты әйелдер епархиялық мұғалімдер мектебі, Орал әйелдер гимназиясы, Орал әскери реальдық ерлер училищесі, Орал оқытушылар семинариясы даярлаған. Орал оқытушылар семинариясы алғашқы 20 түлегін 1917 жылы шығарған, оның 18-орыс, 2-қазақ болды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында батыс аймақта мұғалім кадрлармен өлкені қамтамасыз ету мақсатында алғашқы мұғалімдер курсы ашыла бастайды. Гурьевте 4-кластық қалалық училище жанына екіжылдық педагогикалық курс (курс меңгерушісі К.Е.Филатов), Електе 2-кластық орыс-қырғыз училищесі жанынан екіжылдық педагогикалық курс (меңгерушісі В.И.Иванов), Оралда 4-кластық қалалық училище (құрметті қадағалаушысы көпес А.М.Лукашев) ашылады. Бұл аз ғана санды оқу орындарында қазақ балаларының саны өте аз болды. Училищенің басты контигентін бай емес көпестер мен қолөнершілер балалары құрады, олар да аяқталған білім беруге соншалықты құлшыныс білдірмеді. Оқытудың, орыс тілін бекітудің жаңаша тәсілдерімен танысқан. Сол кезеңдегі Орынбор оқу өңірінің қызметкерлерінің бірі Миронов №61 нұсқаулықпен Орал облысында ағарту жұмысын ұйымдастыру туралы: «Инспекция мектептеріне арнап тәжірибелі оқытушыларды даярлау мақсатында а) Орал облысында оқытушылар семинариясын ашу керек; б) Қырғыз қыздарына әйелдер гимназиясында білім алуға мүмкіндік беру керек» деген ұсыныс жасайды [10]. Осы ұсыныс негізінде Оқу министрілігі 1900 жылы педагогикалық кластар ашу жөнінде Ереже, 1907 жылы 29 маусымда министрлік педагогикалық кластар туралы жаңа Ереже шығарады. Жаңа Ереже бойынша оқу мерзімі 2 жыл болды. Оқу бағдарламасы бойынша құдай заңы, орыс тілі, арифметика, геометрия, жаратылыстану, орыс тарихы, педагогика, таза жазу мен орыс тілінің әдістемесі пәндері оқытылған.

Оралда оқытушылар семинариясы 1913 жылы ашылады. Ондағы оқу мерзімі бұл кезеңде – 4 жыл болып табылды. Семинарияның 3 негізгі класы және 1-даярлық класы болған. Семинарияның оқу үйі жалға алынған үйде орналасқан. Орал оқытушылар семинариясындағы әр жылдардағы оқытушылар мен оқушылар санын төмендегі кестеден көруге болады:

Кесте 3 – Орал оқытушылар семинариясы

Жылдар	Оқытушылар саны	оқушылар			
		Жалпы саны	Әскери сословие өкілдері	Басқа қалалықтар	қазақтар
1913	5	23	6	15	2
1914	7	46	9	31	6
1915	8	67	19	39	9
Ескерту: [11] әдебиеттен алынған					

Кесте 4 – Орал оқытушылар семинариясында оқыған оқушылардың әлеуметтік тегіне қарағанда ол төмендегідей сипатта болды:

Жылдар	қазақтар	шаруалар	казактар	мещандар	дін басы	көпес
1913	2	7	6	4	4	-
1914	6	17	9	10	3	1
1915	9	23	16	15	3	1
Ескерту: [11. – 19] әдебиеттен алынған						

1916 жылы 4 оқытушылар семинариясының барлығында 25 қазақ оқыған. Төңкеріске дейінгі Орал облысындағы мектептерді оқытуы мамандармен қамтамасыз еткен бірде-бір оқу орындары Орынбор қазақ оқытушылар мектебі мен Орал оқытушылар семинариясы болып табылды.

1920 жылы Орынбордың Қазақ Кеңестік республикасының астанасы болуына орай білім беру басқарамасының органдары, барлық саяси, қаржылық және шаруашылық органдар осында шоғырланды. Осыған сай Орынбор Қазақстанның педагогикалық кадрларын даярлау мен қайта даярлаудың негізгі орны болды. 1919 жылы оқытушылар институты базасында құрылған халыққа білім берудің Орынбор институты Қазақстандағы алғашқы жоғарғы оқу орны болып табылды. Орынбордағы реальды училище базасында Қазақстаннан келген тыңдаушылар үшін И.В.Сталин атындағы рабфак ашылады.

Орал оқытушылар семинариясының базасында 1919 жылы үшжылдық педагогикалық курстар ашылады. 1921 жылы бұл курстар педтехникумдар болып қайта құрылады.Соның бірі Фурман педагогикалық техникумы болды. Педтехникумның алғашқы басшысы оқытушылар семинариясының директоры болған П.А.Катанов болады. 1924 жылы РСФСР халық комиссариатының нұсқауымен қазақ жастары үшін даярлық топтары ашылады. Осы педтехникумды бітіргендерге келсек 1918 ж.- 19, 1919 ж.-14, 1921ж.-7, 1922 ж.- 6, 1923 ж.- 9 адам бітірген. 1922 жылы педтехникумда барлығы – 96 оқушы, оның 38 –і ер, 58-і әйел адамдар болған. Ал 1924 жылы оның құрамында 19-қазақ, 124-орыс, 8-татар, 11-басқа ұлт өкілдері, барлығы-162 білім алушы, оның 74-ер, 88-әйел адам болған. 1918-24 жж. аралығында бітірген 64 түлектің 37-сі мамандық бойынша жұмыс жасаса, 11-і жоғарғы оқу орнына оқуға түскен, қалғаны әртүрлі қызметке орналасқан [12].

Тұтастай алғанда ғасырлар тоғысындағы Орал өңіріндегі кәсіптік бағдар беру бағытында ашылған оқу орындары кейбір обьективті және субьективті кемшіліктердің орын алғанына қарамастан кәсіби білім берудің негізін қалаған алғашқы қарлығаштар болды деп айтуға болады.

Қорытынды.

Сонымен Орал өңіріндегі кәсіптік білім беру ісі ауылшаруашылық мектептері мен оқытушылар семинариясы түрінде дамығанын көруге болады. Қарастырылып отырған кезеңдегі кәсіптік білім беру ісінің дамуы толықтай патшалы орыс империясының ықпалымен, оның орыстандыру саясатының шеңберінде жүргізілгенін байқаймыз. Дегенмен бұл істің прогрессивті жағын да теріске шығаруға болмайды. Ең алдымен бұл өлкенің халқының кәсіби сауаттылығын ашуға, алдыңғы қатарлы білім мен ой жетістіктерімен танысуға, саяси сананың оянуына мүмкіндік берді. Екінші жағынан, кәсіптік білім беру мекемелері мен оқу орындарындағы оқытудың негізінен орыс тілінде жүргізілуі қазақ балаларының жоғары деңгейде білім алуға қатысуына тілдік кедергі жасады және қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі ерекшелігіне нұқсан келтірді. Осындай кері әсерлердің орын алғанына қарамастан кәсіптік білім беру ошақтарының ашылуы өлкеде кәсіби білімнің, алғашқы ғылыми-техникалық, педагогикалық, ауылшаруашылық ілімдерінің негізінің қалануына ықпал етті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Храпченков Г.М. Научно-педагогические вопросы народного образования в Казахстане. — Алма-Ата. — 1976. — 144 с.

2 Миронов П.М. Очерк о русско-киргизских школах Уральской области. Журнал Министерства Народного Просвещения. — №8. — 1910. — С.181-185

3 Оренбургский Областной Государственный архив (Российская Федерация). - Ф.734.-Оп.1.-Д.10.-Л. 16, 27.

4 Исторический очерк народного образования в Оренбургском учебном округе за первое 25-летие его существование. I875-1899 гг. Вып. I. — Оренбург. — 1901. — 168 с.

5 ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағаты (ҚРОММ). Қ-700, т-1, 5-іс. 74-82 пп.

6 Тажибаев Т. Просвещение и школы Казахстана во II половине XIX в. — Алма-Ата. — 507 с.

7 Журасова А.Ш. XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Батыс Қазақстанның рухани ахуалы. — Алматы: TechSmith. — 2023. — 144 б.

8 Обзор по Уральской области за 1910, 1913, 1914, 1915 гг. — 48 с.

9 ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағаты (ҚРОММ). Қ-95. т-2, 116-іс. п.4

10 Русско-инородческие школы системы И.И.Ильминского. Журнал министерства народного просвещения. — №2. — 1908. — С. 183-187

11 Оренбургский Областной Государственный архив (Российская Федерация). Ф.12. Оп.8. Д.13. Л.17-19.

12 Оренбургский Областной Государственный архив(Российская Федерация). Ф.12. Оп.6. Д.12979. Л.13

13 Сембаев А.И. История советской школы в Казахстане/Науч.-исслед. Ин-т пед.наук М-ва просвещения КазССР. — Алма-Ата: Казучпедгиз. — 1962. — 367 с.

14 Сыдыков А.С. Педагогические идеи и просветительная деятельность И.Алтынсарина: монография//НИИ шк.М-ва просвещения КазССР; Под ред Е.Бекмаханова. Алма-Ата: Учпедгиз. — 1949. — 194 с.

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УРАЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ (вторая половина XIX-начало XX в.)

Аннотация.

Профессиональное образование является социальным институтом, удовлетворяющим важные общественные потребности. Рост промышленности в конце XIX-начале XX вв. требовал специалистов, овладевших теоретическими знаниями и практическими профессиональными навыками. В данной статье рассматриваются вопросы становления профессионального образования в Уральской области в период до Октябрьской революции. Основное внимание в работе уделяется вопросам становления и развития системы профессионального образования в период с 1860 по 1915 годы. Освещается деятельность первых организаций профессионального образования: реальных, ремесленных, начальных сельскохозяйственных училищ, учительских семинарий. Данный период стал временем закладывания основ профессионального образования в приграничном с царской Россией регионе, в соответствии с процессом развития, характерным для

экономической и общественной жизни. В статье рассматривается история открытия учебных заведений, ориентированных на получение первичного профессионального образования, общие правила и принципы их работы, оценивается уровень исследовательских работ по проблеме.

Целью статьи является изучение процесса зарождения первичного профессионального образования в Уральской области, являющейся сопредельной зоной Казахстана с Россией в период зависимости от Российской империи, рассмотрение предпосылок и условий развития профессионального образования на рубеже веков, его эффективных и неэффективных аспектов.

Ключевые слова: Профессиональное образование, реальное училище, гимназия, ремесло, мастерская, семинария.

FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF VOCATIONAL EDUCATION IN THE URAL REGION (the second half of the XIX-early XX century)

Abstract.

Vocational education is a social institution that meets important social needs. The growth of industry in the late XIX - early XX centuries required specialists who mastered theoretical knowledge and practical professional skills. This article examines the issues of the formation of vocational education in the Ural region in the period before the October Revolution. The main focus of the work is on the formation and development of the vocational education system in the period from 1860 to 1915. The article highlights the activities of the first professional education organizations: real, craft, primary agricultural schools, teachers' seminaries. This period was the time of laying the foundations of vocational education in the region bordering on tsarist Russia, in accordance with the development process characteristic of economic and social life. The article examines the history of the opening of educational institutions focused on primary vocational education, the general rules and principles of their work, and assesses the level of research on the problem.

The purpose of the article is to study the process of the origin of primary vocational education in the Ural region, which is a contiguous zone of Kazakhstan with Russia during the period of dependence on the Russian Empire, to consider the prerequisites and conditions for the development of vocational education at the turn of the century, its effective and ineffective aspects.

Key words: Vocational education, real school, gymnasium, handicraft, workshop, seminary.

REFERENCES

1 Hrapchenkov G.M. Nauchno-pedagogicheskie voprosy narodnogo obrazovaniya v Kazahstane [*Scientific and pedagogical issues of public education in Kazakhstan*]. Alma-Ata. 1976.144p. [in Russian].

2 Mironov P.M. Ocherk o russko-kirgizskih shkolah Ural'skoj oblasti [*An essay on Russian-Kyrgyz schools in the Ural region*]. Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. №8. 1910 .Ch.28. P.181-185. [in Russian].

3 Orenburgskij Oblastnoj Gosudarstvennyj arhiv. (Rossiiskaya Federatsiya) [*State Archive of the Orenburg Region (Russian Federation)*]. F.734. Op.1. D.10. P.16,27. [in Russian].

4 Istoricheskij ocherk narodnogo obrazovaniya v Orenburgskom uchebnom okruge za pervoe 25-letie ego sushchestvovanie. I875-1899 gg. [*Historical sketch of public education in the Orenburg Educational District for the first 25th anniversary of its existence*]. Vyp. I. Orenburg. 1901.168 p. [in Russian].

5 QR Ortalyq Memlekettik mūrağaty. [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. Q.700. T.1. Is.5. P. 74-82. [in Russian]

6 Tazhibaev T. Prosveshhenie i shkoly Kazahstana vo II polovineXIX v. [*Education andschools of Kazakhstan in the second half of the XIX century*]. Alma-Ata. 1962. 507 p. [in Russian]

7 Jurasova A.Ş. XIX ğasyrdyñ soñğy şiregı men XX ğasyrdyñ bırınşı şiregındegı Batys Qazaqstannyñ ruhani ahualy [*The spiritual state of Western Kazakhstan in the last quarter of the XIX and the first quarter of the XX centuries*]. Almaty: TechSmith. 2023. 144 p.[in Kazakh]

8 Obzor po Ural'skoj oblasti za 1910, 1913, 1914, 1915gg. [*Overview of the Ural region*]. 48p. [in Russian]

9 QR Ortalyq Memlekettık mūrağaty (QROMM). [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. Q. 95. T.2. Is. 116. P.4. [in Russian]

10 Russko-inorodcheskie shkoly sistemy I.I.Il'minskogo Russko-inorodcheskie shkoly sistemy I.I.Il'minskogo [*Russian-foreign schools of the I.I. Ilminsky system*]. Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya. №2. 1908. Ch. 13. P. 183-187. [in Russian]

11 OOGA - Orenburgskij Oblastnoj Gosudarstvennyj arhiv.(Rossiiskaya Federatsiya) [*State Archive of the Orenburg Region (Russian Federation)*]. F.12. Op.8.D.13.-P.17-19. [in Russian]

12 Orenburgskij Oblastnoj Gosudarstvennyj arhiv (Rossiiskaya Federatsiya) [*State Archive of the Orenburg Region (Russian Federation)*]. F.12. Op. 6. D. 12979. 13 p. [in Russian]

13 Sembaev A. I. Istorija sovetskoj shkoly v Kazahstane [*The history of the Soviet school in Kazakhstan*]. Alma-Ata. 1962. 367 p. [in Russian]

14 Sydykov A.S. Pedagogicheskie idei i prosvetitel'naja dejatel'nost' I.Altynsarina [*Pedagogical ideas and educational activities of I.Altynsarin*]. Alma-Ata. 1949. 194 p. [in Russian]

Information about authors:

Altynai Zhurasova - **corresponding author**, candidate of historical sciences, associate professor direction of educational programs social sciences, University of West Kazakhstan named after M.Utemisov, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: azhurasova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7813-1199

Информация об авторах:

Алтынай Журасова – **основной автор,** кандидат исторических наук, доцент по направлению образовательных программ социальные науки Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисова, г.Уральск, Республика Казахстан

E-mail: azhurasova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7813-1199

Авторлар туралы ақпарат:

Алтынай Журасова – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік ғылымдар білім беру бағдарламалары бағытының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: azhurasova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7813-1199

ҒТАМР 03.41.91; 03.20 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.06**
ӘОЖ 94(574)

У. Ахметова[1]*, Ж. Байгалиев[2], А. Жумабаев[2]

[1]Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
[2]Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы РМҚК
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: ulzhan.a67@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШ ШАРЛАР: ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ (АТЫРАУ ОБЛЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Андатпа.

Зерттеудің басты мақсаты алтынордалық Сарайшықтың бай тарихи-мәдени мұрасын және кейін жылдардағы археологиялық қазба материалдарын саралау.

Мақалада ортағасырлық Сарайшықтағы археологиялық қазба барысында табылған қыш шарлар туралы зерделенеді, өзге алтынордалық ескерткіштерден табылған шарлармен салыстырылады. Жошы Ұлысы қалалары орнынан табылған шарлардың қандай мақсатта пайдаланғаны туралы ғылымдағы бірнеше тұжырымдар талқыланады. Осындай археологиялық олжалар тарихымызды зерттеудегі маңызды дереккөздердің бірі. Олар арқылы еліміздің ортағасырлық тарихының мәдени, рухани, саяси-экономикалық даму деңгейін, әлемдік өркениет орталықтармен байланыстарын зерделеуге болады.

Ортағасырлық Сарайшық Жошы Ұлысы, Ноғай Ордасы, Қазақ хандығы тарихының маңызды даму кезеңдерін сақтайды. Қазба барысында кездескен шарлар бір жағынан Сарайшық қаласының Жайық жағалауында орналасып экономикалық байланыс торабы, екінші жағынан қала қолөнершілерінің үнемі даму үстінде болғанын дәлелдейді. Бұл бағытта шарлар тұрмыстық бұйымдар, соның ішінде алыс-жақыннан түрлі сұйықтық заттарды тасымалдаушы ретінде пайдаланылған. Ортағасыр тарихын зерттеушілер шарларды соғыс барысында жарылғыш бомба орнына қолданғанын да жазады. XIV ғасырдың екінші жартысында теңіз пираттары Сарайшыққа шабуыл жасағаны туралы болжам бар. Олай болса, қыш шарлар тарихы зерттеу әлі толықтырыла түсуі тиіс.

Негізгі сөздер: Жошы Ұлысы, Сарайшық, Жібек жолы, Қыш, ядро, шарлар, археологиялық қазба.

Кіріспе.

Жошы Ұлысының тарихы соңғы жылдары әлем зерттеушілерінің назарын аударды. Өйткені сонау Ертіс пен Дунай аралығында құрылған алып мемлекет әлем тарихының өзгеруіне, жаңаруына айырықша әсерін тигізді. 2024 жылы наурыз айында Атырау қаласында ұйымдастырылған III Құрылтай оның қазақ тарихымен астасып жатқанын және Қазақ елінің тікелей мұрагері екенін айғақтады.

Зерттеудің мақсаты алтынордалық Сарайшықтың бай тарихи-мәдени мұрасын және соңғы жылдардағы археологиялық қазба материалдарын саралау.

Ортағасырлық Сарайшық тарихы XIV ғасырдан бастап зерттеушілердің назарына ілігіп, түрлі еңбектерде көрініс таба бастады. Алдымен итальяндық сауда-саттық өкілдері, уақыт өте шығыс саяхатшылары назарына ілікті. Олар қаланың Ұлы Жібек жолындағы керуен жолдары түйісетін орталық ретінде сипаттады. Ұлы Жібек жолы бойында, соның ішінде Қазақстан аумағында оның тармақтары орналасты. Европаға өтер негізгі жол ретінде Үргеніштен Сарайшыққа, одан Еділ бойындағы алтынордалық қалаларға ағылған діни миссионерлер, көпестер, саяхатшылар осы аралықтағы керуен сарайларды, қалаларды жазды. Олардың қатарында Сарайшық қаласының өзіндік орны бар. Ол турасында XV-XVII ғасырдағы зерттеушілер Ұлықбек, Сигизмунд Герберштейн, Энтони Дженкинсон, Ибн Арабшах, Өтеміс қажы, Мырза Мұхаммед Айдар Дулат, Қадырғали Жалайыр, Әбілғазы еңбектері қажетті ақпараттар береді.

Жазба деректерді археологиялық олжалар толықтырады. Олардың қатарында XX ғасыр басында табылған Хум, 1937 жылғы Н. Арзютов, 1950 жылғы Ә. Марғұлан, кейінгі

Л. Галкин, З. Самашев қазбалары ортағасырлық тарихымызың танымын кеңейте түсті. Қыш шарлар Сарайшықтан 1970 жылдардан кейінгі қазбаларда кездеседі. Дегенмен бүгінге дейін Сарайшықтан табылған қыш шарлар толыққанды зерделеніп, өзге алтынордалық қалалардағы жәдігерлермен салыстырылып ғылыми айналымға қосылған емес. Сондықтан оларды жаңаша зерттеу аса маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Ортағасырлық Қазақстан тарихының дереккөздері біршама ғылыми айналымға шығарылды. Оның ішінде алтынордалық Сарайшыққа қатысты деректер XIV-XVII ғасырлар аралығын қамтиды. Олардың қатарында европалық, шығыс елдерінің сауда-саттық бағытында жүргізген саясаты кезінде жинақталған материалдары маңызды. Саяси-экономикалық тұрғыдан Москва патшалығына елші ретінде келген европалықтар да Қаспий теңізі айналасындағы қалаларды, соның ішінде Еділ-Жайық аралығындағы алтынордалық қалалар туралы материалдар жинақтады. Жинақталған материалдарда ол жерлердегі ірі өзендер, халықтар, тайпалар, олардың шаруашылығы, тіпті басқаратын тарихи тұлғалар айқын көрініс табады. Дегенмен материалдарды пайдаланған кезеңде оларды сыни тұрғыдан саралап, өзара салыстырған жөн.

Зерттеу барысында ғылыми білімнің әдістемесі бойынша жүргізіледі. Ғылыми зерттеу жұмыстарына тарихилық, әлеуметтанулық, далалық зерттеулердің әдістері қолданылады. Зерттеуді толыққанды жүргізу үшін сыни тұрғыдан талдау, анализ-синтез қолданылады. Сонымен бірге тарихи салыстырмалы талдау, деректанулық талдау, статистикалық-математикалық, археология-этнографиялық аналогия және ғылыми зерттеулердің басқада әдістері басты назарға алынады.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Жошы Ұлыстық Сарайшық қаласы – ортағасырларда экономикасы мен мәдениеті, ғылымы мен білімі дамыған өз заманындағы аты әлемге белгілі болған қала. Ол алдымен Азия мен Европаның ортасында орналасып өзінің қолөнерімен, транзиттік сауда-саттық орталығы ретінде танылды. Ол турасында Флоренциялық Франческо Бальдуччи Пеголотти (1290-1347 жж.) «Сауда тәжірибесі» еңбегінде: «И из Сарая в Сарайчук – 8 дней по реке, и можно передвигаться по реке и по земле, но передвигаются по реке с меньшими затратами на [перевозку] товара. И из Сарайчука до Ургенча – 20 дней пути на верблюжьей повозке, и кто идет с товаром, ему следует идти в Ургенч, поскольку в этом городе хорошо сбывать товар. И из Ургенча в Отрар – от 35 до 40 дней пути на верблюжьей повозке. И если кто отправится из Сарайчука и пойдет прямо в Отрар, будет идти 50 дней» атап өтеді [1]. Сарайшық қаласынан 1334 жылы араб саяхатшысы Ибн Батутта да өткен. Ол Жайық өзенін «Ұлы су» атап, өзеннен қайықтардан құрастырылған Бағдад қаласындағыдай көпір арқылы өтетінін хабарлайды [2].

Сарайшық қаласы Қытай, Иран, Европа елдерінің экономикалық мүдделерін қамтамасыз етті. Экономикалық даму білім мен ғылымның дамуына ықпал жасады. Оған нақты дәлел 1909 жылы күз айында зират ішінен орын дайындау барысында 2 сажень тереңдіктен 24 бөлікке бөлінген саздан жасалған үлкен қыш құмыра (хум) (құжатта ваза) табылуы бола алады. Құмырадағы жазу сол заманда-ақ елдің қызығушылығын оятқан. Оны оқыған шығыстанушы А. Самойлович: «Главный интерес этого сосуда представляют надписи, который не могли быть прочитаны местными муллами», «Все надписи и орнаменты были сделаны на сосуде до его обжига острым инструментом», «судя по прекрасному выполнению работы и надписей, является предположение, что эта ваза едва-ли местнаго (т. с. в Сарайчике) производства» деп құмыраның ерекшелегін аша түседі [3].

1911 жылы 11 қазанда А. Самойлович құмырадағы жазылған өлең жолдары XI ғасырдағы Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» (Құтты білік) поэмасындағы мәтінге ұқсас дей келіп, шығыстанушы В. Бартольдтың поэмадан үзінділерді тапқанын жазады. Құмырада:

«Кісі көркі – жүз ол, бұ жүз көркі – көз,
Ауыз көркі – тіл, бұ тіл көркі – сөз.
Тағы көркі кісіге – білім мен өнер,
Жанын құрбан етер білім үшін ер».

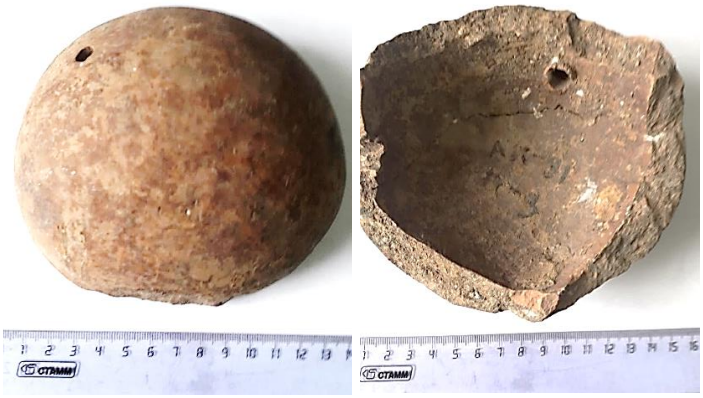
Ал құмыра жанында «Бұл күбі ішіне жас құюға болады» деген белгісіз шебер өз атынан сөз қосқан екен.

Сарайшықта жасалған құмыра қала қолөнершілерінің шеберлігін ғана емес, олардың ортағасырлық шығыс ғұламаларының туындыларымен жақсы таныс болғанын айғақтайды. Дегенмен XIV ғасырдың екінші жартысынан басталатын саяси дағдарыс Жошы Ұлысының іштен ыдырауына жағдай жасады. Елдегі дағдарысты теңіз қарақшылары да пайдаланған. Теңіз қарақшыларының елді мекендерге шабуыл жасау барысында қолданған жарылғыш заттары – ядро немесе шарлар тарихы да ғылым үшін ерекше қызықты.

Ортағасырлық Сарайшық аумағынан ол алғаш рет 1984 жылы қазба кезінде табылған. Оны тауып жариялаған археолог Л.Л. Галкин болатын. Зерттеуші казактардан бұрын Сарайшыққа теңіз қарақшыларының XIV ғасырдағы Алтын Ордадағы саяси дағдарыс кезеңінде шабуылдағанын жазады. Ғалым Сарайшықтағы археологиялық зерттеу барысында Жайық жағалауындағы XIV ғасырда қамыспен жабылған өртенген үйден табылған белгісіз саздан жасалған қалың қабырғалы шарды (глиняный толстостенный шар) жарылғыш зат деп есептейді. Л.Л. Галкин өз зерттеуінде: «В береговом обрыве современного городища Сарайчик, размываемого водами реки Урал, четко прослеживаются черный слой сгоревших тростниковых крыш и сырцовые стены рухнувших строений. Этот слой тянется вдоль берега не менее чем на 220 метров. Пожар, судя по монетам, найденным здесь, случился в период «Великой Замятии». Затем на месте сгоревших и рухнувших строений были возведены новые дома. Известный исследователь Золотой Орды Г.А. Федоров-Давыдов отметил в своей книге «Золотоордынские города Поволжья», изданной в 1994 году, что в городах: «...изготовлялись также полые шары, неясного назначения, с отверстием» деп түйіндейді. Кейін ол шарды зерттей келе оны XIV ғасыр өртегіш бомбасы деп анықтап, бұл кезеңді Каспийдің солтүстік-шығысындағы халықтардың қайғылы жылдары және шарды тас лақтырғыштармен (катапультамен) Сарайшыққа алғашқы соққы жасаған Генуя пираттары деген қорытынды жасайды [4].

Л.Л. Галкин күйдірілген сазды балшықтан жасалған шар диаметрі шамамен 20 см және шардағы екі тесіктің диаметрі 0,5 см болған деп есептейді. Іші қуыс шар қабырғаларының қалыңдығы 2,5 см. Археолог пікірінше, осы тесіктен мұнай құйылып, кейін ол төгіліп арты өртке ұласқан. Зерттеуші шар артынан басына өрт қойылған жебелер атылған деп бекітеді [4. – 35-36]. Л.Л. Галкин пікірінше шарлар Азак немесе өзге де қалалардың шеберханаларында жасалған. Дегенмен зерттеушілердің барлығы бірдей шарды өрт бомабасы деген пікірлермен келісе бермейді. Олардың бірі шарды медициналық бағытта түрлі дәрумен таситын, екіншілері будда дінінің рәсімдерінде қолданатын ыдыс ретінде таниды.

Атырау өңірінен кездескен Жошы Ұлысы кезеңіндегі шарлар тарихына Л.Л. Галкиннен соң археолог М. Қасенов назар аударады. Ол Сарайшық және Ақтөбе-Лаэти қалаларынан табылған ядроларға өзара салыстырмалы зерттеулер жасайды. Зерттеуші оларды ядро-шар, химиялық ыдыс деп жіктейді. Ғалым алдымен Ақтөбе-Лаэти қаласында 1989, 1991, 2019 жылдары жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында анықталған бірнеше қыш ядролардың диаметрлерінің әртүрлі өлшемде болғанына назар аударады. Табылған ядроларда бір немесе бірнеше тесік болған. Мәселен, 1989 жылғы Ақтөбе-Лаэти қаласынан №3 кешеннен табылған ядрода 1 тесік байқалады [5]. Ондағы тесік диаметрі – 1 см, ал ядроның өзінің диаметрі – 13 см, қалыңдығы кей жерінде 1 см, басқа бөлігінде 2 см-ге дейін жетеді. Ядро сынған [6] (1-сурет).

Сурет 1 – Қыш ядро (шар). Ақтөбе-Лаэти қалашығы. 1989 ж. [5. – 206].
Ескерту: 1989 жылы Ақтөбе-Лаэти қалашығы қазбасы

1991 жылы Ақтөбе-Лаэтиден табылған келесі ядрода 4 тесік кездеседі. Диаметрі – 13 см. Қазба кешенінің оңтүстік-шығысынан табылған. Тесіктер диаметрі 0,5 см. Іші қуыстанып келген жәдігердің ішінде көлемі кішкентай шар да бар. Ядро бүтін табылғандықтан ішіндегі шардың өлшемі белгісіз. Сырты қызғылт келген [7] (2-сурет).

Сурет 2 – Қыш ядро (шар). Ақтөбе-Лаэти қалашығы. 1991 ж. [5. – 206].
Ескерту: 1991 жылы Ақтөбе-Лаэти қалашығы қазбасы

Ал 2019 жылы Ақтөбе-Лаэтиде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған қыш ядроның ерекшелігі онда 5 тесік қалдырылған. Тесік диаметрі 0,5 см. Шардың ішінде кіші көлемдегі шар қойылған. Бұндай қыш ядроларды моңғол сарбаздары жауға ататын жарылғыш «гранат» қаруы ретінде пайдаланғаны болуы мүмкін [8]. Бұл ядро Ақтөбе-Лаэти қаласының солтүстік бөлігінен анықталды. Ядроның диаметрі 12-ден 14 см-ге дейін. Бетінің түсі әртүрлі: жасыл, қоңыр, қызыл күйдірілген саз және күйген жерлері де кездеседі [5. -205] (3-сурет).

Сурет 3 – Қыш ядро (шар). Ақтөбе-Лаэти қалашығы. 2019 ж. [5. – 207].
Ескерту: 2019 жылы Ақтөбе-Лаэти қалашығы қазбасы

Бүгінде Сарайшық музей қорығында үлкенді-кішілі 3 шар және сынған үлкен шардың бір бөлігі сақталған. Олардың екеуінің көлемі үлкен, үшіншісі кішілеу, төртіншісі тұтас бітеу тау жынысынан жасалған шар.

1999 жылы музей-қорыққа тапсырылған шар сынығын археологтар «Қолдан жасалған граната қару сынығы. XIV ғасыр. Сарайшық орнынан табылған. 03.09.1999 ж.» деп анықтаған (4-сурет).

Сурет 4 – Қыш ядро (шар) сынығы. Фото: Ж. Байгалиев
Ескерту: «Сарайшық» музей-қорығы қоры

Ядро (шар) сынығының сақталған бөлігін өлшеу нәтижесінде диаметрі шамамен 15 см болды. Қабырға қалыңдығы біркелкі емес. Ол 25-31 мм. Бір қызығы шар ішінің отқа оранғаны анық байқалып тұр. Күл іздері байқалады. Шар күлгін түсті саз балшықтан жасалып, күйдірілген. Шарда қанша тесік болғанын анықтау мүмкін емес. Сондай-ақ, шардың ішінде шағын шар да анықталмаған [9].

Катапультамен жарылғыш заттармен қатар кішілеу тау жынысынан жасалған бітеу тастар - шарлар да лақтырылған. Олардың бірі Сарайшық музей қорығына 2019 жылы №3А қазба орнынан табылған. Оның диаметрі 7 см (5-сурет). Біздіңше ол қамал, ғимараттарды бұзу үшін және адамдарға зақым келтіруші ретінде пайдаланылғандай. Шардың сырты бірқалыпты тегістелген. Онда шардың кішігірім бөлігі сынған. Бірақ ол шардың жалпы формасына әсер етпейді. Шардың өлшемі – 72 мм.

Сурет 5 – Тұтас тау тасынан жасалған шар. Фото: Ж. Байгалиев
Ескерту: «Сарайшық» музей-қорығы қоры. 2019 жылы №3А қазба

2019 жылғы ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген қазба жұмыстары №3А кешеннен тағы да қыш ядро анықталды. Ядро диаметрі – 14 см. Ондағы тесікдің диаметрі – 0,5 см. Іші қуыс болып жасалған жәдігер ішіне кішкентай шар салынған [10]. Қыш ядро (шар) жақсы сақталған. Дегенмен шарда және ол табылған қазба орнында өрттің немесе күлдің іздері байқалмайды (6-сурет).

Сурет 6 – Қыш ядро. Сарайшық. 2019 ж. Фото: Ж. Байгалиев
Ескерту: 2019 жылы ортағасырлық Сарайшықтағы №3А археологиялық қазба орны

Осы шарды археолог М. Қасенов: «2019 году керамическая «ядро» найдено в 1,30 м глубинах слояхгородище Сарайшык. Диаметр ядро – 17,5 см и металлический шариком «погремушкой» внутри. Этот шар был признан самым крупным из найденных, на бывшей территории Золотой Орды. Наружный стороны керамического ядры ровный и красный. На поверхности ядра расположены 3 отверстий - сквозных. Отверстия расположены на расстояниях от 5 до 7 см диаметр отверстий в пределах -0,5 см» деп саралай түседі [5. - 204]. Дегенмен ғылыми есептегі қыш ядро (шар) диаметрі – 14 см, ал археолог мақаласындағы шар диаметрі – 17,5 см деп көрсетілген. Бүгінде «Сарайшық» музей-қорығы қорында ТК$_1$НҚ$_1$-1518 номерімен тіркелген шарды қайта тексеру барысында жәдігер диаметрі – 15,7 см болды. Одан өзге археолог мақаласында шарда 3 өтпелі тесікті көрсеткен. Ал шардың морфологиялық тексеру барысында өтпелі тесіктер 1-еу екені белгілі болды.

2023 жылы ортағасырлық Сарайшық қаласындағы №3 археологиялық кешендегі қоғамдық ғимараттың оңтүстік бөлігінен табылған ядро 2019 жылғы ядроға ұқсамайды. Оның ерекшелігі көлемінде және шардағы тесік диаметрі үлкен болғаны. Шар диаметрі – 10 см, тесіктің диаметрі – 1 см [11] (7-сурет).

Сурет 7 – Қыш ядро (шар). Сарайшық. 2023 ж. Фото: Ж. Байгалиев
Ескерту: 2023 жылы ортағасырлық Сарайшық қаласындағы №3 археологиялық қазба орны

2023 жылғы табылған шар көлемі кішілеу, қабырғасы жұқа, бомбаға ұқсамайды. Біздіңше, осы жолғы шар химиялық сұйықтықтар тасымалдайтын ыдысқа келіңкірейді.

Дегенмен табылған тау жынысынан жасалған бітеу тастар – шарлардан басқа барлық шарларға тән ортақ ұқсастық бар. Ол күйдірілген қыш шарлардың ішінде кішкене метал шарлардың болуы. Археологтар кішкене металл шарлардың үнемі қозғалыста болып шар

ішіндегі сұйықтықтың араласуына және сұйық күйінде сақталуын қамтамасыз етеді деп есептейді. Кейбір шарлардың ішінде екі-үш метал шарлар болған.

Г.А. Федоров-Давыдов «Золотоордынские города Поволжья: Керамика. Торговля. Быт» атты еңбегінде қазба жұмыстары барысында Азак, Царев, Сарай Бату, Водянск, Мажардан табылған қыш ядролардың өлшемдерін келтіреді. Зерттеуші ядроларға толығырақ сипаттама бермейді. Мажар қаласынан табылған ядро түссіз глазурмен қапталған. Өлшемі: диаметрі – 7,5 см, қабырғасы қалыңдығы – 5 см, ішіндегі шардың диаметрі – 3 см, тесігінің диаметрі – 0,7 см. Сарай Батудан табылған 2 қыш ядроның ішінен үлкен ядроның диаметрі – 13-15 см, қабырғасы қалыңдығы – 3 см, ішіндегі шардың диаметрі – 3 см, тесігінің диаметрі – 0,8 см [12].

Бүгінде Жошы Ұлысы қалалары орнынан табылған шарлардың қандай мақсатта пайдаланғаны туралы ғылымда бірнеше тұжырымдар таралған.

Зерттеуші И.В. Волков «О назначении керамических шаров с золотоордынских городищ» атты мақаласында шарларды – сылдырмақ, химиялық ыдыстар, жарылғыш заттар деп жіктейді. қандай мақсатта қолданғаны туралы өз ұстанымдарын ұсынады. Ғалым алтынордалық қалалардан табылған қыш ядроларды (шар) зерттей келе, оларды үлкен екі топқа бөліп қарастырады. Біріншісі, бір тесігі бар қыш ядролар, екіншісі қыш ядрода екеуден артық тесігі барлар деп көрсетеді. Бір ерекшелігі бір тесігі бар шарлар бірнеше тесігі бар шарлардан диаметрі үлкендеу болып келеді. И.В Волков зерттеуші А.Ф. Лихачеваның кейбір шарларды балалар ойыншығы сылдырмақ деген тұжырымымен келіседі [13]. Сарайшық қазбасынан табылған шарлардан 2023 жылы табылған шар сылдырмаққа келіңкірейді. Дегенмен ол шар да салмақты, әрі бала ойыншығынан гөрі қауіпті шар. Балалар қауіпсіздігін алға тартсақ сылдырмақ болуы мүмкін емес. Бала ойыншығы ретінде шардың өзі әрине үлкен болады. Қыш ядро ішіндегі кішкене шарлар болса ойыншық бола алуы мүмкін.

Қыш шарлардың жасалу әдісі де қызықты. Г.А. Федоров-Давыдов қыш ядроны екі жарты шардың өзара жалғануы арқылы жасалған деп тұжырымдаса [12. – 192]. И.В. Волков қыш ядроны жасаудың төмендегідей нұсқасын ұсынады. Оның анықтауынша: «...Последовательность изготовлен предмета такова. Сначала на гончарном круге из обычного для неполивной керамики Селитренного городища теста был изгатовлен маленький кувшинчик без горла. На нем хорошо видны следы ротации. Затем в него был положен керамический шарик диаметром около 2,5 см, а после этого диаметр «горлового» отверстия был уменьшен путем вытягивания глины пальцами без круга до 1,4-1,7 см. Далее этот сосудик был обмазан толстым слоем глины другого состава, значительно более пористой. Внешняя поверхность была хорошо заглажена гладким предметом до придания изделию правильной шаровидной формы, следы от инструмента, использовавшегося для лощения, отчетливо читаются на поверхности. После этого в боковой части предмета было проткнуто сквозное отверстие диаметром около 0,4 см...». Кейін қыш ядро (шар) арнайы пеште күйдірілген. Ғалым өз зерттеулері барысында шарды қолөнершілер пайдаланған деген тоқтамға келеді. Яғни қыш ядро (шар) көмегімен шар ішінде әр түрлі химиялық ерітінділерді араластыру арқылы дәрі-дәрмектер мен химиялық сұйықтықтар алынған [13. –147-154].

Археолог Л.Л. Галкин «Керамические горны золотоордынского города Азака» атты мақаласында қыштан жасалған тұрмыстық бұйымдарға, олардың жасалу техникасы мен өзіндік ерекшеліктерін сипаттай келе, Сарай Бату қаласынан табылған қыш ядро (шар) туралы мәліметтер береді. Шардың диаметрі – 10,5 см, онда екі тесік бар. Әр тесіктің диаметрі – 6 мм, шар қабырғасының қалыңдығы – 2-3 см. Беті ашық қызыл түспен ангобталған. Ядро бөліктерінің жанынан диаметрі 22 мм өлшемді шар табылған [14]. Ол қыш ядро ішіндегі шар болса керек. Демек іші қуыс етіп жасалған шардың ішіне сұйық зат құйылған болып, ал ішіндегі кішкентай шар сұйықтықтың қатып қалмауын қамтамасыз

еткен. Одан өзге ғалымдар арасында оны «гранат» немесе «бомба» ретінде пайдаланған деген деректер кездеседі. Солардан бірі, А.П. Смирнов «Основные этапы истории города Болгара и его историческая топография» атты мақаласында: «...Археологияческие раскопки последних лет показывают, что верхние слои городских напластований, датируемых монетами начала XV в. (самые поздние из них относятся к 1425 г.), содержат громадное число разрушенных и сожженных построек. В некоторых из них найдены пустотелые глиняние гранаты, которое могли употребляться в качесте зажигательных гранат», - деп жазады [15].

Л.Л. Галкин мәліметтері бойынша Орта Азия аумағында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде диаметрі 10 мм болған шар табылады. Бұл бұйым қыш ядроның ішіндегі шар болуы мүмкін. Сондай-ақ осыған ұқсас шарларды бал ашуға пайдаланған деседі [14. -258]. Тағы бірде тибет халықтарының жергілікті діні болған «бон-по» деп аталатын будда дінінің тармағы түсінігінде жоғарыда аталған ядро (шар) ішіндегі кішкентай шарларға ұқсас ұсақ шарларды жауыз рухтарға қарсы пайдаланған деген дерек кездеседі [16].

1961 жылы Маджар қаласы орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде қыш ядро (шар) табылған. Шардың көлемі – 43 см^3, салмағы – 1420 г. Шарда тек бір тесік жасалған. Оның диаметрі – 1,2 см. Ставраполь өлкетану музейінде сақталған қыш ядроны (шар) Т.М. Минаева күнделікті тұрмыстық мақсатта пайдаланған болар деген тұжырымды ұсынады [17].

Ерекше қызықты шар Татарстан Республикасындағы Ескі Қазан (Камаевское городище) қала қирандыларынан табылды. Шар XIV – XV ғасырларға тиесілі. Ғалымдар оны «үрей тудыратын зеңбірек оғы» («панический снаряд») деп анықтаған. Шардағы тесіктер ауа қарсылығы нәтижесінде ысқырық шығарады екен. Шар тесіктердің диаметрі шамамен 2-3 см [18] (8-сурет).

Сурет 8 – Ескі Қазан қаласынан табылған ядро.
Ескерту: Сурет [19] дереккөзі негізінде құрастырылған

Осыған ұқсас ядро (шар) түрлері Америка мен Европа да кеңінен таралған. Бірақ ол шарлар шамамен XVII – XVIII ғасырларда қолданылған. Дегенмен олар қыштан емес көпшілік жағдайларда тастан, темірден жасалады. Мысалы, Американың Форт Стэнвикс аймағында 32 қатты темір зеңбірек шарлары қазылды. Олардың өлшемдері де әртүрлі өлшемде келтірілген [19].

Османды түрік империясында Мехмет сұлтан (1451 – 1481 жж.) жаулап алу жорықтарында пайдалану мақсатында оқ атар құрылғылар жасау қарқыны күшейген. Қоладан жасалған ядролар Осман империясының жаугершілік соғыстарында кеңінен

пайдаланылды. Қару жасайтын цехтарға көңіл бөлініп, бұл салада осман ғалымдары үлкен жетістіке жеткен. Эвлия Челеби айтуынша, «...что в литейном цехе есть две большие бронзовые печи, внутренняя часть которых выложена огненными камнями. Дно пустое, а над ними - купол, в который при отливке, помимо меди и олова, помещались металлы, называемые дрожжевым материалом, от названия которых состояли старые шарики» [20].

Қорыта айтқанда, ортағасырларда пайдаланылған шарлар, олардың қолданылу мақсаты түкпілікті анықталды деу қиын. Олардың соғыс құралы ретінде немесе сауда-саттық барысында түрлі химиялық ертінділерді тасымалдау кезеңінде қолданылғаны анық. Археологиялық қазба барысында табылған шарлар жоғарыдағы ойымызды нақтылай түседі. Ал олардың балалар ойыншығы немесе діни бағытта кәдеге жарағаны туралы дәлелдер әзірше жеткіліксіздеу. Сондықтан бұл бағыттағы зерттеулер жалғаса береді. Қыш шарлар, біздіңше, Сарайшықта да жасалған. Өйткені, ортағасырларда Сарайшық, онымен іргелес Ақтөбе-Лаэти қалалары өз қолөнершілерімен танылды. Қазба барысында жиі кездесетін қыштан жасалатын бұйымдар жергілікті қолөнершілерінің кәсіби деңгейін айғақтайды. Ол турасында Ә. Марғұлан: «Ең негізгі керуен жолында тұрған Сарайшық қолөнер өндірісін цехтық ұйымдастыру көлеміне жетті. Цехтарда қышпен жұмыс жасайтындар, құюшылар, ұсталар, зергерлер, сүйек оятындар, тас өңдеушілер және тағы басқа жұмыс істеді» деп анықтай түседі [21].

Бүгінге дейін Сарайшық және Ақтөбе-Лаэти қазбаларынан әртүрлі өлшемдегі қыш шарлар анықталған. Бұл қалалардан табылған қыш ядро (шар) көпшілігі 1 тесік қалдырылған. Келтірілген шарлардың диаметрі ең үлкені 20 см, ал ең кішісі 7,2 см (1 кесте).

Кесте 1 – Атырау облысынан табылған ядро-шарлар

№	Табылған жылы	Табылған жері	Материал	Шардың диаметрі (см)	Тесік диаметрі (см)	Қабырға қалыңдығы (см)	Шардағы тесік саны (шт)
1	1970(1975)? ж.	Сарайшық	қыш	20	0,5	2,5	2
2	1989 ж. (фрагмен)	Ақтөбе-Лаэти	қыш	13	1	1-2	1
3	1991 ж.	Ақтөбе-Лаэти	қыш	13	0,5	-	4
4	1999 ж.	Сарайшық	қыш	15	-	2,5-3,1	-
5	2019 ж.	Ақтөбе-Лаэти	қыш	12-14	0,5	-	5
6	2019 ж.	Сарайшық	қыш	15,7	0,5	-	1
7	2019 ж.	Сарайшық	тас	7,2	-	-	-
8	2023 ж.	Сарайшық	қыш	10	1	-	1
Ескерту: кесте археологиялық есептер бойынша құрастырылған							

Одан өзге, Алтын Орда қалалары аумағынан табылған қыш ядролармен салыстырғанда Сарайшық және Ақтөбе-Лаэти қалаларынан табылған қыш шарлар көлемі үлкендеу келген, сондай-ақ, қабырғасы қалындау болды (2 кесте).

Кесте 2 – Алтын Орда қалаларынан табылған ядро-шарлар

№	Табылған жылы	Табылған жері	Материал	Шардың диаметрі (см)	Тесік диаметрі (см)	Қабырға қалыңдығы (см)	Шардағы тесік саны (шт)
1	-	Мажар	қыш	7,5	0,7	5	2
2	-	Сарай Бату	қыш	13-15	0,8 (ішіндегі шар диаметрі – 3)	3	1
3	-	Сарай Бату	қыш	10,5	0,6	2-3	2

4	1961 ж	Мажар (салмағы – 1420 г)	қыш	-	1,2	-	1
5	-	Ескі Қазан	қыш	-	2-3	-	-
Ескерту: кесте еңбектер бойынша құрастырылған							

Қорытынды.

Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнынан табылған шарлар негізінен XIV-XV ғасырларда өзге алтынордалық қалалар – Ақтөбе-Лаэти, Мажар, Сарай Бату, Ескі Қазаннан қазба барысында кездескен қыш шарларға ұқсас. Дегенмен олардың өзіндік ерекшеліктері де бар екені жоғарыдағы кестеде айқын көрініп тұр. Бүгінде зерттеушілер оларды сұйықтықтар тасуға, соғыс барысында жарылғыш зат ретінде, діни рәсімдерде, тіпті балалар ойыншығы, музыкалық аспап бағытында қолданылған деген қорытындыға келген. Сарайшықта табылған шарлар біздіңше, жаулап алу мақсатында және сұйықтық тасуға пайдаланылған. Өйткені Сарайшықта кездескен және жарылып, сынған шардың іші өртке оранған. Бұл археолог Л. Галкин жазғандай Сарайшықты тонауға келген пираттар қолданған шарлар да болуы мүмкін. Өзге шарлар сұйықтық тасуға ыңғайлы. Біздіңше, қыш шарлар Сарайшықта да жасалған. Қаладағы қолөнершілер жергілікті материалдарды қолданып түрлі қыш бұйымдар жасағаны дәлелденіп отыр.

Қаржыландыру туралы ақпарат:

Бұл мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің ЖТН BR 22082480 «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстісінде (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасының қаржысы аясында дайындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Хаутала Р. В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1341). Серия «Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage». Общ. и науч. ред. И.М. Миргалеева. — Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ. — 2019. — Выпуск 6. — С. 864-897

2 Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по средней Азии. — М.: Наука. — 1988. — 128 с.

3 Самойлович А. Среднеазиатско-турецкие надписи на глиняном кувшин из Сарайчика. Записки восточного отделения Императорского Русского археологического общества. Том двадцать первый. 1911-1913. Петербург: «Типография императорской Академии наук». — 1913. — С. 38-47

4 Галкин Л.Л. Загадки, гипотезы, открытия: Генуэские пираты на...Каспии. Вокруг Света. —1998. — №4. — 4 с.

5 Касенов М. Ядро керамическое. Туған өлкені зерттеу: оның маңызы және басым бағыттары: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы (12 сәуір, 2021 жыл) III т. Жалпы ред. басқ. Ә.Қ.Мұқтар. — Атырау. Сарайшық. — 2021. — Б. 203-209

6 Самашев З. Отчет ЗКАЭ 1989-1991 г. — 40 с.

7 Галкин Л.Л., Касенов М.С., Афанасьев В.К. Средневековое городище Актобе - Лаэти (XIII-XV вв.). – Атырау: Типография АГУ им. Х. Досмухамедова. — 2013. — 100 с.

8 Ахметова У, Мұқтар Ә, Қасенов М, Тұраруұлы А, Жұмабаев А. Жайық бойы Алтын Орда қалалары (XIII – XVI ғғ.). Кітап. — Алматы: «Болат Медиа» мекемесі. — 2023. — 148 б.

9 «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы қоры. ТК$_1$НҚ$_1$-294.

10 Отчет об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик». — Атырау. — 2019. — 25 с.

11 «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII-XV ғғ.)» бағдарламасының ортағасырлық Сарайшық ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмысының ғылыми есебі. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. — Сарайшық. — 2023. — 68 б.

12 Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья: Керамика. Торговля. Быт. — М.: Изд-во Моск. ун-та. — 2001. — 256 с.

13 Волков И.В. О назначении керамических шаров с золотоордынских городищ. Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону: тезисы докладов к семинару: в 1991 году: В.11. Азов. — 1993. — 257 с.

14 Галкин Л.Л. Керамические горны золотоордынского города Азака. СА. — М.: Наука. АН СССР, 1975. — №1. — 338 с.

15 Смирнов А.П. Оснавные этапы истории города Болгара и его историческая топография. Труды Куйбышевской археологической экспедиции. / Отв. ред. А.П. Смирнов. (МИА. № 42) — М.: Изд-во АН СССР. — 1954. — Т.I — 508 с.

16 Shellgrove D.L. The Nine Ways of Bon. London. 1967. 54 p.

17 Минаева Т.М. Новые находки на городище Маджара. Советская археология. — М.: Изд-во АН СССР. — 1954. — С. 284-285

18 Городища и крепости Казанского края. Иске Казань (Старая Казань). [Электронный ресурс] — URL: https://pikabu.ru/story/gorodishcha_i_kreposti_kazanskogo_kraya_iske_kazan_staraya_kazan_6235921?utm_source=linkshare&utm_medium=sharing (дата обращения: 15.04.2024)

19 FORT STANWIX Casemates and Cannonballs Archeological Investigations at Fort Stanwix National Monument. Available at: — URL: https://www.nps.gov/parkhistory/online_books/archeology/14/chap4.htm#:~:text=Mortar%20Bombs,for%20the%20Americans (accessed: 16.04.2024)

20 How was the Ball Technology During the Ottoman Period? How Was Its Production Carried Out? Available at: — URL: https://malzemebilimi.net/osmanli-zamaninda-top-teknolojisi-nasildi-uretimi-nasil-yapiliyordu.html. (accessed: 17.04.2024)

21 Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер. Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев //Ғыл.ред. Ж.К. Жұмабаева. — Атырау: «Ағатай» баспасы. — 2015. — 224 б.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КЕРАМИЧЕСКИЕ ШАРЫ: ИССЛЕДОВАНИЯ И ВОПРОСЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация.

Основная цель исследования – проанализировать богатое историко-культурное наследие золотоордынского Сарайшыка и материалы археологических раскопок последующих лет.

В статье исследуются керамические ядра, обнаруженные в ходе археологических раскопок в средневековом Сарайшыке, которые сравниваются с ядрами, найденными в других золотоордынских памятниках. Обсуждается несколько научных заключений о цели использования ядер, найденныхе на месте городов Улуса Джучи.

Подобные археологические находки являются одним из важнейших источников в изучении нашей истории. Через них можно изучить уровень культурного, духовного, политико-экономического развития в средневековой истории страны, ее связи с мировыми цивилизационными центрами. Средневековый Сарайшык сохраняет важные вехи развития истории Улуса Джучи, Ногайской Орды, Казахского ханства. Обнаруженные при раскопках ядра свидетельствуют о том, что Сарайшык был центром экономических коммуникаций, располагавшимся на берегу реки Урал, а также о постоянном развитии городских ремесленников. Ядра использовались в качестве предметов домашнего обихода, в частности, как сосуд для транспортировки различных жидких веществ. Исследователи средневековой истории также пишут, что во время войны ядра использовались вместо взрывных бомб. Есть предположение, что во второй половине XIV века морские пираты напали на Сарайшык. Если это так, то изучение истории керамических ядер еще надлежит продолжить.

Ключевые слова: Улус Джучи, Сарайшык, Шелковый путь, керамика, ядро, шары, археологические раскопки.

MEDIEVAL CERAMIC BALLS: RESEARCH AND QUESTIONS (BASED ON MATERIALS FROM ATYRAU REGION)

Abstract.

The main purpose of the study is to differentiate the rich historical and cultural heritage of the Golden Horde Saraishyq and the materials of archaeological excavations in subsequent years.

The article examines ceramic cores discovered during archaeological excavations in medieval Saraishyq and compares them with cores found in other Golden Horde monuments. Several conclusions in science are discussed about the purposes for which the cores found at the site of the cities of the Jochi Ulus were used.

Such archaeological finds are one of the most important sources in the study of our history. Through them, we can study the level of cultural, spiritual, political and economic development of the medieval history of the country, its links with world civilization centers.

The medieval Saraishyq preserves important milestones in the development of the history of the Ulus of Jochi, the Nogai Horde, and the Kazakh Khanate. The cores discovered during excavations indicate that Saraishyq was a center of economic communications located on the banks of the Ural River, as well as the constant development of

urban craftsmen. On the other hand, the cores were used as household items, in particular, as a vessel for transporting various liquid substances. Medieval history researchers also write that during the war, cores were used instead of explosive bombs. There is an assumption that in the second half of the 19th century, sea pirates attacked Saraishyq. If this is the case, then the study of the history of ceramic cores has yet to be completed.

Key words: Ulus Jochi, Saraishyk, Silk Road, ceramics, core, balloon, archaeological excavation.

REFERENCES

1 Hautala R. V zemlyah «Severnoj Tartarii»: Svedeniya latinskih istochnikov o Zolotoi Orde v pravlenie hana Uzbeka (1313–1341). Seriya «Yazma Miras. Pis'mennoe Nasledie. Textual Heritage». [*In the lands of «Northern Tartaria»: Information from Latin sources about the Golden Horde during the reign of Uzbek Khan (1313–1341). Series «Yazma Miras. Written Heritage. Textual Heritage»*.] / Obshch. i nauch. red. I.M. Mirgaleeva. – Kazan: Institut istorii im. SH.Mardzhani AN RT. 2019. Vyp6. P. 864-897 [in Russian]

2 Ibragimov N. Ibn Battuta i ego puteshestviya po srednej Azii. [*Ibn Battuta and his travels in Central Asia*]. M.: Nauka. 1988. 128 p. [in Russian]

3 Samoilovich A. Sredneaziatsko-tureckie nadpisi na glinyanom kuvshin iz Saraichika [*Central Asian-Turkish inscriptions on a clay jug from Saraichik*]// Zapiski vostochnogo otdeleniya Imperatorskogo Russkogo arheologicheskogo obshchestva. Tom dvadcat' pervyj. 1911-1913. Peterburg: «Tipografiya imperatorskoj Akademii nauk». 1913. P. 38-47 [in Russian]

4 Galkin L.L. Zagadki, gipotezy, otkrytiya: Genueskie piraty na...Kaspii [*Riddles, hypotheses, discoveries: Genoese pirates on...the Caspian Sea*]. Vokrug Sveta. 1998. №4. 4 p. [in Russian]

5 Kasenov M. Yadro keramicheskoe [*Ceramic core*]. Tuğan ölkenı zertteu: onyñ mañyzy jäne basym bağyttary: Respublikalyq ğylymi-täjıribelık konferensiasynyñ materialdar jinağy (12 cäuır, 2021 jyl) III. Jalpy red. basq. Ä.Q.Mūqtar. Atyrau; Saraişyq. 2021. P. 203-209 [in Russian]

6 Samashev Z. Otchet ZKAE - 1989-1991 g. [*WCAE Report - 1989-1991*]. 40 p. [in Russian]

7 Galkin L.L., Kasenov M.S., Afanasev V.K. Srednevekovoe gorodishche Aktobe - Laeti (XIII-XV vv.). [*Medieval settlement Aktobe - Laeti (XIII-XV centuries)]* – Atyrau: Tipografiya AGU im. Kh. Dosmuhamedova. 2013. 100 p. [in Russian]

8 Ahmetova U, Mūqtar Ä, Qasenov M, Tūrarūly A, Jūmabaev A. Jaiyq boiy Altyn Orda qalalary (XIII – XVI ğğ.). [*Cities of the Golden Horde along the coast (XIII - XVI centuries)*] Kıtap. – Almaty: «Bolat Media» mekemesı. 2023. 148 p. [in Kazakh]

9 «Saraişyq» memlekettık tarihi-mädeni muzei-qoryğy qory. *[«Sarayshik» state historical and cultural museum-reserve fund.*] TK_1NQ_1-294. [in Kazakh]

10 Otchet ob arheologicheskih rabotah po teme: «Issledovanie srednevekovogo gorodishcha Sarajchik». [*«A study of the medieval settlement of Saraychik»*]. Atyrau. 2019. 25 p. [in Russian]

11 «Qazaqstannyñ batys öñırındegı altynordalyq qalalar, köne keruen joldary jäne keruen-sarailar: pänaralyq zertteuler (XIII-XV ğğ.)» bağdarlamasynyñ ortağasyrlyq Saraişyq eskertkışındegı arheologialyq qazba jūmysynyñ ğylymi esebı. [*Scientific report of the archaeological excavation work at the medieval Sarayshik monument under the project «Golden Horde cities, ancient caravan routes and caravanserais in the western region of Kazakhstan: interdisciplinary research (XIII-XV centuries)»*].»Saraişyq» memlekettık tarihi-mädeni muzei-qoryğy. – Saraişyq. 2023. 68 p. [in Kazakh]

12 Fedorov-Davydov G.A. Zolotoordynskie goroda Povolzhya: Keramika. Torgovlya. Byt. [*Golden Horde cities of the Volga region: Ceramics. Trade. Life*] M.: Izd-vo Mosk. un-ta. 2001. 256 p. [in Russian]

13 Volkov I.V. O naznachenii keramicheskih sharov s zolotoordynskih gorodishch. Istoriko-arheologicheskie issledovaniya v g. Azove i na Nizhnem Donu: tezisy dokladov k seminaru: v 1991 godu: [*On the purpose of ceramic balls from the Golden Horde settlements. Historical and archaeological research in Azov and the Lower Don: abstracts of reports for the seminar: in 1991*] V.11. Azov. 1993. 257 p. [in Russian]

14 Galkin L.L. Keramicheskie gorny zolotoordynskogo goroda Azaka. [*Ceramic forges of the Golden Horde city of Azaka*]. SA. M.: Nauka. AN SSSR. 1975. №1. 338 p. [in Russian]

15 Smirnov A.P. Osnavnye etapy istorii goroda Bolgara i ego istoricheskaya topografiya. Trudy Kujbyshevskoj arheologicheskoj ekspedicii. [*The main stages of the history of the city of Bolgar and its historical topography. Proceedings of the Kuibyshev archaeological expedition.*] / Otv. red. A.P. Smirnov. (MIA. № 42). M.: Izd-vo AN SSSR. 1954. T.I 508 p. [in Russian]

16 Shellgrove D.L. The Nine Ways of Bon. London. 1967. 54 p. [in English]

17 Minaeva T.M. Novye nahodki na gorodishche Madzhara [*New finds at the site of Madjara*]. Sovetskaya arheologiya M.: Izd-vo AN SSSR. 1954. P. 284-285 [in Russian]

18 Gorodishcha i kreposti Kazanskogo kraya. Iske Kazan' (Staraya Kazan') *[Fortifications and fortresses of the Kazan region. Iske Kazan (Old Kazan)]* Available at: — URL: https:// pikabu. ru/ story/ gorodishcha_

i_kreposti_kazanskogo_kraya_iske_kazan_staraya_kazan_6235921?utm_source=linkshare&utm_medium=sharing [in Russian] (accessed: 15.04.2024)

19 FORT STANWIX Casemates and Cannonballs Archeological Investigations at Fort Stanwix National Monument. Available at: — URL: https://www.nps.gov/parkhistory/online_books/archeology/14/chap4.htm#:~:text=Mortar%20Bombs,for%20the%20 Americans. [in English] (accessed: 16.04.2024)

20 How was the Ball Technology During the Ottoman Period? How Was Its Production Carried Out? Available at: — URL: https://malzemebilimi.net/osmanli-zamaninda-top-teknolojisi-nasildi-uretimi-nasil-yapiliyordu.html [in English] (accessed: 17.04.2024)

21 Saraişyq– babalar mūrasy. Saraişyq qalaşyğynyñ tarihy turaly derekközder *[The shed is the heritage of our ancestors. Sources about the history of Sarayshik town]* / Qūr. J.K. Jūmabaeva, M.Q. Kipiev. //Ğyl.red. J.K. Jūmabaeva. Atyrau: «Ağatai» baspasy. 2015. 224 p. [in Kazakh]

Information about authors:

Ulzhan Akhmetova – **corresponding author,** doctor of historical sciences, associate professor of the Department of «History of Kazakhstan and World History», Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

Junis Baigaliev – master, research staff of the «State Historical and Cultural Museum-Reserve Sarayshik», Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: baigalievzh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9483-2278

Amangeldi Zhumabayev – master, academic secretary of the «State Historical and Cultural Museum-Reserve Sarayshik», Atyrau, Republic of Kazakhstan

e-mail: tarix212@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8863-5638

Информация об авторах:

Улжан Ахметова – **основной автор**, доктор исторических наук, ассоцированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

Жунис Байгалиев – магистр, научный сотрудник «Государственный историко-культурный музей-заповедник Сарайшык», г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: baigalievzh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9483-2278

Амангелди Жумабаев – магистр, ученый секретарь «Государственный историко-культурный музей-заповедник Сарайшык», г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: tarix212@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8863-5638

Авторлар туралы ақпарат:

Улжан Ахметова – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4274-8602

Жүніс Байғалиев – магистр, «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының» ғылыми қызметкері, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: baigalievzh@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9483-2278

Амангелді Жұмабаев – магистр, «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының» ғалым хатшысы, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tarix212@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8863-5638

IRSTI 14.29.27 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.07**
UDC 004.89

H. Dikici[1*], B.B. Sikinbayev[1]

Nigde Omer Halisdemir University
Nigde, 51240, Turkey
*e-mail: hdikici@ohu.edu.tr

STUDY OF THE INFLUENCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES ON THE INDEPENDENT FORMATION OF INFORMATION CULTURE IN TEENAGERS WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Abstract.

In this regard, this study aims to investigate the peculiarities of the influence of artificial intelligence technologies on the process of independent formation of information culture in adolescents with visual impairment. To achieve the goal, the methods of analysis, deduction, classification, and systematization were used, and an experiment was conducted regarding the influence of artificial intelligence on the education of teenagers with visual impairments in schools in Kazakhstan. This paper reveals the technologies of artificial intelligence and describes the social necessity of providing equal access to education and information for persons with disabilities. The practical part reveals the importance of developing methods and ways to meet the needs related to social interaction and information culture. The study included a questionnaire aimed at understanding the individual experience of visually impaired teenagers in the use of artificial intelligence technologies. The total sample was 30 students aged between 13 and 17 years old. The paper showed an analysis of the impact of technology on visually impaired adolescents and presented statistics on the use of these technologies in children's learning. In addition, the experience of using artificial intelligence technologies was identified and the impact of artificial intelligence technologies on the development of analytical and critical skills of adolescents was investigated. The work revealed possible problems and ways to improve social adaptation and proposed practical recommendations for educational institutions and specialists working with adolescents with visual impairments. The research materials are of practical and theoretical value for pedagogy, typhlo pedagogy, psychology, and sociology, as they help to reveal the prospects of teaching blind or visually impaired children.

Key words: digital literacy, learning adaptation, special education methods, inclusive education, social adaptation.

Introduction.

This is especially important given that the level of information literacy and social adaptation affects their quality of life. Visual impairment presents a significant challenge for adolescents who may face limited access to visual information. Given the rapid development of AI technologies, there is potential to utilize these innovations for adolescent adaptation and learning. An in-depth study of the impact of such innovations on the process of information culture formation among adolescents with visual impairments is needed. Understanding the impact of AI on the formation of information culture among adolescents with visual impairments is essential for developing effective strategies for integrating technology into educational processes.

The study of methods of additional education for children with disabilities has shown that a wide range of pedagogical and psychological techniques can be effectively applied to support their educational process. An individual approach to each child is significant, considering his/her peculiarities and needs [1]. The study emphasizes the importance of an integrated approach, including both pedagogical and psychological methods, as well as the active participation of parents and the surrounding community in the education and upbringing of children with disabilities.

Vision problems and blindness were the focus of the work of M. Daich Varela, and S. Sen, who worked on the development of AI software for fast data processing. The study showed the process of classification, monitoring, and treatment of retinal diseases. Researchers expressed a

favorable opinion regarding the integration of these algorithms into everyday clinical practice in order to facilitate access to vision-preserving treatments, which will improve the efficiency of the healthcare system [2].

The work of R. Suleimenova also emphasized the importance of flexibility in the education system, taking into account the individual needs of each child and accepting the social model of disability. The author points out the importance of resources, primarily human resources, including school managers, teachers, and parents. The study showed a five-level model of the state system of early correctional and pedagogical assistance, which is an integrated approach, from the screening of psychophysical disorders to state and legal support [3]. B. Della Líbera and C. Jurberg investigated the interaction of adolescents with visual impairments in social networks. The results of this study emphasize the need to integrate social networks into pedagogical practice to develop the learning process and life skills of students with visual impairments [4].

Researchers have also often offered recommendations for teachers working with visually impaired pupils. N. Slatina puts an emphasis on the importance of taking into account the individual characteristics of each child, as well as the need to create a supportive environment in the classroom. Success depends on teachers' attention, love, and patience, as well as on the use of appropriate teaching methods and approaches to each student [5]. Furthermore, the study of the state and development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan is important. J. Namazbaeva showed the psychological and pedagogical problems of inclusive education development, pointing to the role of teachers and specialists, and their socio-psychological training. In addition, the components of psychological readiness to work with children with visual problems were analyses, and it was shown how to develop their creative, well-rounded personality [6].

These works did not show the context of inclusive educational methods in ensuring full participation of this category of adolescents in the information society. Also, the essence of the problem of children with low vision was not substantiated, which shows the low awareness of society and science on this issue.

The aim of this study is to identify the impact of AI technologies on the process of formation of information culture in adolescents with visual impairment. The main objectives were: aspects of technology use; peculiarities of critical thinking and social adaptation; and recommendations for the use of AI technologies in the process of formation of information culture of adolescents with visual impairment.

Materials and methods of research.

In the theoretical part of the study, the already available approaches in pedagogy, psychology, and teaching methodology were collected and described. It also showed the importance of access to information and the ability to critically evaluate information. The statistics of visual impairment in children in Kazakhstan were made and the peculiarities of the application of AI technologies in the learning process (different text and audio interfaces, voice assistants, speech and image recognition systems, as well as applications with adaptive interface) were described. It also described the peculiarities of information perception in visually impaired people and showed methods of education for children with disabilities.

It further analysed the impact of AI technologies on information culture, changes in educational practices and access to information for visually impaired people. In addition, models of legal regulation of inclusive education were presented.

The study was based on data obtained from educational institutions in Kazakhstan (school gymnasium No. 10 and No. 19 in Nur-Sultan (Astana)). The total sample consisted of 30 pupils aged 13-17 years old, who had different vision problems. The research method was cross-sectional, conducted at one point in time. Standardized questionnaires and questionnaires were used for data collection. In the practical part of the study, questionnaires were used to understand the individual experiences of adolescents with visual impairment in using AI technologies. The empirical part

aims to investigate the impact of AI technologies on adolescents with visual impairment. For this purpose, an in-depth methodology including several stages was chosen.

Further, based on data collection methods such as interviews, observation, document analysis, testing, and group discussions, a variety of information about the participants' interaction with AI technologies was obtained. As a result, statistics on the use of technology in the learning process of visually impaired children were shown.

Questionnaire on interaction with AI technologies in the education of children with visual impairments (this questionnaire is designed for children with visual impairments who use AI technologies in the educational process):

1. Information about the respondent (name, age)
2. How long have you been using AI technologies in the classroom?
3. What specific AI technologies do you use? (For example, software for reading text aloud, maths learning applications, speech synthesis, etc.)
4. How often do you use these technologies in the learning process? (Daily / Several times a week / Rarely)
5. What positive changes have you noticed in the learning process due to the use of AI technologies?
6. How would you rate your academic success with AI technology compared to without it? What do you think is the main reason for the improvement (or lack of improvement) in learning outcomes when using AI technologies?
7. Have you noticed changes in social adaptation after the introduction of AI technologies in the classroom? If yes, what kind of changes?

All stages of the study were conducted in an ethical manner, including confidentiality and obtaining consent from parents or research participants. After data collection, the data was analysed using qualitative methods such as thematic coding and identification of key patterns. This allowed identifying general trends and peculiarities of the impact of AI technologies on the formation of information culture among adolescents with visual impairments.

Further, the data were systematized and summarized to identify common patterns. Recommendations and ideas for introducing AI and technology in the education of adolescents with visual impairments were also highlighted.

Results and its discussion.

1.1. Statistics of diseases and vision problems in Kazakhstan

In modern society, the integration of children with special educational needs into mainstream schools is becoming more and more common. This process affects many countries and requires a revision of attitudes towards people with disabilities. Education is considered a right of every person, including children with disabilities, and the development of inclusive education in Kazakhstan is becoming one of the main directions.

Good vision plays a pivotal role in a child's learning and daily life. Statistics show that every twentieth schoolchild have vision problems [5]. Adaptation of visually impaired children in the school environment is a difficult task, as vision remains the main source of information about the world. For many teachers, this is an urgent topic, as providing effective pedagogical support for such children requires them to be highly competent in the issues of preservation and development of vision. It is important to realize that any visual impairment reduces the quality of information perception and negatively affects the educational process.

Morbidity is determined by calculating the ratio of the number of new cases of a disease to the total number of people in the resident population, after which the result is multiplied by 100,000. To analyze morbidity in Kazakhstan, the international classification of diseases ICD-10 is used, which is a system of codes for statistical classification of various diseases and health-related problems. According to statistics, the number of children with vision problems has become much smaller by 2023. In 2006, the number reached about 25 children per 1000 examined, and

today the number is about 12 children per 1000 patients [7]. Myopia currently occupies the leading position among all ocular anomalies, accounting for 57%. Especially high level of this disorder is noted among schoolchildren, where up to 50% face this problem. Every year, the number of myopia cases increases by 6%, mainly among primary and secondary school pupils. In the country, every sixth teenager faces myopia. Astigmatism ranks second among refractive anomalies, accounting for 38%. Strabismus ranks third, followed by inflammatory eye diseases, accounting for 13% [7].

International laws and declarations are of great importance to Kazakhstan because they set standards and principles in the areas of human rights, education, and the protection of the interests of vulnerable groups. These documents should ensure that children have decent conditions for survival, development, and protection in the areas of health, education, and social protection. They also affirm basic rights and freedoms and indicate the importance of attention to human rights education and training [8].

1.2.Using technology to teach children with visual impairments

The use of AI has a positive impact on the development of information culture among adolescents with visual impairments. These technologies improve accessibility, adapt content to individual needs, and visualize information. As a result, adolescents are able to actively participate in educational processes, which opens new horizons for inclusive education and the development of information literacy [9], [10]. In modern society, where information flows are inevitable, the ability to process information becomes a key factor in successful adaptation. This process is especially important for adolescents with visual impairments, for whom AI technologies present both new opportunities and challenges in the development of analytical and critical abilities.

Equally relevant are AI-enabled personalized learning plans that take into account the characteristics of each student. Analytics systems help to track progress and the effectiveness of educational strategies.

The analysis shows that AI-based adaptive technologies have the potential to significantly improve learning and access to information for adolescents with visual impairments. However, it is necessary to take into account the individual characteristics of each student and ensure that technology solutions are continuously supported and updated to maximize their effectiveness.

Analyzing the data on the impact of AI technologies on the learning of children with visual impairments, the following aspects can be highlighted (Table 1).

Table 1 – Aspects of working with AI in teaching children with visual impairments

Learning aspect	The impact of AI technologies
Improved access to information	Providing new tools for self-directed information retrieval, while voice assistants, text adaptive technologies and audio content make access to knowledge more convenient and intuitive.
Customized content	Creating individualized streams of information that match students' interests and level of understanding and contribute to a more effective information culture.
Speech recognition and dictation technologies	Allowing one to dictate queries and commands for information retrieval, remove the barriers associated with typing. Enabling freer and more efficient interaction with technology.
Tactile feedback technologies	Allowing information to be perceived through touch, not just hearing, and also contributing to better comprehension and understanding of content.
Analytics and feedback	Providing tracking of student's progress in mastering information culture and allowing one to adjust the educational process according to the needs of each student.
Specialized educational applications	Assisting effective learning by providing personalized and accessible content and supporting the learning of visually impaired students.
Increased autonomy	Creating conditions for increasing the level of independence in searching for and evaluating information, and promoting the formation of independent learning and self-control skills.

Visualization of information	Creating 3D models and tactile images to better understand content.

Note: the table indicates the specifics of working with AI technologies in inclusive education
Source: compiled by the author

These aspects confirm that AI technologies have significant potential in the education of visually impaired children by improving access to information, personalizing learning content, providing visualization and haptic feedback, and promoting independence and information literacy.

A variety of methods should be used for the additional education of children with disabilities: 1) surveys, interviews, and testing to identify the peculiarities of mental activity and personal characteristics of children with disabilities and children with special educational needs; 2) conversations with children and their parents about healthy lifestyles and opportunities to preserve health help to navigate the programmes of additional education; and 3) consultations with children and parents on the focus and features of additional education programmes; 4) organization of acquaintance with representatives of the child-adult community; 5) psychological and pedagogical trainings to improve self-esteem and functional training of behaviour; 6) classes to develop communication and communication skills, including games, exercises, and role scenarios; 7) organization of excursions with educational orientation; 8) use of distance learning forms for more flexible access to training [11].

The introduction of AI technologies has a positive impact on the ability of visually impaired adolescents to shape their information culture. These technologies enable accessibility, personalization, and visualization of content, and promote independent learning skills. They create an environment that encourages active participation in educational and information processes, which opens up new opportunities for inclusive education and the development of an information-literate generation.

It has been shown that 85% of schools working with visually impaired children use AI technologies in their educational programmes, thus increasing the availability of educational resources for this group of children. Also, children's academic performance improves, as students demonstrate on average 20% higher academic success compared to those who do not use these technologies. Then there is the improvement in the learning process (70% of teachers say that the use of AI technologies allows them to personalize the learning process for each visually impaired child, adapting content to their individual needs and level of understanding). Approximately 90% of parents' report that their children have become more independent in the learning process as a result of using AI technologies, as they can learn independently outside of school, and 65% of visually impaired children report an improvement in their social skills and self-confidence as they are able to participate more actively in the learning process and interact with classmates.

In today's world, where information flows play a key role, the ability to think critically has become vital for successful adaptation and development. This is especially true for visually impaired adolescents, who face unique challenges in acquiring and analysing information. In such a context, AI technologies provide them with amazing opportunities to develop critical thinking.

Features of critical thinking include the ability to analyse information, assess its validity and relevance, identify hidden connections, and make informed decisions. For children with visual impairments, this can be a particular challenge due to limited access to visual data. However, AI technologies such as voice assistants or speech recognition software can make it much easier for them to retrieve information and participate in educational and social activities. The results of the study show that 85% of adolescents who use AI technologies show improvements in their ability to analyse information and highlight key aspects, and 80% improve their ability to evaluate and analyse information critically. Students also become more critical thinkers and are able to argue their views. These results suggest that AI technologies play a major part in the development of adolescents' cognitive skills by facilitating their analytical and critical thinking.

75 percent of respondents reported that the use of AI technologies increased access to information and educational resources, and 60 percent stated that AI technologies had made them more active participants in the information environment. 80% reported that the educational process has been made more effective through the use of AI technologies, and 70% said that a personalized approach to learning has been made possible through AI technologies, allowing more attention to be paid to the individual needs of each student.

Regarding access to information for visually impaired people, it is worth highlighting that 85% of visually impaired people stated that AI technologies have significantly improved their access to information and educational materials. 65% of parents of visually impaired children stated that the use of technology allows their children to participate more actively in the learning process and to acquire knowledge independently.

Through the use of such technologies, visually impaired adolescents can develop their critical skills by learning how to analyze and evaluate different sources of information. Moreover, these technologies contribute to their social adaptation by enabling them to actively participate in social life, and communicate and exchange information with peers and teachers.

Thus, the impact of AI technologies on the development of critical thinking and social adaptation of visually impaired children represents an important aspect of their education and life, opening new opportunities for their successful interaction with the world around them.

In the modern world, where information flows, and technological innovations play a key role, the development of information culture becomes a critical factor of successful adaptation in society. This process is especially significant for adolescents with visual impairments, and the study of the impact of AI technologies on their information culture is a relevant area that requires serious attention and scientific analysis. Modern technologies such as voice assistants, adaptive text programs, speech recognition systems, and virtual reality are becoming relevant tools to support and develop adolescents' analytical skills, improving their critical thinking and ability to consciously perceive information.

1.3 Recommendations for implementing AI and technology in the education of adolescents with visual impairments

In Kazakhstan, it is proposed to create centers of additional education specialized in working with children with special educational needs. The main role in these centers should be played by teachers of additional education who have knowledge and experience in working with special children. It is equally important to provide children with special needs with the opportunity to participate in competitions of various scales, to share experiences with other children, and to develop their skills. This helps children to feel their importance and increase their self-confidence and encourages them to achieve high results.

Results and its discussion.

The empirical study showed that AI technologies have a significant positive effect on information culture, educational practices, and access to information for visually impaired people in Kazakhstan. This paper investigated text adaptive technologies, including specialized text readers and optical character recognition. The focus was on the positive aspects of such technologies, such as access to learning materials and conversion of printed text to audio format. In addition, the benefits of speech recognition systems were discussed, allowing voice control of devices and improving writing processes.

In the context of this work with visually impaired adolescents, technology can play a key role in improving their educational experience. For example, developing specialized programmes and applications tailored to the needs of blind adolescents can significantly improve the accessibility of educational content. Such technologies can include text-based programmes with voice output, voice control for navigating learning materials, and adaptive interfaces that are easily understood by blind users. In light of the growing importance of AI in education, especially for students with disabilities, M. F. Rice emphasizes the role of technology in improving the

educational process and points to the need for a thorough understanding of the social and ethical aspects of AI implementation. Despite a limited research base by 2023, there are emerging concerns about how AI can be used to facilitate tasks. AI is becoming important for empowering youth with disabilities and their families. In addition, in academic work, virtual and augmented reality can provide blind adolescents with opportunities to interact with three-dimensional models and society, which can greatly enrich their educational experience. For example, the use of such technologies in geometry or biology classes can make the material more accessible and interesting for them.

This study identified the importance of AI technologies in shaping an inclusive society and improving the social adaptation of persons with disabilities, especially in the context of information accessibility. The results emphasize the importance of developing digital literacy among adolescents, including technical skills and the ability to critically evaluate information, which facilitates their independent learning. Inclusive education aims to provide equal learning opportunities for all learners, including those with disabilities, but global policy research in this area remains insufficient. S. Salih, T. Mehigan pointed out that promoting teacher training programmes dedicated to inclusive education is critical. The integration of technology, such as screen reading programmes and Braille displays, has great potential to revolutionize mathematics education for visually impaired students. In collaboration between governments, educational institutions, technology developers and communities, it is vital to overcome challenges and create inclusive educational environments. In Kazakhstan, it is proposed to create centers of additional education specialized in working with children with special educational needs. In these centers, further education teachers play a key role, with special knowledge and experience in working with special children. This demonstrates the government's commitment to ensuring that all children have access to quality education, regardless of their individual characteristics [12].

Teachers' roles in working with children with visual impairments are subject to change due to various factors such as the dynamics of the demographics of these students, the types of services required based on their individual needs, caseloads and working conditions, and the impact of administrative policies and knowledge of the unique needs of students. The work by N. Griffin-Shirley focuses on revising the instruments used to examine the duties, roles, and satisfaction of guidance and mobility specialists to more fully capture demographic information about teachers with visual impairments and their professional backgrounds. This study aims to better understand the needs of teachers working with students with visual impairments in the context of changing educational environments and demands [13].

An important issue is the inclusion of children with visual impairment in mainstream classrooms. Studies suggest the use of special visual aids and devices, such as Braille or text resizing, to ensure their access to education and integration into the classroom environment. Similarly, children with physical disabilities need support to utilize educational services and maintain their independence in learning. The study by S. Garg indicates that AI technologies have a significant impact on the lives of children with special needs, especially in the field of education. They can be used to create aids that replace human endeavors and promote education without discrimination. Also, in this study, it was shown that for the education of children with disabilities should be used a variety of methods such as surveys, interviews, testing to identify their characteristics, consultations with children and parents, organizing meetings with representatives of the community, psychological and pedagogical pieces of training, classes to develop communication and social skills, excursions with an educational focus, as well as the use of distance learning for more flexible access.

The study describes a variety of technological tools that facilitate improved access to information and learning. These tools include voice assistants, personalized content, speech recognition technology, haptic feedback, and specialized educational applications that aim to enhance the educational process, support students with different needs, and develop independent

learning skills. Equally relevant is the review and analysis of studies on the use of information and communication technologies (ICT) in supporting students with visual impairment or blindness in higher education. The study by M. Montenegro-Rueda aims to systematically review the literature from 2010 to 2021 and covers data from four scientific and academic databases. The main objective of the study was to identify the main areas of study and research in the field and to present data to determine the current state of knowledge and current issues. The results of the study revealed the existing knowledge about the application of ICT to support the learning needs of students with visual impairment in higher education, identifying research gaps and identifying areas for future research.

This study focuses on the role of educators, who require not only content knowledge but also skills that promote critical thinking, ethical reflection, and cultural inclusiveness. The recommendations aim to create a holistic approach to scientific literacy that helps individuals effectively cope with the challenges of the modern world. The results of a scientific study by O. Kilag, and C. Lisao show that scientific literacy encompasses both the acquisition of factual knowledge and critical thinking, ethics, and cultural relevance, reflecting its dynamic nature. The study also reveals the influence of cultural and social context on the perception of scientific literacy and emphasizes the importance of ethical and moral aspects in this context [14].

Thus, integrating technology into the educational process of blind adolescents can significantly enhance their learning capabilities and provide them with more effective learning experiences. However, it is important to take into account the individual needs and preferences of each student to ensure that the technology solutions developed are as effective and inclusive as possible.

Conclusion.

The paper showed that the use of AI improves the accessibility of information for visually impaired adolescents and adapts content to their individual needs, while technologies (voice assistants and adaptive apps) provide visualization of information.

Research shows that modern AI technologies significantly improve access to information for visually impaired adolescents. Voice assistants, text adaptive technologies, and audio content are making the learning process more convenient and intuitive. Individualized information flows are also being created, allowing adolescents to receive content tailored to their interests and level of understanding, thus contributing to a more effective information culture.

The conclusion of this study emphasizes that the development of social skills of visually impaired adolescents through the use of AI technologies has the potential to enrich the educational experience and increase independence in the social environment. However, it is important to consider the potential negative aspects of this process. These aspects include possible dependence on technology, limitation of physical activity, social isolation, dependence on the quality of technology, ethical issues, risk of delayed skill development, and fragmentation of information perception.

Thus, the use of modern AI technologies positively affects the processes of independent formation of information culture in adolescents with visual impairment, but it is also necessary to take into account the possible limitations and challenges presented by these innovations. These results can be used to develop more effective and inclusive educational strategies to support autonomy and information literacy in this category of adolescents.

REFERENCES

1 Akhmetova A.A.E., Kozhakhmetova U.U. (2017). «Accessibility of additional education for children with special educational needs». 315 p.

2 Daich Varela M., Sen S., De Guimaraes, T.A.C. et al. (2023). «Artificial intelligence in retinal disease: clinical applications, challenges, and future directions». Graefes Arch Clin Exp Ophthalmol 261. P. 3283-3297. https://doi.org/10.1007/s00417-023-06052-x

3 Suleimenova R.A. (2012). «Methodological approaches to the development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan». Open School7. №7 (118). P. 20-29

4 Della Líbera B., Jurberg C. (2017). «Teenagers with visual impairment and new media: A world without barriers». British Journal of Visual Impairment. 35(3). P. 247-256. https://doi.org/10.1177/0264619617711732

5 Slatina, N.G., district of the Department of Education of East Kazakhstan, G. (2022). «Forms and methods of work with OOP children on history lessons». «Current problems of science and education under conditions of modern challenges» «Ualievsky Readings-2022». P.432-437.

6 Namazbaeva J., Kalymova A. (2020). «Public awareness of personality - the basis for successful implementation of inclusive education in Kazakhstan». Pedagogy and Psychology. 1(42)7. P. 5-12.

7 «Results of preventive examinations of children aged 0-14 years». (2022). Available at: — URL: https://bala.stat.gov.kz/rezultaty-profilakticheskih-osmotrov-detej-v-vozraste-0-14-let/ (accessed: 25.03.2024)

8 «Legal and regulatory framework for special and inclusive education». (2022). Available at: — URL: https://special-edu.kz/news/85/single/366 (accessed: 26.03.2024)

9 Brady E.L., Zhong Y., Morris M.R., Bigham J.P. (2013). «Investigating the appropriateness of social network question asking as a resource for blind users». In Conference on Computer Supported Cooperative Work. P. 1225-1236.

10 Asuncion J., Budd J., Fichten C.S., Nguyen M., Barile M., Amsel R. (2012). «Social media use by students with disabilities». Academic Exchange Quarterly. 16. P. 30-35.

11 Woodgate R.L., Gonzalez M., Demczuk L., Snow W.M., Barriage S., & Kirk S. (2020). «How do peers promote social inclusion of children with disabilities? A mixed-methods systematic review». Disability and rehabilitation. № 42(18). P. 2553-2579. https://doi.org/10.1080/09638288.2018.1561955

12 Al Omoush M.H., Salih S.E., Kishore S., Mehigan T. (2023). «Interactive Multimodal Learning: Towards Using Pedagogical Agents for Inclusive Education» 113 p. doi:10.1109/IHTC58960.2023.10508848

13 Griffin-Shirley N., Bozeman L. (2023). «Teaching Strategies and Nonvisual Skills Used by Orientation and Mobility Specialists Who Are Visually Impaired». Journal of Visual Impairment & Blindness. Volume 117, Issue 1. P. 40-49 https://doi.org/10.1177/0145482X221150013

14 Kilag, O. K., Lisao, C., Lastimoso, J., Villa, F. L., & Miñoza, C. A. (2023). Bildung-Oriented Science Education: A Critical Review of Different Visions of Scientific Literacy. Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521). 1(4)7 P. 115-127.

КӨРУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДЕРБЕС ҚАЛЫПТАСУЫНА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа.

Бұл зерттеу жұмысында көру қабілеті бұзылған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениетін дербес қалыптастыру процесіне жасанды интеллект технологияларының әсер ету ерекшеліктерін зерттеу міндетін қойдық. Қойылған мақсатқа жету үшін талдау, дедукция, жіктеу және жүйелеу әдістері қолданылып, Қазақстан мектептеріндегі көру қабілеті бұзылған жасөспірімдерді тәрбиелеуге жасанды интеллекттің әсері туралы эксперимент жүргізілді. Бұл жұмыс жасанды интеллект технологияларын ашып, мүмкіндігі шектеулі адамдардың білім мен ақпаратқа тең қолжетімділігін қамтамасыз етудің әлеуметтік қажеттілігін сипаттайды. Практикалық бөлімде әлеуметтік өзара әрекеттестік пен ақпараттық мәдениетке байланысты қажеттіліктерді қанағаттандыру әдістері мен тәсілдерін әзірлеудің маңыздылығы ашылады. Зерттеу барысында көру қабілеті бұзылған жасөспірімдердің жасанды интеллект технологияларын пайдаланудағы жеке тәжірибесін түсінуге бағытталған сауалнама жүргізілді. Жалпы іріктеу 13 пен 17 жас аралығындағы 30 оқушыдан құралды. Жұмыста көру қабілеті бұзылған жасөспірімдерге технологияның әсерін талдау және осы технологияларды балаларды оқытуда қолдану статистикасы берілген. Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларын қолдану тәжірибесі анықталып, жасанды интеллект технологияларының жасөспірімдердің аналитикалық және сыни дағдыларын дамытуға әсері зерттелді. Жұмыста ықтимал проблемалар мен әлеуметтік бейімделуді жақсарту жолдары айқындалып, оқу орындары мен көру қабілеті бұзылған жасөспірімдермен жұмыс істейтін мамандарға практикалық ұсыныстар берілген. Зерттеу материалдарының педагогика, тифлопедагогика, психология және әлеуметтану үшін практикалық және теориялық маңызы бар, өйткені олар зағип немесе нашар көретін балаларды оқытудың болашағын ашуға көмектеседі.

Негізгі сөздер: цифрлық сауаттылық, оқуға бейімделу, оқытудың арнайы әдістері, инклюзивті білім беру, әлеуметтік бейімделу.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ У ПОДРОСТКОВ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

Аннотация.

В данной работе ставится задача изучить особенности влияния технологий искусственного интеллекта на процесс самостоятельного формирования информационной культуры подростков с нарушением зрения. Для достижения цели были использованы методы анализа, дедукции, классификации и систематизации, а также проведен эксперимент относительно влияния искусственного интеллекта на образование подростков с нарушением зрения в школах Казахстана. В данной работе раскрываются технологии искусственного интеллекта и описывается социальная необходимость предоставления равного доступа к образованию и информации для лиц с ограниченными возможностями. В практической части раскрывается важность разработки методов и способов удовлетворения потребностей, связанных с социальным взаимодействием и информационной культурой. В ходе исследования было проведено анкетирование, направленное на понимание индивидуального опыта подростков с нарушением зрения в использовании технологий искусственного интеллекта. Общая выборка составила 30 учащихся в возрасте от 13 до 17 лет. В работе показан анализ влияния технологий на подростков с нарушением зрения и представлена статистика использования данных технологий в обучении детей. Кроме того, выявлен опыт использования технологий искусственного интеллекта и исследовано влияние технологий искусственного интеллекта на развитие аналитических и критических навыков подростков. В работе выявлены возможные проблемы и пути повышения социальной адаптации, предложены практические рекомендации для образовательных учреждений и специалистов, работающих с подростками с нарушениями зрения. Материалы исследования представляют практическую и теоретическую ценность для педагогики, тифлопедагогики, психологии и социологии, так как помогают раскрыть перспективы обучения слепых или слабовидящих детей.

Ключевые слова: цифровая грамотность, адаптация к обучению; специальные методы обучения; инклюзивное образование; социальная адаптация.

REFERENCES

1 Akhmetova, A., A. E., & Kozhakhmetova, U. U. (2017). «Accessibility of additional education for children with special educational needs». 315 p. [in English]

2 Daich Varela, M., Sen, S., De Guimaraes, T.A.C. et al. (2023). «Artificial intelligence in retinal disease: clinical applications, challenges, and future directions». Graefes Arch Clin Exp Ophthalmol 261. P. 3283-3297. https://doi.org/10.1007/s00417-023-06052-x [in English]

3 Suleimenova, R.A. (2012). «Methodological approaches to the development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan». Open School7 №7 (118). P. 20-29 [in English]

4 Della Líbera, B., & Jurberg, C. (2017). «Teenagers with visual impairment and new media: A world without barriers». British Journal of Visual Impairment, 35(3). P. 247-256. https://doi.org/10.1177/0264619617711732 [in English]

5 Satina, N. G., & district of the Department of Education of East Kazakhstan, G. (2022). «Forms and methods of work with OOP children on history lessons». «Current problems of science and education under conditions of modern challenges» «Ualievsky Readings-2022». P.432-437. [in English]

6 Namazbaeva, J., Kalymova, A. (2020). «Public awareness of personality - the basis for successful implementation of inclusive education in Kazakhstan». Pedagogy and Psychology. 1(42)7. P. 5-12. [in English]

7 «Results of preventive examinations of children aged 0-14 years». (2022). https://bala.stat.gov.kz/rezultaty-profilakticheskih-osmotrov-detej-v-vozraste-0-14-let/ [in English] (accessed: 25.03.2024)

8 «Legal and regulatory framework for special and inclusive education». (2022). https://special-edu.kz/news/85/single/366 [in English] (accessed: 26.03.2024)

9 Brady, E.L., Zhong, Y., Morris, M.R., Bigham, J.P. (2013). «Investigating the appropriateness of social network question asking as a resource for blind users». In Conference on Computer Supported Cooperative Work. P. 1225-1236. [in English]

10 Asuncion, J., Budd, J., Fichten, C.S., Nguyen, M., Barile, M., Amsel, R. (2012). «Social media use by students with disabilities». Academic Exchange Quarterly. 16. P. 30-35. [in English]

11 Woodgate, R.L., Gonzalez, M., Demczuk, L., Snow, W.M., Barriage, S., & Kirk, S. (2020). «How do peers promote social inclusion of children with disabilities? A mixed-methods systematic review». Disability and rehabilitation. № 42(18). P. 2553-2579. [in English] https://doi.org/10.1080/09638288.2018.1561955

12 Al Omoush, M.H., Salih, S. E., Kishore, S., Mehigan, T. (2023). «Interactive Multimodal Learning: Towards Using Pedagogical Agents for Inclusive Education» 113 p. [in English] doi:10.1109/IHTC58960.2023.10508848

13 Griffin-Shirley N., Bozeman L. (2023). «Teaching Strategies and Nonvisual Skills Used by Orientation and Mobility Specialists Who Are Visually Impaired». Journal of Visual Impairment & Blindness. Volume 117, Issue 1. P. 40-49 [in English] https://doi.org/10.1177/0145482X221150013

14 Kilag, O. K., Lisao, C., Lastimoso, J., Villa, F. L., & Miñoza, C. A. (2023). Bildung-Oriented Science Education: A Critical Review of Different Visions of Scientific Literacy. Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521). 1(4)7 P. 115-127. [in English]

Information about authors:

Hidayet Dikici – **corresponding author,** PhD, assistant professor, department of "Special education", Head of the Department of Intellectual Disabilities, Nigde Omer Halisdemir University, Republic of Turkey

E-mail: hdikici@ohu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1977-966X

Bauyrzhan Sikinbayev – master of pedagogical science, Faculty of Education, Nigde Omer Halisdemir University, Nigde, Turkey

E-mail: sikinbaiev@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4071-9012

Информация об авторах:

Хидает Дикиджи – **основной автор,** PhD, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Специальное образование», заведующей кафедрой «Нарушений интеллекта», Университет Нигде Омер Халисдемира, Нигде, Турция

E-mail: hdikici@ohu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1977-966X

Бауыржан Сикинбаев – магистр педагогических наук, кафедра «Специальное образование», Университет Нигде Омер Халисдемира, Нигде, Турция

E-mail: sikinbaiev@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4071-9012

Авторлар туралы ақпарат:

Хидает Дикижи – **негізгі автор,** PhD, «Арнайы педагогика» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., «Зияткерлік бұзылыстар» бөлімінің меңгерушісі, Нийде Өмер Халисдемир Университеті, Нийде, Түркия Республикасы

E-mail: hdikici@ohu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1977-966X

Бауыржан Сикинбаев – педагогика ғылымдарының магистрі, «Арнайы білім беру» кафедрасы, Нийде Өмер Халисдемир Университеті, Нийде, Түркия Республикасы

E-mail: sikinbaiev@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4071-9012

МРНТИ 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.08**
УДК 376.112.4

С.Д. Аубакирова[1], Н.Р. Абенова[1*]

[1]НАО Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, 010008, Республика Казахстан
*e-mail: nargiz.kaz@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ТЬЮТОРСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ В АДАПТИВНОМ СПОРТЕ: ЭКСПЕРТНЫЕ ОЦЕНКИ МЕТОДОВ ИНТЕГРАЦИИ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Аннотация.

В статье рассматриваются проблемы научно-методического обеспечения тьюторов при интеграции детей с расстройствами аутистического спектра (РАС) в общество посредством адаптивного спорта, что было проанализировано на основе экспертного опроса специалистов данного сектора. Исследование основано на качественном методе анализа, при котором были проведены экспертные интервью с профессионалами, работающими с детьми с РАС в специализированных спортивных и коррекционных центрах. Для обработки собранных данных использовался метод тематического анализа, что позволило детально выявить ключевые темы и проблемы, связанные с тьюторским сопровождением детей с РАС. Внимание уделено отсутствию унифицированных теоретических подходов к обучению таких детей, а также необходимости разработки более эффективных и адаптивных методик, ориентированных на возраст и уровень развития каждого ребенка. Результаты исследования подчеркивают важность комплексного подхода к каждому ребенку, необходимость активного сотрудничества родителей и тьюторов, а также значение сенсорной интеграции, как важного компонента в предотвращении профессионального выгорания тьюторов. Практическая значимость исследования заключается в предложении рекомендаций по совершенствованию подготовки тьюторов и созданию новых методик, ориентированных на детей с РАС, что способствует их успешной социализации и развитию.

Ключевые слова. тьюторское сопровождение, адаптивный теннис, дети с РАС, инклюзивное образование, социальная адаптация, развитие навыков, методики обучения.

Введение.

Внимание к инклюзивному образованию и социализации детей с расстройством аутистического спектра (РАС) постоянно растет, что говорит о необходимости разработки и внедрения адаптированных образовательных программ и методик. Особенно актуальным становится вопрос научно-методического обеспечения тьюторского сопровождения этих детей в адаптивном спорте, таком как теннис, который может сыграть значимую роль в их физическом и социальном развитии.

Теоретические основы тьюторского сопровождения уходят корнями к работам Л.С. Выготского, который подчеркивал важность социализации детей с особенностями развития и выделял роль социального воздействия в коррекции и предотвращении вторичных дефектов. Современные исследования подтверждают эти выводы, демонстрируя, что раннее и качественное вовлечение детей с РАС в общественную жизнь способствует их успешной адаптации и самостоятельности в будущем [1].

Организация обучения детей с РАС требует создания дружелюбной среды и индивидуализированного подхода, который включает диагностику, определение формы организации обучения и этапы интеграции ребенка в образовательный процесс. Важным аспектом является использование визуальных подсказок и принципа последовательности в обучении, что позволяет ребенку постепенно усваивать коммуникативные навыки [2], [3].

В контексте адаптивного тенниса эти принципы могут быть реализованы через индивидуальные и групповые занятия, адаптацию оборудования и правил игры, а также создание поддерживающей и включающей среды, которая учитывает особенности восприятия и обучения детей с РАС. Тьюторское сопровождение детей с РАС в адаптивном

теннисе требует комплексного и мультидисциплинарного подхода, включающего знания и практики из психологии, педагогики, дефектологии и спортивной науки.

Важно отметить, что дети с РАС имеют ряд особенностей поведения, которые могут включать ограниченные интересы, трудности в общении и социальном взаимодействии, ограниченные навыки коммуникации и чувствительность к сенсорным стимулам. Эти особенности требуют индивидуализированного подхода и адаптации обучающих методик для эффективного взаимодействия и развития навыков детей с РАС [4].

Эти принципы могут быть реализованы через индивидуальные и групповые занятия, адаптацию оборудования и правил игры, а также создание поддерживающей и включающей среды, способствующей развитию физических и социальных навыков детей с РАС.

Дети с РАС испытывают трудности в социальном общении и взаимодействии, а также демонстрируют ограниченный образец поведения и интересов, согласно Американской Психиатрической Ассоциации [5]. В «Руководстве по диагностике и статистике психических расстройств» отсутствуют идентификаторы нарушений двигательных навыков, связанных с РАС, однако Международная классификация функционирования, инвалидности и здоровья относит нарушения двигательных навыков к симптомам, связанным с РАС [6].

Фактические данные подтверждают благотворное влияние физической активности на управляющие функции и предполагают, что этот эффект может быть особенно значительным для детей [7]. Обоснование заключается в том, что нейронная пластичность, вызванная физическими упражнениями, не ограничивается только областями мозга, обслуживающими двигательные функции, и, следовательно, может привести к усилению исполнительных функций [8].

На сегодняшний день данные о влиянии физической активности на управляющую функцию у детей с РАС являются многообещающими. Программа TEACCH и система PECS являются двумя ключевыми подходами, используемыми в образовании и терапии детей с РАС. Оба эти подхода разработаны с учетом потребностей детей с РАС и направлены на улучшение их коммуникативных навыков и адаптации к окружающей среде. В то время как TEACCH фокусируется на создании структурированной обучающей среды, PECS предлагает методику альтернативной коммуникации через обмен картинками. Оба эти подхода имеют одну общую цель – облегчить процесс обучения и социальной интеграции для детей с РАС, но делают это разными способами [9].

Программа TEACCH была разработана в Университете Северной Каролины и представляет собой комплексный подход к воспитанию, обучению и вмешательству для детей с РАС на всех этапах жизни. Основываясь на глубоком понимании особенностей РАС, программа ставит своей целью максимизировать независимость индивида, используя его сильные стороны и минимизируя влияние слабых. Важной частью TEACCH является структурирование физической среды таким образом, чтобы она стала предсказуемой и понятной для детей с РАС. Это достигается через использование визуальных поддержек, таких как расписания, рабочие системы и организационные схемы. Такой подход способствует развитию их самостоятельности и уверенности [10].

Система PECS, в свою очередь, представляет собой методику аугментативной и альтернативной коммуникации, разработанную специально для людей с нарушениями коммуникации. Основная идея PECS заключается в обучении детей обмену картинками на желаемые предметы или действия, что становится основой для развития более сложных форм коммуникации. Начиная с простого обмена картинкой для получения предмета, дети постепенно учатся строить простые предложения, отвечать на вопросы и даже инициировать общение для выражения своих мыслей и чувств. PECS позволяет детям с РАС преодолеть барьеры в общении, облегчает их социальную адаптацию и способствует развитию уверенности в себе [11].

Использование TEACCH и PECS в образовании и терапии детей с РАС имеет множество преимуществ. Оба подхода предлагают практические и адаптируемые методики, которые могут быть индивидуализированы для учета уникальных потребностей каждого ребенка. Они способствуют развитию ключевых навыков, необходимых для обучения и повседневной жизни, таких как коммуникация, самообслуживание и социальное взаимодействие. Кроме того, оба подхода включают активное участие семьи в процессе обучения и развития ребенка, что способствует созданию поддерживающей и понимающей среды как в домашних условиях, так и в образовательной среде [12].

В Казахстане получила распространение программа пирамиды обучения Williams & Schellenberger. Сущность методики обучения Williams & Schellenberger, или «пирамиды обучения», заключается в акцентировании фундаментальной важности физического развития ребенка как основы для успешного академического обучения. Эта методика подчеркивает, что академическое обучение будет эффективным только в том случае, если у ребенка правильно функционируют сенсорные системы, развиты координационные способности, физические качества и навыки. Она представляет собой структурированный подход, в котором уровни пирамиды отражают последовательность развития навыков от фундаментальных физических и сенсорных способностей к более сложным когнитивным и академическим умениям [13].

Для детей с РАС эта методика особенно важна, поскольку они часто сталкиваются с проблемами в сенсорной интеграции, моторике и координации. Подход, основанный на физическом развитии, помогает улучшить эти аспекты, тем самым создавая основу для развития других навыков, таких как внимание, коммуникация и социализация. Адаптивная физическая культура, включая плавание, адаптивную гимнастику и другие виды физической активности, играет ключевую роль в этом процессе, способствуя развитию не только физических, но и социально-коммуникативных навыков.

Теннис, будучи спортом, требующим как индивидуальной концентрации, так и социального взаимодействия, предоставляет уникальные возможности для развития навыков детей с РАС.

Исследования показывают, что адаптивные спортивные программы могут способствовать улучшению моторики, координации, а также социальных навыков и самочувствия детей с РАС. Однако, несмотря на потенциальные преимущества, существует ощутимый пробел в научной литературе, касающейся специализированных методик тьюторского сопровождения и их эффективности в контексте адаптивного тенниса [14].

Проблема заключается в отсутствии унифицированного научно-методического подхода, который был бы адаптирован под потребности детей с РАС и мог бы использоваться тьюторами и тренерами для обеспечения эффективного обучения и вовлечения в спортивную деятельность. Целью данного исследования является изучение и анализ текущего состояния научно-методического сопровождения тьюторов, работающих с детьми, имеющими расстройства аутистического спектра (РАС), при их интеграции в общество с помощью адаптивного спорта, в частности тенниса. Исследование стремится выявить пробелы в теоретической базе, касающейся физического развития и социальной адаптации детей с РАС, и определить необходимость разработки унифицированного подхода в обучении и тьюторском сопровождении.

Значимость исследования обусловлена потребностью в расширении инклюзивных практик в спорте и образовании, а также в создании условий для полноценного включения детей с РАС в социальную среду через спортивную деятельность. Исследовательские вопросы затрагивают определение ключевых элементов эффективного тьюторского сопровождения, оценку влияния адаптивного тенниса на физическое и психосоциальное состояние детей с РАС, а также разработку методических рекомендаций для тренеров и тьюторов.

Методология исследования будет включать качественный анализ данных, полученных в результате интервью со специалистами в области адаптивного спорта и образования.

Структура работы предусматривает последовательное изложение теоретических основ тьюторского сопровождения и адаптивного тенниса, анализ существующих методик, представление разаботанной методики и ее апробация на практике, а также оценку результатов исследования и формулировку общих выводов и рекомендаций для дальнейшего развития инклюзивного спорта и образования. В заключение будут представлены основной научный и практический вклад работы в развитие инклюзивного образования и адаптивного спорта, а также перспективы дальнейших исследований в данной области.

Материалы и методы исследования.

Для исследования были отобраны 5 экспертов в возрасте от 30 до 45 лет, среди которых 3 специалиста с высшим образованием в области педагогики и 2 специалиста с высшим образованием в области психологии. Каждый из них имеет не менее 5 лет опыта работы в сфере инклюзивного образования и/или работы с детьми с расстройствами аутистического спектра (РАС).

Все специалисты являются работниками спортивно-коррекционного центра для детей и подростков с аутизмом «Qadam Special School». Данная школа предлагает уникальную спортивную программу для детей с аутизмом, включающую обучение езде на велосипедах и роликах летом и на коньках и беговых лыжах зимой. Комплексная программа разработана совместно со спортивными клубами Астаны и охватывает различные виды спорта, такие как горные лыжи, скалолазание, большой теннис и велоспорт. С июня 2021 года программа демонстрирует значительные успехи, по ней было обучено около 70 детей различным спортивным навыкам и запущена первая в Казахстане секция скалолазания для более чем 14 детей, которые занимаются на постоянной основе [15].

Интервью проводились индивидуально с каждым экспертом через видео-конференц-связь. Каждое интервью длилось около 60 минут и включало заранее подготовленный набор вопросов. Вопросы были разработаны для охвата четырех ключевых тем:

- Основные компетенции и знания, необходимые для работы с детьми с РАС;
- Методы тьюторского сопровождения детей с РАС, которые эксперты считают наиболее эффективными;
- Общие вызовы и трудности при инклюзивном образовании;
- Стратегии интеграции и роль сотрудничества с родителями и тьюторами.

Все интервью были записаны с согласия участников для последующего транскрибирования и анализа. Данные из транскрибированных интервью были проанализированы с использованием метода тематического анализа. Процесс анализа включал чтение транскриптов для выявления повторяющихся тем и категорий, связанных с подготовкой тьюторов к работе с детьми с РАС. Перед началом интервью все участники были проинформированы о целях исследования, гарантиях анонимности и конфиденциальности их ответов.

Результаты и их обсуждение.

В образовательной среде работа с детьми с РАС представляет собой как высокую профессиональную ответственность, так и психологическую нагрузку на специалистов. Эксперты отмечают, что несмотря на сложность поиска опытных специалистов, основная часть работы возлагается на кадры, которые только завершили образование. Сложности в поиске специалистов в данной сфере обуславливается, в первую очередь, дефицитом квалифицированных кадров, а также тем фактом, что кадры в данном виде деятельности наиболее подвержены риску профессионального выгорания.

Вопрос 1: Какими компетенциями должен обладать тьютор для работы с детьми с РАС?

Специалисты, работающие в данном направлении, как правило, входят в возрастную категорию 20 – 25 лет. Молодые специалисты в начале карьеры характеризуются высокой заинтересованностью в профессии, самоотдачей и энергичностью. Однако данная сфера деятельности приводит к быстрому профессиональному выгоранию по причине сложности работы и высокой психологической нагрузки. В связи с этим важным фактором успешной работы тьюторов является создание условий, при которых молодые тьюторы могут совершенствовать личные и профессиональные навыки.

Выделим необходимые компетенции и навыки, которые помогут успешно осуществлять работу с детьми с РАС:

1. Тьютор должен обладать стабильным психологическим здоровьем, так как работа характеризуется высокой напряжённостью, эмоциональностью, зачастую в условиях стресса.
2. Оптимистичный взгляд на ситуацию, способность мыслить позитивно даже в критичных моментах.
3. Взаимодействие с детьми требует хорошей физической подготовки от тьютора, так как в процессе работы часто используются подвижные игры.
4. Наличие собственных интересов у тьютора и способность сменить фокус внимания с рабочего процесса на личный, так как это помогает сохранять интерес к профессии и избежать выгорания.

Практика показывает множество случаев, когда молодые тьюторы, попробовав себя в данной сфере, часто меняют вид деятельности на другие педагогические направления, либо уходят в другие сферы деятельности. Важно отметить, что те кадры, которые остаются в данной деятельности, хорошо адаптируются к рабочему процессу и совершенствуют свои навыки как в работе с детьми с РАС, так и в других педагогических направлениях.

Центры и школы, осуществляющие образовательную деятельность детей с РАС, должны непрерывно повышать квалификацию в данном направлении. С каждым годом обновляются методики и эффективные техники работы с детьми с РАС. Современные тьюторы, работающие с РАС, должны обладать навыками работы в методе сенсорной интеграции и эрготерапии. Данные методики обладают высокой результативностью в работе с дошкольным возрастом. Важным аспектом работы с детьми с РАС является подбор программы и техник под конкретный возраст и особенности потребностей детей определённой возрастной категории.

Практика параллельной работы тьюторов с детьми, не имеющими особых потребностей в развитии, и детьми с РАС, доказала свою пользу в профилактике выгорания тьюторов. Возможность данных специалистов менять направление деятельности и гибкий подход к времени их работы позволяет сохранять устойчивый интерес к работе у тьюторов.

Вопрос 2: Какие методы и подходы вы считаете наиболее эффективными при работе с детьми с РАС?

При работе с детьми, имеющими РАС, используется индивидуальный подход, который учитывает потребности и возрастную категорию каждого отдельного ребенка. Для того, чтобы подобрать метод работы для ребенка с РАС, необходимо собрать анамнез, и только в случае правильно подобранной методики можно говорить об эффективности коррекционной работы.

В современной работе с детьми с РАС свою эффективность показали поведенческие подходы, такие как прикладной анализ поведения (Applied Behavior Analysis, ABA). ABA терапия является наиболее эффективной и исследованной методикой, которая помогает корректировать поведение детей и адаптировать к условиям современного мира. Как правило, поведенческие подходы характеризуется использованием метода поощрений и

подкреплений, так как данный вид терапии позволяет выработать у ребенка с РАС адекватные реакции на внешние стимулы. АВА терапия эффективно справляется с коррекцией поведения ребенка с расстройством аутистического спектра.

Однако практика показывает, что любой метод может достичь определённого уровня своей эффективности. Зачастую АВА терапия изживает себя в сложных случаях, например, у детей с особенностями поведения, трудно поддающимися коррекции.

В работе с детьми с РАС немаловажным инструментом являются альтернативные способы коммуникации, к которым относятся жесты, различные специализированные устройства. Данные инструменты эффективны в социализации детей с РАС, так как они помогают адаптироваться к окружающему миру (PECS, TEAC) и взаимодействию с ним, помогают в выражении эмоций, а также в понимании и воспроизведении речи.

Наблюдения показали, что по мере взросления ребенка с РАС эффективнее на результат коррекции влияет интеграция в данный процесс простых занятий, которыми увлекаются здоровые дети. При этом эксперты выделяют важный критерий такого подхода: создание индивидуальных условий в зависимости от потребностей ребенка с особенностями в развитии. Поэтому для наиболее эффективного развития специалисты советуют задействовать детей с РАС во внеучебных мероприятиях и различных групповых активностях.

Рассматривая спортивные секции как один из способов адаптации ребенка с РАС, нужно учитывать потребности особенного ребенка. Для этого создаются специальные адаптивные секции и подбираются тьюторы, которые сопровождают детей на занятии. Данная практика позволяет детям с РАС безопасно находиться во внешней среде, при этом за потребностями детей следит обученный тьютор, а также подобраны специальные условия и обучающие материалы.

В категории детей с РАС также включены высокофункциональные дети, которые не только не уступают в развитии ребенку без особенностей, но иногда и превосходят их в определённых сферах. Однако РАС является состоянием, которое в ситуации с высокофункционально развитыми детьми требует особенного подхода. Открытие таких учреждений и реализация данной деятельности требует от профессионала, в первую очередь, подходящего помещения, соответствующего оборудования и наличия высококвалифицированных тьюторов.

Для рассмотрения вида спорта, которым могут заниматься дети с РАС, подходящим вариантом является теннис. Опрос специалистов показал, что при обучении теннису представляется возможным применять все вышеперечисленные методы. Однако использование спортивных методик при корректировке симптомов и адаптации детей с РАС, нужно проанализировать все их индивидуальные потребности и построить программу развития, подходящую для конкретного ребенка. В случае с детьми с РАС коррекционная работа начинается с изучения основ, в силу их когнитивных и физических особенностей. Эксперты в работе с детьми РАС утверждают, что любая успешная коррекционная деятельность включает в себя постепенное повышение уровня сложности упражнения, развитие и улучшение памяти, концентрации, внимания, а также моторики. Только после прохождения всех вышеуказанных этапов можно приступить непосредственно к изучению процесса игры в теннис.

Таким образом, чтобы начать игру в теннис, необходимо удостовериться в наличии у ребенка базовых навыков: умение сосредоточиться, базовая физическая подготовка, затем происходит переход от простого к сложному. Можно сделать вывод о том, что введение простых спортивных занятий в жизнь ребенка с РАС предполагает развитие базовых навыков, а затем осуществление перехода от простого к сложному.

Это может означать необходимость в использовании персонального тренера или ассистента, который знаком с особенностями ребенка и способен адаптировать тренировочный процесс для достижения наилучших результатов.

Важно учитывать, что детям с аутизмом может потребоваться значительно больше времени и попыток для освоения определенных навыков по сравнению с их сверстниками без особенностей развития. Методика «маленьких шагов» позволяет детям постепенно прогрессировать, усваивая каждый этап обучения до перехода к следующему.

Вопрос 3: Какие вызовы и трудности чаще всего возникают при инклюзивном образовании детей с РАС?

Инклюзивное образование в Казахстане представляет собой важное направление развития современной образовательной системы, направленное на интеграцию детей с РАС в общеобразовательную среду. Несмотря на значительные достижения в этой сфере, существуют определенные вызовы и трудности, с которыми сталкиваются как образовательные учреждения, так и семьи детей с РАС.

1. В Казахстане, как и во многих других странах, наблюдается дефицит квалифицированных тьюторов, обладающих необходимыми знаниями и опытом для работы с детьми с особенностями развития. Это обстоятельство создает сложности при организации индивидуализированного сопровождения.

2. Реализация инклюзивного образования требует значительных финансовых вложений для создания адекватной образовательной инфраструктуры, обеспечения доступности учебных материалов и технологий, а также найма дополнительного персонала. В условиях бюджетных ограничений эти требования становятся серьезным вызовом.

3. Многие тьюторы не проходили специализированного обучения по работе с детьми с РАС, что снижает эффективность инклюзивного образования и может приводить к непониманию и неправильному подходу к обучению и воспитанию таких детей.

4. Несмотря на законодательную поддержку инклюзивного образования, на практике школы сталкиваются с отсутствием четких руководящих принципов и стандартов, касающихся создания инклюзивной среды, а также с проблемами в организации обучения и кураторства.

5. Вопросы, касающиеся включения детей в инклюзивные или специализированные программы обучения, часто решаются на основе субъективного мнения специалистов, что может приводить к необоснованному исключению из образовательного процесса детей, способных к интеграции в общеобразовательную среду.

Вопрос 4: Какие стратегии вы бы рекомендовали для интеграции детей с РАС в общеобразовательный процесс?

Стратегии интеграции детей с РАС в общеобразовательный процесс требуют комплексного подхода, учитывающего как физическое, так и умственное развитие ребенка.

Наблюдения показывают, что более 80% детей с РАС испытывают задержки в физическом развитии, что в свою очередь влияет на умственное развитие. Поэтому важно уделять внимание упражнениям и занятиям, направленным на улучшение крупной моторики и физической активности, таким как прыжки, бег, игры, способствующие развитию координации и силы.

Родители часто прибегают к медикаментозным и другим методам лечения, не имеющим достаточной доказательной базы. Важно осознавать, что многие из этих методов могут оказывать негативное влияние на здоровье ребенка и вместо этого сосредоточить усилия на проверенных, безопасных подходах к коррекции и обучению.

Для успешной интеграции детей с РАС в общеобразовательный процесс необходимо создать условия для индивидуального сопровождения и поддержки. В Казахстане законодательно утверждена позиция тьютора, однако финансовые и организационные

проблемы зачастую ограничивают возможности для полноценной реализации этой инициативы.

Отсутствие опыта и специализированного обучения среди педагогов и тьюторов является одной из основных проблем в инклюзивном образовании. Необходима система постоянного повышения квалификации и обучения тьюторов, работающих с детьми с РАС, с акцентом на развитие физических и умственных способностей детей.

Важно разрабатывать и поддерживать инклюзивные и адаптивные программы и секции, которые могут предоставить детям с РАС возможность для физического развития и социальной адаптации. Программы, такие как адаптивный спорт или искусство, могут способствовать ощущению успеха и удовлетворения у детей, повышая их мотивацию к обучению и развитию.

Вопрос 5: Какова роль сотрудничества с родителями и тьюторами в образовательном процессе детей с РАС?

В процессе образования и развития детей с расстройствами аутистического спектра (РАС) ключевую роль играет сотрудничество между родителями, тьюторами и образовательными учреждениями. Этот взаимодействующий подход подчеркивает важность комплексной поддержки и индивидуализированного подхода к каждому ребенку, учитывая его уникальные потребности и возможности.

Эффективная интеграция детей с РАС начинается с укрепления физического здоровья и развития. От родителей и тьюторов требуется понимание, что прогресс в физическом развитии является фундаментом для последующего умственного и социального развития. Родители должны осознавать, что выбор качественного инвентаря и оборудования для занятий спортом и активных игр существенно влияет на успех и безопасность обучения.

Не каждый ребенок с РАС готов сразу же присоединиться к групповым занятиям в секциях из-за индивидуальных особенностей в развитии, поведенческих особенностей или физической подготовленности. Важно постепенно готовить ребенка к участию в групповых занятиях, начиная с индивидуальных упражнений и постепенно расширяя его социальные навыки и физические возможности.

Роль родителей не ограничивается лишь финансированием занятий или выбором образовательного учреждения. Эффективное сотрудничество подразумевает активное участие родителей в образовательном процессе, регулярное общение с тьюторами, а также совместное проведение досуга, что способствует укреплению связи между ребенком и родителями и улучшению общего благополучия ребенка.

Важным аспектом является предоставление родителям доступа к ресурсам, обучающим программам и консультациям тьюторов, что помогает им лучше понимать особенности своих детей и эффективнее поддерживать их развитие дома.

Родители и тьюторы должны работать вместе для разработки индивидуальных образовательных планов и стратегий, учитывая мнение и потребности ребенка. Это включает в себя выбор наиболее подходящих методов обучения, коррекционных программ и досуговых активностей (Рисунок 1).

Рисунок 1 - Цикл эффективной интеграции детей с РАС

Примечание: составлено автором

По мнению экспертов, одним из наиболее важных факторов в эффективности работы над социальной адаптацией, повышения физической активности, образования детей с РАС является совместная работа родителей с тьюторами. Взаимодействие родителей и тьюторов в процессе работы должно акцентировать внимание на создании условий, максимально комфортных для развития детей во всех аспектах их жизни. Следовательно, при выборе метода работы с детьми с РАС нужно также основываться на подходе, который включает в себя сотрудничество и доверительные отношения с родителями. Совместная работа не только помогает детям адаптироваться и обучаться в более благоприятных условиях, но также и повышает доверие к тьюторам и снимает тревожность родителей за своего ребенка.

Заключение.

Профессиональная деятельность, связанная с коррекционной работой, является трудоемким и энергозатратным процессом, достаточно тяжелым как в физическим, так и эмоциональном плане. Данный вид деятельности требует от тьюторов высокого уровня ответственности и профессиональной подготовки, помимо этого человек, желающий стать тьютором по работе с детьми с РАС, должен обладать эмоциональной стабильностью, достаточно хорошей физической подготовкой. Для профилактики профессиональных выгораний тьютор должен иметь свои увлечения, не связанные с работой, а также иметь возможность совмещать виды деятельности, чтобы сохранять устойчивый интерес к выбранной профессии.

Учреждения, предоставляющие услуги, связанные с коррекционной работой с детьми с РАС, должны соответствовать высоким требованиям к стандартам таких заведений. В первую очередь, должны быть созданы условия для комфортного проведения занятий с детьми, в центре должны присутствовать оборудованное пространство и весь необходимый методический материал. Задачей центра является подбор высококвалифицированных специалистов в данной области, а также предоставление и постоянное обеспечение их ресурсами, необходимыми для работы.

Результат коррекционной работы и эффективность той или иной методики зависит непосредственно от её выбора. Диагностика и выявление потребностей каждого ребенка способны помочь сделать правильный выбор в пользу того метода, который будет максимально подходить под запросы ребенка. Помимо этого, немаловажной частью успешной работы являются создание условий для социализации ребенка, а также его образования и всестороннего развития.

В современном мире тьютору, работающему с детьми с РАС, необходимо постоянное развитие, улучшение навыков и компетенций. Одним из наиболее эффективных на данный момент подходов является АВА терапия. Данный подход широко применяется в работе с детьми с РАС, доказал свою эффективность, лучше всего помогает при коррекции нежелательного поведения у ребенка с РАС.

Альтернативные системы коммуникации, такие как PECS, TEACHH, пирамида Williams & Schellenberger являются уникальным инструментом для детей, испытывающих трудности с пониманием и выражением речи и эмоционального состояния.

Помимо этого, использование жестов и специализированных устройств значительно облегчает социальное взаимодействие ребёнка и предоставляет ему возможности для коммуникации.

По мере взросления детей появляется потребность к адаптированию процесса обучения ребенка с особенностями в развитии к процессу обучению детей, не имеющих особенностей. При этом выбор формата обучения, максимально приближенного к стандартному обучению здоровых детей, должен учитывать индивидуальные потребности ребенка с РАС.

Обеспечение всех необходимых условий, описанных выше, требует совместных усилий государственных органов, образовательных учреждений, родителей и общества в целом.

Одним из главных этапов в создании условий является улучшение системы профессионального образования в сфере работы с детьми РАС, профессиональной подготовки. Создание адаптированной и доступной образовательной среды для самих детей с РАС. Также необходимо разработать четкие критерии и стандарты для оценки индивидуальных потребностей учащихся и обеспечить адекватное финансирование инклюзивных программ и проектов. Развитие сотрудничества между образовательными учреждениями и специализированными центрами поддержки, а также вовлечение родителей в процесс образования и разработку индивидуальных образовательных планов станет важным шагом к созданию эффективной и доступной инклюзивной образовательной системы, способной удовлетворить потребности каждого ребенка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Феденко, Е.Н. Особенности взаимодействия дошкольников с расстройствами аутистического спектра со сверстниками. Проблемы педагогики. [Электронный ресурс] — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vzaimodeystviya-doshkolnikov-s-rasstroystvami-autisticheskogo-spektra-so-sverstnikami (дата обращения: 06.02.2024).

2 Еремина С.В. Механизмы социализации детей с расстройством аутистического спектра в условиях образовательной организации / С.В. Еремина. Молодой ученый. — № 34 (429). — 2022. — С. 98-102.

3 Лиходедова, Л.Н. Особенности формирования коммуникативных навыков у детей с расстройствами аутистического спектра. Специальное образование. [Электронный ресурс] — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-kommunikativnyh-navykov-u-detey-s-rasstroystvami-autisticheskogo-spektra (дата обращения: 10.02.2024).

4 Pan, C.-Y., Chu, C.-H., Tsai, C.-L., Sung, M.-C., Huang, C.-Y., & Ma, W.-Y. (2016). The impacts of physical activity intervention on physical and cognitive outcomes in children with autism spectrum disorder. Autism. 21(2). P. 190–202. doi:10.1177/1362361316633562

5 American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.). American Psychiatric Publishing. P.345-346.

6 World Health Organization. (2001). International classification of functioning, disability and health. World Health Organization. P.32-56.

7 Fournier, K.A., Hass, C.J., Naik, S.K., Lodha, N., & Cauraugh, J.H. (2010). Motor coordination in autism spectrum disorders: A synthesis and meta-analysis. Journal of Autism and Developmental Disorders. 40(10). P. 1227-1240.

8 Green, D., Charman, T., Pickles, A., Chandler, S., Loucas, T., Simonoff, E., & Baird, G. (2009). Impairment in movement skills of children with autistic spectrum disorders. Developmental Medicine & Child Neurology. 51(4). P. 311-316.

9 Busti Ceccarelli, S., Ferrante, C., Gazzola, E., Marzocchi, G. M., Nobile, M., Molteni, M., & Crippa, A. (2020). Fundamental motor skills intervention for children with autism spectrum disorder: A 10-year narrative review. Children. 7(11). P. 250-256.

10 Zampella, C. J., Wang, L. A., Haley, M., Hutchinson, A. G., & de Marchena, A. (2021). Motor skill differences in autism spectrum disorder: A clinically focused review. Current psychiatry reports. 23(10). P.64.

11 Jurgens, A. Anderson, A. Moore, D.W. (2019) Maintenance and generalization of skills acquired through PECS training: a long-term follow-up. Dev Neurorehabil. 22(5). P. 338-347.

12 Alsayedhassan, B., Lee, J., Banda, D. R., Kim, Y., & Griffin-Shirley, N. (2021). Practitioners' perceptions of the picture exchange communication system for children with autism. Disability and rehabilitation. 43(2). P. 211-216.

13 Rosales, R., & Blake, J. F. (2023). Picture-Based Communication. In Handbook of Applied Behavior Analysis: Integrating Research into Practice. Cham: Springer International Publishing. P. 1043-1057.

14 Адаптивный спорт. Аутизм ФРЦ. [Электронный ресурс] — URL: https://autism-frc.ru/life-in-society/sports/1244 (дата обращения: 15.02.2024).

15 Qadam Qazaqstan. [Электронный ресурс] — URL: https://www.instagram.com/qadam_qazaqstan/ (дата обращения: 15.02.2024).

АДАПТИВТІ СПОРТТАҒЫ ТЬЮТОРЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ: АУТИСТИКАЛЫҚ СПЕКТР БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ӘДІСТЕРІН ЭКСПЕРТТІК БАҒАЛАУ

Аңдатпа.

Мақалада аутистік спектрдің бұзылыстары (АСБ) бар балаларды қоғамға бейімдеу процесінде тьюторларды ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету мәселелері қарастырылады, бұл саланың мамандарына сараптамалық сауалнама жүргізу арқылы зерттелді. Зерттеу сапалық талдау әдісіне негізделген, оның барысында АСБ бар балалармен жұмыс істейтін мамандармен арнайы спорттық және түзету орталықтарында сараптамалық сұхбаттар жүргізілді. Жиналған деректерді өңдеу үшін тақырыптық талдау әдісі қолданылды, бұл АСБ бар балаларды тьюторлық қолдауға байланысты негізгі мәселелер мен тақырыптарды анықтауға мүмкіндік берді. Назар АСБ бар балаларды оқытуға арналған бірыңғай теориялық тәсілдердің болмауына және әрбір баланың жасына және даму деңгейіне бағытталған тиімдірек және бейімделген әдістерді әзірлеу қажеттілігіне аударылады. Зерттеу нәтижелері әрбір балаға кешенді көзқарастың маңыздылығын, ата-аналармен және тьюторлармен белсенді ынтымақтастық қажеттілігін, сондай-ақ тьюторлардың кәсіби күйіп қалуын болдырмау үшін сенсорлық интеграцияның маңызды құрамдас бөлігі ретінде маңыздылығын көрсетеді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы мамандарды даярлауды жетілдіру және АСБ бар балалардың сәтті әлеуметтенуі мен дамуына ықпал ететін жаңа әдістерді әзірлеу бойынша ұсыныстар ұсыну болып табылады.

Негізгі сөздер. тьюторлық қолдау, адаптивті теннис, АСБ бар балалар, инклюзивті білім беру, әлеуметтік бейімделу, дағдыларды дамыту, оқыту әдістері

PROBLEMS OF TUTORIAL SUPPORT IN ADAPTIVE SPORTS: EXPERT ASSESSMENTS OF METHODS FOR INTEGRATING CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Abstract.

The article addresses the issues of scientific and methodological support for tutors in integrating children with Autism Spectrum Disorder (ASD) into society through adaptive sports, based on an expert survey of specialists in this field. The study is based on a qualitative method of analysis, where expert interviews were conducted with professionals working with children with ASD in specialized sports and correctional centers. The collected data were processed using thematic analysis, which allowed for the identification of key themes and issues related to tutoring support for children with ASD. Attention is drawn to the lack of unified theoretical approaches to teaching these children, as well as the need for the development of more effective and adaptive methods tailored to the age and developmental level of each child. The study results emphasize the importance of a comprehensive approach to each child, the necessity of active cooperation with parents and tutors, and the role of sensory integration in preventing professional burnout among tutors. The practical significance of the study lies in the proposed recommendations for improving the training of specialists and the development of new methods focused on children with ASD, contributing to their successful socialization and development.

Key words. Tutor support, adaptive tennis, children with ASD, inclusive education, social adaptation, skill development, teaching methods.

REFERENCES

1 Fedenko, E.N. Osobennosti vzaimodeystviya doshkolnikov s rasstroystvami autisticheskogo spektra so sverstnikami [*Features of Interaction of Preschool Children with Autism Spectrum Disorders with Peers*]. Problemy pedagogiki. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vzaimodeystviya-doshkolnikov-s-rasstroystvami-autisticheskogo-spektra-so-sverstnikami [in Russian] (accessed: 06.02.2024)

2 Eremina, S.V. Mekhanizmy sotsializatsii detey s rasstroystvom autisticheskogo spektra v usloviyakh obrazovatel'noi organizatsii [*Mechanisms of Socialization of Children with Autism Spectrum Disorder in Educational Organizations*] / S.V. Eremina. Molodoy uchenyi. №34 (429). 2022.P. 98-102. [in Russian]

3 Likhodedova, L. N. Osobennosti formirovaniya kommunikativnykh navykov u detey s rasstroystvami autisticheskogo spektra [*Features of Communicative Skill Formation in Children with Autism Spectrum Disorders*]. Spetsial'noe obrazovanie. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-kommunikativnyh-navykov-u-detey-s-rasstroystvami-autisticheskogo-spektra [in Russian] (accessed: 10.02.2024)

4 Pan, C.-Y., Chu, C.-H., Tsai, C.-L., Sung, M.-C., Huang, C.-Y., & Ma, W.-Y. (2016). The impacts of physical activity intervention on physical and cognitive outcomes in children with autism spectrum disorder. Autism. 21(2). P. 190–202. doi:10.1177/1362361316633562 [in Russian]

5 American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.). American Psychiatric Publishing. P.345-346. [in Russian]

6 World Health Organization. (2001). International classification of functioning, disability and health. World Health Organization. P.32-56. [in Russian]

7 Fournier, K.A., Hass, C.J., Naik, S.K., Lodha, N., & Cauraugh, J.H. (2010). Motor coordination in autism spectrum disorders: A synthesis and meta-analysis. Journal of Autism and Developmental Disorders. 40(10). P. 1227-1240. [in Russian]

8 Green, D., Charman, T., Pickles, A., Chandler, S., Loucas, T., Simonoff, E., & Baird, G. (2009). Impairment in movement skills of children with autistic spectrum disorders. Developmental Medicine & Child Neurology. 51(4). P. 311-316. [in Russian]

9 Busti Ceccarelli, S., Ferrante, C., Gazzola, E., Marzocchi, G. M., Nobile, M., Molteni, M., & Crippa, A. (2020). Fundamental motor skills intervention for children with autism spectrum disorder: A 10-year narrative review. Children. 7(11). P. 250-256. [in Russian]

10 Zampella, C. J., Wang, L. A., Haley, M., Hutchinson, A. G., & de Marchena, A. (2021). Motor skill differences in autism spectrum disorder: A clinically focused review. Current psychiatry reports. 23(10). P.64. [in Russian]

11 Jurgens, A. Anderson, A. Moore, D.W. (2019) Maintenance and generalization of skills acquired through PECS training: a long-term follow-up. Dev Neurorehabil. 22(5). P. 338-347. [in Russian]

12 Alsayedhassan, B., Lee, J., Banda, D. R., Kim, Y., & Griffin-Shirley, N. (2021). Practitioners' perceptions of the picture exchange communication system for children with autism. Disability and rehabilitation. 43(2). P. 211-216. [in Russian]

13 Rosales, R., & Blake, J. F. (2023). Picture-Based Communication. In Handbook of Applied Behavior Analysis: Integrating Research into Practice. Cham: Springer International Publishing. P. 1043-1057. [in Russian]

14 Adaptivnyi sport. Autism FRC. [*Adaptive Sport*]. Available at: — URL: https://autism-frc.ru/life-in-society/sports/1244 [in Russian] (accessed: 15.02.2024).

15 Qadam Qazaqstan [*Qadam Kazakhstan*]. Available at: — URL: https://www.instagram.com/qadam_qazaqstan/ [in Kazakh] (accessed: 15.02.2024).

Information about authors:

Saule Aubakirova – PhD, senior lecturer of the department of "Pedagogy and psychology", NJSC L.N. Gumilyov Eurasian National University" Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: sdaubakirova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7321-3045

Nargiz Abenova – **corresponding author,** 1st year PhD student of the department of "Pedagogy and psychology" at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: nargiz.kaz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3337-600X

Информация об авторах:

Сауле Аубакирова – PhD, старший преподаватель кафедры «Педагогика и психология», НАО Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: sdaubakirova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7321-3045

Наргиз Абенова – **основной автор,** студент 1 курса PhD кафедры «Педагогика и психология», НАО Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: nargiz.kaz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3337-600X

Авторлар туралы ақпарат:

Сауле Аубакирова – PhD, «Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, КЕАҚ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sdaubakirova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7321-3045

Наргиз Абенова – **негізгі автор,** «Педагогика және психология» кафедрасының 1-курс докторанты, ҚЕАҚ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nargiz.kaz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3337-600X

IRSTI 14.25.09 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.09**
UDC 371.322.9

M.M. Duisenova*

U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
Shymkent, 160012, Republic of Kazakhstan
*e-mail: duisenova.marzhan@okmpu.kz

THE IMPACT OF GAMIFIED EDUCATIONAL APPLICATIONS ON SECONDARY SCHOOL STUDENTS' ACHIEVEMENT IN LEARNING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract.

This study investigates the effectiveness of gamified educational applications in improving students' involvement in the process of learning the English language among secondary school students. The study employs a comparative methodology to evaluate the influence of gamification on students' motivation, language acquisition, and overall learning experience. The study uses a sample of students with different language backgrounds and applies both quantitative and qualitative methodologies to assess the efficacy of gamified educational apps in comparison to conventional language learning approaches.

The results demonstrate a notable and favorable association between the use of gamified language learning and heightened student involvement. The use of gamification components, such as interactive challenges, prizes, and competition, has been proven to create a dynamic and interesting learning environment. This, in turn, motivates students to actively engage in language acquisition activities. The comparative analysis emphasizes the benefits of gamified applications in enhancing language proficiency, memory, and interpersonal abilities.

Furthermore, the study examines how technology facilitates language learning by including gamification. It assesses the accessibility, usefulness, and adaptability of these programs. The findings of this research add to the continuing discussion on creative teaching methods, providing valuable information on the effectiveness of gamified educational apps as instruments for teaching the English language. The results endorse the incorporation of gamified educational apps into language classes, providing a more engaging and participatory learning experience for learners.

Key words: Game-based learning, EFL, mobile apps, student engagement, language acquisition, educational technology, innovative pedagogy.

Introduction.

The field of English language learning has experienced substantial changes in recent years, as the emergence of technology has completely transformed conventional teaching methods. An emerging and promising approach is the incorporation of gamified educational software into language learning environments. This scholarly article examines the complex dynamics of a pedagogical shift that aims to alter education.

The study aims to evaluate the effectiveness of gamified educational applications in enhancing student engagement, motivation, and English language proficiency. It will assess the impact of gamified apps on students' participation in the English language learning process, improve their language proficiency, enhance their motivation for learning, and analyze learning outcomes. The study will also contribute to pedagogical strategies by offering practical implications for educators, curriculum developers, and policymakers on integrating gamified educational apps into language learning curricula. It will also advance educational technology research by highlighting the benefits of interactive and participatory learning experiences. The study will also inform educational policy and practice by providing evidence-based recommendations for incorporating gamified educational apps into language teaching practices. The goal is to create more dynamic, engaging, and effective language learning environments, paving the way for a transformative approach to language learning.

In the current era of digitalization, where pupils are fully engaged in a technologically advanced environment, the conventional methods of teaching languages are being reevaluated. Gamification, the utilization of game features and concepts in contexts outside of games, presents

a fresh method to engage and involve students in the process of learning the English language. The examined gamified educational apps function as dynamic instruments intended not just to educate but also to captivate, inspire, and cultivate an environment that is conducive to learning.

This comparative study seeks to elucidate the intricacies of integrating gamified educational applications into English language learning and evaluate their effectiveness in contrast to conventional approaches. The inquiry explores the various dimensions of student involvement, acquisition of knowledge, and overall learning results. This research aims to compare the results of gamified approaches with traditional methods to gain empirical insights into the possible benefits and difficulties of using this innovative form of language training. In the current era characterized by technological progress and ever-changing educational environments, it is crucial to comprehend the influence of gamified educational applications on the acquisition of the English language.

A range of studies have explored the use of gamified educational apps to engage students in English language learning. Fu found that non-English major college students preferred game settings that included challenges, teams, leaderboards, competition, coins, and badges, and perceived motivation activation effects such as instant feedback, enjoyment, and a sense of achievement [1]. E. Pechenkina reported that the use of a gamified mobile learning app increased student retention rates and academic performance, with a positive correlation between app usage and higher grades [2]. T. Alkhalifah introduced a gamified English app designed to enhance second language learning [3], while Y. Chen and S. Zhao proposed a theoretical framework combining self-determination theory and the technology acceptance model to understand students' motivation and acceptance of gamified vocabulary learning apps [4]. Z. Zainuddin and others reported that the use of gamified e-quizzes, including Socrative and Quizizz, was effective in evaluating students' learning performance and enhancing engagement [5]. Finally, C.C. Anak Yunus explored the influence and effects of Quizizz in enhancing young Malaysian ESL learners' performance in learning irregular English verbs [6]. Particularly Quizziz can enhance student engagement and discipline but may not consistently improve English learning outcomes. It suggests teachers should use gamified platforms for engagement, while other cognitively driven methods are needed to balance learning outcomes and positive experiences [7]. These studies collectively suggest that gamified educational apps can be effective tools for engaging students in English language learning. These studies collectively suggest that gamified educational apps can effectively engage students in English language learning, particularly when they incorporate elements such as challenge, competition, and rewards, and when students are autonomously motivated to use them.

By integrating interest dynamics, competition, and incentives, a connection may be made between gaming and learning, which may stimulate students' excitement about the activity. Some teachers have unintentionally used this approach to achieve certain objectives in the classroom.

Teachers should discard conventional teaching methods and adopt participatory learning, which is assisted by mobile apps and tools, social networks, and information and communication technology (ICT). This change is essential to move away from the outdated conventional approach to teaching and learning, which often leads to ennui and alienation among the majority of students.

The use of gamification in English instruction has significantly increased in recent decades, alongside the rising popularity of online English learning. Y.L. Chen and C.C. Hsu found that implementing game-based learning significantly increased the level of motivation and engagement among university students in their English language courses [8]. The integration of holographic apps and educational games can have a substantial impact on the accurate pronunciation of English words by young learners [9].

Gamified educational apps have gained significant attention in the realm of English language learning, particularly in engaging students effectively. Research has shown that incorporating gamification into language learning processes can enhance student engagement and motivation [10], [11], [12]. Gamified learning applications are designed to make language learning enjoyable,

entertaining, and attractive, thereby leading to high learning outcomes [13]. These apps are considered enjoyable, engaging, motivating, and fun, providing positive learning experiences in English as a Second Language environments [14].

Studies have highlighted the importance of gamified learning platforms in assisting students in achieving mastery of English grammar and language skills [15]. The use of mobile applications and gamification in teaching has been recognized as a valuable tool for experimenting with language learning, especially due to the ubiquity and accessibility of smartphones [16]. Gamified instruction has been found to create a learning environment where students feel greater control over their learning, leading to improved learning outcomes [17].

Furthermore, gamified learning approaches have been associated with increased student motivation, engagement, and competition, which are crucial factors in meaningful English as a Second Language (ESL) learning [12. – 180]. The incorporation of gamification in language learning has been linked to improved student attitudes and enhanced language learning experiences [18]. Additionally, gamified learning has been shown to inspire and engage learners, making the educational process more interactive and enjoyable [19].

In conclusion, the integration of gamified educational apps into English language learning has proven to be a promising approach to engaging students effectively, enhancing motivation, and improving learning outcomes. By leveraging gamification, educators can create dynamic and interactive learning environments that cater to the diverse needs of students, ultimately fostering a more engaging and enriching language learning experience.

Gamification-based learning integrates game aspects and ideas into educational content specifically created for teaching a new language, intending to facilitate advanced learning objectives.

Therefore, the importance of our inquiry resides in its examination of the effectiveness of gamification as a pedagogical alternative for enhancing student motivation and engagement. It is crucial to update instructional materials to keep up with the progress in information and communication technology in our digital world.

In this regard, this study aims to demonstrate the use of gamification and its effectiveness in learning a second language in Kazakhstan. The main purpose of this study is to identify and compare.

Research Questions

1. In contrast to conventional teaching approaches, what is the impact of integrating gamified educational applications into the English language acquisition curriculum on student engagement and participation?

2. What is the impact of adopting gamified educational apps compared to traditional instructional methods on students' English language proficiency, motivation, and overall learning outcomes?

Materials and methods of research.

Mirroring the methodology in the provided text, this research employs a mixed-methods design, crucial for investigating the effectiveness of gamified educational apps in enhancing English language learning. The primary aim is to compare the impact of various gamified apps on student engagement and language proficiency.

The study involves two groups: students who use gamified apps for English learning and those who follow traditional learning methods. Participants are selected from various educational institutions to ensure diversity in learning environments and backgrounds.

Quantitative data is collected through pre-and post-tests to measure language proficiency before and after the intervention. Qualitative data is gathered through surveys and interviews, focusing on students' experiences, motivation levels, and attitudes toward gamified learning.

A range of popular gamified apps like Kahoot!, Quizizz, and Quizlet is analyzed. Each app's unique features, such as gamification elements, user interface, and educational content, are critically evaluated.

Quantitative data is analyzed using statistical tools to identify significant differences in language learning outcomes between the two groups. The qualitative data is thematically analyzed to understand students' perceptions and experiences.

Ethical approval is obtained, and participants are assured of anonymity and the confidentiality of their responses.

The methodology employed is quantitative, and the design utilized is quasi-experimental. The researchers employed pretests and posttests to assess the participants' English proficiency before and after the experiment. The experiment involved twenty learning sessions utilizing gamification techniques through various applications, including Socrative, Padlet, Quizizz, Quizlet, and Kahoot! The instruments were administered to a total of 95 students, and the data obtained was analyzed using the SPSS software Version 29.0.2.0 (20).

This comprehensive methodology aims to provide a balanced view of the effectiveness of gamified apps in English language learning, taking into account both statistical outcomes and the personal experiences of learners.

Results and its discussion.

The results part of the research paper analyzed the effects that different gamified education apps had on making English an interesting language to study for secondary school pupils. Socrative, Padlet, Quizizz, Quizlet, and Kahoot were sampled in this research. The study used gamification techniques in twenty learning sessions to improve English language proficiency among secondary education students. The results showed a significant improvement in learning outcomes, with an average pretest score of 10.19 and an average posttest score of 18.87. Approximately 81.19% of students reported satisfaction with using gamification apps in the English language learning process.

Each app came with its unique game-based learning features such as trivia games, problem-solving sessions that required learners' active participation, and live reviews leading to a vibrant and captivating study atmosphere. For instance, “Kahoot!” stood out due to its competitive and visually appealing quizzes that increased students’ motivation as well as engagement. In a similar vein, “Quizizz” was acknowledged for promoting language proficiency using interactive quizzes that improved comprehension and recall.

The research demonstrates that gamification significantly improves the learning of English as a foreign language among secondary education students, not only enhancing their language proficiency but also increasing their motivation and engagement. The findings support the incorporation of gamification as a pedagogical strategy in language learning, as it creates an interactive and motivating learning environment that encourages active participation and deeper language acquisition.

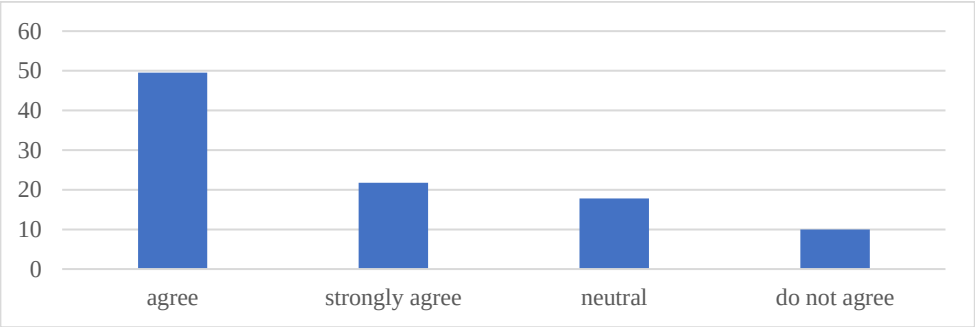

Figure 1 – Applications facilitate the process of learning

Note: Compiled by the authors

Figure 1 illustrates that a majority of students concur that the applications they are familiar with assist them in acquiring proficiency in the English foreign language. Additionally, 49.56% strongly agree, another 21.77% are neutral, 17.79% do not agree, and 10 % strongly disagree with the notion that the applications they are familiar with aid them in learning the English foreign language.

According to the survey, 71.33% of students hold the belief that apps are beneficial for learning English as a second language. Applications provide a multitude of benefits, including the ability to facilitate learning in many settings, the elimination of temporal and spatial constraints, the promotion of student motivation via interactive components, and the incorporation of game mechanics and incentives. In addition, they foster student engagement by implementing multimedia programs that include substantial visual elements, so cultivating an individualized educational setting.

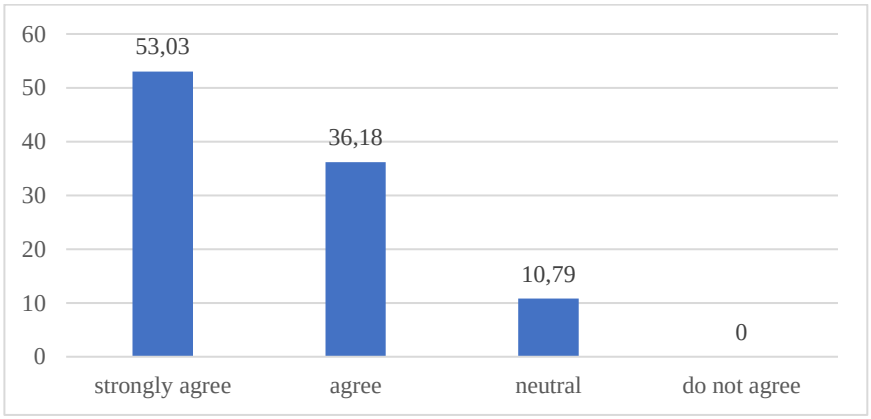

Figure 2 – Motivating students to learn

Note: Compiled by the authors

Figure 2 illustrates that 53.03% of students strongly believe that progressing in an application stimulates them to study. Additionally, 36.18% agree, 10.79% are neutral, and 0% do not agree that progressing in an application drives them to learn.

Essentially, 55.55% of students express agreement or strong agreement that progressing to a higher level in an application serves as a source of motivation for their study.

The apps use a sequence of symbols for communication, derived from the fundamental symbols of the language, videos, or visuals linked to words or other symbols, so modifying them to suit each audience with a need for information.

Table 1 – General results of survey questions.

№	Conclusion of survey questions	percentage
1	The apps they are familiar with are beneficial for their acquisition of the English foreign language.	71,33
2	The use of multimedia tools enhances their educational experience.	87,89
3	Educational apps motivate students to learn.	89,21
4	Educational apps may enhance communication abilities.	75,13
	Overall average	80,89
Note: Compiled by the authors		

Table 1 illustrates that 80.89% of students express contentment with the use of gamification via apps in the English foreign language classroom.

In conclusion, the application of gamification techniques through mobile apps presents a promising approach to improving English language learning among secondary education students.

Utilizing Kahoot may result in several advantages for students, such as heightened motivation and engagement in the learning process, a wider range of learning opportunities, and a more enjoyable and less repetitive educational experience. An initial advantage of using Kahoot is that it enhances students' enthusiasm to acquire knowledge. Obtain students' responses after a class or short-term plan by providing prompt feedback via the use of Kahoot.

Undoubtedly, students face the task of attaining better results on each test with more excitement. H. Nikmah performed research which found that Kahoot! Promotes an immersive and dynamic learning atmosphere, while also providing students with intellectual stimulation throughout their learning journey. Kahoot is widely used to improve students' engagement in learning English. Gamification, particularly through the use of Kahoot, offers a new and interesting learning experience, leading to increased motivation and interest in the learning process. The implementation of Kahoot has a positive impact on students' engagement and motivation in the learning process [19].

Furthermore, they serve to enhance understanding of the positive correlation that exists between gamification and ICT as an additional component. Students have the opportunity to improve their pronunciation, auditory comprehension, vocabulary, and grammar more interactively and engagingly through the utilization of applications, online platforms, and digital tools. By incorporating gamification and ICT into English instruction, the learning process is made more engaging and students are encouraged to take an active role in their education, following their individual needs and learning pace.

The major results indicate that the use of audio-visual learning resources and interactive learning via Quizizz significantly enhanced students' engagement and understanding of English topics. Enjoyable and engaging learning had a beneficial impact on the growth in student interest in learning [20].

Empirical data confirms that including video assets in the Quizizz program may significantly enhance students' comprehension of academic content. The application enhances student engagement in the learning process, creating a gamified experience. Despite the kids' poor accuracy in responding to questions, it nonetheless generates passion for studying. Nevertheless, the constrained duration of the program's learning period implies that the application could not adequately meet the needs of pupils. Since this is their first encounter with the program, they must acclimate themselves to the medium. Nevertheless, the use of educational films and quizzes may serve as a remedy for the challenges of distant learning and facilitate the achievement of exceptional academic outcomes.

To foster a close and individualized connection with students, English teachers who use Kahoot!, Quizizz, and Quizlet style education should actively provide feedback on student assignments. This technique assists students in understanding the mistakes in their answers and

developing ways to correct them, possibly leading to improved English proficiency via the use of educational games incorporated into game-based apps.

Due to the widespread use of gamification in education, a multitude of digital educational games have been readily available, including Quizlet, Kahoot!, and Quizizz. Gamification is the use of game elements outside of the gaming context to impact attitudes or behaviors linked to learning. Zainuddin et al. define gamification in education as a novel approach that aids students with learning or behavioral difficulties by addressing their different needs [5. – 11]. They highlight that gamification has cognitive, emotional, and social impacts. This research has proven the effectiveness of Kahoot, Quizizz, and Quizlet in improving students' desire to gain foreign language abilities. In the current age of virtual education, it is crucial to use learning tools like Kahoot, Quizizz, and Quizlet to meet the diverse needs of students who are experiencing academic or behavioral challenges.

Conclusion.

The research investigates the efficacy of gamification as a pedagogical approach for facilitating English language acquisition in education. Gamification not only improves the assimilation of grammatical skills and comprehension of spoken language but also facilitates the learning process, according to one study. The research underscores the value of incorporating gamification into the first phases of English language acquisition in higher education, emphasizing its usefulness in instructional approaches.

This research examines the effects of using Kahoot!, Quizizz, and Quizlet as gamified tools for formative assessment in the context of English as a second language acquisition. The survey results demonstrate the need to use Kahoot!, Quizizz, and Quizlet as formative assessment instruments to measure students' competence in vocabulary and grammatical skills.

The effectiveness of incorporating gamification into language training has been acknowledged as a result of its favorable response to the learning of English as a second language. The data indicate that gamification may successfully engage students and boost their drive to acquire material. Students find the intrinsic gamification of Quizlet, Kahoot!, and Quizlet to be intriguing, playing a crucial part in cultivating a positive classroom environment. The favorable reception of competition among students suggests that integrating competitive features into the academic sphere might be a successful approach to stimulating enthusiasm and involvement.

Nevertheless, it is essential to recognize the wide range of perspectives expressed by students, since some individuals have shown distinct inclinations towards gamified educational experiences. When using gamification technology in the classroom, educators should be cognizant of the many learning styles and preferences of students. The research proposes that the integration of gamification into online educational platforms can promote student involvement in language learning.

Financing Information.

The article was completed as part of a research project commissioned by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP15473538)

REFERENCES

1 Fu, Y., Zhang, L., Zhao, S., & Chen, Y. (2021). Perceptions of non-English major college students on learning English vocabulary with gamified apps. International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET), 16(18). P. 268-276.

2 Pechenkina, E., Laurence, D., Oates, G., Eldridge, D., & Hunter, D. (2017). Using a gamified mobile app to increase student engagement, retention and academic achievement. International Journal of Educational Technology in Higher Education. 14. P. 1-12.

3 Alkhalifah, T. (2022, January). Gamified English App: A Mobile Application to Enhance Second Language Learning via Gamification. In 2022 11th International Conference on Educational and Information Technology (ICEIT) P. 112-117.

4 Chen, Y., & Zhao, S. (2022). Understanding Chinese EFL learners' acceptance of gamified vocabulary learning apps: an integration of self-determination theory and technology acceptance model. Sustainability, 14(18). 11288 p.

5 Zainuddin, Z., Shujahat, M., Haruna, H., & Chu, S. K. W. (2020). The role of gamified e-quizzes on student learning and engagement: An interactive gamification solution for a formative assessment system. Computers & Education, 145. 103729 p.

6 Anak Yunus, C. C., & Hua, T. K. (2021). Exploring a gamified learning tool in the ESL classroom: The case of Quizizz. Journal of Education and e-Learning Research. 8(1). P. 103-108

7 Inayati, N., & Waloyo, A. A. (2022). The influence of Quizziz-online gamification on learning engagement and outcomes in online English language teaching. Journal on English as a Foreign Language. 12(2). P. 249-271

8 Chen, Y. L., & Hsu, C. C. (2020). Self-regulated mobile game-based English learning in a virtual reality environment. Computers & Education. 154. 103910 p.

9 Cerezo, R., Calderón, V., & Romero, C. (2019). A holographic mobile-based application for practicing pronunciation of basic English vocabulary for Spanish-speaking children. International Journal of Human-Computer Studies. 124. P. 13-25.

10 Dehghanzadeh, H., Farrokhnia, M., Dehghanzadeh, H., Taghipour, K., & Noroozi, O. (2024). Using gamification to support learning in K-12 education: A systematic literature review. British Journal of Educational Technology. 55(1). P. 34-70

11 Ortega-Auquilla, D., Sigüenza-Garzón, P., Chumbay, J., & Heras, E. (2022). Motivation in English learning at university: A mixed-methods study investigating the perceptions of different stakeholders. International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. 21(12). P. 175-196

12 Yaccob, N. S., Rahman, S. F. A., Mohamad, S. N. A., Rahim, A. A. A., Rashid, K. K. A., Aldaba, A. M. A., ... & Hashim, H. (2022). Gamifying ESL Classrooms through Gamified Teaching and Learning. Arab World English Journal. P. 177-191

13 Thurairasu, V. (2022). Gamification-based learning as the future of language learning: An overview. European Journal of Humanities and Social Sciences. 2(6). P. 62-69.

14 Idris, M.I., Said, N.E.M., & Tan, K.H. (2020). Game-based learning platform and its effects on present tense mastery: Evidence from an ESL classroom. International Journal of Learning, Teaching and Educational Research, 19(5). P. 13-26.

15 Ishaq, K., Zin, N. A. M., Rosdi, F., Jehanghir, M., Ishaq, S., & Abid, A. (2021). Mobile-assisted and gamification-based language learning: a systematic literature review. PeerJ Computer Science. 7. 496 p.

16 Rueckert, D., Pico, K., Kim, D., & Calero Sánchez, X. (2020). Gamifying the foreign language classroom for brain-friendly learning. Foreign language annals. 53(4). P. 686-703.

17 Al-Jarf, R. (2022). Specialized dictionary mobile apps for students learning English for engineering, business and computer science. Journal of Humanities and Education Development (JHED). 4(1). P. 1-9.

18 Sukarya, D., Kamil, A. B., & Utami, P. P. (2022). The students' experiences in implementing Duolingo-assisted listening learning. JIIP-Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan. 5(10). P. 3941-3946.

19 Nikmah, H. (2020). Gamification to improve students' engagement in learning English. ACITYA Journal of Teaching & Education. 2(1). P. 60-70

20 Fadillah, I. N., & Maryanti, R. (2021). Application of learning videos and Quizizz in increasing students interest in learning English in middle schools. Indonesian Journal of Multidisciplinary Research. 1(2). P. 329-336

ГЕЙМИФИКАЦИЯЛАНҒАН БІЛІМ БЕРУ ҚОСЫМШАЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ҮЙРЕНУДЕ ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖЕТІСТІКТЕРІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа.

Зерттеу орта мектеп оқушыларының ағылшын тілін үйренуге белсенділігін арттыру үшін ойынға негізделген білім беру қолданбаларын пайдаланудың тиімділігін бағалайды. Жұмыста геймификацияның оқушылардың мотивациясына, тілді меңгеруіне және жалпы оқу тәжірибесіне әсерін бағалау үшін салыстырмалы әдістеме қолданылады. Зерттеу әртүрлі тілдік топтардағы оқушылар арасында жүргізіледі және тілді оқытудағы дәстүрлі тәсілдермен салыстырғанда ойынға негізделген білім беру қолданбаларының тиімділігін бағалаудың сандық және сапалық әдістерін қамтиды.

Нәтижелер тіл үйренуде ойын әдістерін қолдану мен оқушылардың белсенділігінің жоғарылауы арасындағы маңызды және жағымды байланысты көрсетеді. Интерактивті сынақтар, марапаттар және жарыстар сияқты геймификация элементтерін пайдалану динамикалық және қызықты оқу ортасын құруға көмектеседі. Бұл өз кезегінде оқушыларды тілді меңгеру іс-әрекеттеріне белсендірек қатысуға итермелейді. Салыстырмалы талдау тіл құзыреттілігін, есте сақтау және тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын жақсартудағы ойын қолданбаларының артықшылықтарын көрсетеді.

The impact of gamified educational applications on secondary school students' achievement in learning english as a foreign language

Сонымен қатар, зерттеу технологияның геймификация арқылы тіл үйренуге қалай қолдау көрсететінін зерттейді. Бұл бағдарламалардың қолжетімділігі, пайдалылығы және бейімділігі бағаланады. Бұл зерттеудің нәтижелері ағылшын тілін оқыту құралы ретінде ойынға негізделген білім беру қолданбаларының тиімділігі туралы құнды түсініктер беру арқылы оқытудың инновациялық әдістерін талқылауға ықпал етеді. Нәтижелер тіл курстарында ойынға негізделген білім беру қолданбаларын енгізуді қолдайды, бұл оқушыларға көбірек қызықты және қатысуға негізделген оқу тәжірибесін ұсынады.

Негізгі сөздер: ойын арқылы оқыту, ағылшын тілі шет тілі ретінде, мобильді қосымшалар, студенттердің белсенділігі, тіл үйрену, білім беру технологиясы, инновациялық педагогика.

ВЛИЯНИЕ ГЕЙМИФИЦИРОВАННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ НА УСПЕВАЕМОСТЬ ШКОЛЬНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация.

Данное исследование оценивает эффективность использования игровых образовательных приложений для повышения вовлеченности учащихся средних школ в процесс изучения английского языка. В работе используется сравнительная методология для оценки влияния геймификации на мотивацию учащихся, освоение языка и общий учебный опыт. Исследование проводится среди учащихся с разными языковыми предпосылками и включает как количественные, так и качественные методы для оценки эффективности игровых образовательных приложений по сравнению с традиционными подходами в обучении языкам.

Результаты показывают заметную и положительную связь между использованием игровых методов в изучении языка и повышением активности учащихся. Применение элементов геймификации, таких как интерактивные задачи, награды и соревнования, способствует созданию динамичной и интересной учебной среды. Это, в свою очередь, мотивирует учащихся активнее участвовать в деятельности по освоению языка. Сравнительный анализ подчеркивает преимущества игровых приложений в повышении языковой компетенции, памяти и межличностных навыков.

Кроме того, исследование изучает, как технологии способствуют изучению языка с помощью геймификации. Оцениваются доступность, полезность и адаптивность этих программ. Находки данного исследования вносят вклад в продолжающееся обсуждение инновационных методов обучения, предоставляя ценные сведения об эффективности игровых образовательных приложений в качестве инструментов для преподавания английского языка. Результаты поддерживают внедрение игровых образовательных приложений в языковые курсы, обеспечивая более увлекательный и участвующий опыт обучения для учащихся.

Ключевые слова: обучение на основе игр, английский как иностранный язык, мобильные приложения, вовлеченность учащихся, изучение языка, образовательные технологии, инновационная педагогика.

REFERENCES

1 Fu, Y., Zhang, L., Zhao, S., & Chen, Y. (2021). Perceptions of non-English major college students on learning English vocabulary with gamified apps. International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET), 16(18). P. 268-276. [in English]

2 Pechenkina, E., Laurence, D., Oates, G., Eldridge, D., & Hunter, D. (2017). Using a gamified mobile app to increase student engagement, retention and academic achievement. International Journal of Educational Technology in Higher Education. 14. P. 1-12. [in English]

3 Alkhalifah, T. (2022, January). Gamified English App: A Mobile Application to Enhance Second Language Learning via Gamification. In 2022 11th International Conference on Educational and Information Technology (ICEIT) P. 112-117. [in English]

4 Chen, Y., & Zhao, S. (2022). Understanding Chinese EFL learners' acceptance of gamified vocabulary learning apps: an integration of self-determination theory and technology acceptance model. Sustainability, 14(18). 11288 p. [in English]

5 Zainuddin, Z., Shujahat, M., Haruna, H., & Chu, S. K. W. (2020). The role of gamified e-quizzes on student learning and engagement: An interactive gamification solution for a formative assessment system. Computers & Education, 145. 103729 p. [in English]

6 Anak Yunus, C. C., & Hua, T. K. (2021). Exploring a gamified learning tool in the ESL classroom: The case of Quizizz. Journal of Education and e-Learning Research. 8(1). P. 103-108[in English]

7 Inayati, N., & Waloyo, A. A. (2022). The influence of Quizziz-online gamification on learning engagement and outcomes in online English language teaching. Journal on English as a Foreign Language. 12(2). P. 249-271 [in English]

8 Chen, Y. L., & Hsu, C. C. (2020). Self-regulated mobile game-based English learning in a virtual reality environment. Computers & Education. 154. 103910 p. [in English]

9 Cerezo, R., Calderón, V., & Romero, C. (2019). A holographic mobile-based application for practicing pronunciation of basic English vocabulary for Spanish-speaking children. International Journal of Human-Computer Studies. 124. P. 13-25. [in English]

10 Dehghanzadeh, H., Farrokhnia, M., Dehghanzadeh, H., Taghipour, K., & Noroozi, O. (2024). Using gamification to support learning in K-12 education: A systematic literature review. British Journal of Educational Technology. 55(1). P. 34-70 [in English]

11 Ortega-Auquilla, D., Sigüenza-Garzón, P., Chumbay, J., & Heras, E. (2022). Motivation in English learning at university: A mixed-methods study investigating the perceptions of different stakeholders. International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. 21(12). P. 175-196. [in English]

12 Yaccob, N. S., Rahman, S. F. A., Mohamad, S. N. A., Rahim, A. A. A., Rashid, K. K. A., Aldaba, A. M. A., ... & Hashim, H. (2022). Gamifying ESL Classrooms through Gamified Teaching and Learning. Arab World English Journal. P. 177-191. [in English]

13 Thurairasu, V. (2022). Gamification-based learning as the future of language learning: An overview. European Journal of Humanities and Social Sciences. 2(6). P. 62-69. [in English]

14 Idris, M.I., Said, N.E.M., & Tan, K.H. (2020). Game-based learning platform and its effects on present tense mastery: Evidence from an ESL classroom. International Journal of Learning, Teaching and Educational Research, 19(5). P. 13-26. [in English]

15 Ishaq, K., Zin, N. A. M., Rosdi, F., Jehanghir, M., Ishaq, S., & Abid, A. (2021). Mobile-assisted and gamification-based language learning: a systematic literature review. PeerJ Computer Science. 7. 496 p. [in English]

16 Rueckert, D., Pico, K., Kim, D., & Calero Sánchez, X. (2020). Gamifying the foreign language classroom for brain-friendly learning. Foreign language annals. 53(4). P. 686-703. [in English]

17 Al-Jarf, R. (2022). Specialized dictionary mobile apps for students learning English for engineering, business and computer science. Journal of Humanities and Education Development (JHED). 4(1). P. 1-9. [in English]

18 Sukarya, D., Kamil, A. B., & Utami, P. P. (2022). The students' experiences in implementing Duolingo-assisted listening learning. JIIP-Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan. 5(10). P. 3941-3946. [in English]

19 Nikmah, H. (2020). Gamification to improve students' engagement in learning English. ACITYA Journal of Teaching & Education. 2(1). P. 60-70. [in English]

20 Fadillah, I. N., & Maryanti, R. (2021). Application of learning videos and Quizizz in increasing students interest in learning English in middle schools. Indonesian Journal of Multidisciplinary Research. 1(2). P. 329-336. [in English]

Information about authors:

Marzhan Duisenova - **corresponding author,** PhD, postdoctoral, "English" department, South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: duisenova.marzhan@okmpu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5684-7364

Информация об авторах:

Маржан Дуйсенова - **основной автор,** PhD, постдокторант, кафедра «Английского языка», Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: duisenova.marzhan@okmpu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5684-7364

Авторлар туралы ақпарат:

Маржан Дуйсенова - **негізгі автор,** PhD, постдокторант, «Ағылшын тілі» кафедрасы, Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: duisenova.marzhan@okmpu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5684-7364

МРНТИ 14.35.05 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.10**
УДК 37.032.5

Г.Р. Аспанова[1]*, Б.А. Тургунбаева[2], Б.М. Жапарова[1], А.Т.Жандилова[1]

[1]Павлодарский педагогический университет имени Ә.Марғулан
г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, 050010, Республика Казахстан
*e-mail: gulmiraramazanovna@bk.ru

МОТИВАЦИОННО-КОГНИТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОГО БРЕНДА УЧИТЕЛЯ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

Аннотация.

В условиях повышения обществом требований к личности педагога актуализируется проблема личного бренда учителя. Статья посвящена анализу основных источников по данному вопросу и формированию личного бренда учителя в условиях профессиональной подготовки будущих учителей. Авторами выделяют следующие ключевые факторы в решении данного вопроса: мотивационно-когнитивный, деятельностный и рефлексивный компоненты формирования личного бренда учителя.

Цель статьи – изучение процесса формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза с учетом мотивационно-когнитивного компонента.

В статье определены и содержательно наполнены мотивационный, познавательный и эмоциональный критерии данного компонента.

Особое внимание уделено анализу анкеты по выявлению уровня сформированности у студентов педагогического университета показателей мотивационно-когнитивного компонента. Анкетирование носило анонимный характер и проводилось на базе сервиса Google-форм. Предложенные в анкете вопросы были направлены на изучение сформированности у студентов педагогического вуза мотивации к формированию у них личного бренда учителя, психоэмоционального отношения к феномену «личный бренд учителя» и процессу его формирования, понимание значимости и роли личного бренда в профессиональной деятельности учителя, сформированности знаний о личном бренде и путях его формирования. Результаты позволили выявить основные причины недостаточной развитости у студентов формироваания затрагиваемого в данной публикации компонента, предложено перспективное направление работы со студентами.

Рассматриваемая авторами проблема мало изучена и требует всестороннего исследования. Статья будет полезна учителям общеобразовательных школ, студентам, магистрантам педагогических вузов, ученым, занимающимся данной исследовательской проблемой.

Ключевые слова: личный бренд учителя, мотивационно-когнитивный компонент, формирование личного бренда, мотивационный критерий, познавательный критерий, эмоциональный критерий, студенты педагогического вуза.

Введение.

В реалиях нового образовательного пространства на фоне глобализации и экологизации мышления, демократизации общества и становления открытой рыночной экономики, гуманизации и информатизации всех сторон жизни общества в сфере профессиональной подготовки учителей наблюдаются существенные изменения. Так, определяя приоритеты современной высшей школы, ученые подчеркивают важность сформированности у выпускников наряду с профессиональными компетенциями личного бренда учителя.

Наблюдения показывают, что значимость учителей с уникальными компетенциями в своей профессиональной сфере возросла в геометрической прогрессии: сегодня учитель – не просто учитель, он и исследователь, психолог, наставник, PR-специалист [1]. Также отмечается, что родители сейчас выбирают не сколько школу, сколько учителя, и идут «на него». Поэтому сегодня все чаще говорится о личном бренде и в сфере образования.

Также следует отметить, что проблема личного бренда учителя является многоаспектной: она решает как задачу удовлетворения потребности каждого в

отдельности учителя в личной реализации, так и задачу поднятия статуса педагога в обществе, тем самым реализуя задачу государственной значимости. Не менее важной, поднимаемой в последние годы, является проблема здоровье-ориентированного имиджа современного учителя [2]. Мы считаем, что учителя могут значительно повысить престиж своей профессиональной деятельности, возродить уважение к профессии учителя, транслируя в общество свои ценности, значимость и уникальность, продвигая себя как специалистов, то есть через развитие личного бренда.

Целью исследования является изучение процесса формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза с учетом мотивационно-когнитивного компонента.

Рассматриваемая проблема довольно новая в отечественной науке. Термин «брендинг» происходит от латинского слова «brand» - «марка», то есть брендинг представляет собой образ марки товара (услуги, личности) в сознании покупателя (потребителя) и отличает его от конкурентов. В отечественную педагогику понятие из менеджмента приходит сравнительно недавно.

Необходимо отметить, что особенности личного бренда учителя зависят от специфики его профессиональной сферы. В самом общем смысле, формирование личного бренда учителя подчинено общим законам бренд-менеджмента. В связи с этим необходимо выделить основные аспекты понятия «бренд» (товар, производитель и потребитель) и определить их особенности у личного бренда учителя [3]. Таким образом, под товаром в проблеме формирования личного бренда учителя необходимо понимать интеллектуальный продукт (авторская программа, авторская технология и т.д.) и/или образовательные услуги, под производителем – учителя, под потребителями – педагогическую общественность, учеников и их родителей.

В основе формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза лежат качество и актуальность его интеллектуального продукта и образовательных услуг, его имидж, способность к продвижению себя в информационной среде образовательного пространства [4]. Стартовой точкой в формировании личного бренда учителя является его принадлежность к определенному студенческому сообществу, потенциал университета, когда бренд вуза оказывает влияние на формирование личного бренда выпускника. Недаром говорят: «Он выпускник Гарварда, Назарбаев университета и т.д.».

Считаем необходимым выделить главные отличительные особенности личного бренда как феномена. В книге Дэвида Макнелли и Карла Д. Спик «Как выделиться из толпы, или Формула персонального брендинга» выделяются три основные характеристики персонального бренда. Во-первых, компетенции. Строя персональный бренд, человек должен доказать целевой аудитории свою квалификацию и продемонстрировать навыки, способные удовлетворить ее потребности. Компетентность в каком-либо вопросе является фундаментом для создания любого личного бренда. Во-вторых, стандарты. Стандартным можно определить способ действия, демонстрируемый целевой аудитории. Это материализация отличительных качеств, о которых можно судить только по реальным поступкам. Так, стандартами могут быть совершенно разные характеристики: надежность и непредсказуемость, независимость и готовность к компромиссам, упрямство и гибкость и так далее. Люди по-разному будут воспринимать эти качества, выбирая для себя наиболее ценные и привлекательные. Это позволяет отсекать тех, для кого подобные стандарты неприемлемы. В-третьих, стиль. Стиль создает эмоциональную связь персонального бренда и целевой аудитории. Это крайне субъективная область, которая, однако, передает уникальность и яркость конкретного бренда [5]. При описании стиля обычно используются эмоциональные характеристики: неторопливый, энергичный, спокойный, осторожный,

агрессивный и так далее. Таким образом, компетентность является основой персонального бренда, но не отражает отличия от других. Выразить отличия можно только с помощью стандартов и стиля.

В процессе формирования у студентов педагогического вуза личного бренда учителя приемлемо выделение следующих компонентов: мотивационно-когнитивного, деятельностного и рефлексивного.

В данной статье рассматривается мотивационно-когнитивный компонент формирования у студентов педагогического вуза личного бренда учителя.

Мотивационно-когнитивный компонент формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза включает в себя:

1) мотивационный критерий, его показатели:

- формирование позитивной мотивации к развитию и продвижению личного бренда;
- выработка убеждений в необходимости личного бренда для достижения профессиональных целей;
- постановка конкретных целей, связанных с формированием личного бренда;
- самомотивация и саморегуляция в процессе развития личного бренда;

2) познавательный критерий, его показатели:

- осознание значимости и роли личного бренда в профессиональной деятельности учителя;
- знания о личном бренде и путях его формирования;
- анализ и понимание своих сильных и слабых сторон в контексте личного бренда;
- изучение успешных примеров личных брендов учителей;

3) эмоциональный критерий, его показатели:

- восприятие формирования личного бренда как позитивного и волнующего процесса;
- развитие эмоционально-мотивационного отношения к себе и своему профессиональному становлению;
- преодоление страхов и сомнений, связанных с выходом из зоны комфорта;
- формирование уверенности в своих способностях и потенциале личного бренда.

Мотивационно-когнитивный компонент формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза представляет собой сложную и многогранную структуру.

Мотивационный аспект включает в себя внутренние и внешние факторы, побуждающие студентов формировать личный бренд. Внутренние факторы могут включать в себя стремление к профессиональному росту, желание выделяться среди коллег, получение признания и уважения со стороны студентов и родителей. Внешние факторы могут проявляться через социальные ожидания, требования рынка труда и стандарты профессиональной деятельности [6].

Важно отметить, что мотивация студентов к формированию личного бренда может зависеть от их личных характеристик, таких как самооценка, амбиции, цели в жизни, а также от окружения – поддержки со стороны преподавателей, родителей и сверстников. Понимание этих мотивационных аспектов позволяет разработать эффективные стратегии для помощи студентам в формировании их личного бренда.

Когнитивный аспект включает в себя знания и представления, которые студенты формируют о себе, своих компетенциях и уровне подготовки. Когнитивные структуры помогают осознать, какие навыки и умения они должны развивать для достижения своих профессиональных целей, а также как эффективно представить свой личный бренд. Когнитивный компонент также включает в себя способности к саморефлексии, что позволяет студентам понимать свои сильные и слабые стороны, а также адаптировать свои стратегии в соответствии с потребностями рынка образовательных услуг [7].

Мотивационно-когнитивный компонент не может существовать отдельно: мотивация студентов служит основой для формирования их когнитивных структур, а осознанные

знания и умения, в свою очередь, подпитывают мотивацию. Так, если студент мотивирован достичь высоких результатов и стать влиятельным учителем, он будет больше внимания уделять обучению и развитию необходимых навыков. В свою очередь, уверенность в своих знаниях и компетенциях может служить дополнительным источником мотивации.

Формирование личного бренда учителя у студентов педагогического вуза требует осознания и интеграции мотивационных и когнитивных компонентов.

Мотивационно-когнитивный компонент играет важную роль в формировании личного бренда учителя у студентов педагогического вуза. Он способствует осознанию значимости личного бренда, мотивирует к его развитию, помогает преодолеть эмоциональные преграды и создает позитивное отношение к процессу формирования личного бренда.

Материалы и методы исследования.

В исследовании, посвященном мотивационно-когнитивному компоненту формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза, были применены основательные и методологически обоснованные подходы: системный и деятельностный.

В первую очередь были определены объект исследования, которым является процесс формирования личного бренда учителя. Исследование направлено на выявление влияния мотивационных и когнитивных аспектов на процесс формирования личного бренда учителя.

Во-вторых, с целью выявления текущих тенденций в исследованиях и определения контекста дальнейших изысканий осуществлен обширный обзор научной литературы по рассматриваемой теме.

Затем проводилось эмпирическое исследование, которое включало в себя анкетирование студентов педагогического вуза. Это позволило выявить основные представления студентов о личном бренде учителя, а также изучить их мотивационные и когнитивные установки в отношении данной проблемы.

Для анализа полученных данных использовался контент-анализ ответов студентов, для того чтобы извлечь ключевые закономерности и выявить значимые аспекты, отражающие влияние мотивационно-когнитивного компонента на процессы формирования личного бренда учителя у будущих педагогов.

Результаты исследования дали возможность объективно проанализировать роль мотивационно-когнитивного компонента в формировании личного бренда учителя.

Результаты и их обсуждение.

С целью определения уровня развития мотивационно-когнитивного компонента формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза было проведено анкетирование студентов 1-4 курса Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана. Общее число студентов, принявших участие в анкетировании, - 83. Все анкеты были подготовлены к обработке, забракованных анкет нет.

Анкета носила анонимный характер, была предложена студентам на языке их обучения (казахский или русский язык), состояла из 15 вопросов, 14 из которых являлись открытыми. Она была построена таким образом, что позволяла определить уровень мотивационно-когнитивного компонента формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза. Так, два вопроса были направлены на определение понимания респондентами понятия «личный бренд», что относится к познавательному критерию мотивационно-когнитивного компонента формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза. Это такие вопросы, как: «Что такое «личный бренд»?, «Являются ли равнозначными понятия «обладающий личным брендом» и «известный»?

На первый вопрос: «Что такое «личный бренд»? из 83 респондентов 56 (67,5%) ответили, что понимают его как характеристику личности, позволяющую преподносить себя людям с самой лучшей стороны. Их ответы близки представлениям о персональном бренде у Р. Зинко и М. Рубина [8], о бренде как наборе характеристик у Ф. Котлера [9]. 27 (32,5%) респондентов дали неоднозначные ответы, по которым сложно определить, четко ли они понимают значение личного бренда. Ответы были такими: «То, что ты создал сам», «Свой бренд», «Продукция, принадлежащая себе» и тому подобное. Ни один студент не ответил «не знаю» (0%).

На вопрос «Являются ли равнозначными понятия «обладающий личным брендом» и «известный»? 56 (67,5%) респондентов ответили, что данные понятия не являются равнозначными, 27 (32,5%) респондентов дали утвердительный ответ.

Также к познавательному критерию относятся 6 вопросов, направленных на: определение у студентов осознания значимости и роли личного бренда в профессиональной деятельности учителя; выявление знаний о личном бренде и путей его формирования; анализ и понимание своих сильных и слабых сторон в контексте личного бренда; изучение успешных примеров личных брендов учителей. Это следующие вопросы: «Приемлемо ли употребление понятия «личный бренд» в профессиональной деятельности учителя? Почему?», «Назовите педагога, обладающего личным брендом», «Выделите компоненты (составные части) личного бренда учителя», «Каким образом студенту можно развить личный бренд учителя?», «Назовите свои положительные качества, которые могли бы способствовать формированию личного бренда?», «Назовите свои отрицательные качества, которые препятствовали бы формированию личного бренда?»

На вопрос: «Приемлемо ли употребление понятия «личный бренд» в профессиональной деятельности учителя?» 75 (90%) респондентов из 83 (100%) ответили утвердительно, 8 (10%) выразили сомнения в необходимости для учителя личного бренда, никто (0%) из респондентов не ответил, что употребление понятия «личный бренд» в профессиональной деятельности учителя неприемлемо.

На вопрос «Назовите педагога, обладающего личным брендом» 42 (50,6%) респондента назвали педагогов, по их мнению, обладающих личным брендом, 41 (50,4%) респондент написали, что не знают таких.

На вопрос «Выделите компоненты (составные части) личного бренда учителя» 4 (4,8%) респондента дали такие ответы: «компетентностный и личностный», «имидж, культура речи, профессиональная этика, окружение, творческое начало, организаторские способности», «имидж, авторитет, профессиональные компетенции», «личностные ценности, имидж, профессионализм», 42 (50,6%) респондента назвали профессиональные качества, 37 (44,6%) респондентов указали, что не знают ответа.

На вопрос «Каким образом студенту можно развить личный бренд учителя?» были получены ответы: «через рекламу, видео, презентацию» - 10 (12%) респондентов, «выпуск и распространение образовательных продуктов» - 1 (1,2%) респондент, «активная жизненная позиция» - 11 (13,3%) респондентов, «ведение аккаунтов в соцсетях» - 5 (6%) респондентов, «разработать план по развитию личного бренда» - 7 (8,5%) респондентов, 24 (28,9%) респондента видят развитие личного бренда в совершенствовании профессиональных компетенций, «пример» - 8 (9,6%) респондентов, «авторитет», «опыт», «обмен опытом» - 10 (12%) респондентов, 7 (8,5%) респондентов отметили, что затрудняются с ответом (рис. 6).

Ответы на вопрос «Назовите свои положительные качества, которые могли бы способствовать формированию личного бренда?» были сгруппированы по значению: «аутентичность», «целеустремленность», «инновационность» и «коммуникабельность». 67 (80,7%) респондентов назвали лишь одно качество, 16 (19,3%) назвали более 3 качеств, не было таких (0%), кто не назвал ни одного качества.

Таким образом, считаем, что у респондентов нет четкого представления о качествах учителя, обладающего личным брендом.

На вопрос «Назовите свои отрицательные качества, которые препятствовали бы формированию личного бренда?» 8 (9,6%) респондентов ответили, что у них нет отрицательных качеств, которые препятствовали бы формированию личного бренда, остальные 75 (90,4%) респондентов назвали «вспыльчивость», «неумение организовывать время», «страх», «стрессонеустойчивость», «невнимательность», «неуверенность» и т.д., из данных ответов лишь половина напрямую имеют отношение к формированию личного бренда, среди ответов респондентов не было ответа «не знаю» (0%) .

Для определения уровня развития познавательного критерия было взято среднее арифметическое ответов на первые восемь вопросов, где первые ответы оценивались как высокий уровень; вторые - как средний уровень; третьи, а именно, такие как: «не знаю», «равнозначные» и т.д. – принимались за низкий уровень.

Таким образом, 35,4% имеют высокий уровень развития познавательного критерия, 49,6% - средний уровень, 15% - низкий уровень (рис 1).

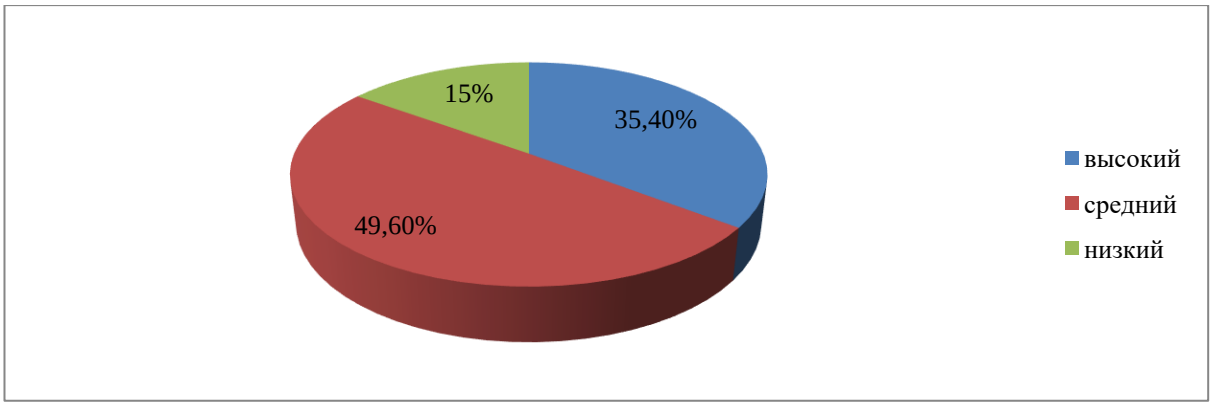

Рисунок 1 – Уровень развития познавательного критерия

Примечание: составлено авторами

На рисунке 1 представлено распределение уровней развития познавательного критерия среди респондентов. Данные получены на основе анализа ответов на восемь вопросов анкеты. Высокий уровень соответствовал первым ответам, полученным от респондентов, которые продемонстрировали уверенность в своих знаниях; средний уровень отражал мнения участников, давших более общее, менее определенное объяснение; низкий уровень включал ответы, которые свидетельствовали о неопределенности или недостаточном уровне знаний (например, ответы «не знаю» и «равнозначные»). Высокий уровень (35,4%) продемонстрировало значительное количество участников, обладающих уверенным пониманием и навыками, в то время как средний уровень (49,6%) показывает, что почти половина респондентов нуждается в дополнительной поддержке или обучении для улучшения своих познавательных способностей. Низкий уровень (15%) подчеркивает необходимость внимания к группе, испытывающей трудности в усвоении информации. Методология исследования включала анкетирование, где вопросы были направлены на оценку не только знаний, но и уверенности участников в своих ответах. Это позволяет анализировать не только фактические знания, но и субъективное восприятие уверенности в своих компетенциях.

Познавательный критерий фокусируется на понимании, но для реализации потенциала необходим мотивационный критерий, своего рода переход от теории к практике.

Мотивационный критерий мотивационно-когнитивного компонента в анкете представлен 3 вопросами: «Для чего учителю нужен личный бренд?», «Сформирован ли у Вас личный бренд учителя? Если нет, хотели бы Вы его сформировать?», «Что может мотивировать Вас на формирование личного бренда учителя?».

На вопрос «Для чего учителю нужен личный бренд?» респондентами не было дано верных ответов -(0%), близкие к верному – 21 (25,2%) ответ, респондент не знает ответа – 12 (14,5%) ответов, респондент не понимает бренд-функцию личного бренда учителя – 50 (60,3%) ответов. Примеры ответов респондентов, не понимающих функцию личного бренда учителя: «для того, чтобы быть индивидуальным, и методика обучения была разнообразна и интересна», «чтобы развиваться в новой сфере, попробовать что-то новое», «возможность развития в данном направлении» и др. За высокий уровень приняты верные ответы, за средний – близкие в верному ответу, за низкий – «респондент не знает ответа», «респондент не понимает функцию личного бренда учителя».

На вопрос «Сформирован ли у Вас личный бренд учителя? Если нет, хотели бы Вы его сформировать?» - 21 (25,3%) респондент ответил утвердительно, 62 (74,7%) респондента ответили, что у них не сформирован личный бренд, но они хотели бы его развить, ни один не ответил (0%), что не хотел бы, чтобы был сформирован личный бренд.

Ответы на вопрос «Что может мотивировать Вас на формирование личного бренда учителя?» были сгруппированы нами следующим образом:

- «амбициозные планы» - 8 (9,6%) респондентов; ответы респондентов: «поощрение», «карьерный рост», «материальный достаток» и т.д.;
- «гуманистические ценности» - 22 (26,5%) респондента; ответы респондентов: «помощь детям», «помощь коллегам», «повысить образование в стране» и т.д.;
- «личностный рост» - 53 (63,9%) респондента, ответы респондентов: «саморазвитие», «возможность развить коммуникативные качества», «развитие таких качеств, как повышение самооценки, повышение креативности, повышение коммуникативных качеств» и т.д. За высокий уровень приняты ответы с высокой моралью, это вторая группа ответов, за средний – ответы о личностном росте, за низкий – ответы с амбициями.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что все респонденты имеют желание формировать у себя личный бренд учителя, мотивация к формированию у них разная (рис 2).

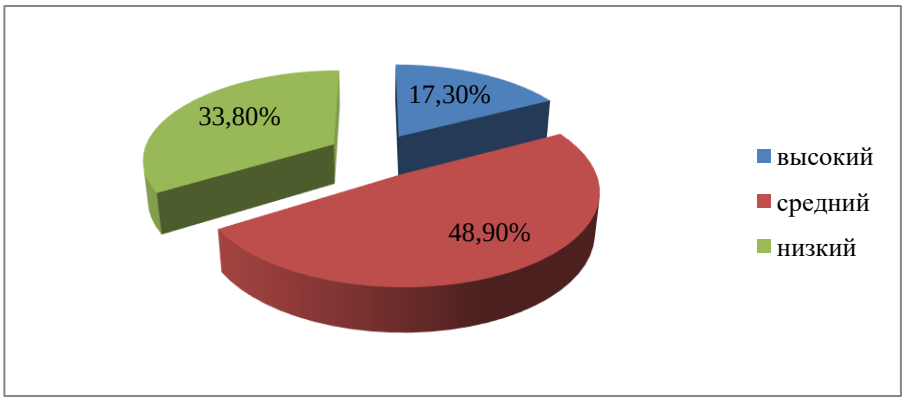

Рисунок 2 – Уровень развития мотивационного критерия

Примечание: составлено авторами

Рисунок 2 отображает распределение ответов респондентов на 3 вопроса. Высокий уровень (17,3%) указывает на количество участников, обладающих высокой мотивацией, в то время как средний уровень (48,9%) демонстрирует, что почти половина респондентов нуждается в дополнительной поддержке мотивации, низкий уровень (17,3%) говорит о том, что данные респонденты имеют слабую мотивацию. Методология исследования включала анкетирование, где вопросы были направлены на оценку уровня мотивации. Диаграмма наглядно показывает, что среди студентов педагогического вуза существует значительный интерес к формированию личного бренда, при этом основная мотивация связана с личностным и профессиональным ростом. Выявляется необходимость в повышении осведомленности и понимания значимости личного бренда учителя.

С мотивационным критерием очень тесно связан эмоциональный критерий, так как эмоции играют важную роль в формировании личности и в определении поведения человека. Эмоциональный критерий мотивационно-когнитивного компонента формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза представлен следующими 3 вопросами: «Готовы ли Вы к формированию личного бренда учителя?», «Какие эмоции вызывают у Вас мысли о необходимости формирования личного бренда учителя?», «Какие эмоции вызывают у Вас мысли о необходимости выхода из зоны комфорта при формировании личного бренда?».

На вопрос «Готовы ли Вы к созданию личного бренда учителя?» 22 (26,5%) респондента ответили, что готовы, 50 (60,2%) респондентов не уверены в ответе, 11 (13,3%) респондентов ответили «пока не думаю об этом», «рано думать об этом», «подумаю позже», «не думала» и т.п.«Какие эмоции вызывают у Вас мысли о необходимости формирования личного бренда учителя?» - 42 (50,6%) респондента указали положительные эмоции, 11 (13,3%) респондентов ответили, что смешанные, 30 (36,1%) респондентов затруднились ответить.

На вопрос «Какие эмоции вызывают у Вас мысли о необходимости выхода из зоны комфорта при формировании личного бренда?» 52 (62,7%) респондента ответили, что испытывают положительные эмоции, 31 (37,3%) респондент ответил, что присутствуют негативные, но они не против попробовать – средний уровень, низкий уровень отрицательные (0%) (рис 3).

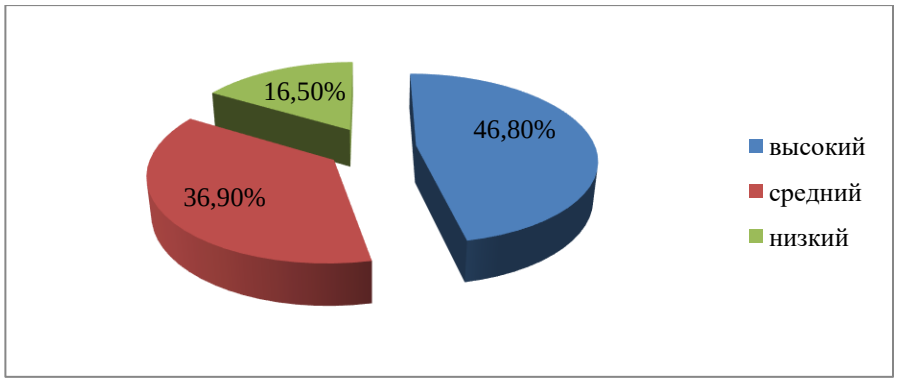

Рисунок 3 – Уровень развития эмоционального критерия

Примечание: составлено авторами.

Диаграмма демонстрирует, что студенты педагогического вуза в целом позитивно воспринимают идею формирования личного бренда и готовы к изменениям. Однако

значительное количество респондентов испытывают неуверенность и смешанные эмоции, что подчеркивает необходимость дальнейшей работы над повышением их осведомленности и уверенности в этом процессе.

На основании результатов анкетирования по выявлению уровня развития эмоционального критерия мотивационно-когнитивного компонента формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза можно сделать вывод о том, что в основном у респондентов восприятие формирования личного бренда позитивное; у большинства респондентов присутствуют страхи и сомнения, связанныя с необходимостью выхода из зоны комфорта при формировании личного бренда, но они готовы работать с преодолением этих страхов; формирование уверенности в своих способностях и потенциале личного бренда у большинства носит положительный характер.

Заключение.

В рамках данного исследования был осуществлён анализ мотивационно-когнитивного компонента формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза.

Данный компонент играет ключевую роль в формировании личного бренда учителя. Именно он закладывает фундамент для успешной самопрезентации и взаимодействия с будущими учениками, их родителями и будущими коллегами. Для определения уровня развития мотивационно-когнитивного компонента были выделены мотивационный, когнитивный и эмоциональный критерии.

Мотивационный критерий определяет степень вовлеченности студента в процесс формирования своего личного бренда. Без четкой мотивации и глубокого понимания ценностей профессии студент может столкнуться с трудностями в формировании личного бренда учителя.

Когнитивный компонент, в свою очередь, обеспечивает интеллектуальную основу для формирования личного бренда. Студенты должны глубоко понимать специфику профессии учителя, анализировать собственные сильные стороны и развивать необходимые компетенции. Они должны осознавать, как их знания, навыки и опыт могут быть использованы для формирования личного бренда.

Эмоциональный критерий тесно переплетается с мотивационным и когнитивным. Так, эмоциональное состояние напрямую влияет на мотивацию, когнитивные навыки.

Для получения достоверных данных о мотивационно-когнитивном компоненте формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза было проведено анкетирование. Из результатов анкетирования можно сделать вывод, что у студентов педагогического вуза не развит на достаточном уровне мотивационно-когнитивный компонент сформированности личного бренда учителя.

Одним из основных выводов, к которым пришли авторы настоящей статьи является то, что мотивация играет ключевую роль в формировании личного бренда учителя. Результаты анкетирования показали, что меньшая половина респондентов имеют достаточную мотивацию к формированию личного бренда учителя, причиной является непонимание значимости понятия «личный бренд учителя».

Кроме того, авторами отмечена важность когнитивных факторов в формировании личного бренда учителя. Результаты анкеты показали, что респонденты недостаточно готовы к самоанализу и саморефлексии в формировании у них личного бренда учителя. Также следует отметить, что психоэмоциональное отношение к феномену «личный бренд учителя» и процессу формирования его у себя лишь у половины респондентов носит положительный характер. Это означает, что у остальных респондентов может быть недостаточное понимание или отсутствовать интерес к личному бренду учителя. Возможно, это связано с тем, что некоторые студенты не осознают важности личного бренда в своей будущей профессии учителя или не видят прямой связи между личным брендом и профессиональным успехом.

Следует отметить, что для формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза необходима специально организованная работа.

Таким образом, процесс формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза нуждается в проведении специально организованной работы по развитию мотивационно-когнитивного компонента. Высокий уровень мотивации, когнитивных способностей и эмоционального аспекта формирования личного бренда учителя позволит студентам развиваться профессионально, строить свою карьеру и стать успешными учителями.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Булкина К.И., Эмануэль Т.С., Эмануэль Ю.В. Развитие сельских образовательных организаций в условиях реализации национального проекта «Образование». Непрерывное образование: XXI век. – №3 (31). – 2020. – С. 105-110

2 Леванова Е.А. Здоровье-ориентированный имидж современного учителя как носителя индивидуального стиля профессиональной деятельности. Теория и практика физической культуры – №2(32). – 2017. – С. 30-32

3 Семенова Л.М. Самомаркетинг и самобрендинг специалиста в сфере коммуникаций как условие повышения конкурентоспособности на рынке труда. Creative Commons Attribution 4.0. – 2020. – С. 112-124

4 Шадрина Л.Ю. Модели формирования бренда образовательного учреждения. Экономика и предпринимательство. – № 2(103). – 2019. – С. 609-611

5 Макнелли Д. Как выделиться из толпы, или Формула персонального брендинга. - Москва -2018. - С. 64.

6 Хамзина Ш.Ш., Аспанова Г.Р., Боталова О.Б., Жандилова А.Т. Влияние внешности учителя на восприятие его личного бренда целевой аудиторией: анализ опроса родителей. Многопрофильный научный журнал «3i». – №2. – 2024. – С. 249-256

7 Бутова Л.А., Бычкова Е.С., Лыткина А.В. Исследование психоэмоциональных и поведенческих компонентов эмоционального выгорания у педагогов с различным стажем работы. Известия ВГПУ. – №2. – 2019. – С. 16-21

8 Zinko R. (2015) Personal reputation and the organization. Journal of Management & Organization. Vol.21. P. 217-236

9 Kotler P. (2019) Marketing Management. Upper Saddle River: Prentice Hall. Vol. 17. P. 184-196

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОО СТУДЕНТТЕРІНДЕ МҰҒАЛІМНІҢ ЖЕКЕ БРЕНДІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ-КОГНИТИВТІ КОМПОНЕНТІ

Андатпа.

Қоғамның мұғалімнің жеке басына қойылатын талаптарды жоғарылату жағдайында мұғалімнің жеке бренді мәселесі өзекті болып отыр. Мақала осы мәселе бойынша негізгі дереккөздерді талдауға және болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығы жағдайында қалыптастыруға арналған. Авторлар бұл мәселені шешудің негізгі факторлары ретінде: мұғалімнің жеке брендін қалыптастырудың мотивациялық-когнитивті, белсенді және рефлексивті компоненттерін анықтайды.

Мақаланың мақсаты - мотивациялық-когнитивті компонентті ескере отырып, педагогикалық университет студенттерінде мұғалімнің жеке брендін қалыптастыру процесін зерттеу.

Мақалада осы компоненттің мотивациялық, танымдық және эмоционалды критерийлері анықталған және мазмұнды түрде толтырылған. Педагогикалық университет студенттерінің мотивациялық-когнитивті компонент көрсеткіштерінің қалыптасу деңгейін анықтауға арналған сауалнаманы талдауға ерекше назар аударылды. Сауалнама анонимді сипатта болды және Google-Нысандар сервисі негізінде жүргізілді. Сауалнамада ұсынылған сұрақтар педагогикалық университет студенттерінде мұғалімнің жеке брендін қалыптастыруға мотивацияның қалыптасуын, «мұғалімнің жеке бренді» феноменіне және оны қалыптастыру процесіне психоэмоционалды қатынасты, мұғалімнің кәсіби қызметіндегі жеке брендтің маңыздылығы мен рөлін түсінуді, жеке бренд туралы білімнің және оны қалыптастыру жолдарын зерттеуге бағытталған. Нәтижелер студенттердің осы жарияланымда көтеріліп отырған компонентті қалыптастырудың жеткіліксіз дамуының негізгі себептерін анықтауға және студенттермен жұмыс жүргізудің перспективалық бағытын

ұсынуға мүмкіндік берді. Авторлар қарастырып отырған мәселе аз қарастырылған және жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Мақала жалпы білім беретін мектептердің мұғалімдеріне, студенттерге, педагогикалық университеттердің магистранттарына, осы зерттеу мәселесімен айналысатын ғалымдарға пайдалы болады.

Негізгі сөздер: мұғалімнің жеке бренді, мотивациялық-когнитивтік компонент, жеке брендті қалыптастыру, мотивациялық критерий, танымдық критерий, эмоционалды критерий, педагогикалық университеттің студенттері.

MOTIVATIONAL-COGNITIVE COMPONENT OF FORMATION OF PERSONAL BRAND OF A TEACHER IN STUDENTS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Abstract.

In the context of increasing social demands on the personality of a teacher, the problem of a teacher's personal brand is becoming more relevant. The article is devoted to the analysis of the main sources on this issue and its formation in the context of professional training of future teachers. The authors identified the following key factors in solving this issue: motivational-cognitive, activity-based and reflexive components of the formation of a teacher's personal brand.

The purpose of the article is to study the process of forming a teacher's personal brand among students of a pedagogical university, taking into account the motivational-cognitive component.

The article defines and substantively fills in the following: motivational, cognitive and emotional criteria of this component.

Particular attention is paid to the analysis of the questionnaire to identify the level of formation of the motivational-cognitive component indicators among students of a pedagogical university. The survey was anonymous and was conducted on the basis of the Google forms service. The questions proposed in the questionnaire were aimed at studying the formation of motivation in students of a pedagogical university to form a personal brand of a teacher, psycho-emotional attitude to the phenomenon of "personal brand of a teacher" and the process of forming it, understanding the significance and role of a personal brand in the professional activity of a teacher, the formation of knowledge about a personal brand and the ways of its formation. The results allowed us to identify the main reasons for the insufficient development of the formation of the component touched upon in this publication among students, a promising direction of work with students is proposed.

The problem considered by the authors is poorly studied and requires a comprehensive study. The article will be useful for teachers of comprehensive schools, students, master's students of pedagogical universities, scientists involved in this research problem.

Key words: teacher's personal brand, motivational and cognitive component, personal brand formation, motivational criterion, cognitive criterion, emotional criterion, students of pedagogical university, survey.

REFERENCES

1 Bulkina K.I., Emanuel' T.S., Emanuel' YU.V. Razvitie sel'skih obrazovatel'nyh organizacij v usloviyah realizacii nacional'nogo proekta «Obrazovanie» [*The development of rural educational organizations in the context of the implementation of the national project «Education»]*. Nepreryvnoe obrazovanie: XXI vek. №3 (31). 2020. P. 105-110. [in Russian]

2 Levanova E.A. Zdorov'e-orientirovannyj imidzh sovremennogo uchitelya kak nositelya individual'nogo stilya professional'noj deyatel'nosti [*Health-oriented image of a modern teacher as a carrier of an individual style of professional activity*]. Teoriya i praktika fizicheskoj kul'tury. №2(32). 2017. P. 30-32. [in Russian]

3 Semenova L.M. Samomarketing i samobrending specialista v sfere kommunikacij kak uslovie povysheniya konkurentosposobnosti na rynke truda [*Self-marketing and self-branding of a communications specialist as a condition for increasing competitiveness in the labor market*]. Creative Commons Attribution 4.0. 2020. P. 112-124. [in Russian]

4 Shadrina L.Yu. Modeli formirovaniya brenda obrazovatel'nogo uchrezhdeniya [*Models of brand formation of an educational institution*]. Ekonomika i predprinimatel'stvo. № 2(103). 2019. P. 609-611 [in Russian]

5 Maknelli D. Kak vydelit'sya iz tolpy, ili Formula personal'nogo brendinga [*How to stand out from the crowd, or the Formula for personal branding*]. Moskva. 2018. 64 p. [in Russian]

6 Hamzina Sh.Sh., Aspanova G.R., Botalova O.B., Zhandilova A.T. Vliyanie vneshnosti uchitelya na vospriyatie ego lichnogo brenda celevoj auditoriej: analiz oprosa roditelej [*The influence of a teacher's appearance on the perception of his personal brand by the target audience: an analysis of a survey of parents*]. Mnogoprofil'nyj nauchnyj zhurnal «3i». №2. 2024. P. 249-256 [in Russian]

7 Butova L.A., Bychkova E.S., Lytkina A.V. Issledovanie psihoemocional'nyh i povedencheskih komponentov emocional'nogo vygoraniya u pedagogov s razlichnym stazhem raboty [*The study of psychoemotional*

and behavioral components of emotional burnout among teachers with different work experience]. Izvestiya VGPU. №2. 2019. P. 16-21 [in Russian]

8 Zinko R. (2015) Personal reputation and the organization. Journal of Management & Organization. Vol.21. P. 217-236 [in English]

9 Kotler P. (2019) Marketing Management. Upper Saddle River: Prentice Hall. Vol. 17. P. 184-196 [in English]

Information about authors:

Gulmira Aspanova – **corresponding author**, PhD, Associate Professor of the educational program «Pedagogy and Methods of primary Education» of the Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

Email: gulmiraramazanovna@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3062-4765

Botagul Turgunbayeva – doctor of pedagogical sciences, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Kazakh Pedagogical University named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan

Email: botagul53@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5168-0083

Baglan Zhaparova – Associate Professor of the educational program «Pedagogy and Methods of primary Education» of the Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

Email: baglan_kaz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0504-6108

Aizhan Zhandilova – master, teacher of the educational program «Pedagogy and methods of primary education» of the Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

Email: zhandill@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6586-2110

Информация об авторах:

Гульмира Аспанова – **основной автор**, PhD доктор, ассоцированный профессор образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения» высшей школы педагогики, Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан, г.Павлодар, Республика Казахстан

Email: gulmiraramazanovna@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3062-4765

Ботагуль Тургунбаева – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Педагогика и психология», Казахский педагогический университет им. Абая, г.Алматы, Республика Казахстан

Email: botagul53@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5168-0083

Баглан Жапарова – кандидат педагогических наук, ассоцированный профессор образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения» высшей школы педагогики, Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан, г.Павлодар, Республика Казахстан

Email: baglan_kaz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0504-6108

Айжан Жандилова – магистр, преподаватель образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения» высшей школы педагогики, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, г.Павлодар, Республика Казахстан

Email: zhandill@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6586-2110

Авторлар туралы ақпарат:

Гульмира Аспанова – **негізгі автор**, PhD докторы, жоғары педагогика мектебінің «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының қауымдастырылған профессоры, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

Email: gulmiraramazanovna@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3062-4765

Мотивационно-когнитивный компонент формирования личного бренда учителя у студентов педагогического вуза

Ботагуль Тургунбаева – педагогика ғылымдарының докторы, «Педагогика және психология» кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Email: botagul53@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5168-0083

Баглан Жапарова – жоғары педагогика мектебінің «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының қауымдастырылған профессоры, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

Email: baglan_kaz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0504-6108

Айжан Жандилова – магистр, педагогика жоғары мектебінің «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасының оқытушысы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

Email: zhandill@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6586-2110

ҒТАМР: 14.33.01 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.11**
ӘОЖ 377.6

А.Қ. Егенисова[1*], Б.А. Көшімова[1], А.И. Мамбетова[1], А.Б. Шарипова[1]

[1]Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: Almazhai66@mail.ru

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫН ОЗЫҢҚЫ КАДРЛАРМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ӨҢІРЛІК СТАНДАРТТАРЫН ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ЖАҢА КӘСІПТЕР АТЛАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа.

Бұл мақалада Маңғыстау облысы аймағын озыңқы кадрлармен қамтамасыз етудің өңірлік стандарттарын әзірлеу және жаңа кәсіптер атластарын әзірлеу мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, Форсайт түсінігіне сипаттама беріліп, Маңғыстау өңіріндегі кадр даярлау мәселесінің өзектілігі, сұранысқа ие мамандарды даярлаудың қажеттілігі, жаңа кәсіптер атласын жасау үшін, әрбір өңірде форсайттарды әдіспен жүргізуді меңгерген сертификатталған мамандардарды дайындау проблемасы туралы да айтылады. Мамандықтар картасын әзірлеу жөніндегі іс-қимыл алгоритмі өңірді алдын ала талдау, сауалнамалар мен терең сұхбаттар жүргізу, Rapid Foresight әдістемесі бойынша форсайт-сессия ұйымдастыру, 8-11 сынып оқушылары арасында кәсіптік бағдар беру жұмысы және жаңа мамандықтар бойынша білім беру бағдарламаларын әзірлеу сияқты кезеңдерді қамтиды.

Жобалық кеңсе ретінде Ғылым және жоғары білім министрлігі өңірдің жетекші жоғары оқу орны - Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетін анықталғандығы сөз етіліп, форсайт зерттеу барысында 700-ден астам респонденттерге сандық және сапалық өлшеулер жүргізілілгендігі, 8 білім беру бағдарламасына талдау жасалғандығы, форсайт-сессияға қатысу үшін 79 салалық сарапшы тартылғандығы, 46 негізгі тренд анықталып және 39 жаңа кәсіп негізделгендігі баяндалады.

Негізгі сөздер: форсайт, атлас, кәсіп, стандарт, өңір, маман, зерттеу.

Кіріспе.

Қазақстанда білім, ғылым саласында, кадрлар даярлауда және жалпы экономикада өзгерістер орын алуда. Қазақстан әлемдік аренада әлемнің жетекші экономикаларымен бәсекелесуі қажет, сондықтан өткен жылы ҚР Білім және ғылым министрлігінің базасында екі жаңа министрлік құру туралы шешім қабылданды. ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі ғылымның дамуына, Қазақстанның ғылыми-техникалық әлеуетін арттыруға, сондай-ақ жоғары білім беру жүйесі мен кадрларды даярлау мәселелеріне ғана жетекшілік етеді.

Форсайт (ағылш. Foresight - болашаққа көзқарас, көрегендік) - бұл қатысушыларға саланың, аймақтың немесе елдің даму болжамын бірлесіп құруға және осы болжам негізінде қалаған болашаққа қол жеткізу жөніндегі іс-қимылдар туралы келісуге мүмкіндік беретін әлеуметтік технология [1].

Форсайт технологиялық салада өзін жақсы көрсетті, содан кейін бизнесте және ақырында XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап әлеуметтік салада қолданыла бастады. Білім берудегі болашақты ұзақ мерзімді болжау үшін оның мүмкіндіктерін бағалауға тырысайық.

Зерттелетін объектілердің болашақ жағдайын бағалау сипаты Форсайт-жобаларда кейбір ерекшеліктерге ие. Біріншіден, болашақты бағалаудағы өзгергіштік, ықтималдық, сценарий, бұл болашақты «зондтау» ұғымында жақсы көрінеді [2]. Форсайттың екінші маңызды сәті – әртүрлі мамандықтар мен қызмет салаларындағы сарапшылардың

бағалауы мен пайымдауына зерттеулерге сүйенуді көздейтін қатысудың кең форматы. Сарапшылардың өзара әрекеттесу жүйесі Форсайттың тағы бір ерекшелігін көрсетеді – оның процессуалдылығы, оны бейнелі түрде «мәңгі жасыл процесс» ретінде анықтауға мүмкіндік береді [2. –23]. Форсайттың ашықтығы оған әлеуметтік ортада идеяларды тарату арқылы барлық жаңа қатысушыларды тартады. Форсайттың ерекшелігі оның түбегейлі күрделі сипатымен де байланысты. Бұл күрделі дамушы әлемді модельдеудің жоғары мәдениетін, күрделі объектілермен жұмыс істеудің ерекше әдіснамасын меңгеруді, пәнаралық жобаларда және сараптамада бірлесіп шешім қабылдай білуді болжайды. Батыс елдерінде Форсайт-жобаларға қатысатын әртүрлі мамандықтардың сарапшыларының саны ондаған және жүздеген мыңға жетеді.

XXI ғасырдың басынан бастап, Форсайт әлеуметтік объектілерді, құбылыстар мен процестерді талдауға көбірек қолданыла бастады. Бұл үрдіс шетелдік тәжірибеге де, біздің елімізге де тән. Бүгінгі таңда Қазақстан үшін инновациялық процестерге қатысу және ғылымды қажетсінетін экономикаға көшу қажеттілігі аса маңызды болып табылады. Форсайт технологиясы 15-100 жылға арналған стратегиялық даму бағытын қалыптастыру мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Алайда, Қазақстан үшін тіпті 30 жылдық көкжиек белгісіздіктің жоғары деңгейімен сипатталады. Біздің еліміздің болашағы, оның әлемдік кеңістіктегі орны әлі күнге дейін үлкен мәселе болып қала береді. Дамыған ғылымды қажетсінетін экономикасы бар озық елдер бұл мәселелерге технологиялық жетістіктермен жауап береді, ал Қазақстан, өкінішке орай, инновациялық даму деңгейі бойынша дамыған елдерден артта қалушылықты тұрақты түрде көрсетіп келеді.

Сондықтан да, біз, өзгерістер тым жылдам болатын жаңа технологиялық парадигмада өмір сүріп жатырмыз. Бірқатар мамандықтар бойынша алынған білімнің өзектілігі ресми білім алу кезінде жоғалады. Сонымен бірге біз бакалаврларды 3-4 жыл дайындаймыз. Түлектер тек білім алғаннан кейін ғана сұранысқа ие емес. Кейбір елдер, әсіресе алып компаниялар жаңа технологияларды дамытуда алда болды. Сондықтан біз бүгін емес, 5-10 жылдан кейін сұранысқа ие мамандарды дайындауымыз керек.

Озық кадрлық модель бізге болашаққа бағытталған кадрларды даярлауда бұрын-соңды болмаған талпыныс жасауға көмектеседі. Бүгін біз өңірлік жоғары оқу орындарының жанынан осы мәселелермен айналысатын 20 жобалық кеңсе құрдық. Біз үшін әрбір өңірде форсайттарды әдіспен жүргізуді меңгерген сертификатталған мамандар пайда болуы өте маңызды. Бұл тұрғыда Маңғыстау облысы және Yessenov University - Қазақстандағы алғашқы ізашарлар.

Университет базасында қызметкерлерімізге арналған алғашқы форсайт мектебі өткізілді. Бұл мамандар өңірді талдауды, сауалнамалар мен сұхбаттарды, форсайт-сессияларды жүргізе алады және өздерінің алғашқы жұмыстарын Маңғыстау облысының жаңа кәсіптерінің бірінші атласы түрінде көрсетуде.

Бүгінгі таңда үш сала бойынша форсайт-сессиялар өткізілді. Болашақта Yessenov University Маңғыстау облысының одан да көп салаларын қамтиды. Әр сала бойынша атластар жаңа білім беру бағдарламаларын әзірлеуге негіз болады. Бұл бағдарламалар еңбек нарығында инновациялық және сұранысқа ие болатындығын, мамандықтар мен құзыреттерге деген қажеттілікті осы салалардың жетекші мамандары айтты.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Қазіргі уақытта ҚР жоғары білім беру жүйесінде жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда кадрлар даярлау сапасын арттыруға бағытталған белгілі бір құрылымдық және мазмұндық өзгерістер байқалады. Айта кету керек, бұл бағыт ұзақ уақыт бойы реттелетін модель бойынша жүзеге асырылды, мұнда мемлекеттік тапсырыс негізгі құрал болып табылады, ол әлеуметтік-экономикалық нарығының трендтеріне пост-фактуммен жауап

беруімен сипатталады [3]. Сондықтан экономиканың дамуын ұзақ мерзімді болжауға негізделген және тар серпінді салаларға бағытталған озық кадрлық қамтамасыз ету моделіне көшу бойынша біртіндеп қадам жасалуы қуантады. Маңғыстау облысында осы бағытта бірқатар бастамалар іске асырылуда, ол үшін «Мамандығым – болашағым» жобасы тиімді тұғырнама болды.

Бұл жоба озық кадрлармен қамтамасыз етудің өңірлік стандарттарын әзірлеуге және жаңа кәсіптер атласын қалыптастыруға бағытталған. Жобалық кеңсе ретінде Ғылым және жоғары білім министрлігі өңірдің жетекші жоғары оқу орны - Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетін анықтады.

Қазіргі уақытта аталған жоба шеңберінде облыстың ерекшелігін ескере отырып, кадрларға өңірлік қажеттілік картасы қалыптастырылды. Осы картаны әзірлеу жөніндегі іс-қимыл алгоритмі өңірді алдын ала талдау, сауалнамалар мен терең сұхбаттар жүргізу, Rapid Foresight әдістемесі бойынша форсайт-сессия ұйымдастыру, 8-11 сынып оқушылары арасында кәсіптік бағдар беру жұмысы және жаңа мамандықтар бойынша білім беру бағдарламаларын әзірлеу сияқты кезеңдерді қамтиды.

Маңғыстау облысы, өздеріңіз білетіндей, экономикасының негізін мұнай-газ секторы құрайтын өнеркәсіптік өңір болып табылады. Тиісінше, жалпы өңірлік өнімнің құрылымында ең үлкен үлес өнеркәсіпке тиесілі (55%), оның 85% - ы мұнай мен газ өндіруге және карьерлерді қазуға бөлінеді. Одан кейін көлік және қойма (11%), құрылыс (5%) және өңдеу (4%). Ішінара туризм саласына жататын салалар (тұру және тамақтану қызметтері, өнер, ойын-сауық және демалыс және т.б.) ЖӨӨ-нің 2% құрайды. Ауыл шаруашылығы саласы ЖӨӨ-де 1% - дан аз [4].

Маңғыстау облысын әлеуметтік-экономикалық дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған кешенді жоспарына сәйкес өңірге 2 169 771,1 млн. теңге сомасына ақшалай қаражат салу көзделген. Инвестиция көлемі бойынша мұнай мен газды қайта өңдеу саласы (293 млрд.теңге), яғни қарастырылып отырған салалардан салымдардың 27% - ы көш бастап тұр. Инвестиция көлемі бойынша екінші орында көлік-логистикалық кешен (271 млрд.). Инвестиция көлемі бойынша үшінші орында туризм саласы (197 млрд.теңге). Айта кету керек, бұл құжатта тұрақты экономикалық өсудің драйверлерінің бірі ретінде аймақтың туристік әлеуетін дамытуға ерекше назар аударылған [5].

Университеттің талдаушылар тобы басым салаларды айқындау мақсатында «Мамандығым-Болашағым» жобасын іске асыру шеңберінде зерттеу жүргізді. Басым салаларды таңдау негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер бойынша көшбасшылардың жоғарғы бестігіне ену арқылы негізделген. Өңірдің одан әрі дамуын реттейтін деректер мен стратегиялық құжаттарды талдауға сүйене отырып, мынадай салалар ұсынылды: химия және мұнай-газ химиясы саласы, туризм, білім беру және педагогика, көлік-логистикалық кешен, мұнай-газ өндіру. Жоба бойынша жұмыстың бірінші кезеңінде алғашқы 3 сала зерттелді.

Форсайт зерттеу барысында 700-ден астам респонденттер арасында сандық және сапалық өлшеулер жүргізілді, 8 білім беру бағдарламасына талдау жасалды, форсайт-сессияға қатысу үшін 79 салалық сарапшы тартылды, 46 негізгі тренд анықталды және 39 жаңа кәсіп негізделді [6].

Сонымен қатар, ғылыми әдіснамасы негізінде бірыңғай стандарт бойынша мектеп оқушыларының қалауы мен кәсіби бейімділігіне кәсіби диагностика жүргізілді. Платформа негізінде Голландия EduNavigator.kz. 13863 лицензия берілді және оқушылардың бірдей саны кәсіби диагностикалық тестілеуден өтеді.

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 қарашада Парламент Мәжілісінің отырысында елімізде беделді жетекші шетелдік университеттердің филиалдарын ашу туралы тапсырмасы және «Маңғыстау облысында жаңартылатын энергия және «жасыл» сутегі өндіру жөніндегі орталықты құру» жобасы бойынша инвестициялар туралы келісім аясында озыңқы кадрлық қамтамасыз ету бөлігіндегі бастамаларды ілгерілету жөніндегі қызмет өзекті болып отыр. Қазақстан және «Hyrasia One» компаниясы 2022 жылғы 27 қазандағы келісім аясында Есенов университеті мен Неміс Жоғары оқу орындары жаңа өндіріс үшін мамандарды бірлесіп даярлау жұмысын бастады. Білім алушылар үшін бірлескен білім беру гранттарын бөлу жоспарлануда [7].

2022 жылғы 7 қарашада Маңғыстау облысына жұмыс сапары барысында Қасым-Жомарт Тоқаев «Жергілікті жастарға арналған гранттар, мамандардың жетіспеушілігі, сайып келгенде, бүкіл аймақты дамыту – осының бәрі бір-бірімен тығыз байланысты проблемалар екендігін айта кету керек», - деп өңірде сұранысқа ие кәсіби кадрларды даярлауға ерекше назар аудару қажет екенін атап өтті.

Сонымен қатар, Мемлекет басшысы талантты және белсенді жастардың өз әлеуетін іске асыруы үшін жағдайлар мен ынталандырулар жасаудың басымдығына тоқталды.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты озыңқы кадрлармен қамтамасыз етудің өңірлік стандарты мемлекеттік тапсырысты үйлестіру, өңірлік теңгерімсіздіктерді реттеу, кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастыру, жоғары білім және ТжКБ деңгейінде білім беру бағдарламаларының мазмұнын жаңарту бойынша тиімді қызмет үшін сапалы платформа болады деп санаймыз.

Өнеркәсіпті жеделдетіп өзгерту және модернизациялау жағдайында қандай мамандықты таңдау керек? Бұл сұрақ мектеп оқушылары мен олардың ата-аналарының өміріндегі ең маңызды мәселелердің бірі болып көрінеді. Талапкерлер мен студенттер үшін таңдалған мамандық университет қабырғасында төрт жыл өткізгеннен гөрі кәсіп болуы керек екенін түсіну маңызды. Сондай-ақ талапкерлер алған мамандығы еңбек нарығында сұранысқа ие болатынын және жоғары еңбекақы төленетінін білуі маңызды. Уақыт өзгереді, білім өзгереді, еңбек нарығы өзгереді және адамдарға дұрыс жол табу қиынға соғады. Сондықтан Маңғыстау облысында жаңа кәсіптер атласы әзірленді.

Соғын байланысты, жақсы табыс табудың екі жолы бар:

1) өз ісінде ең жақсы маман болу;

2) сирек және ерекше мамандыққа ие болу.

Осыған байланысты нарықта жаңа ғана пайда болатын мамандықты алу жақсы болар еді. Бұл атласта үш сала бойынша Маңғыстау облысының жаңа мамандықтары жинақталған: мұнай-газ және мұнай-химия саласы, туризм, сондай-ақ, білім беру және педагогика.

Жаңа мамандықтарды өңірді өзгертетін үрдістер негізінде жоғарыда аталған салалар бойынша Маңғыстау облысының сарапшылары анықтады.

Атласты әзірлеушілердің үлкен тобы өңірлік сарапшылардың көмегімен осы құжатты жасау бойынша жұмыс істеді, оның бір бөлігі форсайт-болжау әдіснамасына негізделген «Мамандығым-болашағым» озық кадрлармен қамтамасыз етудің өңірлік стандартын қалыптастыру әдістемесін негізге алды.

Әрине, біздің Атлас контекстіндегі Болашақтың бейнесі қиялдың жемісі емес, өйткені оның қалыптасуы көптеген ғылыми әдістерді қолдану арқылы қамтамасыз етілді. Біздің жоба аясында қарастырылып отырған мәселе бойынша халықаралық және отандық тәжірибеге бенчмаркинг жүргізілді, Маңғыстау облысы бойынша статистикалық деректерді жинау және талдау, салалық сарапшылар мен облыс халқы арасында сұхбат және жаппай сауалнама форматтарындағы сапалық және сандық өлшеулер жүргізілді.

Өңірдің жетекші салаларын ұсынатын 96 сарапшының қатысуымен Rapid Foresight әдістемесі бойынша форсайт-сессия ұйымдастырылды [8. –2].

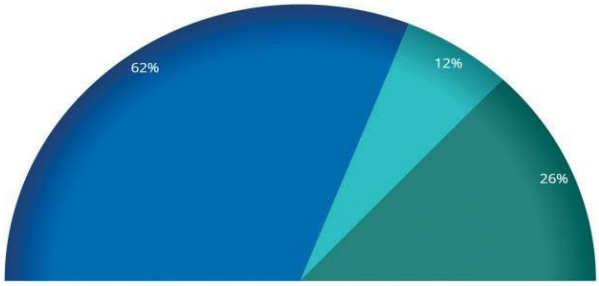
Жұмыстың қорытындысы өңірлік еңбек нарығында сұранысқа ие болатын 39 жаңа мамандық болды. Атласта тек кәсіптердің тізімі ғана емес, сонымен қатар аймақтық сарапшылардың экономика мен аймақтағы кадрларды даярлау жүйесі қалай және қай бағытта өзгеретіні туралы перспективалық көзқарасы ашылады. Олардың көзқарасы сізді 3-10 жыл көкжиегінде қандай қызмет саласында көретіндігіңізді түсінуге көмектеседі деп үміттенеміз. Өйткені біз Маңғыстау аймағының дамығанын қалаймыз және Атлас бұған көмектесуге арналған.

Жаңа кәсіптер атласының міндеттерін іске асыруда педагог кадрларға шешуші рөл беріледі. Қазіргі еңбек нарығының сын-тегеуріндері дәстүрлі педагогикалық құзыреттіліктердің кеңеюіне, оның ішінде кәсіптік қызметтің аралас түрлерін дамытуға байланысты. Шынында да, жаңа форматтағы білім, әсіресе жоғары оқу орындарының оқушылары мен колледждер саны үшін, барған сайын пәндік және тәжірибеге бағытталған. Осыған байланысты облыстың оқу орындары қызметкерлерінің кадрлармен қамтамасыз етудің негізгі басымдықтарын және өңірдің білім беру жүйесіндегі жаңа кәсіптерді оқшаулауды анықтау жөніндегі пікірі ерекше қызығушылық тудырады, өйткені олардың ұстанымы мен көзқарасы белгіленген өңірлік жобаны іске асырудың жылдамдығы мен сапасын айқындайды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Осы мақсатта білім беру саласының қызметкерлері арасында сауалнама жүргізілді, оған орта, техникалық және кәсіптік, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарының 256 өкілі қатысты [8].

Маңғыстау облысындағы білім беру қызметкерлерінің пікірлерін талдау көрсеткендей, респонденттердің басым саны жалпы және кәсіптік білім беруді жаңғыртуды, жұмыс істейтін азаматтардың өздерінің кәсіптік білімдерін үздіксіз жаңарту жүйесін қалыптастыруды және цифрлық экономика саласындағы құзыреттерді игеруді қоса алғанда, жаңа кәсіптік дағдыларды игеруді қажет деп санайды.

Топ құрамында әзірлеуге дайын - 62%
Әзірлеу бойынша жұмыс тобын басқаруға дайын - 12%
Жоқ, дайын емес – 26

Сурет 1 – Қатысушылардың жаңа курстарды/мамандықтарды әзірлеуге қатысуға дайындығы (%)

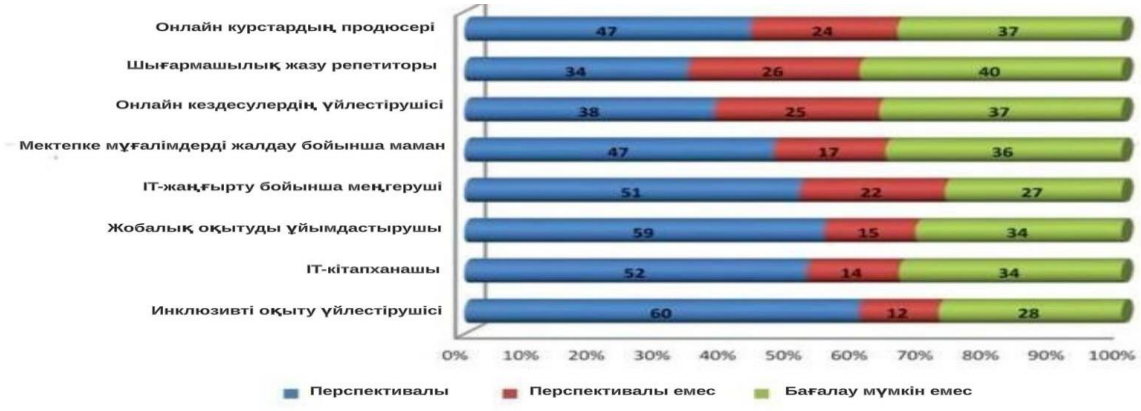
Ескерту: авторлармен құрастырылған

Осылайша, өңірдің педагогикалық қызметкерлері облыстың білім беру практикасына жаңа кәсіптер атласын енгізуге қолдау көрсетуге және пәрменді қатысуға дайын (Сурет 1). Жалпы алғанда, оң бағалардың сомасы 73 % құрады. Жаңа бағыттарды үйлестіруге және енгізуге дайын екендіктерін білдірді - 61%, педагогтердің 12% жұмыс топтарының құрамында жаңа білім беру бағдарламаларын әзірлеуде жұмыс істеуге келіседі. Ағымдағы жоғары жүктеме себебінен Маңғыстау облысының респонденттерінің 27% - ы келіспеушілік ұстанымын білдірді.

Зерттеу барысында еңбек нарығындағы аймақтық ерекшеліктер мен сын-қатерлерге сәйкес ең перспективалы мамандықтардың рейтингі анықталды (Сурет 2). Осы индикатор бойынша таңдаулы кәсіптердің рейтингі мынадай ретпен орналастырылды

Бірінші кезекте, білім беру қызметкерлерінің кәсіптік қоғамдастығы «инклюзивті оқытудың үйлестірушісі» (60 %); «жобалық оқытуды ұйымдастырушы» (59%) «IT-кітапханашы» (52%) және «IT-жаңғырту бойынша меңгеруші» (51%) сияқты мамандықтарды неғұрлым сұранысқа ие деп айқындайды [6. – 28].

Рейтингте екінші орында респонденттердің пікірінше, келешегі аз мамандықтар: «шығармашылық жазу бойынша Репетитор» (26%), «онлайн кездесулер үйлестірушісі» (25%), «онлайн-курстардың продюсері» (24%).

Сурет 2. Маңғыстау облысы үшін ең перспективалы мамандықтардың рейтингі (%).
Ескерту: авторлармен құрастырылған

Айта кету керек, дәл осы мамандықтар сауалнамаға қатысушылар үшін аймақтың кәсіби қалауы туралы рейтингте олардың болашағын бағалауда белгілі бір қиындықтар туғызады. Біздің ойымызша, бұл көрсеткіш мамандықтардан толық бас тартуды білдірмейді, бірақ бірінші кезекте енгізу үшін ең аз басымдықты және білім беру бағдарламасына одан әрі енгізу үшін мұқият зерттеудің қажеттілігін көрсетеді.

Маңғыстау педагогтері жаңа мамандықтарды әзірлеу және енгізу қажеттілігін мынадай себептер бойынша орынды деп санайды: жаңа гранттар алу үшін (41,3%), жаңа студенттер мен оқушылар ағынын арттыру үшін (29,8%), педагогикалық технологиялар мен дағдыларды дамыту үшін (53,3%), білім беру мекемесінің жалпы рейтингін арттыру үшін (Атамекен ҰКП) (27,7%), өңірдің бизнесімен жақсы қарым-қатынас жасау үшін (26,4%), өңірдің бизнес - облыстан талантты студенттердің кетуін төмендету үшін (30,2%), білім беру және зерттеу жобаларын іске асыру үшін шаруашылық шарттар санын ұлғайту үшін (24%) түлектердің өңір бизнесімен айналысуы (37,2%) [8. – 9].

Қорыта айтқанда, жаңа кәсіптер атласы бойынша педагогикалық қоғамдастықтың

пікірлерін зерделеу бойынша жүргізілген талдамалық жұмыс Маңғыстау оқу орындары өкілдерінің кадрларға өңірлік қажеттілік картасын қалыптастыру және ілгерілету жөніндегі жұмысқа қатысуға жоғары дайындығын көрсетті. Білім берудегі құзыреттіліктің перспективалық аймағы цифрлық құралдарды пайдалану, оқыту процесін жекелендіру және дербестендіру бойынша технологияларды игеру және т.б. болады. «Жылдам жеңістер» өзгерістерін енгізу моделін пайдалана отырып, қазір ең сұранысқа ие кәсіптер бойынша пилоттық жобаларды дереу іске қосу туралы ұсыныстар енгізілді.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім Министрлігінің Ғылым және жоғары білім комитеті қаржыландырады (грант №BR21882382).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Leon Fuerth, Evan M.H. Faber. Anticipatory Governance Practical Upgrades: Equipping the Executive Branch to Cope with Increasing Speed and Complexity of Major Challenges. Available at: — URL: Anticipatory Governance Practical Upgrades: Equipping the Executive Branch to Cope with Increasing Speed and Complexity of Major Challenges > National Defense University Press > Publications | NDU Press (accessed: 18.12.2023)

2 Назарова И.Р. Форсайт в исследованиях будущего российского образования. Высшее образование в России. — № 7. — 2020. — Б 22-23.

3 Airaksinen, T.H., Halinen, I., & Linturi, H. Futuribles of learning 2030 - Delphi supports the reform of the core curricula in Finland. European Journal of Futures Research. Available at: — URL: http://dx.doi.org/10.1007/s40309-016-0096-y (accessed: 13.01.2024)

4 «Learn for Life — Ready for the Future: Updating our curriculum and future skills for teachers». Available at: — URL: Learn for Life – Ready for the Future: Refreshing Our Curriculum and Skillsfuture for Educators | MOE (accessed: 19.12.2023)

5 Атлас новых профессий Павлодарской области. [Электронный ресурс] — URL: Атлас новых профессий Павлодарской области - Білімді Ел - Образованная страна bilimdinews.kz (дата обращения: 04.12.2023)

6 Маңғыстау облысының жаңа мамандықтар мен құзыреттерінің атласы. — «Либер» баспасы. Алматы: — 2023. — 86 б.

7 Мамбетова А., Егенисова А., Мендалиева Ш., Аккенжеева Ш., Кошимова Б.А., Косымбаева Ш., Каюпова Ф. Маңғыстау облысын озық кадрлармен қамтамасыз етудің өңірлік стандартын әзірлеу және жаңа кәсіптер атласын қалыптастыру. «Ғылым – Маңғыстау өңірінің тұрақты дамуының негізі» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. — Ақтау. — 2023. — Б. 5-7.

8 Мамбетова А.И., Егенисова А.К., Мендалиева Ш.О., Аккенжеева А.Ш., Косымбаева Ш.И., Каюпова Ф.М. Форсайт-прогнозирование рынка труда в нефтехимической и нефтегазовой отрасли. Интернаука: электрон. научн. журн. 2023. № 27(297). [Электронный ресурс] — URL: https://internauka.org/journal/science/internauka/297 (дата обращения: 18.12.2023)

РАЗРАБОТКА РЕГИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ ПЕРЕДОВЫМИ КАДРАМИ И ФОРМИРОВАНИЕ АТЛАСА НОВЫХ ПРОФЕССИЙ

Аннотация.

В данной статье рассматриваются вопросы разработки региональных стандартов обеспечения опережающими кадрами региона Мангистауской области и разработки Атласов новых профессий. Кроме того, будет дана характеристика понятию Форсайт и озвучена актуальность проблемы подготовки кадров в Мангистауском регионе, необходимость подготовки востребованных специалистов, проблема подготовки сертифицированных специалистов, владеющих методом ведения Форсайт в каждом регионе для создания Атласа новых профессий. Алгоритм действий по разработке карты специальностей включает такие этапы, как предварительный анализ региона, проведение опросов и углубленных интервью, организация форсайт-сессии

по методике Rapid Foresight, профориентационная работа среди учащихся 8-11 классов и разработка образовательных программ по новым специальностям.

Отметим, что в качестве проектного офиса Министерством науки и высшего образования определен ведущий вуз региона - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, в ходе форсайт-исследования проведено количественное и качественное измерение более 700 респондентов, проанализировано 8 образовательных программ, для участия в форсайт-сессии привлечено 79 отраслевых экспертов, 46 основных определены тренды и обосновываются 39 новых профессий.

Ключевые слова: форсайт, атлас, профессия, стандарт, регион, специалист, исследование.

DEVELOPMENT OF REGIONAL STANDARDS FOR PROVIDING THE MANGYSTAU REGION WITH ADVANCED PERSONNEL AND THE FORMATION OF AN ATLAS OF NEW PROFESSIONS

Abstract.

This article discusses the issues of developing regional standards for providing the Mangystau region with advanced personnel and developing atlases of new professions. In addition, the concept of Foresight is described, the relevance of the issue of Personnel Training in Mangystau region, the need to train in-demand specialists, the problem of training certified specialists who are able to conduct foresight methodically in each region to create an atlas of new professions. The algorithm of actions for developing a map of specialties includes such stages as a preliminary analysis of the region, conducting surveys and in-depth interviews, organizing a foresight session on the Rapid Foresight methodology, career guidance work among students in grades 8-11 and developing educational programs for new specialties.

It is noted that the Ministry of Science and higher education has identified the leading higher educational institution of the region - the Caspian University of technology and engineering named after sh. Yessenov, in the course of the foresight study, quantitative and qualitative measurements were made for more than 700 respondents, 8 educational programs were analyzed, 79 industry experts were involved to participate in the foresight session, 46 key trends were identified and 39 new professions were based.

Key words: foresight, atlas, profession, standard, region, specialist, research.

REFERENCES

1 Leon Fuerth, Evan M.H. Faber. Anticipatory Governance Practical Upgrades: Equipping the Executive Branch to Cope with Increasing Speed and Complexity of Major Challenges. Available at: — URL: Anticipatory Governance Practical Upgrades: Equipping the Executive Branch to Cope with Increasing Speed and Complexity of Major Challenges > National Defense University Press > Publications | NDU Press [In English] (accessed: 18.12.2023)

2 Nazarova I.R. Forsajt v issledovaniyah budushchego rossijskogo obrazovaniiya [*Foresight in research on the future of Russian education*]. Vysshee obrazovanie v Rossii. № 7. 2020. P. 22-23. [In Russian]

3 Airaksinen, T.H., Halinen, I., & Linturi, H. Futuribles of learning 2030 - Delphi supports the reform of the core curricula in Finland. European Journal of Futures Research. Available at: — URL: http://dx.doi.org/10.1007/s40309-016-0096-y [In English] (accessed: 13.01.2024)

4 «Learn for Life — Ready for the Future: Updating our curriculum and future skills for teachers». Available at: — URL: Learn for Life – Ready for the Future: Refreshing Our Curriculum and Skillsfuture for Educators | MOE [In English] (accessed: 19.12.2023)

5 Atlas novyh professij Pavlodarskoj oblasti [*Atlas of new professions of Pavlodar region*]. Available at: - URL: Атлас новых профессий Павлодарской области - Білімді Ел - Образованная страна (bilimdinews.kz) [In Russian] (accessed: 04.12.2023)

6 Mañğystau oblysynyñ jaña mamandyqtar men qūzyretterınıñ atlasy [*Atlas of new professions and competencies of Mangystau region*]. «Liber» baspasy. Almaty. 2023. 86 p. [In Kazakh]

7 Mambetova A., Egenisova A., Mendalieva Ş., Akkenjeeva Ş., Koşimova B.A., Kosymbaeva Ş., Kaiupova F. Mañğystau oblysyn ozyq kadrlarmen qamtamasyz etudıñ öñırlık standartyn äzırleu jäne jaña käsıpter atlasyn qalyptastyru (*Development of a regional standard for providing the Mangystau region with advanced personnel and the formation of an atlas of new professions*). «Ğylym – Mañğystau öñırınıñ tūraqty damuynyñ negızı» halyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferensia materialdary. Aqtau. 2023. P. 5-7. [In Kazakh]

8 Mambetova A.I., Egenissova A.K., Mendalieva Sh.O., Akkenzheeva A.Sh., Kosymbaeva Sh.I., Kayupova F.M. Forsajt-prognozirovanie rynka truda v neftekhimicheskoj i neftegazovoj otrasli [*Foresight forecasting of the*

labor market in the petrochemical and oil and gas industry]. Internauka: elektron. nauchn. zhurn. 2023. № 27(297). Available at: — URL: https://internauka.org/journal/science/internauka/297 [In Russian] (accessed: 18.12.2023)

Information about authors:

Almazhai Yegenissova - **corresponding author**, candidate of psychological sciences, accociate professor, lecturer at the department of «Pedagogy», Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Almazhai66@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1568-7912

Bibatpa Koshimova - candidate of philological sciences, professor, lecturer at the department of «Phylology», Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5544-3712

Altyn Mambetova - candidate of cultural sciences, associate professor, department of «Assembly of peoples of Kazakhstan», Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: altyn.mambetova@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2661-1956

Aigerim Sharipova - master, lecturer at the department of «Pedagogy», Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigerim1.sharipova@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1348-1112

Информация об авторах:

Алмажай Егенисова – **основной автор,** кандидат педагогических наук, ассоцированный профессор, кафедра «Педагогика», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: Almazhai66@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1568-7912

Бибатпа Кошимова - кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Филология», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5544-3712

Алтын Мамбетова – кандидат культурологических наук, ассоцированный профессор, кафедра «Ассамблея народов Казахстана», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: altyn.mambetova@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2661-1956

Айгерим Шарипова - магистр, кафедра «Педагогика», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: aigerim1.sharipova@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1348-1112

Авторлар туралы ақпарат:

Алмажай Егенисова – **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Педагогика» кафедрасы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Almazhai66@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1568-7912

Бибатпа Кошимова – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Филология» кафедрасы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5544-3712

Маңғыстау облысын озыңқы кадрлармен қамтамасыз етудің өңірлік стандарттарын әзірлеу және жаңа кәсіптер атласын қалыптастыру

Алтын Мамбетова – мәдениеттану ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Қазақстан халықтары ассамблеясы» кафедрасы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: altyn.mambetova@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2661-1956

Айгерим Шарипова – магистр, оқытушы, «Педагогика» кафедрасы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigerim1.sharipova@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-1348-1112

МРНТИ 07.17.29 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.12**
УДК 811.161.1

У.З. Джумагалиева[1]*, С.В. Ананьева[2], А.С. Демченко[1]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, 050040, Республика Казахстан
[2]Институт литературы и искусств имени М.О. Ауэзова
Алматы, 050010, Республика Казахстан
*e-mail: uzima8282@mail.ru

АНАЛИЗ ЖАНРА БЕЛЛЕТРИЗОВАННОЙ БИОГРАФИИ КАК СРЕДСТВО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ИССЛЕДОВАНИЙ РОМАНОВ-ЭССЕ В. МИХАЙЛОВА)

Аннотация.

Данная научная статья посвящена изучению методик повышения литературоведческих компетенций студентов через анализ жанра беллетризованной биографии. В работе рассматривается влияние анализа данного жанра на развитие литературоведческих компетенций студентов (на материале прозы В. Ф. Михайлова). Цель исследования заключается в использовании процесса анализа жанра беллетризованной биографии и его результатов в качестве средства совершенствования литературоведческих компетенций студентов. Наиболее важные результаты исследования включают в себя выявление особенностей жанра беллетризованной биографии в прозе В.Ф. Михайлова, а также определение специфики литературоведческих компетенций. Методы исследования включают анализ и обзор литературных исследований, сравнительный анализ, а также различные методы обучения литературе, такие как исследовательский, эвристический, репродуктивный, проектный метод и др. Теоретическая значимость исследования заключается в расширении понимания сущности и особенностей беллетризованной биографии как литературного жанра, а также в выявлении возможностей использования данного анализа в педагогической деятельности. Практическая значимость заключается в возможности использования данной методики в образовательном процессе для улучшения литературных компетенций студентов и в разработке рекомендаций для преподавателей и студентов по использованию данного материала. Это позволит студентам приобрести навыки анализа литературных произведений и критического мышления, что важно не только для учебы, но и для их будущей профессиональной деятельности в области педагогики. Полученные результаты могут быть полезны как для студентов, изучающих литературу, так и для преподавателей, работающих над развитием литературоведческих компетенций.

Ключевые слова: беллетризованная биография, смысловая мозаичность, проблемное поле интертекстуальных исследований, В.Ф. Михайлов, автобиография, роман-эссе.

Введение.

Современная русская литература Казахстана накопила достаточно биографического художественного материала, чтобы начать исследовать, изучать особенности и законы этого жанра, его проблематику и развитие.

Как написала в монографии «Русская проза Казахстана» С.В. Ананьева, по мере развития жанра «Повысилась роль и ответственность писателя - автора исторических произведений. Он выступает не только и не столько как беспристрастный летописец, констатирующий исторические факты, а как исследователь, ведущий самостоятельный поиск истины и заново осмысляющий уроки истории. Прослеживается эволюция повествовательных жанров в русской литературе Казахстана от историко-революционных повестей и романов-дилогий ... к философскому и интеллектуальному эссе» [1].

Жанр беллетризованной биографии ярко проявился в романах-эссе В.Ф. Михайлова о М.Ю. Лермонтове, Н. Заболоцком, Е. Боратынском. Эти произведения стали материалом для видеолекций и семинаров для студентов филологического факультета и являются отличным материалом для понимания, анализа, изучения жанра беллетризованной

биографии, для компаративистских исследований, для анализа сюжетной изобретательности автора, для исследования художественной ментальной деятельности и анализа смысловой мозаичности текста.

Данная статья посвящена анализу жанра беллетризованной биографии на материале романов-эссе В.Ф. Михайлова как средству совершенствования литературоведческих компетенций студентов. Жанр художественного автобиографизма, или беллетризованной биографии как уникальное и многогранное направление литературы, объединяющее элементы автобиографии и художественного слова, имеет, как любой жанр литературы, круг вопросов, решаемых литературоведами во время исследований. Эти же вопросы с помощью различных преподавательских приемов и методов мы обсуждали со студентами, создавая проблемное поле интертекстуальных исследований.

Цель исследования заключается в изучении методики анализа жанра беллетризованной биографии для повышения литературоведческих компетенций студентов (на примере исследований романов-эссе В. Михайлова). Задачи исследования, следующие:
1. Изучить основные принципы анализа жанра беллетризованной биографии и его влияние на развитие литературных компетенций студентов.
2. Проанализировать материалы романов-эссе В. Михайлова с использованием методики анализа жанра беллетризованной биографии.
3. Оценить эффективность использования данной методики в образовательном процессе для совершенствования литературоведческих навыков студентов.

Материалы и методы исследования.

Материалами исследования послужили как произведения В.Ф. Михайлова (роман-эссе «Один меж небом и землей...», роман-эссе «Боратынский», эссе о Е. Боратынском, П. Васильеве, В. Хлебникове, Ю. Кузнецове), так и различные индивидуальные методические наработки авторов.

Данная статья посвящена теме развития литературоведческих компетенций студентов, поэтому методами исследования стали различные виды междисциплинарных исследований, так как в работе используются принципы и выводы различных областей: педагогики, дидактики, методики преподавания русской литературы, теории литературы и литературоведения для раскрытия основной темы. Для достижения цели исследования были применены различные методы обучения литературе, такие как творческое чтение, исследовательский, эвристический, репродуктивный, проектный метод и приемы проблемного обучения, анализ учебных дневников, групповые дискуссии, тестирование и анкетирование, а также различные виды анализа текста: историко-ретроспективный, сопоставительный и др.

В центре нашего исследования находятся современные казахстанские литературные процессы и произведения, а также методы анализа литературы.

Теоретическая значимость данной статьи заключается в том, что изучение жанра беллетризованной биографии позволяет расширить представление у студентов о возможностях литературного творчества и его средствах выражения.

Практическая значимость заключается в том, что анализ жанра беллетризованной биографии на материале романов-эссе В.Ф. Михайлова помогает студентам литературоведческих специальностей развивать свои компетенции в области литературного анализа. Знакомство с такими произведениями способствует расширению кругозора студентов, углублению их теоретических знаний о литературе и формированию способности к анализу различных жанров и стилей.

Исследование жанра беллетризованной биографии на материале романов-эссе В. Михайлова имеет высокую актуальность в современном литературоведении. Этот жанр не только позволяет погрузиться в жизнь и творчество исторических личностей, но и предоставляет возможность автору воплощать свои собственные идеи и интерпретации по

отношению к биографии героя. Студенты, изучающие эту тему, смогут совершенствовать свои литературоведческие компетенции, анализируя исторические факты, атмосферу и характеры героев, исследуя авторские приемы и жанровые особенности. Это способствует расширению знаний и развитию критического мышления в области литературоведения, что является важным компонентом профессионального роста молодых специалистов.

Обзор литературы.

В советской литературе Казахстана XX века беллетризованная биография представляла собой развитие поджанра историко-революционного романа. Основной упор делался на описание времени в историко-ретроспективном подходе, где жизнь героя (поэт, писатель, личность) занимала центральное место, в то время как поэтика его творчества, личность как героя, так и автора отодвигались на второй план. Примерами таких произведений можно назвать повести П. Кузнецова «Человек находит счастье» (1955) о Чокане Валиханове и Жамбыле Жабаеве, повести П. Косенко об известных личностях, изданные в книге «На земле золотой и яростной» (1979) и «Неэвклидовы параллели» (1988) о Ф.М. Достоевском, а также повесть И. Щеголихина «Слишком доброе сердце» (1983) о М. Михайлове и роман Дм. Снегина «Утро и два шага в полдень» (1976) об О. Жандосове. В этих произведениях биографии известных личностей переплетались с историческими событиями, создавая живописные портреты эпохи и олицетворяя моменты истории, но национальные особенности персонажей были ограничены и определены: персонаж развивался, но его характер был подчинен социальной и исторической обстановке, которая была отражена в тексте.

С точки зрения традиций советского литературоведения, произведения М. Симашко, русского советского писателя, жившего в Казахстане, такие как «Колокол» (1984) – о выдающемся просветителе, педагоге, переводчике Ибрае Алтынсарине, «Комиссар Джангильдин» (1978), повести «Хадж Хайяма», «Искушение Фраги», «Литературные сюжеты» (о Мухтаре Ауэзове, Александре Твардовском, Борисе Лавреневе, Федоре Панферове, Юрие Домбровском, скульпторе Исааке Иткинде, — содержат сравнительно больше биографизма, включая художественный биографизм. Его начала психологического анализа выполняют важную задачу в искусстве – восстановление привлекательных образов поэтов, мыслителей и исторических личностей.

Произведения В.Ф. Михайлова отличаются глубоким психологизмом, сюжетной изобретательностью автора и сильным влиянием автора на создание фигуры главного героя. В личности писателя скрупулезный исследователь встречается с талантливым поэтом и прозаиком: поэт изучает поэта и борется с желанием излишне опоэтизировать биографию исследуемых персонажей.

Изучая жанр беллетризованной биографии, студенты приобретают навык нестандартного мышления и креативного подхода к анализу произведения. Аналитический аспект усложняется при рассмотрении биографии М.Ю. Лермонтова (в романе-эссе В.Ф. Михайлова «Один меж небом и землей...»), творчества Е. Боратынского, П. Васильева, В. Хлебникова, Ю. Кузнецова через призму авторского отношения к поэзии, что, в свою очередь, тренирует исследовательские компетенции начинающих молодых специалистов.

С точки зрения методики интересны научные статьи по изучаемой теме Е.А. Маркеловой [2], Г.В. Казанцевой [3], [4]. Из казахстанских исследователей тему беллетризованной прозы изучали Д.Ибраева [5], К.Б. Уразаева [6], А.А. Баянбаева [7], а также авторы данной статьи [7], [8], [9], [10], [11], [12].

Результаты и их обсуждение.

В ходе изучения беллетризованной биографии обычно проводятся сравнительные анализы различных произведений, что помогает студентам развить навыки сопоставительного анализа и критической оценки. Студенты изучают особенности

взаимодействия реальности и вымысла в текстах данного жанра, а также осознают влияние биографических фактов на формирование литературных образов. Лекции и семинары также направлены на развитие навыков работы с различными источниками, научной литературой и критическими текстами, что обогащает культурное и научное пространство студентов. Дискуссии и обсуждения на занятиях стимулируют интеллектуальный рост и помогают преодолевать узколобость в восприятии литературных произведений.

Необходимо определить, какие именно академические компетенции молодых специалистов нам нужно развивать, чтобы воспитать грамотных литературоведов. Мы создали сводную таблицу навыков и умений, которые мы бы хотели развить, с заданиями, которые давали студентам.

Таблица 1 – Развитие компетенций студентов-филологов

Вид компетенции	Деятельность	Пример заданий
Аналитическая компетенция	Способность анализировать тексты, выявлять их основные темы, структуру, стиль и языковые особенности	Устный ответ с обоснованием различий беллетризованной биографии и автобиографии.
Историко-функциональная компетенция	«Общенаучный метод познания, основанный на принципе историзма, исторического подхода к явлениям и процессам окружающего мира» [12. – 63]	Создание проблемного поля интертекстуальных исследований беллетризованной прозы
Метасистемная (или межпредметная) компетенция	«Связанная с системным методом научного познания мира, развитием у студентов умения устанавливать необходимые связи между различными предметными областями как внутрициклового, так и межциклового характера» [12. – 63]	Написание научного эссе на одну из предложенных преподавателем тем
Коммуникативно-деятельностная компетенция	«Проявляющаяся в культуре устной и письменной речи студентов, умении создавать те или иные «речевые продукты» [12. – 63]	Работа в командах, тема «Сюжетная изобретательность автора при создании беллетризованной биографии»
Критическая компетенция	Способность оценивать литературные произведения, выделять их сильные и слабые стороны, анализировать критические отзывы	Критический анализ текстов: студенты осваивают методы анализа беллетризованной биографии, учатся выявлять художественные особенности произведений, проводить сравнительный анализ и делать выводы о смысловых и структурных аспектах текста
Теоретическая компетенция	Понимание основных литературных теорий и методов их применения	Обсуждение/дебаты «Смысловая мозаичность беллетризованной биографии»
Культурологическая компетенция	Понимание литературы как отражения культурных и социальных процессов	Студенты анализируют методы персонификации и интерпретации реальных событий в литературном контексте
Примечание: составлено авторами		

Для создания проблемного поля интертекстуальных исследований мы проводили эвристическую беседу, обсуждая основные проблемы жанра беллетризованной биографии.

Например, одной из основных проблем данного жанра является вопрос о гранях между реальностью и вымыслом. Еще одной проблемой является вопрос о том, насколько достоверно изложены события и характеры персонажей. Авторы могут изменять реальные факты и обстоятельства, чтобы создать более интересный и драматичный рассказ, что иногда приводит к искажению истории. Также важным аспектом исследования данного жанра является вопрос о роли автора и читателя. Как читатель должен относиться к произведениям, где реальные события переплетаются с вымыслом? Насколько обоснованно предполагать, что беллетризованная биография может дать более полное представление о личности автора, чем обычная автобиография?

Беллетризованная биография представляет собой жанр литературы, который сочетает в себе элементы биографии и художественной литературы. Одной из характеристик беллетризованной биографии является ее смысловая мозаичность. Этот жанр часто строится не линейно, а как мозаика, где отдельные фрагменты жизни героя собираются вместе, образуя общее представление о его личности и опыте. Смысловая мозаичность беллетризованной биографии позволяет автору выделять ключевые моменты из жизни и подчеркивать их значимость, создавая более глубокое и сложное понимание личности героя. Этот метод подчеркивает не только события и действия героя, но и его внутренние переживания, мысли и чувства, делая произведение более психологически насыщенным.

Благодаря смысловой мозаичности автор беллетризованной биографии может использовать различные художественные приемы, такие как монтаж, параллельное рассказывание и ассоциативный переход между событиями. Эти элементы помогают увеличить глубину и сложность характеров, а также создать уникальную структуру произведения, которая привлекает внимание читателя и делает чтение увлекательным и запоминающимся.

При работе с литературоведческими компетенциями студентов мы выделяем ряд проблем, которые нужно прорабатывать для улучшения результата:

1. Недостаточное понимание литературных терминов и понятий - для решения данной проблемы мы прорабатываем академическую грамотность студентов.
2. Отсутствие навыков анализа и интерпретации текстов - студенты анализируют небольшие и среднего объема отрывки текстов, чтобы понять и уяснить алгоритм анализа.
3. Сложности с аргументацией и логическим построением текста - для проработки этой проблемы мы даем задания на написание эссе, сочинений и других текстов, включающих аргументацию и логическое построение, и даем студентам обратную связь и рекомендации по улучшению.
4. Недостаточное знание литературной теории и истории литературы. Чтобы помочь студентам преодолеть этот порог, одним из заданий является обсуждение прочитанных произведений с целью выявления глубинного смысла и выработки собственного мнения.
5. Недостаточное развитие навыков критического мышления и самостоятельной работы - для этого мы даем задания с дискуссиями, дебатами и работой в команде.

Во время эвристической беседы по прочтению романа-эссе В.Ф. Михайлова студентам были заданы следующие вопросы:

- Какие образы и символы чаще всего встречаются в романах-эссе В.Ф. Михайлова и как они отображают мотив души и душевности?
- Как автор использует концепт времени в своих произведениях и как это влияет на повествование и развитие сюжета?
- В чем заключается значение образов ангелов в романах-эссе В.Ф. Михайлова и как они взаимодействуют с другими персонажами?

- Каковы основные черты сюжетной изобретательности автора и как они отличают его произведения от других романов в жанре беллетризованной прозы?

- Какие эмоции вызывают у читателя мотивы, характерные для автора-поэта В.Ф. Михайлова, и как они способствуют погружению в мир его произведений?

В результате анализа романов-эссе В.Ф. Михайлова мы определили ряд мотивов, характерных для В.Ф. Михайлова как автора-поэта, который пишет роман в жанре беллетризованной прозы. Это мотив души и душевности: «литература – она о душе, о человеческой душе и о душе народа. Подмечать, осмысливать то, что в этих глубинах происходит – вот ее задача» [8. – 85-89]. «...душа Лермонтова <…> живет в наших душах, в нашей жизни. И навсегда останется жить» [13]. Также в произведениях М. Ф. Михайлова часто встречается поэтический образ ангелов, он считает ими поэтов, одаренных людей: «Способность видеть небо с земли, и землю с неба – без сомнения, его врожденное свойство. Как и способность жить одновременно – и на земле, и в небесах…» [14]. Концепт времени, связанный с мозаичностью текстов В.Ф. Михайлова, выражен в том, что время нелинейно у данного автора. «Настоящее, отошедши, сделавшись прошлым, словно бы перемещается в ту область времени, которое зовется вечностью и не поддается ни тлению, ни изменению. Время едино: там и прошлое, и настоящее, и будущее. Времени известно все» [15]. Это легкое отношение к времени как к не важному явлению дает толчок развитию сюжетной изобретательности автора и его почти что фанатичному стремлению понять, откуда берется дар Божий, талант, как начинается осознавание персонажем себя как поэта, его самоидентификация: «В первом же воспоминании Лермонтова о своей жизни и его поэтическом осмыслении небо сходится с землей, и душа поэта оказывается на томительном перепутье, исхода из которого в земном существовании нет и не может быть. <...> Закаты, облака… Небо – явственно влечёт юного гения, ещё только начинающего догадываться о себе, о своих зреющих силах. <...> Так зарождалось его художественное воображение. Так он начинал постигать себя» [16].

Анализ жанра беллетризованной биографии на материале романов-эссе В.Ф. Михайлова, помимо совершенствования литературоведческих компетенций студентов, показал огромную воспитательную роль данных произведений в воспитании молодежи.

Хотя произведения В. Михайлова относятся к современной литературе, проблемам, которые в них зачастую поднимаются, уже не одна тысяча лет. Вечные вопросы добра и зла, наказания и справедливости уже не единожды заставили человека искать на них ответы. Но это оказалось делом очень сложным, потому что ответы кроются в самом человеке.

Романы-эссе Владислава Михайлова играют важную роль в воспитании молодежи благодаря их глубокой тематике, философским размышлениям и актуальным социальным проблемам. Отметим несколько аспектов их влияния:

1. Развитие критического мышления: Михайлов поднимает сложные вопросы, заставляя читателей задумываться над важными аспектами жизни, нравственности, любви, дружбы и поиска смысла, что способствует развитию аналитических навыков у молодежи.
2. Эмоциональная идентификация: Персонажи его произведений часто переживают кризисы и дилеммы, с которыми может столкнуться молодежь. Это помогает молодым людям идентифицировать себя с героями и понимать свои собственные чувства и переживания.
3. Обсуждение социальных тем: В романах-эссе Михайлова часто рассматриваются актуальные для общества вопросы — экология, политика, нравственные ценности. Это вызывает интерес и позволяет молодым читателям формировать собственное мнение по важным вопросам.

4. Поиск идентичности: Произведения Михайлова нередко затрагивают темы самоидентификации, поиска пути и своего места в мире, что особенно важно для молодых людей, которые находятся на этапе становления личности.

5. Развитие языка и литературного восприятия: Стиль написания Михайлова способствует улучшению литературного вкуса, расширению словарного запаса и развитию навыков анализа текста.

6. Создание дискуссионного поля: Знакомство с романами автора может послужить основой для обсуждений в учебных заведениях, что создает для молодежи возможность высказывать и защищать свою точку зрения, участвовать в дискуссиях, уважать мнения собеседника.

Романы-эссе Владислава Михайлова создают условия для обогащения внутреннего мира молодежи, помогая ей ориентироваться в сложностях жизни и находить ответы на важные вопросы.

Заключение.

Исследования произведений В.Михайлова показывают, что беллетризованная биография не только раскрывает жизненный путь персонажа, но и самого писателя, помогает понять его творческую личность, внутренний мир и мотивацию для создания произведений.

Анализ жанра беллетризованной биографии требует от студентов критического мышления, умения анализировать и интерпретировать информацию, а также строить логически обоснованные выводы.

Повышение аналитической компетенции студентов происходит при создании проблемного поля интертекстуальных исследований беллетризованной прозы за счет развития умений анализа текста: студенты изучают избранные произведения литературы, выделяют интертекстуальные связи и аллюзии, проводят сравнительный анализ текстов, исследуют воздействие литературных произведений друг на друга. Также большое значение имеет работа с источниками, во время которой студенты изучают критическую литературу, анализируют работы исследователей и критиков, изучают историю литературы и контексты возникновения различных произведений. Важным аспектом в обучении будущих молодых специалистов-филологов является тренировка речевого аппарата и академической речи во время дебатов и дискуссий. В процессе работы над проблемным полем студенты вступают в диалог с преподавателями и своими коллегами, обмениваются мнениями, аргументируют свои выводы и развивают свое критическое мышление.

Проведенный анализ позволил выявить, что использование литературных приемов и стилей в беллетризованной биографии способствует созданию увлекательного и литературно ценного произведения, которое может быть интересно не только специалистам, но и широкому кругу читателей.

Исследование показало, что беллетризованная биография играет важную роль в формировании культурного контекста и идентичности личности, позволяя проследить влияние литературного произведения на человека и его мировоззрение.

Разработанные нами методики работы с беллетризованной биографией помогут студентам развивать литературоведческие компетенции, анализируя произведения, выявляя литературные приемы и стили, а также анализируя влияние биографических данных на художественное произведение.

Результаты исследования подтверждают важность изучения беллетризованной биографии как средства развития литературоведческих компетенций студентов. Рекомендуется дальнейшее изучение данного жанра с целью более глубокого понимания литературных произведений и их авторов, а также развитие аналитических навыков у студентов. Полученные результаты могут быть использованы для улучшения учебных

программ и методик преподавания литературы. Важно также продолжать исследования в данной области с целью расширения знаний о взаимосвязи биографии писателей и их творчества.

Изучение беллетризованной биографии не только позволяет студентам расширить свой литературный кругозор и понимание разнообразных литературных жанров, но и способствует развитию их языковых и аналитических навыков. Результатом такого обучения является умение студентов критически анализировать тексты, выявлять художественные приемы и мотивы, а также применять полученные знания на практике, участвуя в обсуждениях и собственных исследованиях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Ананьева С.В. Русская проза Казахстана. — Алматы. «Жибек жолы». — 2010. — 102 с.

2 Маркелова Е.А. Типология жанра писательской биографии как литературоведческая проблема. Историческая поэтика жанра. — №5. — 2013 — С. 56-65.

3 Казанцева Г.В. Традиция как литературоведческая категория в контексте изучения беллетризованной биографии. Вестник Челябинского государственного университета. — №35. — 2009. — С. 75-79.

4 Казанцева Г.В. Беллетризованная биография: проблема определения жанра и история жанра. Вопросы филологии. — №3. — 2007. — С. 64-69.

5 Ibrayeva D. Изучение жанра художественной автобиографии в вузе (на примере романа ГК Бельгера «Дом скитальца»). Вестник КазНУ. Серия педагогическая. — Т. 61. — №4. — 2019. — С. 136-145.

6 Уразаева К.Б. Методика преподавания литературы: принципы проектирования и структура элективной дисциплины в магистратуре. [Электронный ресурс]: — URL: https://dspace.enu.kz/bitstream/handle/data/4021/ur.pdf?sequence=1 (дата обращения: 01.06.2024)

7 Баянбаева А.А., Демченко А.С. Интерактивные приемы изучения жанра рассказа в вузе (на примере творчества Б. Канапьянова). Вестник Казахского Национального университета имени аль-Фараби. – Серия филологическая. — № 2 (186) — 2022. — С. 205-212.

8 Джумагалиева У.З. Роман-эссе в творчестве В.Михайлова. Сборник международной научно-практической конференции «Нургалиевские чтения – XII: научное сообщество ученых XXI столетия. Филологические науки». — Астана. — Том 1. — 2023. — С. 85-89

9 Джумагалиева У.З. Валерий Михайлов о Евгении Боратынском: историко-ретроспективный анализ романа-эссе «Боратынский». Keruen. — Т. 81. — №4. — 2023. — С. 153-160.

10 Ананьева С.В. Авторские жанровые стратегии в современной литературе Казахстана. Составители. — 2020. — С. 14-22.

11 Ананьева С., Савельева В. Русская литература. Современная литература народа Казахстана / Под ред. С.В. Ананьевой. — Алматы: Evo Press. — 2014. — С. 70-158.

12 Чечко Т.Н. Способы повышения качества начальной литературоведческой подготовки будущих преподавателей-филологов на основе компетентностного подхода. Вестник Мозырского государственного педагогического университета имени И.П. Шамякина. — №1 (26). — 2010. — С. 61-65.

13 Михайлов В.Ф. Лермонтов: Один меж небом и землей. Камертон. Сетевой литературный и исторический журнал. № 51. Январь 2014. [Электронный ресурс]: — URL: https://webkamerton.ru/2014/11/odin-mezh-nebom-i-zemlyoj-prodolzhenie-nachalo-v-51-52-55-57-59-60 (дата обращения: 11.06.2023)

14 Kalizhanov U. Валерий Михайлов, один меж небом и землей. О Лермонтове. Przegląd Rusycystyczny. — №160. — 2017. — С. 108-111.

15 Михайлов В.Ф. Боратынский. [Электронный ресурс]: — URL: https://biography.wikireading.ru/285028 (дата обращения: 03.06.2024)

16 Михайлов В.Ф. Лермонтов: Один меж небом и землей. Камертон. Сетевой литературный и исторический журнал. № 51. Январь 2014. [Электронный ресурс]: — URL: https://webkamerton.ru/2014/01/odin-mezh-nebom-i-zemlyoj (дата обращения: 03.06.2024)

У.З. Джумагалиева,
С.В. Ананьева,
А.С. Демченко

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘДЕБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕГІ БЕЛЛЕТРИСТІК ӨМІРБАЯН ЖАНРЫН ТАЛДАУ (В. Михайловтың роман-эсселерін зерттеу материалдары негізінде)

Аңдатпа.

Бұл ғылыми мақала студенттердің әдеби құзыреттілігін арттыру мақсатында беллетристік өмірбаян (көркем өмірбаян) жанрын оқытудың әдістерін талдауға арналған. Жұмыста аталмыш жанрдың әдебиеттанушы студенттердің дамуына әсері қарастырылады (В.Ф. Михайлов прозасы материалы негізінде). Зерттеудің мақсаты студенттердің әдеби құзыреттілігін жетілдіру құралы ретінде беллетристік өмірбаян жанрын пайдалану және оның нәтижесінің көрінуі. Зерттеудің маңызды нәтижелері В.Ф. Михайлов прозасындағы беллетристік өмірбаян жанрының көрініс табуын, сондай-ақ әдеби құзыреттіліктер ерекшеліктерін анықтауды қамтиды. Зерттеу әдістері әдеби зерттеулерді талдау мен шолуды қамтиды: салыстырмалы талдауды, әдебиетті оқытудағы әртүрлі әдістерді яғни зерттеу, эвристикалық, репродуктивті, жобалау. Зерттеудің теориялық маңыздылығы әдеби жанр ретінде беллетристік өмірбаянның мәні мен ерекшеліктерін түсінуді кеңейту, сондай-ақ осы талдауды педагогикалық қызметте қолдану мүмкіндіктерін анықтау болып табылады.

Ал, практикалық маңыздылығы бұл әдістемені білім беру процесінде студенттердің әдеби құзыреттілігін жақсарту үшін қолдану мүмкіндігі және оқытушылар мен студенттерге осы материалды пайдалану бойынша ұсыныстар әзірлеу. Бұл студенттерге әдеби шығармаларды талдау және сыни ойлау дағдыларын игеруге мүмкіндік береді, сонымен қатар бұл тек білім алуда ғана емес, олардың педагогика саласындағы болашақ кәсіби қызметі үшін де маңызды болып табылады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер әдебиетті оқитын студенттер үшін де, әдебиеттану құзыреттілігін дамыту үшін жұмыстанатын оқытушылар үшін де пайдалы болуы мүмкін.

Негізгі сөздер: беллетристік өмірбаян, семантикалық мозаика, интертекстуалды зерттеулердің проблемалық өрісі, В.Ф. Михайлов, өмірбаян, роман-эссе.

ANALYSIS OF THE GENRE OF FICTION BIOGRAPHY AS A MEANS OF IMPROVING LITERARY COMPETENCES OF STUDENTS (ON THE MATERIAL OF RESEARCH OF NOVELS-ESSAYS BY V. MIKHAILOV)

Abstract.

This research paper is devoted to the study of the methodology of analyzing the genre of fiction biography in order to improve the literary competence of students. The paper considers the influence of analyzing this genre on the development of literary students (on the material of V. F. Mikhailov's prose). The aim of the study is to use the process of analyzing the genre of fiction biography and its results as a means of improving students' literary competences. The most important results of the study include identifying the peculiarities of the genre of fictionized biography in V.F. Mikhailov's prose, as well as determining the specifics of literary studies competencies. The research methods include analysis and review of literary studies, comparative analysis, as well as various methods of teaching literature, such as research, heuristic, reproductive, project method and others. The theoretical significance of the study lies in expanding the understanding of the essence and features of fiction biography as a literary genre, as well as in identifying the possibilities of using this analysis in pedagogical activities. The practical significance lies in the possibility of using this methodology in the educational process to improve students' literary competencies, as well as in the development of recommendations for teachers and students on the use of this material. This will allow students to acquire skills in analyzing literary works and critical thinking, which is important not only for their studies, but also for their future professional activities in the field of pedagogy. The results obtained can be useful both for students studying literature and for teachers working on the development of literary competences.

Key words: fictionalized biography, semantic mosaic, problem field of intertextual studies, V.F. Mikhailov, autobiography, novel-essay.

REFERENCES

1 Anan'eva S.V. Russkaya proza Kazahstana [*Russian prose of Kazakhstan*]. Almaty. «Zhibek zholy». 2010. 102 p. [in Russian]

2 Markelova E.A. Tipologiya zhanra pisatel'skoj biografii kak literaturovedcheskaya problema [*Typology of the genre of writer's biography as a literary problem*]. Istoricheskaya poetika zhanra. №5. 2013. P. 56-65. [in Russian]

Анализ жанра беллетризованной биографии как средство совершенствования литературоведческих компетенций студентов (на материале исследований романов-эссе В. Михайлова)

3 Kazanceva G.V. Tradiciya kak literaturovedcheskaya kategoriya v kontekste izucheniya belletrizovannoj biografii [*Tradition as a literary category in the context of the study of fictionalized biography*]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. №35. 2009. P. 75-79. [in Russian]

4 Kazanceva G.V. Belletrizovannaya biografiya: problema opredeleniya zhanra i istoriya zhanra [*Fictionalized biography: the problem of defining the genre and the history of the genre*]. Voprosy filologii. №3. 2007. P. 64-69. [in Russian]

5 Ibrayeva D. Izuchenie zhanra hudozhestvennoj avtobiografii v vuze (na primere romana GK Bel'gera «Dom skital'ca») [*The study of the genre of artistic autobiography at the university (using the example of the novel by GK Belger «The Wanderer's House»)*]. Vestnik KazNU. Seriya pedagogicheskaya. T. 61. №4. 2019. P. 136-145. [in Russian]

6 Urazaeva K.B. Metodika prepodavaniya literatury: principy proektirovaniya i struktura elektivnoj discipliny v magistrature [*Methods of teaching literature: principles of design and structure of elective discipline in the Master's degree*]. Available at: — URL: https://dspace.enu.kz/bitstream/handle/data/4021/ur.pdf?sequence=1 [in Russian] (accessed: 01.06.2024)

7 Bayanbaeva A.A., Demchenko A.S. Interaktivnye priemy izucheniya zhanra rasskaza v vuze (na primere tvorchestva B. Kanap'yanova) [*Interactive techniques for studying the genre of the story at the university (using the example of B. Kanapyanov's work)*]. Vestnik Kazahskogo Nacional'nogo universiteta imeni al'-Farabi. – Seriya filologicheskaya. № 2 (186). 2022. P. 205-212. [in Russian]

8 Dzhumagalieva U.Z. Roman-esse v tvorchestve V. Mihajlova [*A novel-essay in the work of V.Mikhailov*]. Sbornik mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Nurgalievskie chteniya – XII: nauchnoe soobshchestvo uchenyh XXI stoletiya. Filologicheskie nauki». Astana. Tom 1. 2023. P. 85-89 [in Russian]

9 Dzhumagalieva U.Z. Valerij Mihajlov o Evgenii Boratynskom: istoriko-retrospektivnyj analiz romana-esse «Boratynskij» [*Valery Mikhailov on Evgeny Boratynsky: historical and retrospective analysis of the novel-essay «Boratynsky»*]. Keruen. T. 81. №4. 2023. P. 153-160. [in Russian]

10 Anan'eva S.V. Avtorskie zhanrovye strategii v sovremennoj literature Kazahstana [*Author's genre strategies in modern literature of Kazakhstan*]. Sostaviteli. 2020. P. 14-22. [in Russian]

11 Anan'eva S., Savel'eva V. Russkaya literatura. Sovremennaya literatura naroda Kazahstana [*Russian literature. Modern literature of the people of Kazakhstan*]. Pod red. S.V. Anan'evoj. Almaty: Evo Press. 2014. P. 70-158. [in Russian]

12 Chechko T.N. Sposoby povysheniya kachestva nachal'noj literaturovedcheskoj podgotovki budushchih prepodavatelej-filologov na osnove kompetentnostnogo podhoda [*Ways to improve the quality of the initial literary training of future teachers of philology based on a competency-based approach*]. Vestnik Mozyrskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni I.P. Shamyakina. №1 (26). 2010. P. 61-65. [in Russian]

13 Mihajlov V.F. Lermontov: Odin mezh nebom i zemlej. Kamerton [*Lermontov: One between heaven and earth. Tuning fork*]. Setevoj literaturnyj i istoricheskij zhurnal. № 51. Yanvar' 2014. Available at: — URL: https://webkamerton.ru/2014/11/odin-mezh-nebom-i-zemlyoj-prodolzhenie-nachalo-v-51-52-55-57-59-60 [in Russian] (accessed: 11.06.2023)

14 Kalizhanov U. Valerij Mihajlov, odin mezh nebom i zemlej [*Valery Mikhailov, alone between heaven and earth*]. O Lermontove. Przegląd Rusycystyczny. №160. 2017. P. 108-111. [in Russian]

15 Mihajlov V.F. Boratynskij [*Baratynsky*]. Available at: — URL: https://biography.wikireading.ru/285028 [in Russian] (accessed: 03.06.2024)

16 Mihajlov V.F. Lermontov: Odin mezh nebom i zemlej [*Lermontov: One between heaven and earth*]. Kamerton. Setevoj literaturnyj i istoricheskij zhurnal. № 51. Yanvar' 2014. Available at: — URL: https://webkamerton.ru/2014/01/odin-mezh-nebom-i-zemlyoj [in Russian] (accessed: 03.06.2024)

Information about authors:

Uzim Dzhumagalieva – **corresponding author**, master of pedagogical sciences, doctoral student of Kazakh National University named after Al-Farabi

E-mail: uzima8282@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0495-7769

Svetlana Ananyeva – candidate of philological sciences, associate professor, head of the department of «Analysis and External Literary Relations» of the Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: svananyeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7349-1590

Alena Demchenko – PhD, senior lecturer, department of «Russian philology and world literature», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: alenchika@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0635-9247

Информация об авторах:

Узим Джумагалиева – **основной автор**, магистр педагогических наук, докторант Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: uzima8282@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0495-7769

Светлана Ананьева – кандидат филологических наук, доцент, заведующая отделом «Аналитики и внешних литературных связей» Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: svananyeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7349-1590

Алена Демченко – доктор PhD, старший преподаватель кафедры «Русской филологии и мировой литературы», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: alenchika@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0635-9247

Авторлар туралы ақпарат:

Узим Джумагалиева – **негізгі авторы**, педагогика ғылымдарының магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің докторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: uzima8282@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0495-7769

Ананьева Светлана – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер институтының аналитика және сыртқы әдеби байланыстар» бөлімінің меңгерушісі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: svananyeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7349-1590

Демченко Алена – PhD докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Орыс филологиясы және әлем әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: alenchika@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0635-9247

МРНТИ 20.01.45 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.13**
УДК 372.862

Н.К. Токжигитова[1*], А.О. Садыкова[1], А.Н. Токжигитова[1], Н.Н. Оспанова[1]

[1]Торайгыров университет
г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан
[*]e-mail: nurgul287@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ГЕЙМИФИКАЦИИ ПО ДИСЦИПЛИНЕ «ИНФОРМАТИКА»

Аннотация.

Эта статья представляет важную тенденцию в современном образовании, особенно в контексте информатики. Геймификация не только привлекает внимание учеников к учебному процессу, но и способствует их активному участию и вовлеченности. Исследование влияния геймификации на обучение информатике позволяет понять, какие методы и подходы могут быть наиболее эффективными для достижения образовательных целей.

Анализ существующих инструментов геймификации и рассмотрение их структуры помогает выявить основные принципы, лежащие в основе успешной интеграции игровых элементов в учебный процесс. Это позволяет преподавателям информатики выбирать наиболее подходящие инструменты для своих учеников и целей обучения. Исследование воздействия геймификации на процесс обучения информатике позволяет выявить не только эффективность этого метода, но и понять, какие конкретные аспекты и элементы игрового подхода оказывают наибольшее влияние на учеников.

Кроме того, упоминание предыдущих исследований в области геймификации в образовании информатики добавляет контекста и позволяет провести обширный анализ текущей ситуации. Рекомендации, вынесенные в результате исследования, могут стать основой для дальнейших практических действий в области образования, способствуя улучшению процесса обучения и развитию учебных программ.

Данное исследование выполняется в рамках грантового финансирования проекта (грант № AP19677291) Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Ключевые слова: геймификация, раскрытие скрытого потенциала, технологии геймификации, информатика, геймификация образования.

Введение.

Геймификация используется как для образовательной сферы, так и для предпринимательской. Можно рассмотреть ряд таких исследований, в которых были получены результаты в образовании, экономики и даже в бизнесе. Так из трудов авторов Дж. Линдер и Г. Зикерманн можно понять, что геймификация представляет собой систему, ориентированную на людей, которая направлена на улучшение существующей системы и создание благоприятных условий для сотрудников.

В контексте развивающегося цифрового мира, где компьютерные навыки становятся все более важными, использование инновационных методов обучения, таких как геймификация, может оказаться ключевым фактором в формировании у студентов устойчивого интереса к изучению информатики и развития их профессиональных компетенций.

В последние десятилетия геймификация, включающая внедрение игровых элементов в различные области жизни, в том числе в образование, привлекает все большее внимание ученых и педагогов. Информатика, будучи важной составляющей современного образовательного процесса, активно участвует в этом тренде. Важно рассмотреть, как наиболее эффективно использовать геймификацию в обучении информатике, чтобы способствовать лучшему усвоению материала и активному участию студентов. Еще в 1996 году на втором международном конгрессе ЮНЕСКО «Образование и информатика» информационные технологии были признаны стратегическим образовательным ресурсом. Это подчеркивает, что геймификация также может стать важным стратегическим

инструментом в образовательной сфере, способным значительно улучшить качество обучения и повысить заинтересованность студентов в учебном процессе.

Данная статья предназначена для исследования перспектив и потенциала использования технологий геймификации в учебном процессе по направлению «Информатика». В статье были рассмотрены основные принципы геймификации, а также конкретные примеры исследований, демонстрирующие эффективность этого подхода в повышении мотивации студентов и улучшении результатов их обучения в области информатики.

Материалы и методы исследования.

На сегодняшний день становится все труднее завоевать внимания учащегося в цифровом веке. Каждый ученик хочет получить информацию в игровой форме, нежели в обычном традиционном формате. Поэтому для решения проблем с усвоением материала используется геймификация.

Так, слово «геймификация» имеет различный смысл у различных исследователей в зависимости от направления исследования. А что касается геймификации в образовании, а именно в преподавании информатики, то тут можно выделить несколько авторов, которые написали труды по этой теме. Так анализ обучения информатике в контексте общих методических проблем преподавания курса находят своё отражение в работах А.П. Ершова, С.А. Жданова, А.А. Кузнецова, К.Ю. Поляковой, С.М. Окуловой и других ученых [1].

Если делить разновидные типы геймификации, то можно из разделить на несколько видов. Самые заметные их них это – симуляционные игры. К ним относятся симуляторы, ролевые игры и бизнес-симуляторы [2].

Немало ученых были заинтересованы этой темой и проводили исследовательские работы в данном направлении.

Термин «геймификация» впервые появился в 2002 году и был предложен Ником Пеллингом в контексте информатики. Игра, по сути, представляет собой форму человеческой деятельности, которая имитирует реальную жизнь, позволяя моделировать различные ситуации [3]. На практике это означает, что игра включает в себя набор условий, установленные правила и распределение ролей среди участников. В рамках игровой деятельности происходит не только обмен опытом между участниками, но и его освоение и перенятие. Таким образом, геймификация, будучи основанной на принципах игры, позволяет эффективно вовлекать людей в процессы обучения или решения задач, способствуя более активному усвоению материала и развитию навыков через интерактивное взаимодействие.

Если же посмотреть на высказывание К. Хиотари. Дж. Хамари в работе «Геймификация в управления персоналом» то определение слову «геймификация» будет звучать следующим образом: «Геймификация … процесс улучшения сервиса путем введения возможностей для формирования опыта в целях поддержки пользователей при создании ценности» [4].

Игровые методы или геймификация при правильном использовании способны вовлекать, информировать и обучать. Эми Джо Ким, автор книги «Создание сообщества в сети» и известный разработчик социальных игр, определила термин «геймификация» как «использование игровых техник, чтобы сделать деятельность более увлекательной». Согласно консалтинговой фирме Gartner Group, геймификация представляет собой общую тенденцию внедрения игровых элементов в различные неигровые контексты, включая инновации, маркетинг, обучение, повышение производительности сотрудников, здравоохранение и социальные изменения.

Объединив элементы этих определений и избавившись от акцента на том, чтобы заставить людей делать то, что они обычно считают скучным, приводит к определению термина геймификация как:

«Геймификация использует игровую механику, эстетику и игровое мышление для вовлечения людей, мотивации к действию, содействия обучению и решения проблем» [5].

A. Mifzala, M. Monika и другими проведен обзор междисциплинарных баз данных для количественных экспериментальных исследований, посвященных геймификации в образовании, и предоставлена информация о текущих направлениях исследований. Проведенное ими всестороннее исследование подтверждает, что геймификация может быть полезна на всех уровнях обучения, от начальной школы до колледжа. Систематические исследования в области геймифицированного обучения могут повысить мотивацию учащихся и их интеллектуальные достижения. Идея включения игровых технологий в учебный процесс элементы, представленные в классе, могут служить мотивационным инструментом для студентов, помогающим им лучше учиться и понимать [6].

Многочисленные педагогические исследования были посвящены сравнительному анализу результатов геймифицированного и традиционного подходов к обучению. Хотя сразу после завершения учебного процесса участники обеих групп демонстрируют схожие результаты, через определённое время у тех, кто обучался с использованием игровых элементов, в памяти сохраняется больше информации. В частности, исследование доктора А. Мау из Университета Регенсбурга (Германия) показало, что освоение нового навыка в игровой форме может способствовать значительному увеличению объема серого вещества мозга в течение нескольких недель [7].

Геймификация широко внедряется различными организациями для повышения эффективности обучения сотрудников и студентов, решения задач и стимулирования инноваций. Этот подход активно используется в таких сферах, как бизнес-образование, разработка программного обеспечения, фармацевтика и государственные учреждения. Примеры успешного применения геймификации можно найти практически в каждой отрасли, будь то обучение, инновационная деятельность или решение сложных задач. Например, компания Cisco разработала аркадную игру «The Binary Game», которая, напоминая тетрис, служит инструментом для обучения пользователей основам двоичной системы счисления [6.-45]. Цель игры – обучить пользователей основам двоичной системы счисления. Игрокам не требуется предварительное знание двоичной системы; они изучают концепцию по ходу игры. За пять минут игра предлагает от сорока до пятидесяти бинарных задач. По мере игры участники быстро учатся распознавать шаблоны и разрабатывать стратегии для победы, что способствует их пониманию и освоению двоичного мышления.

IBM создала интерактивную игру-мыслитель от первого лица под названием INNOV8 [5.-20], которая обучает сложной идее управления бизнес-процессами, возлагая на игроков ответственность за принятие решений, влияющих на вымышленную компанию After, Inc. Игра используется в учебных программах по бизнесу и информационным технологиям в США. В ходе игры студенты принимают деловые решения, опираясь на предоставленные материалы, взаимодействие с одноклассниками и обсуждения с игровыми персонажами, которые делятся различной информацией. Полученные навыки включают решение бизнес-задач, установление приоритетов и достижение консенсуса. Игра представляет собой своего рода виртуальную стажировку, позволяющую студентам исследовать последствия своих решений в безопасной среде, где они не рискуют потерять работу или бонус из-за неправильных решений, а также стимулирует достижением определенных целей.

Визуальное понимание того, насколько люди далеки от цели, дает стимул, обратную связь и показатель прогресса, а также позволяет сравнивать вас с другими. Например, «Я забил 21 001 в той игре; это на 1 лучше, чем ты».

Цель игры – это основной инструмент для определения уровня усилий в определенный момент игры, стратегии, ходов и, в конечном итоге, того, кто победит. Цель поддерживает игру и заставляет игроков двигаться вперед.

В своей простейшей форме игра представляет собой набор определенных правил. Существуют правила, указывающие максимальное количество игроков, которые могут участвовать в игре, правила, описывающие, как набирать очки, правила, указывающие, что разрешено в игре, и в случае цифровых игр правила, применимые к написанию кода, создающего прыжок персонажа видеоигры.

Внедрение игрового подхода к обучению может предоставить студентам увлекательную, мотивирующую и стимулирующую задачу, помогая им сосредоточиться на задаче и повышая общий опыт. Более того, игровое обучение может улучшить компетенции и успеваемость. Оно предоставляет учащимся насыщенную, захватывающую среду и опыт, которые не просто связаны с изучением фактов, но и позволяют развивать навыки решения проблем, принятия решений и стратегического планирования [8].

Корхонен, Монтола и Аррасвунори исследовали виды игрового опыта, которые можно получить, играя в последние игры, такие как «Grand Theft Auto IV», «The Sims 2» и «Spore». В рамках исследования была предложена структура Playful Experience (PLEX), которая классифицирует игровой опыт в виде игр на 20 различных типов: увлечение, вызов, соревнование, завершение, контроль, открытие, эротизм, исследование, выражение, фантазия, общение, воспитание, релаксация, садизм, ощущение, симуляция, подрывная деятельность, страдание, сочувствие и острые ощущения.

Из всех вышеупомянутых опытов можно выбрать необходимые и понять, чего хочет добиться «игрок».

Для успешного внедрения геймификации в преподавание информатики важно понимать, какие именно инструменты и подходы смогут привлечь внимание и заинтересовать учащихся. В этом контексте особое значение приобретает исследование внутренних мотиваций, поддерживающих вовлеченность студентов в учебный процесс [9]. Разработка стратегий геймификации требует тщательного анализа этих мотивационных факторов. В рамках изучения того, какие технологии и игровые элементы применяются в образовательных инструментах при преподавании информатики, были рассмотрены различные виды игровых форм, которые способствуют повышению интереса и вовлеченности обучающихся можно рассмотреть в таблице 1.

Таблица 1 – Игровые технологии, применяемые в образовательных инструментах

Название метода	Описание	Примеры игр/проектов
Образовательный квест	Адаптированный квест, специально созданный для образовательных целей. Учащиеся выполняют задания, чтобы достичь конечной цели, как в классических видеоиграх.	MMORPG «World of Warcraft», «Perfect World», «Аллоды Онлайн»
Модель PBL (points, badges, leaderboards)	Популярная стратегия геймификации, основанная на трех элементах: очки (оценка качества работы), значки (за особые достижения) и таблицы лидеров (рейтинги). Применяется	Игры: «CodeCombat», «Minecraft: Education Edition», «RoboZZle», «Scratch», «CyberCIEGE»

	в электронной форме для занятий по информатике.	Проекты: Образовательные миры Minecraft и другие проекты по программированию.
Примечание: составлено авторами		

Модель PBL очень эффективна. Например, учащийся может получить значок за выполнение всех домашних заданий на оценку «пять» в течение двух недель. Таблица лидеров позволяет отслеживать результаты всех участников, отображая количество очков и достижения каждого учащегося. Для уроков информатики такая модель может быть реализована в электронной форме, с использованием цифровых таблиц лидеров, уникальных значков и интересных достижений. Уже существуют примеры успешного внедрения этой модели в образовательных играх по информатике. Например, «CodeCombat»: это онлайн-игра, в которой игроки учатся программированию, играя в ролевую игру. Игроки пишут код, чтобы управлять своим персонажем и преодолевать препятствия на пути к победе. Также можно привести в пример игру «Minecraft: Education Edition»: в Minecraft существует множество образовательных миров и проектов, которые можно использовать для обучения информатике. Студенты могут создавать собственные модели, программировать виртуальных роботов и многое другое. Еще множество игр по информатике, такие как «RoboZZle», «Scratch», «CyberCIEGE» используют Модель PBL и активно используются в практике у учеников. Это лишь небольшой список игр и образовательных проектов, использующих модель PBL для обучения информатике. С каждым годом появляется все больше новых инновационных проектов в этой области.

Педагоги используют различные виды геймификации в преподавании, функционал одной из них можно посмотреть в таблице-2 [7.-87].

Таблица 2 – Функционал программного обеспечения «Smart Notebook»

Элемент	Описание
Программное обеспечение	Smart Notebook
Функционал	Интерактивные презентации, задания на основе игровых механик
Инструмент для разработки игровых заданий	Smart lab
Количество шаблонов в Smart lab	11 шаблонов для разработки различных игровых заданий
Примечание: составлено по авторами на основе источника [7]	

Это небольшая часть, которая может быть применена в обучении информатике. Очень большое количество игровых приемов могут быть применены для изучения именно информатике с целью заинтересовать слушателя или обучающегося.

При формировании игр в учебном процессе можно задействовать следующие виды геймификации при изучении информатики:

- Квесты. Это последовательность взаимосвязанных игровых задач (головоломок), которые необходимо решать один за другим, чтобы достичь цели. Этот педагогический метод эффективен как в онлайн-обучении, так и в реальной жизни. Квесты вовлекают

студентов, позволяют им активно участвовать в событиях, развивают мотивацию и навыки командной работы. Изучение информатики с помощью квестов может быть увлекательным и эффективным способом. Можно привести несколько таких игр, которые используются для обучения: CodeCombat, CyberCIEGE, Breakout EDU, Minecraft Education Edition, Coding Quest. Эти игры предоставляют интерактивный и улекательный способ изучения информатики, используя квесты и головоломки для мотивации игроков к обучению.

- Конкурсы. В конкурсах ярко выражен соревновательный элемент. Студенты могут принимать участие как индивидуально, так и в командах. В пример можно привести несколько таких игр: Codeforces, Google Code Jam, Hackerrank, Topcoder и т.д. Данного вида игры в учебном процессе могут предоставлять возможность участия в соревнованиях по программированию и другим навыкам в информатики.

- Симуляции. Популярные образовательные игры. Каждый участник получает роль эксперта, решающего задачи, которые часто встречаются в реальной практике. Цель игрового сценария – создать захватывающий контекст и надолго заинтересовать проектом. Есть такие как NetLogo, Turing's Machine Simulator, Virtual Robotics Toolkit, Hack 'n' Slash, которые могут представлять собой различные формы, от моделирования компьютерных сетей и алгоритмов до создания виртуальных сред, и программирования. Эти игры предоставляют увлекательные способы изучения информатики и ее применения через интерактивные симуляции и задачи.

Важно понимать, чтобы проявить интерес к обучению, необходимо его вовлечение, а данные виды игр позволяют заинтересовать и также пройти уровень и вызывает вовлеченность у обучающегося [10].

Существует большое разнообразие видов реализации геймификации в обучении. Также это может быть применено и для дистанционного образования. В образовании, можно использовать следующие виды геймификации:

1) Сюжетная линия

Для реализации этого способа геймификации необходимо создать увлекательную сюжетную линию – историю, которая будет захватывать пользователей по мере её изучения. Электронное обучение должно напоминать интересное путешествие. Например, профессиональное обучение можно представить, как путь к предотвращению глобальной катастрофы или решению важной проблемы. Также можно включить в эту историю персонажей, чтобы участники могли улучшать своих аватаров.

2) Уровни в играх

Уровни, основанные на миссиях, служат нескольким целям в дизайне игры. Одна из целей – сохранить управляемость игрового пространства. Разработка игры, в которой игрок путешествует по одному огромному уровню, выполняя сотни задач и взаимодействуя с десятками неигровых персонажей, является сложной задачей программирования и пугает игрока. Кроме того, попытка вплести связную сюжетную линию в игровую среду, где игрок может идти куда угодно и в любом порядке, может быть трудной.

Чтобы преодолеть эти проблемы, разработчики игр добавляют в игры уровни. На каждом уровне игрок достигает небольшого набора целей и после достижения переходит на следующий уровень. Хорошо продуманная последовательность уровней позволяет достичь трех целей. Во-первых, каждый уровень помогает развитию повествования истории. Игрок узнает новую информацию или идеи на каждом уровне, что поддерживает его интерес к сюжету, разворачивающемуся на каждом уровне. Раскрывая часть повествования на каждом уровне, игрок чувствует себя обязанным переходить с одного уровня на другой, чтобы узнать, что произойдет и чем закончится повествование.

Для реализации этого метода можно использовать разные уровни, которые открываются по мере выполнения заданий. Это вызывает у пользователей интерес,

заставляя их задуматься: «А что будет дальше?», и мотивирует продолжать прохождение. Уровни помогают учащимся ощутить прогресс в игре. Для усиления этого эффекта можно указывать процент выполнения, показывающий, какую часть пути студент уже прошел.

В корпоративном обучении методы отслеживания прогресса удобно сочетать с грейдовой системой должностей в компании. Например, когда сотрудник переходит с менеджера первого уровня на менеджера второго уровня, он открывает в игре новый уровень. Также, при желании, после прохождения очередного уровня можно выдавать студентам сертификаты. Они отображаются не только в профиле пользователя, но их также можно скачать и распечатать.

3) Система баллов

При разработке игры можно использовать систему баллов для поощрения учащихся за выполнение различных заданий. Изначально стоит вознаграждать студентов за простые задачи, а затем постепенно увеличивать сложность заданий и количество начисляемых баллов. Например, за выполнение базового урока можно давать 2 балла, а за более сложное задание – 5 баллов. Система баллов особенно эффективна, если она сочетается с рейтингами, позволяющими студентам отслеживать свой прогресс как относительно самих себя, так и в сравнении с другими участниками. Видя свой рейтинг и отрыв от лидера, учащиеся будут стремиться улучшать свои результаты, что мотивирует их прикладывать дополнительные усилия. Помимо этого, система баллов может быть дополнена возможностью обмена баллов на приятные бонусы в виртуальном «магазине подарков». Это могут быть как внутриигровые предметы, так и реальные призы, которые студент может получить в качестве вознаграждения за успешное выполнение заданий. Такая механика не только стимулирует участие в игре, но и создает дополнительный интерес к процессу обучения, превращая его в захватывающее приключение.

4) Значки и бейджи

Значки, медали или бейджи представляют собой награды в виде виртуальных объектов или изображений, закрепленных в профиле пользователя. Они являются отличным способом подчеркнуть достижения и усилия студентов. Например, значок можно присвоить за выдающийся ответ или за самое быстрое прохождение курса. Важно, чтобы эти награды были видны другим участникам, так как это усиливает мотивацию к достижению.

Особую ценность имеют уникальные значки, которые сложно получить. Они выделяют учащегося среди остальных и служат символом его выдающихся способностей или стараний. Преимущество такой системы заключается в том, что значки могут иметь не только игровое значение, но и реальную ценность. Например, полученные в процессе обучения значки могут быть связаны с навыками или знаниями, которые ценны в реальной жизни и профессиональной деятельности. Таким образом, система значков не только мотивирует к обучению, но и помогает учащимся осознавать значимость своих достижений за пределами игры, что делает обучение более осмысленным и полезным.

Опасность геймификации, основанной на вознаграждении, возникает, когда целью является создание долгосрочных изменений в поведении субъекта. Если цель состоит в том, чтобы изменить человека на всю жизнь, использование вознаграждений в краткосрочной перспективе может нанести вред в долгосрочной перспективе. Основной вывод Деси и Райана в их исследованиях мотивации заключается в том, что внешние вознаграждения подрывают внутреннюю мотивацию [11]. Если вознаграждения используются для стимулирования поведения, к которому у человека уже есть внутренняя мотивация, и эти вознаграждения затем удаляются или перестают быть ценными, вероятность того, что человек продолжит это поведение, становится ниже, чем была вначале.

5) Визуальное оформление

Для привлечения интереса игроков можно применять привлекательные визуальные эффекты и приятный дизайн, чтобы взаимодействие с контентом было легким и комфортным, а пользователи ждали новых уроков с нетерпением. Важно сочетать яркие цвета и графику.

Чтобы студенты могли видеть все свои награды в одном месте, можно использовать дашборды в их профилях. Это позволит удобно просматривать различные показатели на одной странице.

6) Соревнование

Системы рейтингов служат мощным мотиватором для студентов, создавая здоровую конкуренцию. Стремление занять верхние строчки рейтинга подталкивает учащихся к более глубокому погружению в учебный материал. Разделение студентов на группы позволяет дифференцировать обучение и повысить эффективность каждого.

7) Обратная связь

Чтобы удержать внимание и мотивировать к обучению, необходимо предоставлять мгновенную обратную связь. Кроме того, важно показывать практическую значимость изучаемого материала. Даже если реальные ситуации для применения знаний отсутствуют, педагог может создать их искусственно, чтобы вызвать у ученика интерес и желание учиться. Игра – один из эффективных инструментов для этого.

При создании игры в образовательном процессе также важен ее дизайн. Так исследователи геймификации проводя метаанализ по дизайну изучили 14 различных элементов дизайна геймификации (например, таблицы лидеров) и показали, что каждый из них приводит к разному влиянию на результаты обучения студентов.

Геймификация, для сравнения, даёт привычку и к самостоятельной работе, и к настоящему преодолению трудностей.

Поскольку современные студенты привыкли к интерактивному формату видеоигр, традиционные методы обучения становятся менее эффективными. Чтобы удержать внимание учащихся и сделать процесс обучения более увлекательным, необходимо внедрять элементы геймификации в электронное обучение. Акцент на геймификации повышает вовлеченность, актуальность и погружение, а также помогает перенести обучение в реальную ситуацию.

Успешное применение геймификации требует учета специфики разных учебных дисциплин и аудиторий. Преподавателям необходимо освоить различные методы игрофикации, чтобы адаптировать обучение к конкретным условиям.

Игры основаны на моделях реального мира. Игру можно рассматривать как динамическую модель реальности, в которой модель обеспечивает представление реальности в определенный период времени. В академической литературе это известная действующая модель, в отличие от вербальных, графических, математических или физических моделей. Также важно отметить, что смоделированная реальность может быть гипотетической, воображаемой или вымышленной, как это часто бывает в таких играх, как Dungeons and Dragons, и видеоиграх, таких как серия Halo.

Применение игровых элементов в образовательной деятельности помогает улучшить понимание и усвоение материала, так как процесс обучения становится более интерактивным и занимательным. Игры позволяют учиться через практику, повышая не только интерес, но и активное участие в выполнении учебных заданий. Вовлеченность учащихся в учебный процесс через игровые методы помогает также укреплять мотивацию к дальнейшему обучению, что делает процесс изучения более эффективным и продуктивным.

Для педагога важно, что такие игры обеспечивают практико-ориентированное обучение, при котором учащиеся получают возможность не просто запоминать

информацию, но активно применять её на практике. Это улучшает качество усвоения материала, поскольку учащиеся вовлекаются в процесс решения задач, что делает обучение более осмысленным и эффективным. Кроме того, игровая форма помогает преодолеть монотонность и рутину учебных занятий, что особенно важно для поддержания внимания и интереса. Использование игр в учебной деятельности – это эффективный способ повышения вовлеченности учащихся, их интереса к предмету и улучшения результатов обучения за счет активного взаимодействия с учебным материалом.

Результаты и их обсуждение.

Геймификация – это эффективный метод повышения мотивации, который может быть использован как в образовании, так и в бизнесе. Внедрение игровых элементов помогает сделать любой процесс более увлекательным и продуктивным.

Систематический анализ M. Peterson показал, что имитационные игры положительно влияют на знания, навыки и результаты обучения. Сравнивая различные методы обучения, он пришел к выводу, что игры, особенно в языковом образовании, обеспечивают более эффективное усвоение материала [11].

Несмотря на подтвержденную эффективность образовательных игр, отсутствие четких правил и нормативных актов ограничивает их широкое применение в образовательном процессе. Педагоги заинтересованы в использовании игр, но не имеют для этого достаточной правовой основы [12].

Исследователи выделяют три ключевых условия для успешного использования симуляторов и игр: особенности самой игры, её интеграция в практическую деятельность и роль инструктора или наставника. В своем анализе D. Clark подробно исследует влияние цифровых игр на учебные результаты, делая вывод о том, что игры играют важную роль в поддержке продуктивного обучения и подчеркивая значимость игрового дизайна [13].

С использованием геймификации в учебном процессе по информатике студенты получают возможность изучать сложные концепции и алгоритмы через интерактивные игровые задания, соревнования и коллективные проекты. Это помогает им не только лучше усвоить материал, но и развивает навыки командной работы, критического мышления и решения проблем.

Одним из ключевых преимуществ геймификации является то, что она делает учебный процесс более увлекательным и занимательным. Студенты более мотивированы и заинтересованы в учебе, что приводит к улучшению их успеваемости и увеличению уровня участия в уроках. Кроме того, геймификация способствует индивидуализации обучения, так как позволяет адаптировать задания под индивидуальные потребности и уровень подготовки каждого студента.

С развитием современных технологий, таких как виртуальная и дополненная реальность, возможности геймификации в учебном процессе становятся еще более широкими и интересными. Виртуальные миры и симуляции позволяют создавать учебные среды, которые максимально приближены к реальным ситуациям, что способствует более глубокому пониманию материала и развитию практических навыков.

Однако, необходимо учитывать, что успешная реализация геймификации требует не только технической поддержки, но и компетентности педагогов. Учителя должны уметь грамотно интегрировать игровые элементы в учебный процесс, следить за активностью и прогрессом студентов, а также создавать стимулирующие условия для их участия.

В целом, исследование технологий геймификации в учебном процессе по направлению «Информатика» показывает, что они могут значительно улучшить качество образования и превратить учебный процесс в интересное и эффективное занятие. При правильном подходе геймификация может стать мощным инструментом развития учебных программ и повышения мотивации учащихся к обучению информатике.

В исследовании, проводимым рабочей группой в рамках проекта был проведен опрос среди преподавателей дисциплины «Информатика». В опросе приняли участие 32 человека, преимущественно в возрасте от 35 до 45 лет, а также более 45 лет, что составило более 40% от общего числа респондентов.

Результаты опроса показали, что 9,4% преподавателей выразили мнение о том, что геймификация является бесполезной в контексте обучения информатике. Однако, большинство опрошенных (90,6%) высказались в пользу геймификации как эффективного инструмента для повышения мотивации и результативности учащихся в изучении предмета.

Рисунок 1 – Ответы на опрос: почему геймификация интересна для обучающихся?
Примечание: составлено авторами

Полученные результаты акцентируют внимание на разнообразии позиций среди преподавателей в отношении использования геймификации в образовательной практике. Различия в оценках могут быть обусловлены вариативностью педагогических подходов, профессиональным опытом и предпочтениями в методических стратегиях. Тем не менее, несмотря на отдельные скептические мнения, данные исследования и практика внедрения геймификации в других образовательных контекстах указывают на ее потенциал в повышении эффективности обучения информатике.

Также половина опрошенных не используют инструменты геймификации по различным причинам, такие как: нет необходимости, нет подходящих инструментов, использование других форм, не умение пользоваться, что показано на рисунке 3.

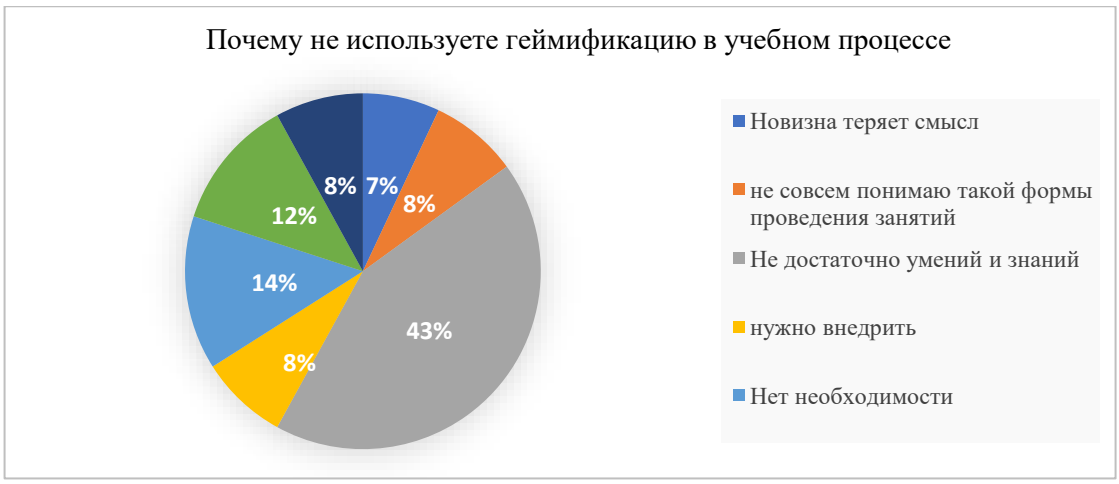

Рисунок 3 – Ответы на опрос: почему не используется геймификация
Примечание: составлено авторами

По рисунку 3 можно увидеть что очень много причин для того, чтобы не применять геймификацию в учебном процессе. Однако среди респондентов были и ответы с желанием обучиться применять различные методы на своих занятиях.

Более того, исследование показало, что часть преподавателей просто не знают значение слова «геймификация», это около 19% опрошенных. Данные респонденты считают, что геймификация – это игра или просто интерактивный инструмент. Что показывает рисунок 4.

Рисунок 4 – Определение слова «Геймификация»
Примечание: составлено авторами

Исходя из данного опроса понятно, что многие преподаватели готовы внедрять технологии геймификации, но не знают, как это сделать. А некоторые просто не понимают значение слова «геймификация» и соответственно не могут его употреблять в учебном процессе.

Заключение.

Продвижение игрового обучения (GBL), несомненно, изменило академическую среду и традиционные стили преподавания, значительно изменив роли учителя и ученика [14], создавая более интерактивные и вовлекающие образовательные процессы, в которых учащиеся становятся активными участниками, а преподаватели – наставниками и фасилитаторами.

Исследование технологий геймификации в образовании по дисциплине «Информатика» выявило значительный потенциал этого подхода для улучшения учебного процесса и мотивации учащихся. Результаты исследования показали, что геймификация способствует более глубокому пониманию материала, развитию навыков командной работы и критического мышления, а также повышает уровень заинтересованности студентов в учении.

Опрос среди преподавателей дисциплины подтвердил разнообразие мнений относительно эффективности геймификации, однако большая часть опрошенных были в положительном отношении к этому методу обучения. Несмотря на некоторые сомнения, высказанные отдельными преподавателями, общая тенденция свидетельствует о том, что геймификация имеет потенциал стать важным компонентом образовательного процесса по информатике.

Дальнейшие исследования в этой области могут сосредоточиться на изучении конкретных методов и технологий геймификации, их влиянии на результативность обучения и развитие компетенций студентов. Кроме того, важно продолжать работу над развитием квалификации преподавателей и созданием адаптивных образовательных программ, которые максимально использовали бы потенциал геймификации для достижения образовательных целей.

Таким образом, геймификация представляет собой перспективный и инновационный подход к обучению информатике, который имеет все шансы стать неотъемлемой частью современной образовательной практики.

Данное исследование финансируется Комитетом науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19677291) на тему «Разработка платформы скрытой оценки компетенций старшеклассников посредством геймификации с целью профориентации».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Богданова Е. В. Геймификация в современном педагогическом образовании: атлас лучших практик. — Новосибирск: Немо Пресс. — 2021. — 154 с.

2 Ветушинский А.С. Больше, чем просто средство: новый подход к пониманию геймификации. Социология власти. — Т. 32. — №. 3. — 2020. — С. 14-31.

3 Kapp K.M. (2012) The gamification of learning and instruction: game-based methods and strategies for training and education. John Wiley & Sons. 718 p.

4 Hamari J., Koivisto J., Sarsa H. (2014) Does gamification work? a literature review of empirical studies on gamification. 2014 47th Hawaii international conference on system sciences. Ieee. P. 3025-3034.

5 Yang S.K., Liu C.G. (2019) Promoting the efficiency of learning Computer network course with the use of Cisco network devices. 2019 IEEE International Conference on Architecture, Construction, Environment and Hydraulics (ICACEH). IEEE. P. 82-85.

6 Monika M., Mifzala A. A study on customer perception towards e-vehicles in Bangalore. J Emer Tech Innov Res. T.6. 2019. P. 87-92.

7 May A. Experience-dependent structural plasticity in the adult human brain. Trends in cognitive sciences. 2011. Т. 15. №10. P. 475-482.

8 Шиков А. Н. и др. Применение игровых механик в системах корпоративного обучения с использованием модели смешанного обучения. Информатика и образование. — 2018. — №. 5. — С. 44-48.

9 Капустина Е. В. Геймификация как способ повышения мотивации и активизации учебной деятельности обучающихся. Актуальные вопросы модернизации российского образования. — 2015. — С. 47-51.

10 Rozhenko O.D. (2021) et al. Gamification of education as an addition to traditional educational technologies at the university. CEUR workshop proceedings. Т. 2914. P. 457-464.

11 Peterson M. (2010) Computerized games and simulations in computer-assisted language learning: A meta-analysis of research. Simulation & gaming. Т. 41. №1. P. 72-93.

12 Chaurasia M.A., Juang C.F. (2023) (ed.). Emerging IT/ICT and AI Technologies Affecting Society. Springer Nature Singapore. Т.7. P. 217-3022.

13 Clark D.B., Tanner-Smith E.E., Killingsworth S.S. (2016) Digital games, design, and learning: A systematic review and meta-analysis. Review of educational research. Т. 86. №1. P. 79-122.

14 Qian M., Clark K.R. (2016) Game-based Learning and 21st century skills: A review of recent research. Computers in human behavior. Т. 63. P. 50-58.

ИНФОРМАТИКА ПӘНІ БОЙЫНША ГЕЙМИФИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа.

Бұл мақала информатика пәнін оқыту үрдісіндегі геймификация көмегімен ашуға арналған технологияларды қолдануды ұсынады. Білім берудегі геймификация оқушыларға қалай әсер етеді және оның дәстүрлі білім беруден айырмашылығы қарастырылып, информатика пәнін оқыту кезіндегі оқытушылардың қандай геймификация құралдарын қолданатыны анықталады. Алынған нәтиже көмегімен оқу үрдісінде қаншалықты ойын формасындағы сабақтар оқытылатынын талдауға болады. Сонымен қатар, қазіргі таңда қандай қандай геймификация құралдары бар және олардың құрылымы мен құралдары зерттелген. Зерттеу барысында информатика саласындағы білім берудегі геймификацияны зерттеген ғалымдардың еңбектері талқыға салынды. Зерттеу нәтижесінде информатика пәндік облысы бойынша жасырын әлеуетін ашу мүмкіндіктеріне қатысты геймификация технологиялардың тиімділерін таңдай отырып, алдағы зерттеу нәтижелеріне пайдалануға ұсыныстар беріледі.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінен бөлінетін жобаны гранттық қаржыландыру (№AP19677291грант) шеңберінде орындалды.

Негізгі сөздер: геймификация, жасырын әлеуетті ашу, геймификация технологиялары, информатика**,** білім беруді геймификациялау.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE USE OF GAMIFICATION TECHNOLOGY IN THE DISCIPLINE “INFORMATICS”

Abstract

This article represents an important trend in modern education, especially in the context of computer science. Gamification not only draws students' attention to the learning process, but also promotes their active participation and engagement. The study of the influence of gamification on computer science education makes it possible to understand which methods and approaches can be most effective in achieving educational goals.

The analysis of existing gamification tools and consideration of their structure helps to identify the basic principles underlying the successful integration of game elements into the educational process. This allows computer science teachers to choose the most appropriate tools for their students and learning goals. The study of the impact of gamification on the learning process of computer science allows us to identify not only the effectiveness of this method, but also to understand which specific aspects and elements of the game approach have the greatest impact on students.

In addition, the mention of previous research in the field of gamification in computer science education adds context and allows for an extensive analysis of the current situation. The recommendations made as a result of the study can become the basis for further practical actions in the field of education, contributing to the improvement of the learning process and the development of curricula.

This research is carried out within the framework of the grant financing of the project (grant no. AP19677291) by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Key words: gamification, disclosure of hidden potential, gamification technologies, computer science, gamification of education.

REFERENCES

1 Bogdanova E.V. Gejmifikaciya v sovremennom pedagogicheskom obrazovanii: atlas luchshih praktik. [*Gamification in modern teacher Education: an atlas of best practices*] Novosibirsk: Nemo Press. 2021. 154 p. [in Russian]

2 Vetushinskij A.S. Bol'she, chem prosto sredstvo: novyj podhod k ponimaniyu gejmifikacii [*More than just a Tool: a new approach to understanding gamification*]. Sociologiya vlasti. T. 32. №3. 2020. P. 14-31. [in Russian]

3 Kapp K.M. (2012) The gamification of learning and instruction: game-based methods and strategies for training and education. John Wiley & Sons. 718 p. [in English]

4 Hamari J., Koivisto J., Sarsa H. (2014) Does gamification work? a literature review of empirical studies on gamification. 2014 47th Hawaii international conference on system sciences. Ieee. P. 3025-3034. [in English]

5 Yang S.K., Liu C.G. (2019) Promoting the efficiency of learning Computer network course with the use of Cisco network devices. 2019 IEEE International Conference on Architecture, Construction, Environment and Hydraulics (ICACEH). IEEE. P. 82-85. [in English]

6 Monika M., Mifzala A. A study on customer perception towards e-vehicles in Bangalore. J Emer Tech Innov Res. T.6. 2019. P. 87-92. [in English]

7 May A. Experience-dependent structural plasticity in the adult human brain. Trends in cognitive sciences. 2011. T. 15. №10. P. 475-482. [in English]

8 Shikov A. N. i dr. Primenenie igrovyh mekhanik v sistemah korporativnogo obucheniya s ispol'zovaniem modeli smeshannogo obucheniya [*Application of game mechanics in corporate learning systems using a mixed learning model*]. Informatika i obrazovanie. 2018. №5. P. 44-48. [in Russian]

9 Kapustina E. V. Gejmifikaciya kak sposob povysheniya motivacii i aktivizacii uchebnoj deyatel'nosti obuchayushchihsya [*Gamification as a way to increase motivation and enhance learning activities of students*]. Aktual'nye voprosy modernizacii rossijskogo obrazovaniya. 2015. P. 47-51. [in Russian]

10 Rozhenko O.D. (2021) et al. Gamification of education as an addition to traditional educational technologies at the university. CEUR workshop proceedings. T. 2914. P. 457-464. [in English]

11 Peterson M. (2010) Computerized games and simulations in computer-assisted language learning: A meta-analysis of research. Simulation & gaming. T. 41. №1. P. 72-93. [in English]

12 Chaurasia M.A., Juang C.F. (2023) (ed.). Emerging IT/ICT and AI Technologies Affecting Society. Springer Nature Singapore. T.7. P. 217-3022. [in English]

13 Clark D.B., Tanner-Smith E.E., Killingsworth S.S. (2016) Digital games, design, and learning: A systematic review and meta-analysis. Review of educational research. T. 86. №1. P. 79-122. [in English]

14 Qian M., Clark K.R. (2016) Game-based Learning and 21st century skills: A review of recent research. Computers in human behavior. T. 63. P. 50-58. [in English]

Information about authors:

Nurgul Tokzhigitova - **corresponding author**, PhD specialty – 6D011100 – Computer Science of the Faculty of Computer Science, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurgul287@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3777-6454

Anar Sadykova – Master of Natural Sciences, specialty 6M060200 – Computer Science, Senior Lecturer at the Faculty of Computer Science, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: sadykova.a@teachers.tou.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9807-6465

Ainur Tokzhigitova – Master of Natural Sciences in the specialty 6M011100 Computer Science, Senior Lecturer at the Faculty of Computer Science, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: ainura1309@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3308-5405

Nazira Ospanova - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Faculty of Computer Science, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: nazira_n@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0100-1008

Информация об авторах:

Нургуль Токжигитова – **основной автор,** доктор философии PhD по специальности – 6D011100 – Информатика факультета «Computer Science», Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: nurgul287@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3777-6454

Анар Садыкова – магистр естественных наук по специальности 6М060200 – Информатика, старший преподаватель факультета «Computer Science», Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан
E-mail: sadykova.a@teachers.tou.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9807-6465
Айнур Токжигитова – магистр естественных наук по специальности 6М011100 Информатика, старший преподаватель факультета «Computer Science», Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан
E-mail: ainura1309@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3308-5405
Назира Оспанова – кандидат педагогических наук, ассоцированный профессор, факультета «Computer Science», Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан.
E-mail: nazira_n@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0100-1008

Авторлар туралы ақпарат:

Нургуль Токжигитова – **негізгі автор,** «Computer Science» факультетінің 6D011100 – Информатика мамандығы бойынша PhD философия докторы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: nurgul287@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3777-6454
Анар Садыкова – 6М060200-Информатика мамандығы бойынша жаратылыстану ғылымдарының магистрі, «Computer Science» факультетінің аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: sadykova.a@teachers.tou.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9807-6465
Айнур Токжигитова - 6М011100 Информатика мамандығы бойынша жаратылыстану ғылымдарының магистрі, «Computer Science» факультетінің аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: ainura1309@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3308-5405
Назира Оспанова - педагогика ғылымдарының кандидаты, «Computer Science» факультетінің қауымдастырылған профессоры, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан.
E-mail: nazira_n@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0100-1008

МРНТИ 14.07.09 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.14**
УДК 378.14

Б.Т. Абыканова[1], Г.М. Кусаинов[2], Г.Т. Бекова[1], Ж.К. Салыкбаева[1*]

[1]Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г. Атырау, 060000, Республика Казахстан
[2]Национальная академия образования имени И.Алтынсарина
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[*]e-mail: jsk_88@mail.ru

МОДЕЛЬ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ УЧИТЕЛЕЙ МАЛОКОМПЛЕКТНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация.

В статье рассматривается организация дистанционного обучения учителей малокомплектных школ (МКШ) с использованием платформы Discord, ее преимущества и недостатки, проанализировано современное состояние дистанционного обучения в МКШ и выявлена необходимость педагогической модели эффективного профессионального развития учителей. В итоге установлено, что в научной литературе существует много исследований по данной теме, но предлагаемое исследование отличает новый подход к решению проблемы, который обеспечит доступность для учителей и обучающихся в отдаленных сельских школах, имеющих ограниченные ресурсы и возможности для реализации дистанционного обучения, и способствует реализации важной социально-экономической проблемы. В то же время существующие противоречия в организации учебного процесса МКШ препятствуют его эффективности. В связи с этим возникает актуальность разработки педагогических условий для качественного профессионального обучения педагогов, которые должны обладать навыками организации такого обучения и уметь решать возникающие при этом проблемы.

В ходе реализации проекта проведен опрос учителей МКШ для выявления их потребностей в повышении квалификации с использованием дистанционных технологий на платформе Discord с созданием специального канала. Результаты апробации модели показали, что дистанционное обучение может эффективно осуществляться в синхронном и асинхронном режиме, способствует повышению мотивации, качества знаний и навыков обучающихся и т.д. Предлагаемые рекомендации могут быть использованы для разработки новых продуктов или услуг.

Ключевые слова: малокомплектная школа (МКШ), дистанционное обучение, интернет-платформа, Discord, онлайн-обучение.

Введение.

В настоящее время среди множества существующих видов и форм образования дистанционное обучение становится одним из приоритетных направлений педагогической и учебно-методической деятельности организаций всех уровней образования. Особую актуальность оно приобрело в школах отдаленных территорий. По данным отчета ЮНЕСКО, Казахстан провел наибольшую работу из всех республик Центральной Азии по преодолению разрыва между городскими и сельскими школами [1]. В то же время отчеты демонстрируют, что это только начало полноценного развития в данном вопросе. Несмотря на то, что в рамках реализации государственной программы «С дипломом – в село!» [2] существуют значительные бонусы для выпускников педагогических вузов, большинство молодых учителей в возрасте до 25 лет предпочитают работать в городе. В течение последних 5 лет этот показатель составляет 9% от общего количества. В сельской местности за этот же период показатель сократился с 8% до 7%.

В 2019 году начала действовать программы «Сельская школа powered by NIS» программа Фонда Устойчивого развития образования (ФУРО) и Назарбаев Интеллектуальные школы (НИШ), которая была дополнена в 2022 году программой

«Развитие потенциала опорных школ в сельской местности» для опорных школ, которая охватывает 22 школы в 17 регионах [3].

«Қазақстан халқына», ФУРО и НИШ подписали меморандум, в рамках которого было выделено 4,25 млрд тенге на благотворительный образовательный проект «Развитие потенциала опорных школ в сельской местности». Этот проект реализуется при поддержке Министерства просвещения РК и НАО имени И.Алтынсарина.

В то же время анализ проблем, связанных с профессиональной компетенцией учителей малокомплектных и опорных школ, использующих дистанционные технологии обучения, свидетельствует о ее несоответствии современным требованиям. Возникшие противоречия негативно влияют на организацию процесса обучения в МКШ и ставят задачу создания необходимых педагогических условий для эффективного профессионального образования будущих учителей, способных организовать такой процесс обучения и решать возникающие в ходе данного обучения проблемы.

Материалы и методы исследования.

Организация образовательного процесса в МКШ при дистанционном обучении имеет свою специфику, к которой относится использование различных его технологий и инструментов. Авторы данной работы на основе результатов качественного и количественного анализа выявили наиболее эффективные формы дистанционного обучения, а именно: индивидуальное, видеоконференции, приложения Google, самостоятельная работа, заочная работа, свободный график, видеообучение, игровое обучение, онлайн-чат, что позволяет преподавателям сделать квалифицированный выбор наиболее эффективных методов и форм как традиционного, так и дистанционного обучения, а также указать направления совершенствования наиболее эффективных подходов к обучению [4].

Решающее значение имеет выбор интернет-платформы для дистанционного обучения, так как качество и скорость интернет-соединения могут привести к определенным рискам., В Казахстане в условиях пандемии коронавируса каждая школа, по мнению Lu Qingyi, самостоятельно выбирала интернет-платформу, посредством которой было организовано дистанционное обучение. Родители и дети беспокоились о подключении к Интернету и его скорости, потому что проблемы с ним есть везде, в городе и в сельской местности, в том числе и с технологиями, а результаты дистанционного обучения в Казахстане в этот период свидетельствуют о недостаточной эффективности национальных телекоммуникационных сетей. Будущей задачей автор считает идентификацию обучающегося при дистанционном обучении, которую можно осуществить с помощью распознавания лиц обучающихся при авторизации [5].

По мнению польских исследователей, важно уделять особое внимание вопросам и требованиям к образовательному процессу, включая начальное образование, на основе стандартов и правил организации. Кроме того, в дистанционном режиме одной из важных составляющих эффективности обучения является межличностный контакт учителя и обучающегося, гарантирующий восприятие содержания и качества образовательного процесса.

Все большее значение в дистанционном образовательном процессе приобретает использование интерактивного общения между учителями и обучающимися. Корректировка образовательных программ в соответствии с потребностями обучающихся и предоставлением интеллектуальных ресурсов, с учетом их подготовленности, может повысить качество образования в условиях дистанционного обучения [6].

В отдельных работах отмечаются трудности с организацией онлайн-обучения обучающихся с использованием вебинарных платформ, которые, по мнению

преподавателей, в первую очередь, связаны с ограниченными техническими возможностями интернет-канала для массового использования, сложностью контроля с их стороны, потерей внимания обучающихся и т.д. [7].

Таким образом, дистанционное обучение может осуществляться в синхронном и асинхронном режиме, имеет свои преимущества и недостатки, способствует повышению мотивации, качества знаний и навыков обучающихся и т.д. Однако для продуктивной и эффективной организации учебного процесса в дистанционном формате необходимо определиться с платформой, которая обеспечит доступность для учителей и обучающихся в отдаленных сельских школах.

В связи с этим мы обратились к литературным источникам и передовому опыту дистанционного обучения, в результате анализа которого мы обратили внимание на платформу Discord, которая многими изучалась как альтернатива дистанционному обучению во время пандемии COVID-19. Исследователи обнаружили, что Discord – это эффективная цифровая платформа для онлайн-преподавания и учения, создающая благоприятную коммуникативную среду обучения. Результаты наблюдения также показали, что онлайн-обучение с использованием приложения Discord может успешно создать коммуникативную цифровую среду обучения, которая была бы интересной и комфортной для студентов. Результаты этого исследования служат практической информацией для учителей и обучающихся, помогая им в онлайн-обучении, поскольку приложение Discord помогает им ощутить новые нюансы дистанционного обучения [8].

Другие исследователи, изучая исторические предпосылки появления и развития различных дистанционных платформ для организации дистанционного обучения, сравнивали Discord с другими платформами, такими как MS Teams, Zoom US и Google Classroom, и установили, что это экономически эффективная альтернатива, обеспечивающая высокий уровень совместимости как для учителей, так и для обучающихся [9].

В одном исследовании использование Discord в МКШ для дистанционного обучения было отмечено как средство создания качественной среды дистанционного общения. С целью подтверждения возможностей Discord как альтернативной платформы онлайн-обучения, которая не только эффективна сама по себе, но и не требует никаких затрат, нескольким преподавателям английского языка, которые преподавали онлайн на любой из трех вышеперечисленных платформ, было предложено перейти на Discord на фиксированный период времени. По ходу работы они получали инструкции и поддержку от исследовательской группы относительно платформы, а затем им было предложено принять участие в опросе. В документе отмечается, что благодаря использованию SPSS для анализа статистических данных Discord достиг высокого уровня совместимости для обеих сторон, а именно для учителей и учеников. Однако конкретного упоминания об организации дистанционного обучения в МКШ школах на платформе Discord в предоставленных тезисах нет [10].

Исследование В. Кругляка и др. направлено на выявление особенностей использования платформы Discord как средства создания качественной среды удаленного общения. Авторы представляют результаты анализа научных разработок ученых в вопросах создания и использования средств дистанционного обучения, особое внимание уделено проблемам дистанционного обучения и структуре его функционирования. Авторы отмечают, что современные системы дистанционного обучения недостаточно развиты для использования в чрезвычайных ситуациях. Основной проблемой является недостаточный

уровень развития в области создания коммуникационных каналов качественной связи в условиях дистанционного образования, особенно внимание акцентируется на школах и других учреждениях среднего образования [11].

Индонезийский исследователь Барнад считает, что дистанционное обучение – это вариант учебного процесса во время пандемии Covid-19. Осуществляемый процесс обучения в основном такой же, как и очное обучение, за исключением изменения способа подачи учебного материала с использованием информационных и коммуникационных технологий, таких как WhatsApp, электронная почта, собрания Zoom или Google Meet. Исследование проводилось с использованием нарративного метода, основанного на обобщении результатов отзывов студентов о реализации дистанционного обучения, проведенного за два семестра. Описание в этом документе направлено на то, чтобы предложить альтернативные решения для повышения производительности процесса дистанционного обучения и использования программного обеспечения Discord для поддержки эффективного и действенного синхронного общения для достижения результатов обучения [12].

Результаты и их обсуждение.

Новые научные исследования привлекли критическое внимание к растущему влиянию архитектуры цифровых платформ на обучение в различных дисциплинах и контекстах. В исследовании Брэдли Робинсон рассматривается, как логика платформ социальных сетей создает условия для возникновения новых форм грамотности на стыке цифрового капитализма и выражения грамотности. Изучая данные, собранные в Giga-Games Camp (псевдоним), серии летних лагерей по дизайну видеоигр для подростков, автор использует топологическую методологию, чтобы показать, как взаимодействие Giga-Games с Discord, популярной среди геймеров социальной сетью, способствовало повышению грамотности. Автор утверждает, что раскрытие процессов, посредством которых грамотность становится платформенной в среде цифровых медиа, может помочь исследователям и практикам в области образования уделять больше внимания социальным, политическим и экономическим основам, формирующим обучение и грамотность в эпоху платформ [13].

Таким образом, несмотря на то, что не все указанные работы отражают особенности организации дистанционного обучения на платформе Discord, можно сделать следующие выводы.

Discord – это бесплатная платформа для голосового и текстового общения, которая позволяет создавать серверы для различных целей, в том числе для обучения. Discord доступен на мобильных устройствах, что позволяет учителям и ученикам общаться и получать доступ к учебным материалам где угодно. Она предлагает широкий набор функций, которые могут быть полезны для организации дистанционного обучения в МКШ, в том числе:

– голосовая связь и видеозвонки (голосовые чаты), предоставляющие возможность проводить уроки, индивидуальные консультации с учениками, групповые голосовые и видеозвонки в режиме реального времени, общаться с учениками и отвечать на их вопросы;

– текстовые каналы, которые позволяют вести текстовый чат для общения между учителями и учениками, публикации материалов для изучения, заданий и объявлений, обмена материалами;

– функции совместной работы, которые можно использовать для обмена файлами (учебные материалы, презентации и домашние задания), создания и редактирования документов, проведения презентаций и т.д.;

– функции безопасности, которые помогают защитить пользователей от

вредоносного контента и несанкционированного доступа.

Формализуем преимущества и недостатки платформы Discord (таб. 1).

Таблица 1 – Преимущества и недостатки Discord по сравнению с другими сервисами

Преимущества	Недостатки
Бесплатность. Discord является бесплатным сервисом, что делает его доступным для всех школ, даже с ограниченным бюджетом;	Нехватка функций для совместной работы. Discord предлагает ряд функций для совместной работы, но их может быть недостаточно для некоторых целей;
Безопасность. Discord предлагает ряд функций безопасности, которые помогают защитить учеников от несанкционированного доступа и вредоносного контента;	Недостаточная безопасность. Discord имеет ряд функций безопасности, но их может быть недостаточно для защиты от вредоносного контента и несанкционированного доступа.
Многофункциональность. Discord предлагает широкий набор функций, которые полезны и удобны для организации дистанционного обучения;	Ограничения по количеству участников. Бесплатный тариф Discord позволяет создавать сервера с количеством участников до 50 человек. Для школ с большим количеством учеников необходимо приобрести платный тариф.
Мобильность. Discord доступен на мобильных устройствах, что позволяет учителям и ученикам общаться и получать доступ к учебным материалам где угодно;	Необходимость технической подготовки. Для организации дистанционного обучения на платформе Discord учителям и ученикам необходимо иметь базовые навыки работы с компьютером и интернетом.
Простота использования, что позволяет быстро и легко настроить его для дистанционного обучения и делает удобным для учителей и учеников;	
Гибкость. Discord позволяет учителям создавать различные каналы и группы для различных предметов и тем. Это дает учителям возможность гибко организовать процесс обучения.	
Примечание: Discord позволяет учителям создавать различные каналы и группы для различных предметов	

Таким образом, Discord – это удобный и функциональный сервис, который можно использовать для дистанционного обучения в МКШ. Он имеет ряд преимуществ перед другими сервисами, в том числе бесплатность, простоту использования и широкий набор функций. Однако у Discord есть и некоторые недостатки, которые необходимо учитывать при его использовании.

Заключение.

Изучение, анализ, обобщение и систематизация теоретических источников и опыта внедрения в ряде регионов Казахстана проектов по организации дистанционного обучения учителей МКШ позволили разработать собственную модель организации процесса дистанционного обучения учителей МКШ на платформе Discord (рис. 1).

Рисунок 1 – Модель организации процесса дистанционного обучения учителей МКШ

Реализация предлагаемой модели дистанционного обучения учителей МКШ осуществлялась поэтапно с помощью цифровой платформы Discord.

Подготовительный этап

1. Определение потребностей учителей МКШ в повышении квалификации

Для этого на начальном этапе реализации проекта проведен в электронном виде опрос или анкетирование учителей МКШ с целью выявления их потребностей в повышении квалификации в области использования ИКТ и дистанционных технологий с помощью цифровой платформы Discord, с созданием для этого специального канала.

Вопросы анкеты:

1) Какие темы в области использования ИКТ и дистанционных технологий в образовательном процессе Вам наиболее интересны?

2) Какие навыки в области использования ИКТ и дистанционных технологий в образовательном процессе Вы хотели бы развить?

3) Как часто Вы используете ИКТ в своей работе?

4) Какие трудности возникают у Вас при использовании ИКТ в образовательном процессе?

Кроме опроса или анкетирования, можно использовать следующие методы: собеседование с учителями, анализ результатов работы учителей.

На основе полученных данных разработаны учебные планы и программы дистанционного обучения, которые соответствуют потребностям учителей МКШ.

2. Разработка образовательных программ дистанционного обучения

Образовательные программы дистанционного обучения разработаны с учетом особенностей работы малокомплектных школ (малочисленность классов, разновозрастной состав учащихся, разнообразие их образовательных потребностей) и потребностей учителей МКШ и таким образом, чтобы обеспечить учителям МКШ возможность повысить свою профессиональную компетентность в области использования информационно-коммуникационных технологий и дистанционных технологий в образовательном процессе. В разработке образовательных программ принимали участие эксперты в области образования и педагоги, работающие в МКШ.

3. Подготовка методических материалов и ресурсов для дистанционного обучения

Для дистанционного обучения подготовлены учебно-методические материалы и ресурсы, которые использовались в процессе обучения. К этим материалам относятся:

- видео и аудиозаписи лекций, вебинаров, мастер-классов;
- электронные учебники и учебные пособия, онлайн-тесты и т.д.;
- практические задания;
- методические рекомендации, памятки, шаблоны и т.д.

При подготовке методических материалов использовались современные образовательные технологии, которые позволили сделать процесс обучения более эффективным и интересным.

4. Подготовка учителей, обладающих необходимыми знаниями и навыками в области дистанционного обучения

Для обучения учителей основам дистанционного обучения проведены специальные курсы или семинары, организованные с использованием цифровой платформы Discord.

5. Обеспечение учителей техническими средствами с доступом к образовательным ресурсам и технологиям

Для обеспечения доступа учителей к образовательным ресурсам и технологиям в школах было предусмотрено выделение средств на их приобретение и обеспечение техническими средствами, такими как компьютеры, ноутбуки, планшеты, доступ к Интернету и т.д.

Основной этап

1. Формирование групп для обучения

Группы для обучения формировались с учетом индивидуальных потребностей и особенностей работы учителей МКШ. При формировании групп учитывались следующие факторы:

- предметная направленность;
- место проживания учителей;
- работа в одной школе, районе или регионе;
- опыт работы учителей в области использования ИКТ;
- уровень владения ИКТ-компетенциями.

2. Организация онлайн- и офлайн-обучения

Создание необходимых педагогических условий для качественного профессионального обучения педагогов, которые должны обладать навыками организации такого обучения и уметь решать возникающие при этом проблемы, является комплексной задачей, требующей системного подхода.

В этой связи были определены, во-первых, цели и задачи профессионального обучения педагогов, в том числе ознакомить педагогов с теоретическими основами дистанционного обучения; научить педагогов разрабатывать и реализовывать программы дистанционного обучения; обучить педагогов использованию предлагаемой платформы и инструментов; развить у педагогов навыки оценки эффективности дистанционного обучения.

Во-вторых, для разработки дистанционного профессионального обучения педагогов использовались практико-ориентированное, интерактивное и самостоятельное онлайн- и офлайн-обучение. Онлайн-обучение состояло из вебинаров, видеоконференций, онлайн-лекций, курсов, онлайн-тестов и т.д. Для организации онлайн- обучения создавались специальные каналы и группы (можно для каждой отдельной группы) в цифровой платформе Discord, где учителя могли общаться с преподавателями, задавать вопросы и

получать поддержку. В этих каналах и группах размещались видео и аудиозаписи лекций, вебинаров, мастер-классов, электронные учебники и учебные пособия, практические задания, онлайн-тесты и т.д.

Офлайн-обучение проводилось в методических кабинетах районных отделов образования, в образовательных центрах, в школах и включало в себя самостоятельную работу учителей с материалами дистанционного курса, мастер-классов, семинаров, консультации с методистами.

В-третьих, подобран кадровый состав для реализации профессионального обучения педагогов.

В-четвертых, предоставлен доступ к компьютерам и Интернету с необходимым программным обеспечением и созданием комфортных условий для обучения педагогов.

В-пятых, осуществлен входной контроль (определение уровня знаний и навыков педагогов в области дистанционного обучения), текущий (оценка усвоения материала курса по ходу его изучения) и итоговый контроль (оценка знаний и навыков педагогов по завершении обучения).

Реализация этих мер позволила создать необходимые педагогические условия для качественного профессионального обучения педагогов, которые будут обладать навыками организации такого обучения и уметь решать возникающие при этом проблемы.

3. Обеспечение обратной связи с учителями МКШ

Для мониторинга прогресса учителей и оказания им необходимой поддержки обеспечивалась обратная связь с ними с использованием различных форм и методов: индивидуальные консультации, вебинары и видеоконференции, форумы и чаты, электронная почта. Мониторинг прогресса осуществлялся с помощью онлайн-тестов, практических заданий, опросов, анкетирования. Обратная связь реализовывалась с помощью различных средств: электронная почта, чаты в Discord, телефонные звонки.

Заключительный этап предполагал проведение итогового тестирования и оценки результатов обучения, которые осуществлялись в формате онлайн-теста. Онлайн-тесты разрабатывались таким образом, чтобы оценить уровень теоретических знаний и навыков учителей в области использования ИКТ и дистанционных технологий в образовательном процессе.

Кроме онлайн-тестирования, применялись следующие методы: анализ работ и заданий, самооценка учителей.

На основе полученных результатов можно сделать выводы об эффективности дистанционного обучения учителей МКШ.

Для размещения материалов на цифровой платформе Discord нами использовались следующие разделы:

1. Каналы, которые используются для обмена информацией и обсуждения различных тем. Каналы могут быть открытыми или закрытыми. Открытые каналы доступны всем пользователям, закрытые каналы доступны только пользователям с соответствующими правами доступа.

2. Сообщества использовались для объединения пользователей по интересам. В сообществах создавались каналы, чаты, форумы и другие ресурсы.

3. Раздел «Файлы» использовался для хранения файлов, которые были доступны всем пользователям или только пользователям с соответствующими правами доступа.

Для размещения материалов на цифровой платформе Discord предлагаем использовать следующие рекомендации:

- используйте понятные названия для каналов и сообществ;
- организуйте материалы в соответствии с тематикой;

– добавьте описание к материалам;
– используйте теги для поиска материалов.

Для проведения экспериментального курса обучения были:

1. Определены цель и задачи экспериментального курса обучения.
2. Разработана образовательная программа курсов повышения квалификации педагогов малокомплектных школ «Педагогическая технология коллективного (интерактивного) способа обучения» на казахском и русском языках.
3. Подготовлены учебно-методические материалы и ресурсы для экспериментального курса обучения.
4. Определен состав участников экспериментального курса обучения.
5. Организовано проведение экспериментального курса обучения.

После проведения экспериментального курса обучения проанализированы результаты обучения и внесены необходимые корректировки в модель дистанционного обучения.

Продолжительность обучения по настоящей модели составляет 80 академических часов в онлайн-формате и включает в себя:

1. Общую часть (25 часов):
1) Основы дистанционного обучения.
2) Современные информационно-коммуникационные технологии в образовании.
3) Самообразование.
2. Практическую часть (55 часов):
1) Методику преподавания конкретного предмета.
2) Особенности работы в малокомплектной школе.

На основе изученного опыта выработаны следующие конкретные рекомендации по реализации модели дистанционного обучения учителей МКШ с помощью цифровой платформы Discord:

– для создания каналов и групп в цифровой платформе Discord необходимо использовать соответствующие команды. Например, при создании канала можно использовать команду (createchannel);

– для размещения видео- и аудиозаписей, электронных учебников и учебных пособий, онлайн-тестов и т. д. в каналах и группах необходимо использовать соответствующие команды. Например, для размещения видеозаписи можно использовать команду (uploadvideo);

– для организации вебинаров и видеоконференций можно использовать специальные приложения, такие как Zoom, Google Meet и т.д.;

– для организации обратной связи с учителями можно использовать чаты в цифровой платформе Discord, электронную почту, телефонные звонки и т.д.

Реализация модели позволила повысить уровень профессиональной компетентности учителей МКШ, обеспечить их готовность к использованию дистанционных технологий в образовательном процессе, что способствовало повышению качества образования в малокомплектных школах.

Предлагаемая модель дистанционного обучения стала эффективным инструментом повышения профессиональной компетентности учителей МКШ. Она позволяет учителям получить необходимые знания и навыки в области использования ИКТ в образовательном процессе, независимо от их места проживания и уровня подготовки. Об этом свидетельствуют результаты опроса учителей, 79% из них высоко оценили

апробированную модель.

Как показал опыт, предлагаемая модель может быть адаптирована к конкретным условиям и потребностям. При этом необходимо разработать единые стандарты дистанционного обучения учителей МКШ, которые будут учитывать их специфику и организовать методическую поддержку учителей МКШ в вопросах дистанционного обучения.

Как показывают результаты экспериментального исследования, для повышения эффективности дистанционного обучения на платформе Discord, необходимо:

1. Обеспечить всех участников дистанционного обучения доступом к интернету с высокой скоростью;
2. Провести обучение учителей и учеников работе с Discord, объяснить учащимся, как пользоваться Discord. Важно, чтобы учащиеся понимали, как пользоваться Discord, прежде чем они начнут обучение;
3. Разработать план дистанционного обучения, который будет учитывать особенности МКШ;
4. Создать четкий план, который будет включать в себя учебные материалы, темы занятий и график проведения занятий. Это поможет учащимся оставаться в курсе расписания;
5. Поощрять обучающихся участвовать в обсуждениях, что поможет им лучше понять материал;
6. Использовать каналы Discord для организации групповой работы, что даст возможность им совместно работать над проектами и заданиями;
7. Использовать голосовой чат Discord для проведения уроков, что позволит учителям общаться с учениками в режиме реального времени и отвечать на их вопросы;
8. Использовать Discord для общения учителей и родителей друг с другом, регулярно сообщать родителям и обмениваться информацией о ходе обучения их детей, оперативно решать возникающие проблемы;
9. Получать обратную связь от учеников и родителей для улучшения процесса обучения.

Таким образом, реализация предложенной модели позволила повысить уровень профессиональной компетентности учителей МКШ, обеспечить их готовность к использованию технологий дистанционного обучения в образовательном процессе, что способствовало повышению качества образования в МКШ.

Информация о финансировании.

Статья выполнена в рамках грантового финансирования научно-технической программы №AP19678668 «Разработка интерактивной программы дистанционного профессионального обучения учителей сельских малокомплектных школ на базе цифровой платформы Discord».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Tajik M., Shamatov D., Fillipova L. (2022). Teachers' quality in Kazakhstan rural schools //Bulletin of Kazakh National Women's Teacher Training University. P. 6-16

2 Чоросова О.М., Соломонова Г.С., Сырымбетова Л.С. Цифровая трансформация школ Казахстана: изучение зарубежного опыта //Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. Серия: Педагогика. Психология. Философия. — 2021. — №4(24). — С. 100-105

3 Свыше 4 млрд тенге будет выделено для поднятия уровня образования в сельских школах. [Электронный ресурс] — URL: https://inbusiness.kz/ru/news/svyshe-4-mlrd-tenge-budet-vydeleno-dlya-podnyatiya-urovnya-obrazovaniya-v-selskih-shkolah (дата обращения: 16.10.2022)

4 Oleksiuk O., Teriaieva L., Teriaiev V. (2023). Features of the Organization of the Educational Process in

the Conditions of Distance Learning. Osvìtologìčnij diskurs. №13. P. 40-58

5 Qingyi Lu. (2023). The Problems and Organization of Learning Using Distance Educational Technologies: Practical Issues. P. 585-601

6 Ospanova B., Ospanova R., Aubakirova B., Kuanysheva G., Kabzhanova T., Anatolyevna I., Tabakaev Y. (2022). The organization of distance education in during the Covid-19 pandemic. Cypriot Journal of Educational Sciences. P. 999-1008

7 Ezhova Y.M. (2021). Features of the organization of the educational process in the information and educational environment. P. 96-100

8 Wahyuningsih E., Baidi B. (2021). Scrutinizing the potential use of Discord application as a digital platform amidst emergency remote learning. P. 9-18

9 Yanina K., Tkachenko N., Stepkin A., Stepkina A. (2022). Using the Classdojo platform to organize distance learning at school. Tehnologiï elektronnogo navčannâ. P. 61-69

10 Tran Gia Tri Uong, Duy Khoi Nguyen, Huu Nhon Nguyen. (2022). Teachers' Feedback on Using Discord as an Online Learning Platform. International Journal of TESOL & Education. P. 84-104

11 Vladyslav K., Dmitriy B., Pavlo C., Evgeniy K., Andrey S. (2020). Discord platform as an online learning environment for emergencies. P. 13-28

12 Barnad B. (2021). Discord to Support Synchronous Communication in Distance Learning. P. 34-38

13 Bradley R. (2022). Governance on, with, behind, and beyond the Discord platform: a study of platform practices in an informal learning context. Learning, Media and Technology. P. 81-94

ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІН ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МОДЕЛІ

Аңдатпа.

Мақалада Discord платформасын пайдалана отырып, шағын жинақты мектептердің (ШЖМ) мұғалімдерін қашықтан оқытуды ұйымдастыру қарастырылады, оның артықшылықтары мен кемшіліктері ШЖМ-дегі қашықтан оқытудың қазіргі жай-күйі талданды және мұғалімдердің тиімді кәсіби дамуының педагогикалық моделінің қажеттілігі анықталды. Нәтижесінде әдебиетте тақырып бойынша көптеген зерттеулер бар екендігі анықталды, бірақ ұсынылған зерттеу оны шешудің жаңа тәсілін ұсынады, бұл қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру үшін ресурстары мен мүмкіндіктері шектеулі шалғайдағы ауылдық мектептердегі мұғалімдер мен оқушыларға қолжетімділікті қамтамасыз етеді және маңызды әлеуметтік-экономикалық проблеманы жүзеге асыруға ықпал етеді. Сонымен бірге, ШЖМ оқу процесін ұйымдастырудағы қайшылықтар оның тиімділігіне кедергі келтіреді. Осыған байланысты педагогтарды сапалы кәсіби оқыту үшін педагогикалық жағдайларды әзірлеу өзектілігі туындайды, олар осындай оқытуды ұйымдастыру дағдыларына ие болуы керек және сонымен бірге туындайтын мәселелерді шеше алады.

Жобаны іске асыру барысында ШЖМ мұғалімдеріне арнайы арна құра отырып, Discord платформасында қашықтан оқыту технологияларын пайдалана отырып, олардың біліктілігін арттыру қажеттіліктерін анықтау үшін сауалнама жүргізілді. Модельді сынақтан өткізу нәтижелері қашықтан оқытуды синхронды және асинхронды режимде тиімді жүзеге асыруға болатындығын, білім алушылардың мотивациясын, білім сапасы мен дағдыларын арттыруға ықпал ететінін және т.б. ұсынылған зерттеу ұсыныстарын жаңа өнімдер мен қызметтерді әзірлеу үшін пайдалануға болатындығын көрсетті.

Негізгі сөздер: шағын жинақты мектеп (ШЖМ), қашықтан оқыту, интернет-платформа, Discord, онлайн оқыту.

MODEL OF ORGANIZATION OF THE PROCESS OF DISTANCE TRAINING FOR A SMALL SCHOOL

Abstract.

The article deals with the organization of distance learning for teachers of small-class schools (SCS) using the Discord platform, its advantages, and disadvantages, and also analyzes the current state of distance learning in SCSs and identifies the need for a pedagogical model for effective professional development of teachers. As a result, it was found that there are numerous considers in our study, but the proposed study offers a modern approach to solving it, which will ensure accessibility for teachers and students in rural schools that have limited resources and opportunities for implementing distance learning, and contributes to the implementation of important social-economic problem. At

the same time, existing contradictions in the organization of the educational process of the SCS hinder its effectiveness. In this regard, the relevance of developing pedagogical conditions for high-quality professional training of teachers arises, who must have the skills to organize such training and be able to solve the problems that arise.

During the implementation of the project, a survey of secondary school teachers was conducted to identify their needs for advanced training using distance technologies on the Discord platform with the creation of a special channel. The results of testing the model showed that distance learning can be effectively carried out in synchronous and asynchronous mode, helping to increase motivation, the quality of knowledge and skills of students, etc. Research recommendations made can be applied to the creation of new products and services.

Key words: small-scale school (MCS), distance learning, internet-platform, Discord, online learning.

REFERENCES

1 Tajik M., Shamatov D., Fillipova L. (2022). Teachers' quality in Kazakhstan rural schools//Bulletin of Kazakh National Women's Teacher Training University. P. 6-16 [in English]

2 Chorosova O. M., Solomonova G.S., Syrymbetova L.S. Tsifrovaya transformatsiya shkol Kazakhstana: izuchenie zarubezhnogo opyta [*Digital transformation of schools in Kazakhstan: studying foreign experience*]. Vestnik Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K. Ammosova. Seriya: Pedagogika. Psikhologiya. Filosofiya. Philosophya. 2021. №4(24). P. 100-105 [in Russian]

3 Svyshe 4 mlrd tenge budet vydeleno dlya podnyatiya urovnya obrazovaniya v sel'skikh shkolakh [*Over 4 billion tenge will be allocated to raise the level of education in rural schools*]. Available at: — URL: https://inbusiness.kz/ru/news/svyshe-4-mlrd-tenge-budet-vydeleno-dlya-podnyatiya-urovnya-obrazovaniya-v-selskih-shkolah [in Russian] (accessed: 16.10.2022)

4 Oleksiuk O., Teriaieva L., Teriaiev V. (2023). Features of the Organization of the Educational Process in the Conditions of Distance Learning. Osvìtologìčnij diskurs. №13. P. 40-58 [in English]

5 Qingyi Lu. (2023). The Problems and Organization of Learning Using Distance Educational Technologies: Practical Issues. P. 585-601 [in English]

6 Ospanova B., Ospanova R., Aubakirova B., Kuanysheva G., Kabzhanova T., Anatolyevna I., Tabakaev Y. (2022). The organization of distance education in during the Covid-19 pandemic. Cypriot Journal of Educational Sciences. P. 999-1008 [in English]

7 Ezhova Y.M. (2021). Features of the organization of the educational process in the information and educational environment. P. 96-100 [in English]

8 Wahyuningsih E., Baidi B. (2021). Scrutinizing the potential use of Discord application as a digital platform amidst emergency remote learning. P. 9-18 [in English]

9 Yanina K., Tkachenko N., Stepkin A., Stepkina A. (2022). Using the Classdojo platform to organize distance learning at school. Tehnologìï elektronnogo navčannâ. P. 61-69 [in English]

10 Tran Gia, Tri Uong, Duy Khoi Nguyen, Huu Nhon Nguyen. (2022). Teachers' Feedback on Using Discord as an Online Learning Platform. International Journal of TESOL & Education. P. 84-104 [in English]

11 Vladyslav K., Dmitriy B., Pavlo C., Evgeniy K., Andrey S. (2020). Discord platform as an online learning environment for emergencies. P. 13-28 [in English]

12 Barnad B. (2021). Discord to Support Synchronous Communication in Distance Learning. P. 34-38 [in English]

13 Bradley R. (2022). Governance on, with, behind, and beyond the Discord platform: a study of platform practices in an informal learning context. Learning, Media and Technology. P. 81-94 [in English]

Information about authors:

Bakytgul Abykanova – candidate of pedagogical sciences, acting professor, Department of «Physics and technical disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Gabit Kussainov – candidate of pedagogic sciences, associate professor, Leading researcher of the National Academy of Education named after Y.Altynsarin, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: g-satybaldy@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2438-9527

Guldana Bekova – PhD, ass.professor of the department of «Physics and Technical disciplines», Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bekovaguldana@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Zhadyra Salykbayeva – **corresponding author,** master, Senior Lecturer, department of «Physics and technical disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: jsk_88@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2515-5853

Информация об авторах:

Бакытгуль Абыканова – кандидат педагогических наук, и.о. профессор кафедры «Физика и технические дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: bakitgul@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533
Габит Кусаинов – кандидат педагогических наук, доцент, ведущий научный сотрудник, Национальная академия образования имени И.Алтынсарина, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: g-satybaldy@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2438-9527
Гулдана Бекова – PhD, и.о. асс.профессор кафедры «Физика и технические дисциплины», Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: bekovaguldana@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533
Жадыра Салыкбаева – **основной автор,** магистр, старший преподаватель кафедры «Физика и технические дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: jsk_88@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2515-5853

Авторлар туралы ақпарат:

Бакытгуль Абыканова – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының профессор м.а., Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: bakitgul@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533
Габит Кусаинов – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ы.Алтынсарин атындағы ұлттық білім академиясы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: g-satybaldy@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2438-9527
Гүлдана Бекова – корреспондент-автор, PhD, физика және техникалық пәндер кафедрасының кауым. профессоры м.а., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: bekovaguldana@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533
Жадыра Салыкбаева – **негізгі автор,** магистр, аға оқытушы, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасы, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: jsk_88@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2515-5853

ҒТАМР 20.01.07 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.15**
ӘОЖ 378.004

Г.К. Жусупкалиева[1], Б.У. Куанбаева[1*], М.Е. Рахметов[1]

[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru

STEM ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖӘНЕ ДАМЫТУДА ФИЗИКА МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ДАЙЫНДЫҒЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа.

Мақалада әлемдік білім беру үдерістердің бірі – STEM технологиясын жүзеге асырудағы физика пәнінің мұғалімдерінің тәжірибелері зерттеледі. STEM білім беру – пәндердің интеграциясын білдіреді және оқушыға ғылым мен техниканы күнделікті өмірде қалай қолдану керектігін көрсетеді.

Білім алушылардың математика, информатика және жаратылыстану ғылымдарын меңгеру арқылы өмірлік және технологиялық мәселелерді шешудің жобалау әдістерін меңгеруі, интеграцияланған білімді практикалық қолдануды жоғары деңгейге жеткізуі үшін мектеп мұғалімдерінің тиісті дайындыққа деген қажеттіліктері қарастырылады.

Авторлар мемлекетімізге STEM технологияларын енгізудің негізгі өзекті мәселелерін анықтап көрсетеді: жоғары білікті кадрларды даярлау жүйесінде тұжырымдамалық негіздерді дамыту; мұғалімдердің біліктілігін арттырудың тәжірибеге бағытталған курстарын ұйымдастыру; бакалавриат және магистратура бағдарламаларын қамтамасыз ету үшін технологиялық және инженерлік білімі бар мамандарды кеңінен тарту қажеттілігі.

STEM технологияны қолдану жағдайын анықтау мақсатында авторлар Қазақстанның батыс аймағының қалалары бойынша мектеп мұғалімдерімен эмпирикалық зертеулер жүргізген. STEM технологиясын енгізу кезінде мұғалімдер әдістемелік көмек пен қолдау қажет ететіндіктері анықталды. Мұғалімдер білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтарға дайын, тәжірибеге бағдарланған және жобалық оқытуды іске асыру олардың қызығушылықтарын тудырады. STEM білім беру практикасымен айналысатын педагогтарды желілер мен қауымдастықтарға қосу және тәжірибе алмасу қажеттілігі анықталған.

Негізгі сөздер: STEM технологиясы, мұғалімдер тәжірибесі, қайта даярлау, эмпирикалық зерттеулер, әдістемелік көмек.

Кіріспе.

STEM білім берудің әлемдік тәжірибесінің қазіргі жағдайы осы салаға деген қызығушылықтың артуымен және оны дамытуға күш салумен сипатталады. Көптеген елдерде студенттердің ғылымға, технологияға, инженерияға және математикаға қызығушылығын оятатын бағдарламалар мен бастамалар бар.

Мақала мақсаты: STEM технологиясын жүзеге асырумен дамытуда физика мұғалімдерінің дайындығын сауалнама негізінде зерделеу жіне нәтижесінде проблемаларын анықтап, ұсыныстар әзрлеу.

STEM білім беруді дамытудың маңызды бағыты жобалық оқыту, интерактивті дәрістер, заманауи технологиялар мен жабдықтарды пайдалану сияқты оқытудың жаңа әдістерін енгізу болып табылады. Студенттер үшін практикалық курстар мен тәжірибелерді құру бойынша мектептер, университеттер және бизнес арасындағы ынтымақтастық та белсенді түрде дамып келеді [1].

Қазіргі STEM білім берудің маңызды аспектісі гендерлік теңдік пен инклюзия мәселелеріне де назар аудару болып табылады. Көптеген бағдарламалар мен бастамалар студенттерді STEM пәндерін оқуға тартуға бағытталған.

Осылайша, қоғамның ғылыми-техникалық әлеуетін дамытуға және болашаққа білікті мамандарды дайындауға ықпал ететін заманауи STEM білім беру қолжетімді, қызықты және жан-жақты болып келеді.

STEM (ғылым, технология, инженерлік-математика) біліміне келетін болсақ, оқыту әдістерінің тиімділігі студенттердің табысқа жетуінде шешуші рөл атқарады. Төменде STEM оқытуда қолдануға болатын тиімді әдістер берілген [2]:

Проблемалық оқыту: Студенттер теориялық білімдерін практикада қолдануға және есептерді шешу дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін өмірлік мәселелерді шешеді.

ЫнтымақтастықпенОқыту: Топта жұмыс істеу оқушыларға пікір алмасуға, бір-бірінен үйренуге, қарым-қатынас пен топта жұмыс істеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Интерактивті оқыту әдістері: Интерактивті технологияларды, виртуалды зертханаларды және модельдеуді қолдану студенттерге күрделі ұғымдарды елестетуге және материалды түсінуді жақсартуға көмектеседі.

Жобаға негізделген оқыту: Студенттер жоспарлау, ұйымдастыру және өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын дамытуға көмектесетін ұзақ мерзімді жобалармен жұмыс істейді.

Тәжірибелік іс-әрекет: Зертханалық жұмыстарды, тәжірибелерді және практикалық жаттығуларды орындау студенттерге теориялық білімдерін практикада қолдануға және түсініктерін нығайтуға көмектеседі.

Бейімделетін оқыту: Жекелендірілген оқыту тәсілдерін пайдалану мұғалімдерге материалды әр оқушының білім деңгейіне және қажеттіліктеріне сәйкес келтіруге мүмкіндік береді.

STEM (ғылым, технология, инженерия және математика) салаларындағы білім беру нәтижелері бүкіл әлем бойынша экономикалық даму мен инновацияда шешуші рөл атқарады. Осы бағыттағы білім беру нәтижелерін талдау студенттердің дайындық деңгейін бағалауға, сондай-ақ ғылыми-техникалық салаларды дамыту үшін елдің әлеуетін анықтауға мүмкіндік береді [3].

Бүкіл әлемде жүргізілген зерттеулерге сәйкес, STEM білім берудің нәтижелері елге және білім деңгейіне байланысты айтарлықтай өзгереді. Мысалы, АҚШ, Жапония, Германия және Оңтүстік Корея сияқты кейбір елдерде STEM білім беру деңгейі жоғары және ғылыми-техникалық жетістіктер бойынша әлемдік рейтингте жетекші орындарға ие [4].

Дегенмен, STEM бойынша білім беру нәтижелері көп нәрсені қаламайтын елдер де бар. Мысалы, кейбір дамушы елдерде STEM білім беру деңгейі жеткіліксіз қаржыландыруға, білікті мұғалімдердің жетіспеушілігіне және ескірген оқу бағдарламаларына байланысты төмен.

Бүкіл әлемде STEM бойынша білім беру нәтижелерін жақсарту оқу бағдарламаларының сапасын жақсарту, мұғалімдердің сапасын жақсарту, білімге қолжетімділікті арттыру және білім беру мекемелері мен өндіріс арасындағы ынтымақтастықты ынталандыру сияқты кешенді шараларды қажет етеді [5].

Кесте 1 – Физика мұғалімдерін даярлаудағы кейбір әлемге әйгілі университеттердің білім беру тәжірибесін талдау

Университет	Физика мұғалімдерін даярлау бағдарламасы	Ерекшеліктері
Кембридж университеті	Физикаға бағытталған PGCE (postgraduate Certificate in Education)	Теориялық оқыту мен мектеп сыныптарындағы практикалық тәжірибені қамтитын қарқынды бағдарлама.
Гарвард университеті	Жер және физика ғылымдарына баса назар аудара отырып, білім	Академиялық зерттеулерге баса назар аудара отырып,

	беру бойынша магистрлік бағдарлама	мектептерде физика пәнінен сабақ бергісі келетін студенттер үшін қолайлы.
Стэнфорд университеті	Физикаға баса назар аудара отырып, білім беру магистрлік бағдарламасы (MA)	Ол кең тәжірибелік сабақтарды және балалармен жұмыс істейтін мектептерде тағылымдамадан өту мүмкіндігін қамтиды.
Массачусетс технологиялық институты (MIT)	Білім және ғылым бағдарламалары арқылы физика мұғалімдерін даярлау бағыты	Жоғары ғылыми базаға және білім беру үдерісіндегі инновацияларға баса назар аударуға негізделген.
Оксфорд университеті	Кәсіби бағдарланған PGCE (postgraduate Certificate in Education)	Студенттерге мектеп ортасында жұмыс істеу үшін қажетті педагогикалық дағдылар мен практикалық тәжірибе ұсынады.
Ескерту: авторлармен құрастырылған		

Бұл кестеде шетелдің негізгі университеттерге және олардың физика мұғалімдерін даярлау бағдарламаларына шолу жасалды, әр бағдарламаның негізгі аспектілерін көрсетеді.

Осылайша, әлемнің әртүрлі елдеріндегі STEM саласындағы білім беру нәтижелерін талдау білім беру жүйесіндегі проблемалар мен кемшіліктерді анықтауға және білім сапасын арттыру және ғылыми-технологиялық өндірістерді дамыту мақсатында оларды шешу стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Теориялық зерттеулерімізде STEM білім берудің қолданыстағы тұжырымдамалары мен үлгілерін талдауды, технологиялар мен оқыту әдістерін зерттеуді және осы саладағы бұрынғы зерттеулердің нәтижелері талданды. Мұндай зерттеулер STEM білім беруді жүзеге асырудың негізгі принциптері мен тәсілдерін анықтауға, оның мақсаттары мен міндеттерін анықтауға, осы тәсілдің артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтауға көмектеседі [6].

Эмпирикалық зерттеулерімізде STEM тәсілі шеңберінде практикалық эксперименттер, бақылаулар, деректерді талдау және оқыту нәтижелерін жүргізуді қамтиды. Мұндай зерттеулер тиімділікті бағалауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы STEM білім беру бағыты бойынша жүргізген зерттеу нәтижемізде 2016-2017 оқу жылынан бастап 2500 мектепте «Робототехника» элективті курсы іске асырылатыны, 1100 мектепте робототехника зертханасы ашылғаны, 1626 мектепте 32 мыңнан астам оқушыны қамтитын «Робототехника» үйірмесі жұмыс істейтіні, 2023 жылы 757 STEM-кабинет ашылғаны анықталды. STEM-нің республикада танымал болуына, ең алдымен, STEM білім беруді қолдайтын коммерциялық емес ұйымдар санының өсуі ықпал етеді [7].

Қазақстанда физиканы оқытуда STEM жүйесінің болмауы білім алушыларды заманауи еңбек нарығының талаптарына дайындауға және елдегі ғылыми-техникалық салаларды дамытуға кері әсерін тигізуі мүмкін.

STEM білім алушыларға инновациялар мен экономикалық дамудың кілті, STEM (ғылым, технология, инженерия және математика) салаларында жұмыс істеу үшін қажетті білім мен дағдыларды береді. STEM-ді физика бойынша оқу бағдарламасына енгізу студенттерге кеңірек білім алуға және оларды заманауи әлемдегі болашақ мансапқа дайындауға мүмкіндік береді [8].

Сондықтан Қазақстанның оқу орындары білім алушылардың сапалы білім алуын және болашақ мансапқа дайындалуын қамтамасыз ету үшін физика және басқа ғылымдар бойынша оқу бағдарламаларына STEM-ді енгізудің маңыздылығына назар аударуы маңызды [9].

Анықтау экспериментінің мақсаты физика мұғалімдері үшін STEM білімінің таралу дәрежесі мен өзектілігін, оның теориялық және практикалық аспектілерде STEM білімінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде физиканы оқыту процесімен байланысын зерттеу болды [10].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу мақсатына жүзеге асыру үшін Атырау, Ақтау, Орал қалаларының жалпы білім беру мекемесінің 120 физика пәні мұғалімдері мен ЖОО-ның 18 оқытушысымен зерттеудің эмпирикалық әдістердің бірі – сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижелері талданып, қорытындыланды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Сауалнаманың «Сіз физиканы оқытуда STEM технологиясын қолданасыз ба?» сұрағына сәйкес, алынған жауаптар, мектеп мұғалімдері (ЖОО оқытушылары): Иә, мен оны кеңінен қолданамын – 12,2 (0)%; Сирек жағдайларда қолданамын – 59,8 (55,6)%; Мен қолданбаймын/пайдалана алмаймын – 28/33,3%. Жауаптар нәтижесі, мұғалімдердің STEM білімі туралы жалпы түсінікке ие екендіктерін көрсетті.

Келесі сұрақ STEM технологиясымен жұмыс істеудің басты ерекшеліктерін анықтауға байланысты қойылды (1-сурет). STEM технологиясының тартымды болуының үш негізгі себебін атап өтіңіз: Пән бойынша емес, тақырып бойынша кіріктірілген оқыту – 13 (16,3)%; ғылыми-техникалық білімді нақты өмірде қолдану – 26 (32,5)%; сыни тұрғыдан ойлау мен есептерді шешу дағдыларын дамыту – 42 (52,5)%; өзіне деген сенімді нығайту – 13 (16,3)%; белсенді өмірлік ұстаным, коммуникация және командалық жұмыс – 19 (23,8)%; техникалық пәндерге қызығушылықты дамыту – 41 (51,2)%; жобаларға креативті және инновациялық көзқарас – 9 (11,3)%; әр баланың жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, балалармен сабақ өткізу арқылы техникалық шығармашылық мотивациясын дамыту – 30 (37,5)%; ерте жастан кәсіптік бағдарлау жасы – 7 (8,8)%; балаларды өмірдегі технологиялық жаңалықтарға дайындау – 23 (28,7)%. Нәтижелер көрсеткендей, мектеп мұғалімдері мен ЖОО оқытушылары STEM технологиясымен жұмыс істеу сыни тұрғыдан ойлауды және есептерді шешу дағдыларын, техникалық пәндерге қызығушылықты, техникалық шығармашылыққа деген ынтаны дамытатындығымен қызықты деп есептейді.

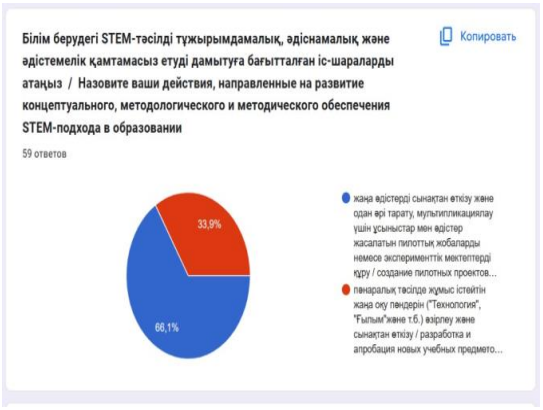
Сурет 1 – Сауалнама нәтижелері

Ескерту: STEM технологияларын қолдану тәжірибесін зерттеу мақсатында STEM дамыту және ілгерілетуге арналған сауалнама/Статистикалық жинақ қазақ және орыс тілдерінде

Мұғалімдердің басым бөлігі оқу үдерісінде ситуациялық тапсырмаларды қолданатындығы 52,4 (43,6)%, білім алушылардың зерттеу дағдылары есептерді шешу кезінде 78,3 (80)% қалыптасатындығын құптайтындықтары белгілі болды.

Оқыту үдерісінде мұғалімдер мен оқытушылар физика мәселелерін шешуде пәнаралық байланыстарға жеткілікті назар аударады 81 (62)%. Алайда, олар STEM технологиясын енгізу кезінде әдістемелік көмек пен қолдау қажет ететіндіктері – 74,7 (72,2)% анықталды.

Сонымен қатар, білім беру мекемелерінде STEM технологияларын қолдану тәжірибесін зерттеу мақсатында STEM дамыту және ілгерілетуге арналған іс-шаралар талданды (https://forms.gle/7DE76wN7McoQcVL76 сілтеме бойынша сауалнама жүргізілді). Сауалнамаға 112 педагог тартылды. 2 а, ә, б, в – суреттерде сауалнама көрсеткіштері берілген. Көптеген тәрбиешілер STEM дамыту мен жүзеге асыру келесідей әрекеттерді қамтамасыз етеді:

а)

ә)

б)

в)

Сурет 2 а, ә, б, в – STEM дамыту және ілгерілетуге арналған іс-шаралар
Ескерту: STEM дамыту және жылжыту бойынша келесі сауалнамалар нәтижесі/Статистикалық жинақ қазақ және орыс тілдерінде

Қорытынды.

Шетелдік және отандық әдебиеттерге шолу және эмпирикалық талдаулар негізінде келесідей қорытындылар алынды.

1. Қазіргі уақытта мектеп жаратылыстану ғылымдарының интеграциясына көбірек көңіл бөле отырып, білім беру процесін жетілдіруде. Инженерлік-техникалық даярлықтың негізгі қағидаттары, пәнаралық білімді енгізу, практикалық оқыту мен жобалық қызметке баса назар аудару өзекті болып табылады.

2. Мектептерде STEM білім беруді табысты енгізу үшін педагогикалық ұжыммен өзара әрекеттесудің жаңа моделін құру қажет. Мұғалімдер қызметінің екі негізгі бағыты анықталды: ғылыми-зерттеу жұмыстары және сала өкілдерімен ынтымақтастық.

3. STEM білімінің әртүрлі вариациялары аймақтық деңгейде таралады. Физика мұғалімдері студенттерімен STEM біліміне дайын екендіктерін білдіреді. STEM технологияларын енгізу кезінде әдістемелік көмек пен қолдау қажет. Сондай-ақ, оқыту процесінде физика курсын сақтай отырып, STEM білімі оқушыларды жеке курсқа дайындау үшін көп нәрсені қалайды.

4. Мұғалімдер білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтарға дайындалуы және қайта даярлаудан өтулері керек. STEM білім беру практикасымен айналысатын педагогтарды желілер мен қауымдастықтарға қосу және тәжірибе алмасу қазіргі заманның қажеттілігі болып табылады.

5. STEM технологиясын жүзеге асыру арқылы мұғалімдердің және болашақ мұғалімдердің кәсіби құзіреттілігі артады.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала AP19678865 «Болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығында STEM технологиялары негізінде физикалық есептерді шешуді үйрету процесін оңтайландыру» жобасын орындау аясында дайындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Жусупкалиева Г., Куанбаева Б., Салтанова Г., Тумышева А., Рахметов М. Физикалық есептерді шығару үдерісінде STEM технологиясын қолдану. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы». — №4. — 2023. — Б. 119-130

2 Li Y., Hibbard R., Sercombe P., Kelk A., Xu C. (2021). Inspiring and engaging high school students with science and technology education in regional Australia. STEM Educ., 1, 2. 114 p.

3 Имашев Г., Куанбаева Б.У., Тумышева А.А., Салыкбаева Ж. Усиление политехнической направленности изучения курса физики в соответствии с уровнем развития современной техники. Мир науки, культуры, образования. — №4(89). — 2021. — С. 35-38

4 Bocharova J.Yu., Bagachuk A.V., Safonova M.V. (2020). The role of educational results in designing a model of pedagogical internship in engineering and technology. Perspektivy nauki i obrazovania – Perspectives of Science and Education. 45(3). P. 508-516.

5 Зубова Н.В., Даммер М.Д. (2021). Реализация идей STEM-образования на занятиях по физике в технологическом вузе. ББК 74.58: 74.202. — С 56-143.

6 Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы (28.03.2023. №248 қаулысы).

7 Обухов А.С., Ловягин С.А. Задания для практики STEM-образования: от суммы частных задач и учебных дисциплин к целостному деятельностному междисциплинарному подходу. Исследователь. 2020. — №2(30). — С. 63-80

8 Чихачева О.А. STEM-технологии в современном образовании. Современное образование: наука и практика Учредители: Рязанский институт развития образования, Министерство образования и молодежной политики Рязанской области. 2020. — №1. — С. 26-31

9 Зубова Н.В., Даммер М.Д. Реализация идей STEM-образования на занятиях по физике в технологическом вузе. Современное образование и педагогическое наследие академика А.В. Усовой: материалы международной научно-практической конференции. — Челябинск: Край Ра. — 2021. — 143 с.

10 Кудинов В.В. (2023). Модель подготовки будущего учителя физики на основе междисциплинарных и прикладных подходов STEM-образования. Интеграция методической (научно-методической) работы и системы повышения квалификации кадров 2023. — №2(30). — С. 129-138

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ К ВНЕДРЕНИЮ И РАЗВИТИЮ STEM-ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация.

В статье исследуется опыт учителей физики в реализации одного из актуальных мировых образовательных процессов – STEM-технологий. STEM представляет собой интеграцию образовательных дисциплин и показывает обучающемуся, как применяются научно-технические концепции в реальной жизни.

Рассматривается, что обучение школьников проектному методу решения реальных и технологических задач с помощью знаний математики, информатики и естественных наук и умения на более высоком уровне применять интегрированные знания на практике требует соответствующей подготовки учителей школ.

Авторы выделили основные актуальные проблемы внедрения STEM-технологий в нашем государстве: разработка концептуальных основ в системе подготовки высококвалифицированных кадров; организация практико-ориентированных курсов повышения квалификации преподавателей; необходимость широкого привлечения специалистов с технологическим и инженерным образованием для обеспечения программ бакалавриата и магистратуры.

В целях определения состояния применения STEM-технологий авторы провели эмпирические исследования среди учителей школ Западного Казахстана. Установлено, что учителя нуждаются в методической помощи и поддержке при внедрении STEM-технологий. Учителя готовы к инновациям, реализация практико-ориентированного и проектного обучения вызывает у них интерес. Выявлена необходимость создания сообществ для обмена опытом и подключения к ним педагогов, занимающихся практикой реализации STEM-образования.

Ключевые слова: STEM-технология, опыт учителей, переподготовка, эмпирические исследования, методическая помощь.

PROBLEMS OF STUDYING THE TRAINING OF PHYSICS TEACHERS IN THE IMPLEMENTATION AND DEVELOPMENT OF STEM TECHNOLOGY

Abstract.

The article examines the experience of physics teachers in introducing STEM technology, one of the world's modern educational processes. STEM is an integration of educational disciplines and shows the student how scientific and technological concepts are applied in real life.

It is believed that teaching schoolchildren the project method for solving specific and technological problems using knowledge of mathematics, computer science, and natural sciences and the ability to apply integrated knowledge in practice at a high level requires appropriate training of school teachers.

The authors identified the main current problems of introducing STEM technologies in our country: the development of conceptual foundations in the system of training highly qualified personnel; organization of experience-oriented advanced training courses for teachers; the need to widely attract specialists with technological and engineering education to provide undergraduate and graduate programs.

To determine the situation of using STEM technology, the authors conducted empirical research among school teachers in Western Kazakhstan. It was found that teachers need guidance and support when introducing STEM technologies. Teachers are ready to innovate and practice-oriented, and the implementation of project-based learning awakens their interest; a need has been identified to create communities for sharing experiences and connecting teachers involved in introducing STEM education into them.

Key words: STEM technology, teacher experience, retraining, empirical research, methodological assistance.

REFERENCES

1 Zhusupkalieva G., Kuanbayeva B., Saltanova G., Tumysheva A., Rakhmetov M. Physicalyk yesepterdi shygaru uderisinde STEM technologiyasyn koldanu [*Use of STEM technology in the process of solving physical problems*]. Kazakhstan Republikasy Ulttyk gylym akademiyasyn Khabarshysy. №4. 2023. P. 119-130 [in Kazakh]

2 Li Y., Hibbard R., Sercombe P., Kelk A., Xu C. (2021). Inspiring and engaging high school students with science and technology education in regional Australia. STEM Educ., 1, 2, 114 p. [in English]

3 Imashev G., Kuanbayeva B.U., Tumysheva A.A., Salykbaeva Zh. Usilenie politekhnicheskoi napravlennosti izucheniya kursa fiziki v sootvetstvii s urovnem razvitiya sovremennoi tekhniki [*Strengthening the polytechnic*

orientation of the physics course in accordance with the level of development of modern techniques]. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya. №4(89). 2021. P. 35-38 [in Russian]

4 Bocharova J.Yu., Bagachuk A.V., Safonova M.V. (2020). The role of educational results in designing a model of pedagogical internship in engineering and technology. Perspektivy nauki i obrazovania – Perspectives of Science and Education. 45(3). P. 508-516 [in English]

5 Zubova N.V., Dammer M.D. (2021). Realizatsiya idei STEM-obrazovaniya na zanyatiyakh po fizike v tekhnologicheskom vuze [*Implementation of the ideas of STEM education in physics classes at a technological university*]. BBK 74.58: 74.202. P. 56-143 [in Russian]

6 Kazakhstan Republikasynda zhogary bilimdi zhane gylymdy damytudyn 2023-2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasy (28.03.2023. №248 kaulysy) [*Concept of development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029 (Resolution No. 248 of 03.28.2023)*] [in Kazakh]

7 Obukhov A.S., Lovyagin S.A. Zadaniya dlya praktiki STEM-obrazovaniya: ot summy chastnykh zadach i uchebnykh distsiplin k tselostnomu deyatel'nostnomu mezhdistsiplinarnomu podkhodu [*Tasks for the practice of STEM education: from the sum of particular tasks and academic disciplines to a holistic activity-based interdisciplinary approach*]. Issledovatel'. 2020. №2(30). P. 63-80 [in Russian]

8 Chikhacheva O.A. STEM-tekhnologii v sovremennom obrazovanii. Sovremennoe obrazovanie: nauka i praktika Uchrediteli: Ryazanskii institut razvitiya obrazovaniya, Ministerstvo obrazovaniya i molodezhnoi politiki Ryazanskoi oblasti [*STEM technologies in modern education. Modern Education: Science and Practice Founders: Ryazan Institute of Education Development, Ministry of Education and Youth Policy of the Ryazan region*]. 2020. №1. P. 26-31 [in Russian]

9 Zubova N.V., Dammer M.D. Realizatsiya idei STEM-obrazovaniya na zanyatiyakh po fizike v tekhnologicheskom vuze. Sovremennoe obrazovanie i pedagogicheskoe nasledie akademika A.V. Usovoi: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii [*Implementation of ideas of STEM education in physics classes at a technological university. Modern education and pedagogical heritage of Academician A.V. Usova: materials of the international scientific and practical conference*]. Chelyabinsk: The Edge of the Republic of Armenia. 2021. 143 p. [in Russian]

10 Kudinov V.V. (2023). Model' podgotovki budushhego uchitelya fiziki na osnove mezhdistsiplinarnykh i prikladnykh podkhodov STEM-obrazovaniya [*A model for training a future physics teacher based on interdisciplinary and applied approaches to STEM education*]. Integratsiya metodicheskoi (nauchno-metodicheskoi) raboty i sistemy povysheniya kvalifikatsii kadrov 2023. №2(30). P. 129-138 [in Russian]

Information about authors:

Galiya Zhusupkalieva – candidate of Pedagogical Sciences, Associate professor of the Department of «Physics and technical disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: galiya64@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4848-1344

Bayan Kuanbayeva – **corresponding author,** candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of «Physics and technical disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0134-1379

Maxot Rakhmetov – PhD, senior lecturer of the Department of «Computer science», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: maksot.raxmetov.96@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9745-6925

Информация об авторах:

Галия Жусупкалиева – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Физика и технические дисциплины», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: galiya64@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4848-1344

Баян Куанбаева – **основной автор,** кандидат педагогических наук, и.о. профессора кафедры «Физика и технические дисциплины», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0134-1379

Максот Рахметов – PhD, старший преподаватель кафедры «Информатика», Атырауский университет имени Х.Досмухаммедова, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: maksot.raxmetov.96@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9745-6925

Авторлар туралы ақпарат:

Галия Жусупкалиева – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: galiya64@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4848-1344
Баян Куанбаева – **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының кандидаты, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының профессоры м.а. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Bayan_Kuanbaeva@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0134-1379
Максот Рахметов – PhD, «Информатика» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: maksot.raxmetov.96@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9745-6925

IRSTI 06.71.41 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.16**
UDC 330.342.23

J. Mammadov[1*], P. Hasanov[1]

[1]Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Baku, AZ1143, Republic of Azerbaijan
[*]e-mail: jamal.mammadov23@gmail.com

ECONOMIC ASPECTS OF CULTURAL INDUSTRIES IN AZERBAIJAN

Abstract.

Cultural areas are the cause of social and economic consequences as well as cultural consequences. That is why every country should pay special attention to the development of cultural areas. Thus, cultural fields are one of the industrial fields that influence economic activity by increasing the cultural level in the country. Cultural fields act as a driving force in economic development with unemployment, direct, and added value. In addition to all this, cultural fields act as one of the powerful means for implementing the country's political ideology.

As previously noted, the recognition of the significance of cultural sectors is particularly crucial for newly independent nations such as Azerbaijan, which, despite only gaining independence within the past 34 years, has made substantial progress across various domains. Beyond the preservation and transmission of national and moral values to future generations, cultural sectors hold the potential to contribute to the diversification of the economy, reducing unemployment, and enhancing political influence. These considerations have motivated my research into the role and development of cultural sectors within Azerbaijan.

Taking all this into account, I decided to investigate the economic aspects of cultural activities in Azerbaijan for the first time. The article contains statistical data. The conclusions reached are that cultural fields in Azerbaijan have undergone a wave of development since the country's independence, and certain developments have been observed in recent years. In addition to all this development, the development of cultural fields lags behind the international level, and various problems show their impact here.

Key words: culture, field, Azerbaijan, ecomony, economic aspect.

Introduction.

Cultural heritage is an indicator of the country's culture, traditions, and similar factors, and also has socioeconomic value. Since ancient times, various types of culture have been used to provide entertainment to the population, as well as in the production of decorative items and other means. However, over time, these activities have improved and, although they have not changed their function, they have changed their direction and structure to a certain extent. Since the 20th century, and since the 19th and 20th centuries, the cultural fields, which have developed further due to the conditions created by capitalism, have ceased to be only cultural activities and have become a socio-economic force.

Although Azerbaijan has been part of the USSR since the second decade of the 20th century, the development of cultural fields continued rapidly and its various fields experienced a period of prosperity. However, the economic stagnation that occurred after independence had a negative impact on these areas as well. In the article, the current situation of the cultural sector in the country was investigated with the help of quantitative methods. Here, analyses were conducted based on the data of the State Statistics Committee of Azerbaijan, a public survey was organized and the results were analyzed in order to determine the attitude of the population towards cultural areas using the survey method. It should be noted that the economic effects of cultural fields have not been conducted in Azerbaijan before, and since statistical data on these fields are not accurately implemented by state bodies, it is difficult to investigate these fields. It is for this reason that the writing of this article is important in terms of determining the activity of cultural areas in the country and attracting more attention to these areas.

Along with the cultural aspects of cultural areas, their economic aspects should also be the subject of research. The formation of cultural policy and its proper management play an exceptional role in the development of both spiritual and socio-economic aspects of the country's culture. Considering this, it is necessary to determine the influence of cultural areas on the economy in several ways. These forms were mentioned in 3 forms in the direction of the impact of culture on the economy in the "Culture for UNESCO Development Indicators - Analytical Report on Azerbaijan" prepared in 2018 with the support of the Eastern Partnership Culture and Aid Program of the European Union:

- Contribution of cultural events to GDP;
- Employment in the field of culture;
- Household expenses on culture [2].

The report touched on several aspects of culture's influence, including economic aspects, educational aspects, governance aspects, social participation aspects, gender equality, communication, and heritage aspects.

At the moment, it is known to everyone that the activities of cultural spheres in Azerbaijan are not encouraging. At the same time, the economic activity of these areas in our country has not been examined. This naturally played one of the exceptional roles in slowing down the development of cultural areas. For this reason, the article I wrote is important in terms of drawing attention to the economy of cultural fields in Azerbaijan and opening a new way in the direction of its development. The main purpose of writing the article is to investigate the current situation in this field and contribute to the preparation of the plan of activities to eliminate the existing gaps in future activities.

Materials and methods of research.

The theoretical framework of this article is grounded in the research conducted by international scholars in the field, as well as the informational reports released by UNESCO over various years pertaining to cultural sectors. Local statistical data was primarily derived from the reports of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan and the data published within the National Accounts System. The data collection process commenced in 2022, coinciding with the start of my studies, with the most recent statistical data obtained in 2024 and incorporated into the analysis presented in this article.

The theoretical and methodological foundations of this article research are drawn from the study of cultural fields, management practices, and marketing concepts as articulated in the works of foreign scholars. Additionally, this research is underpinned by the core principles of economic mechanisms and a comprehensive framework of normative legal acts governing various cultural sectors. Methodologically, the research employs quantitative approaches, with a particular emphasis on correlational-regression analysis.

The central inquiry that underpins this article is the level of activity within the cultural sectors in Azerbaijan. The initially unpromising outlook of these sectors, characterized by numerous gaps and deficiencies, necessitated a thorough investigation. In developing this article, the theoretical foundations of cultural fields were first examined, followed by a detailed analysis based on statistical data to assess the current state of cultural activity in Azerbaijan.

The theoretical and methodological basis of the article is the economic, management, and marketing concepts and the basic provisions of relevant theories on the activity of cultural fields used by foreign experts in their scientific works, and the complex of normative legal acts regulating issues related to individual fields of culture.

Quantitative research methods, mainly correlative-regressive methods and comparison methods, were used as the methodological basis of the research.

What is the cultural industry?

The cultural industry has now become an economic and cultural subject that receives special attention in the international world and has a special policy in many countries and international

organizations. The UNESCO Institute for Statistics defined the cultural industry: "Cultural industries are organized activities whose main purpose is the production or reproduction, promotion, distribution or commercialization of goods, services and content activities derived from activities of cultural, artistic and heritage origin" [5]. This approach focuses on cultural-artistic and heritage products, services, and activities, emphasizing that they originate from human activity's past or present creation. Also, according to this definition, cultural fields are not only limited to the products of human creativity and industrial reproduction but also include other fields of activity that serve the creation and dissemination of cultural and creative products. Looking at all this, a question arises - *"How did the concept of culture industry come to scientific literature*?". The concept of culture industry was first introduced in the scientific literature by M. Horkimer and T.V., representatives of the Frankfurt school. Adorno used it in his book Dialectic of Enlightenment, published in 1948 and translated into English in 1972.

The school's representatives were among the first neo-Marxist groups to examine the cultural industries as a form of integration of the working class into capitalist society, and to analyze the impact of the rise of mass culture and consumer society on the working classes, who would in the classic Marxist scenario be the instruments of revolution. In Europe, they witnessed how mass culture was turned into a propaganda machine by the fascists. However, later they realized that the situation was not different in America. Thus, during the time they lived in the United States, they thought that the American "popular culture" tried to spread the interests of American capitalism as a factor of high ideological influence. They believed that the cultural industry in this country, under the influence of huge corporations, was organized according to the rigors of mass production and became a tool for instilling the values of the "American way of life" [3].

Of course, the culture industry in modern times is not a completely useless scumbag, as Adorno and Horkimer estimate it to be. Especially if we consider that analog technologies were used when they evaluated the culture industry, we observe that the situation is different in the 21st century, which is a period of technological revolution, where digitalization is at the forefront. The development of Azerbaijan's cultural fields, which are part of the developing global cultural fields, is one of the main goals. In this regard, the current situation in Azerbaijan will be touched upon in other parts of the article and the steps to be taken in this direction will be reflected.

Difference between cultural and creative industries

Although the cultural industry is not a rapid income-generating sector, its development can catalyze the growth of other industries within a country, thereby improving the socio-economic landscape and addressing social issues. However, there are some contentious aspects within the cultural sector itself, particularly regarding its terminology. Since the early 2000s, new terms have emerged in this field, occasionally leading to disagreements. A key point of contention is whether this segment of the economy should be termed the cultural or creative industry and whether these sectors should be classified as an industry or an economy in general. These distinctions will be elucidated in the following paragraphs.

As mentioned, many scholars have differing opinions on whether this field should be considered cultural or creative. For instance, Argentine scholar Daniel Mato posits that "All industries are cultural," suggesting that culture permeates even the production of automobiles, which are chosen and consumed not merely for their functionality but also for their symbolic significance, such as status. Conversely, scholars like Toby Miller challenge this view. Miller contends that claiming "All industries are cultural" is akin to asserting "Everything is political," an assertion he deems unsubstantiated [1]. Considering both perspectives, one might conclude that while products can indeed be cultural depending on their intended use, as Mato suggests, not all industries qualify as cultural industries, as Miller points out.

The term "creative industries" was first introduced in the "Creative Industries" strategy by the UK's Department of Culture, Media and Sport in 1997. This designation was intended to

encompass a broader range of activities, including modern technological innovations. In contrast, cultural industries are composed of more specific sectors.

Economic importance of cultural industries

Creative industries represent the convergence of art, business, and technology, integrating economic, social, cultural, political, and technological processes. The primary distinguishing feature of these fields is their reliance on human creativity, an inexhaustible resource. Various stakeholders, including governments and private entities, show keen interest in advancing this sector. Recently, there has been a notable emphasis on the development of cultural industries by states. These cultural domains are flourishing in both the public and private sectors.

Moreover, not only developed nations but also developing countries are increasingly focusing on the growth of this field. UNESCO, in particular, provides significant support to developing countries in enhancing their cultural sectors. The focus is especially pronounced in African countries, where the development of cultural industries is deemed crucial. The preservation and transmission of these nations' unique cultural heritage to future generations is a central goal. This priority is underscored by the 2005 report from the United Kingdom's Commission for Africa, which highlighted that "a lack of attention to culture in policy-making will undermine many of the collective survival mechanisms that are part of African cultures" [9].

GDP indicators of cultural areas in Azerbaijan

The activities of various cultural fields in the country have already been touched upon in several parts of the scientific work and evaluated based on available statistical data and figures obtained from various sources. The main negative aspect of the research is, of course, the unavailability of statistical data. When determining the impact of cultural fields on the economy, as we mentioned above, it can be determined by its impact on GDP as the main factor.

The main source we can refer to in determining the impact of cultural areas on GDP in our country is the System of National Accounts compiled by the State Statistics Committee. However, the cultural sectors are not mentioned separately and the arts and entertainment sectors are counted together. Let's take a look at the following Chart 1 of the share of art and entertainment sectors in the gross domestic product production in the National Accounts of Azerbaijan 2023 edition.

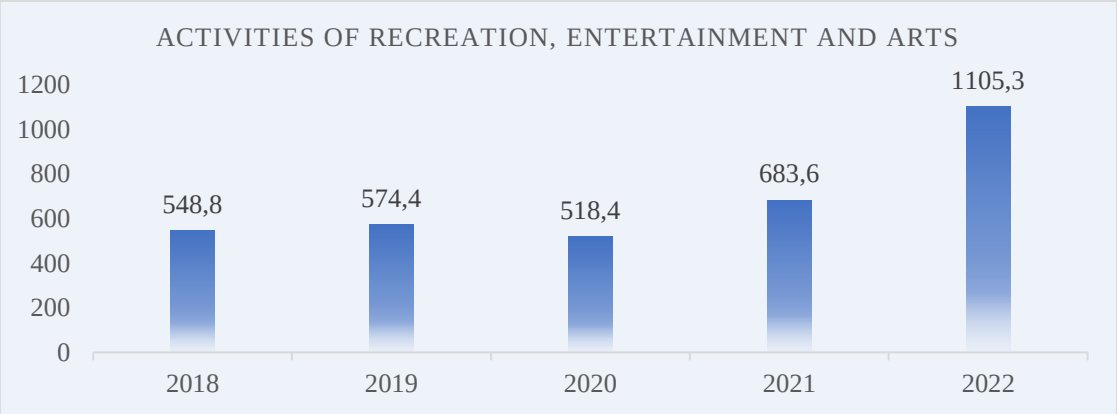

Figure 1 – Indicator of the share of activities in the field of recreation, entertainment, and art in GDP, at current prices, in million manats

Note: compiled from the source [7]

As can be seen from the graph, the share of recreation, entertainment, and art activities in GDP increased and decreased in approximately the same intervals in 2018-2021, but a significant increase was observed in 2022. The lowest indicator of the activity areas occurred in 2020, which can be associated with the COVID-19 pandemic. In addition, it should be noted that despite the continuation of the pandemic in 2021, the indicator in these areas of activity was 19.1% higher than the indicator before the pandemic. The indicator in 2022 was 61.7% of the previous indicator

and more than twice the indicator of 2018. In addition, I would like to note that in 2022, the GDP indicator for the activities of the activity areas was 123960.4 million manats. It is clear from here that the share of recreation, entertainment, and leisure areas here was 0.9%.

The ratio of the specific weight of the added value created by entertainment, recreation, and arts in the GDP in percentage is given in *Graph 2* below.

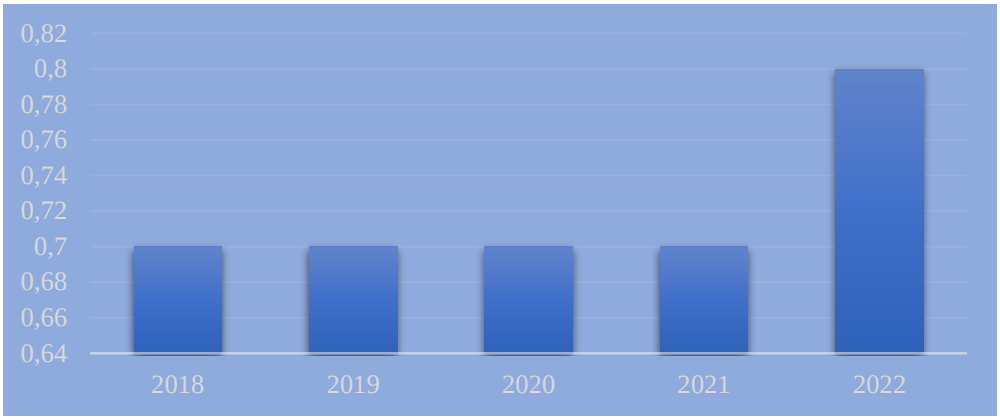

Figure 2 – The share of added value created by recreation, entertainment, and arts in GDP, at current prices of the respective years, in percentage

Note: compiled from the source [7]

As can already be seen from the table, the specific weight of the added value created by the entertainment, recreation, and art areas, which includes the cultural areas, in the GDP increased by 0.1% to 0.8% only in 2022 within 5 years. In other years, it was stable at 0.7%.

As we know, cultural fields contribute to the economy by creating added value in addition to direct value. The added value created by these areas is mainly felt either through the impact on other cultural areas or in other leisure and entertainment sectors. However, this is not only limited to the two areas we have mentioned but also has implications for trade, innovation, etc. In the territory of Azerbaijan, we can see the main added value created by cultural areas in the impact on public catering, trade, other entertainment, and recreation areas. To determine the share of the added value created by the cultural sectors in the economy of our country, we need to look at the indicators of the leisure, entertainment, and art sections in the section of the structure of the added value by types of economic activities in the National Accounts. It should be noted that since there is no separate section for cultural fields in our country, I tried to determine their information only from this structural section. In *Chart 3*, let's look at the share of added value of entertainment, recreation, and arts in our country.

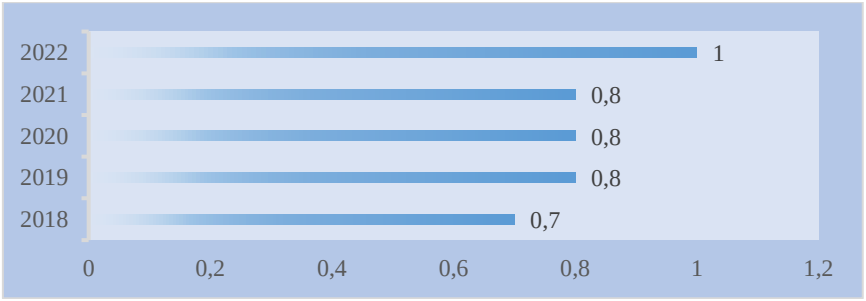

Figure 3 – Share of leisure, entertainment, and arts in added value, at current prices of the respective years, as a percentage of the total

Note: compiled from the source [7]

According to the chart, it can be said that the added value created by the mentioned fields continued in the same intervals between 2018 and 2022, and only in 2022 did it increase slightly and reach 1%. In 2019-2021, the volume was the same, 0.8%. It is gratifying that the share of leisure, entertainment, and arts sectors in the volume of added value has moved at least partially at a growth rate. The leading sector in the country's added value is always the mining sector, which in the last year of 2022 was 48.6%.

Based on the data reflected in the above graphs, it can be said that some reforms carried out in the fields of culture in the last 3 years in our country have led to slight increases. In particular, 2022 was chosen for the development of these areas, and growth was observed in all 3 indicators in that year. However, this increase, being slight, does not mean that cultural fields are fully developed. In our country, there is still a serious need to take new steps and expand reforms in these areas.

Employment in cultural fields

As mentioned above, one of the main indicators in the direction of assessing the impact of cultural areas on the economy is related to the provision of employment. Since there are no separate statistical data on cultural fields, as in every point in our country, we will have to look at the statistical data on the types of leisure, entertainment, and art activities in the statistics shared by the State Statistics Committee in the direction of the employment of the population. In Table 1 below, let's look at the number of workers in the fields of entertainment, recreation, and arts and their ratio to the total number of employed population in the indicated years.

Table 1 – The number of salaried workers in the fields of recreation, entertainment, and art, thousand persons, and the ratio of the population employed in these fields to the total employed population, in percentage

	2018	2019	2020	2021	2022
Number of employed population (thousands of people)	54.7	55.1	54.5	54.2	54.1
Percentage indicator	1.6	1.4	1.3	1.3	1.3

Note: compiled from the source [8]

From this, it is known that the peak employment of the population in the fields of culture within five years coincides with 2019 with 55.1 thousand people. So, the indicator of that year was 0.74% more than the figure of the previous year. However, in the following period, a decrease in the number of wage workers working in these fields was observed. The number of 54.1 thousand employees in 2022 was 1.9% lower than in 2019. It should be noted that in 2022, the number of employed population in the general economy was 1738.7 thousand people.

A decrease in the proportion of the total working population was also observed. Although there was an increase in the number of people working in these fields in 2019, the percentage rate, on the contrary, decreased. The reason for this can be seen in the growth of the population working in other fields. Both the number and the percentage observed after 2020 are inevitable for the areas of recreation, entertainment, and art most affected by the pandemic.

As for the nominal salary of the persons working in the mentioned fields, an increase was observed here. Let's look at *Chart 4* to see these indicators.

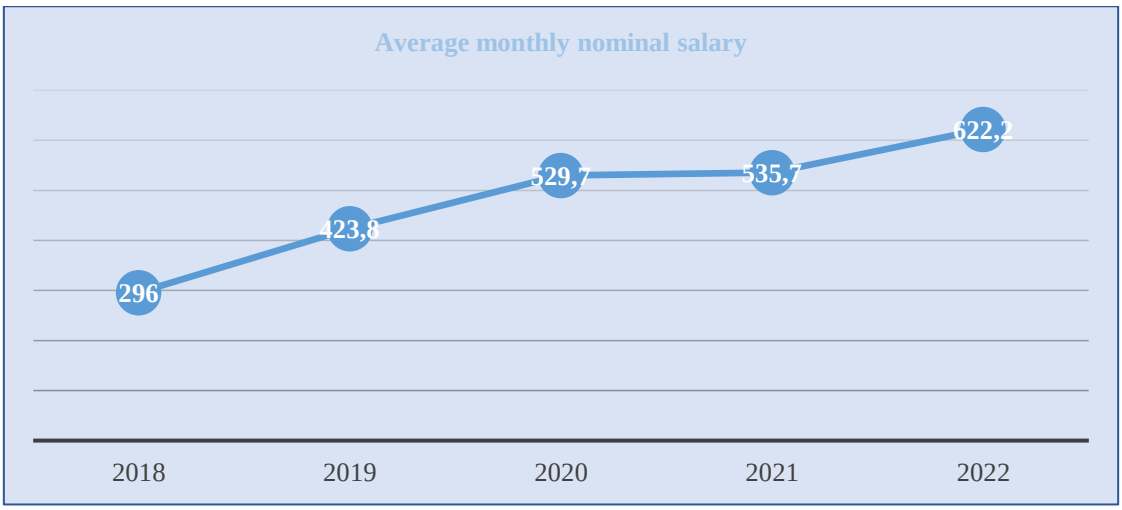

Figure 4 – Average monthly nominal salary in the fields of recreation, entertainment, and art, in manats

Note: compiled from the source [8]

When we observe the data, we can see that there is a consistent increase in the average monthly nominal wage over the years. This indicates a positive trend in the salaries of the sector.

To understand the pace of wage increases in the sector, we can calculate year-over-year growth rates. By calculating the annual growth rate (Yearly) = [(Current year's salary - Previous year's salary)/ Previous year's salary]*100, the following conclusion can be reached:

- 2018-2019 - 43.24% increase;
- 2019-2020 - 24.99% increase;
- 2020-2021 - 1.13% increase;
- 2021-2022 – 16.14% increase.

The highest growth rate occurred between 2018 and 2019, indicating that the average salary increased significantly during that period. In the following years, the growth rate decreased but remained positive, which indicates a steady, albeit modest, increase in wages. The overall trend shows a positive outlook for wages in the recreation, entertainment, and arts sector in Azerbaijan, reflecting potential growth and prosperity.

Expenditures of the population on cultural areas

As mentioned above, one of the factors determining the economic impact of cultural areas is the population's cultural expenses. This factor is important both in determining the level of economic profitability of cultural areas and in determining the population's interest in cultural areas. In Azerbaijan, the population's expenses in this field have always been selected with a low indicator. As in other developing countries, the main part of the population's expenses in our country is spent on basic consumer goods, especially food products, which is more than 40%. In 2022, the population's spending on food products was 44.1%, while spending on recreation and culture was only 3.9%. This was higher than only education expenses (1.6%), tobacco products (1.7%), and communication expenses (3.4%). It should be noted that there was no significant difference between the share of spending on recreation and culture in urban and rural areas. Thus, in urban areas, these expenses made up 4% of the total expenses, and in rural areas, 3.7%. The reason for this can be seen in several factors. The first is that the population is less interested in cultural areas. The second and other main reason is the low income of the population. The fact that the majority of the population's expenses are directed to food products indicates their low income and low purchasing power. This factor is more pronounced in the regions. The low income of the population causes them to relegate leisure and cultural expenses to the second plan. One of the other reasons is that cultural fields do not act as basic demand products or services. It is clear that

each person can use concerts, museums or other cultural services once or twice a month. This, of course, causes the population's expenses in this direction to be less than in other areas.

Especially in recent times, the increase in the population's access to the Internet has made it possible for them to increase their access to some such cultural products and sometimes they can buy these services for free. In our country, music, sometimes online viewing of performances in theaters, etc. factors enable the population to use such services on the spot and cheaper and even free of charge. Considering that according to the information of the State Statistics Committee, according to the indicators of 2022, 87.8% of the total population, 91.6% of the urban population, and 83.8% of the rural population have access to the Internet, which helps them to obtain many cultural products [8].

In determining the share of culture and recreation costs in consumption costs, it is useful to look at indicators for economic regions. It helps to determine the expenditure on culture in different regions and to determine the attitude of the population towards cultural areas and recreation in those areas. In *Table 2*, let's take a look at the population's spending on recreation and culture in the statistics shared by the State Statistic Committee in the direction of the population's expenses for 2022.

Table 2 – In 2022, the population's spending on culture and recreation by economic regions, in manats per person, and the place of these areas in the total spending, in percentage

Economic regions	Cultural and recreational expenses of the population, in manats	The place in the composition of total consumption expenses, in percentage
Baku city	14.1	4.0
Nakhchivam MR	23.0	6.7
Absheron-Khizi	15.3	4.4
Mountainous Shirvan	15.9	4.6
Ganja-Dashkasan	15.0	4.3
Karabakh	12.2	3.9
Kazakh-Tovuz	9.0	2.9
Guba-Khachmaz	11.9	3.5
Lankaran-Astara	8.7	3.0
Central Aran	14.8	4.5
Mil-Mugan	9.1	3.1
Sheki-Zagatala	9.9	3.2
Eastern Zangezur	11.1	3.2
Shirvan-Salyan	10.7	3.5
Note: compiled from the source [8]		

Based on the table, it can be determined that the cultural and recreational expenses of the population are higher in large cities and areas with more cultural and recreational centers. These are related to many factors, which we can define as follows:

To analyze the data using an economic model, let's consider the factors that affect spending on culture and recreation in each economic region:

- *Income Levels:* Regions with higher income levels tend to spend more on cultural and recreational activities. This may explain why Nakhchivan MR has the highest per capita costs;
- *Urbanization and Population Density:* Urban areas such as Baku typically have more cultural and recreational facilities, leading to higher costs than rural areas;
- *Tourism and Attractions:* Regions with important tourist attractions or cultural heritage can lead to higher spending by both locals and tourists;
- *Government Policies and Investments:* Government initiatives that promote investment in cultural activities or recreational facilities can influence spending patterns.

When determining culture and leisure expenses, it is useful to consider the diversity of expenses of different genders, children, and non-child populations. This allows us to determine the actions of different segments of the population in the formation of cultural and leisure expenses. Let's take a look at Chart 5, which was prepared based on the information provided by the State Statistics Committee in order to determine the expenses incurred by the population on culture and recreation according to their gender and the presence of children in the family.

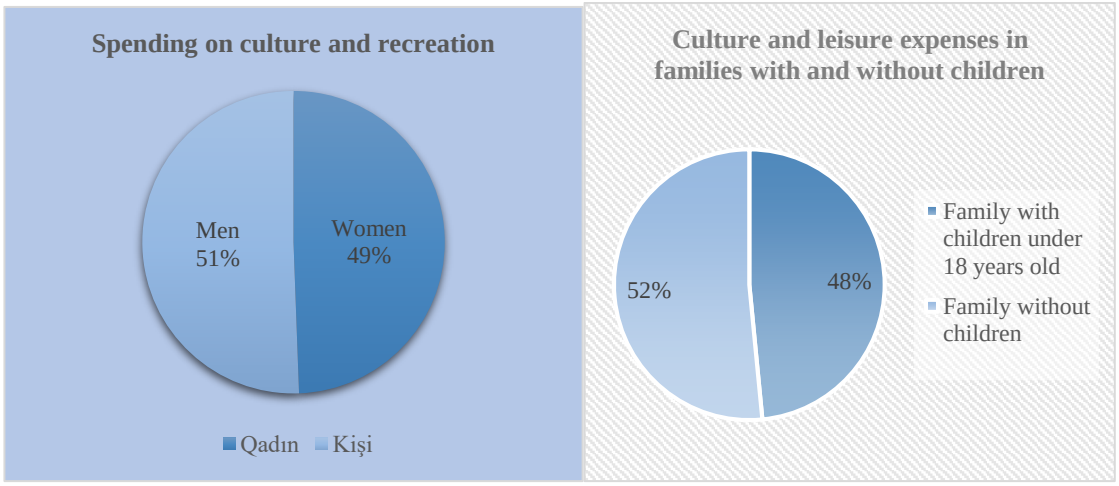

Figure 5 – Costs of culture and recreation in AR by the gender of the head of the family and in households with and without children under 18, per person per month, in manat, 2022

Note: Compiled from the source [8]

We can evaluate the results of the graphs as follows:

1. *Gender Differences in Spending:* Data shows that men spend slightly more money on culture and entertainment than women, men spend 13 manats per person per month, and women 12.7 manats. This can be attributed to various factors such as differences in preferences, income levels or social norms regarding spending behavior.

2. *Household Composition and Expenditures:* The data also show differences in expenditures based on household composition. Families with children under the age of 18 spend slightly less money on culture and entertainment, which is 12.6 manats per person per month on average, while families without children spend 13.4 manats per person per month. This difference may be due to financial obligations associated with raising children, which may limit discretionary spending on cultural activities.

3. *Income and budget allocation:* These expenditure patterns reflect how households allocate their budgets across different expenditure categories. While culture and entertainment are important aspects of household spending, they compete with other important expenses such as food, housing and education. Observed differences in spending based on gender and household composition may be influenced by income levels and household priorities.

4. *Policy Implications:* Policymakers can use this information to better understand consumer behavior and preferences regarding cultural and entertainment spending. For example, initiatives aimed at promoting cultural activities or subsidizing cultural events should take into account different spending patterns among different demographic groups.

Overall, analysis of this data using economic methods provides insights into consumer behavior and household spending patterns that can inform a variety of economic policies and strategies aimed at promoting cultural participation and improving overall well-being.

Result and its discussion.

The development of cultural fields is one of the main issues faced by many countries around the world. Achieving the rise of cultural fields is especially a priority in developing countries. As I have already mentioned in the article, even highly developed countries in cultural fields have taken serious steps to form their cultural policies. Currently, among the countries with the highest development in cultural fields, we can mention the USA, the UK, France, Spain, Italy, South Korea, Turkey, and India. Recently, the Southeast Asia region has also taken serious steps in this direction and has achieved significant progress, especially in the development of the film and series industry.

When it comes to our country, as in other developing states, there are serious problems in the cultural fields in Azerbaijan. Particularly, when we look at each cultural field separately, it becomes clear that there are differences in the level of development among them. Additionally, we can see that the main fields chosen by the population, in terms of popularity, are primarily entertainment-oriented areas, including mainly concert venues and cinemas. Moreover, the results of a survey clearly show that national parks are the main places where the population spends their leisure time. This indicates that people prefer places where they can have fun and relax among cultural objects. Another reason for this is the low level of cultural leisure habits among the population. Furthermore, quality problems in the cultural fields have alienated the population from these areas, with libraries and theaters being the most notable in this regard.

Visual arts, including fields such as fashion, painting, and sculpture, attract less attention. Particularly, it can be said that the concept of the fashion industry in Azerbaijan has not been able to go beyond the level of small ateliers. Although Azerbaijan Fashion Week is held in the capital in recent years, the brands represented here often fall short of world standards in terms of quality and design.

Evaluating the activities of cultural fields reveals many problems, the main one being the inability to obtain necessary statistical data. Unfortunately, in Azerbaijan, not only are cultural fields not addressed separately in statistics, but there are no overall statistics on them, and entertainment, recreation, and arts fields are mainly presented together. This naturally hinders the correct calculations in cultural fields.

According to the existing statistical data, the share of recreation, entertainment, and arts fields in GDP was 1105.3 million manats in 2022, which is 61.7% more than the 683.6 million manats in 2021. The added value created by these fields rose to 1% for the first time in that year. However, since 2020, there has been a decline in the number of employees working in recreation, entertainment, and arts fields, which can be attributed to the global pandemic in 2020. The average monthly salary of employees in these fields was 622.2 manats in 2022, which is 16.4% higher than the previous year's figure. Overall, the salary has developed at an increasing pace.

Conclusion.

In general, the problems existing in the activities of cultural fields in Azerbaijan can be grouped as follows:

1. *Lack of a sufficiently developed cultural policy by the state* – no general cultural policy has been adopted for the development of cultural fields in our country, and decrees and decisions are made for the development of individual fields, which hinders the overall concept-based development of cultural fields.

2. *Activities in cultural fields are mainly carried out without registration and develop against the backdrop of the shadow economy* – it is well known that many individuals engaged in cultural activities in Azerbaijan are not registered as physical persons or in any other form, and mainly operate individually without paying taxes. This hinders the correct statistics in these fields and negatively affects determining the economic impact of cultural fields.

3. *Lack of statistics on cultural fields* – as repeatedly emphasized in the scientific work, statistical data on cultural fields in the Republic of Azerbaijan are not kept separately, creating obstacles in evaluating their activities.

4. *Financial problems* – the financing of cultural fields mainly from the state budget or personal budgets of individuals leads to financial problems. Considering that these fields are not sufficiently profitable, there is a need to create new financial sources.

5. *Quality problems* – quality issues in cultural services and products in the country have led to a decline in public interest in these areas.

6. *Low demand for cultural fields* – low demand for cultural fields due to quality, attractiveness, and low public interest hinders their development and reduces their revenue from sales, one of their main financial sources.

7. *Low incomes of the population* – low incomes of the population, especially in the regions, lead to lower spending on additional products and services, meaning people have to reduce their cultural leisure expenses while maintaining their expenses on essential products.

To develop cultural fields in the country, it is beneficial to take several steps. The initial step here is to form the country's cultural policy based on international experience. Overall, the steps that can be taken for the development of cultural fields can be systematized as follows:

I. *Forming a cultural policy* – forming a cultural policy based on international experience covering all fields of culture with development prospects in our country could determine their future development directions and condition serious steps to be taken in this direction. II. Preventing the development of cultural fields against the backdrop of the shadow economy – by registering individuals engaged in cultural activities and earning income from them as physical persons, it is possible to increase the country's budget revenues and ensure the census of individuals engaged in various fields of culture. III. Joint activities of the Ministry of Culture, the State Statistics Committee, and the State Tax Service on a mutual basis in preparing accurate statistical data in these fields – there is a need for the mutual cooperation of these three institutions to obtain more precise statistical data on cultural fields and determine the value they add to the economy. IV. Conducting research on individual cultural fields and preparing strategic roadmaps for their development – specialists in cultural fields need to conduct research on their level of development, history, potential contributions to the economy, management methods, and financing conditions in our country to create their development concepts. V. Raising the level of education in cultural fields – currently, there are 3 higher education institutions providing education in cultural fields, where teaching is more effective in music and theater fields, but the level of teaching in other fields and many areas related to the development of cultural fields is either very low or non-existent. Therefore, there is a need to implement new teaching methods and create new specialties in educational institutions. VI. Transferring educational institutions in cultural fields from the Ministry of Education and Science to the Ministry of Culture – currently, one of the universities providing education in these fields, the Azerbaijan State University of Culture and Arts, operates under the Ministry of Education and Science. Transferring this university to the Ministry of Culture could align education in cultural fields with the demands in our country, ensure the interests of the Ministry of Culture, and positively impact the strengthening of management here. VII. Joint activities of the state and private sector in finding new financial sources for cultural fields – currently, the financing of cultural fields in our country mainly falls on the state budget. This increases the country's budget expenses and leads to the dependence of cultural fields on the state. To prevent this, it is beneficial to attract the private sector's attention to cultural institutions. VIII. Applying tax incentives and other benefits to the private sector by the state in expanding financial sources – for this, the government could propose tax incentives and other benefits to private sector representatives. IX. Continuous promotion measures to increase public interest in cultural fields – this could include instilling cultural fields from childhood, organizing various free events to create interest among adults, arranging discounts, and more. X. Increasing the

involvement of the population in cultural events and implementing cultural city concepts in liberated territories.

Overall, the historical roots of Azerbaijani culture and cultural fields offer broad priorities for their development. Our main task is to achieve more productive results by making more effective use of these priorities. For this, the joint activities of the state, relevant institutions, entrepreneurs, cultural institutions, and the population are needed. It should be remembered that cultural fields are among the areas that give a significant boost to the country's economy by contributing to education, affecting unemployment, and creating added value alongside cultural development. Additionally, the development of these fields can play an exceptional role in promoting the idea of Azerbaijani identity on the world stage.

REFERENCES

1 Christiaan D.B, Kim-Marie S., (2019) Global cultural economy, London and New York. 3 p.

2 Culture concept of the Republic of Azerbaijan, Quadrennial Periodic Report 2022, 2005 Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expression, UNESCO. (2022) media.unesco.org. P. 4-5 Available at: — URL:https://media.unesco.org/sites/default/files/webform/dce002/QPR_2022_AZ_7afcce89-10de-4cdd-958d-6ca1b5bbf32a_3.pdf (accessed: 03.06.2024)

3 Douglas Kellner, The Frankfurt School, 2 p. Available at: — URL: https://pages.gseis. ucla.edu/ faculty/ kellner/essays/frankfurtschool.pdf (accessed: 18.02.2022)

4 Jonathan G., The birth of the creative industries, (2020) London. 2 p. Available at: — URL: https://www.kcl.ac.uk/cmci/research/the-birth-of-the-creative-industries-revisited (accessed: 23.04.2022)

5 Edited by Kate O., Justin O., The Routledge companion to the cultural industries, (2015) London and New York, 5 p. Available at: — URL: file:///C:/Users/User/Downloads/9781315725437_googlepreview%20(1).pdf (accessed: 14.07.2022)

6 Hendrik V.D.P, Key role of cultural and creative industries in the economy, academia.edu, P. 1-2 Available at: — URL: https://www.academia.edu/21069972/Key_role_of_cultural_and_creative_ industries_ in_the_economy (accessed: 16.05.2022)

7 National Accounts of Azerbaijan. Baku. (2023). P. 54- 58

8 State Statistics Committee of Azerbaijan (SSCA) Available at: — URL: https://www.stat.gov.az/ (accessed: 27.05.2024)

9 UNESCO, Measuring the economic contribution of cultural industries, A review and assessment of current methodological approaches, 2009 Framework for cultural statistics Handbook № 1. (2012) uis.unesco.org, 37 p. Available at: — URL: http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/measuring-the-economic-contribution-of-cultural-industries-a-review-and-assessment-of-current-methodological-approaches-en_1.pdf (accessed: 25.08.2022)

10 What do we mean by Cultural and Creative Industries?, en.unesco.org Available at: — URL: https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/digitallibrary/What%20Do%20We%20Mean%20by%20CCI.PDF (accessed: 25.08.2022)

ӘЗІРБАЙЖАНДАҒЫ МӘДЕНИЕТ САЛАЛАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа.

Мәдениет салалары қоғамның әлеуметтік, экономикалық және мәдени жетістіктерінің себебі болып табылатындықтан, әр ел мәдениет салаларын дамытуға ерекше көңіл бөлуі керек. Сол себептен мәдениет саласы елдің мәдениет деңгейін көтерумен қатар экономикалық белсенділікке әсер ететін өндірістік салалардың бірі болып табылады. Мәдениет өндірісі мен мәдениет салалары жұмыссыздықты азайтумен қатар, тікелей және қосалқы құндылықтарды жасау арқылы экономикалық дамудың қозғаушы күші ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, мәдениет салалары елдің саяси идеологиясын жүзеге асыру барысында қуатты құралдардың бірі ретінде әрекет етеді.

Бұрын атап өткендей, мәдени салалардың маңыздылығын мойындау тәуелсіздігін соңғы 34 жыл ішінде ғана алған Әзірбайжан сияқты жас мемлекеттер үшін аса маңызды. Осы уақыт ішінде Әзірбайжан әртүрлі салаларда елеулі жетістіктерге жетті. Ұлттық және моральдық құндылықтарды болашақ ұрпаққа сақтап, жеткізуден бөлек, мәдени салалар экономиканы әртараптандыруға, жұмыссыздықты азайтуға және саяси ықпалды күшейтуге ықпал ете алады. Осы факторлар мені Әзірбайжандағы мәдени салалардың рөлі мен дамуын зерттеуге ынталандырды.

Осының барлығын ескере отырып, алғаш рет Әзірбайжандағы мәдениет өндірісінің экономикалық аспектілерін зерттеуді жөн көрдік. Мақалада статистикалық және басқа да деректер бар. Зерттеу бойынша Әзірбайжанда ел тәуелсіздік алғаннан бері мәдениет салаларында даму толқынының болғанын және соңғы жылдары белгілі бір өзгерістердің байқалғанын қорытындылауға болады. Дегенмен мәдениет өндірісінің даму дәрежесі халықаралық өндірістік дамудан артта қалуда және оған саладағы орын алған бірнеше мәселелер себепші болып табылады.

Негізгі сөздер: мәдениет, өндіріс, Әзірбайжан, экономика, экономикалық аспект.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНДУСТРИИ КУЛЬТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Аннотация.

Сферы культуры являются причиной социальных и экономических, а также культурных последствий, что налагает на каждую страну обязанность уделять особое внимание развитию сфер культуры. Таким образом, индустрия культуры является одной из промышленных областей, которые влияют на экономическую деятельность, повышая культурный уровень в стране. Индустрия культуры и сферы культуры действуют как движущая сила в экономическом развитии, устраняя безработицу и создавая прямую и косвенную ценность. К тому же сферы культуры действуют как одно из сильных средств для реализации политической идеологии страны.

Как уже отмечалось, признание значимости культурных секторов особенно важно для недавно обретших независимость стран, таких как Азербайджан, который, несмотря на свою независимость всего 34 года, уже достиг значительных успехов в различных сферах. Помимо сохранения и передачи национальных и моральных ценностей будущим поколениям, культурные сектора обладают потенциалом для содействия диверсификации экономики, снижению безработицы и укреплению политического влияния. Эти факторы побудили меня исследовать роль и развитие культурных секторов в Азербайджане.

Принимая все это во внимание, решено впервые исследовать экономические аспекты индустрии культуры в Азербайджане. В статье имеются статистические данные. Сделанные выводы заключаются в том, что сферы культуры в Азербайджане претерпели волну развития с момента обретения страной независимости, и в последние годы наблюдаются определенные сдвиги. Тем не менее развитие индустрии культуры уступает индустриальному развитию на международном уровне, на что оказывают влияние различные проблемы.

Ключевые слова: культура, индустрия, Азербайджан, экономика, экономический аспект.

REFERENCES

1 Christiaan D.B, Kim-Marie S., (2019) Global cultural economy, London and New York. 3 p. [in English]

2 Culture concept of the Republic of Azerbaijan, Quadrennial Periodic Report (2022). 2005 Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expression, UNESCO, (2022), media.unesco.org. P. 4-5. Available at: — URL: https://media.unesco.org/sites/default/files/webform/dce002/QPR_2022_AZ_7afcce89-10de-4cdd-958d-6ca1b5bbf32a_3.pdf [in English] (accessed: 03.06.2024)

3 Douglas K., The Frankfurt School. 2 p. Available at: — URL: https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/frankfurtschool.pdf [in English] (accessed:18.02.2022)

4 Jonathan G., The birth of the creative industries, (2020). London, Available at: — URL: https://www.kcl.ac.uk/cmci/research/the-birth-of-the-creative-industries-revisited [in English] (accessed: 23.04.2022)

5 Edited by Kate O., Justin O., (2015). The Routledge companion to the cultural industries, London and New York. 5 p. Available at: — URL: file:///C:/Users/User/Downloads/9781315725437_googlepreview%20(1).pdf [in English] (accessed: 14.07.2022)

6 Hendrik V.D.P, Key role of cultural and creative industries in the economy, academia.edu, P. 1-2 Available at: — URL: https://www.academia.edu/21069972/Key_role_of_cultural_and_creative_industries_in_the_economy [in English] (accessed:16.05.2022)

7 National Accounts of Azerbaijan, Baku. (2023) P. 54 - 58 [in English]

8 State Statistics Committee of Azerbaijan (SSCA) Available at: — URL: https://www.stat.gov.az/ [in English] (accessed: 27.05.2024)

9 UNESCO, Measuring the economic contribution of cultural industries, A review and assessment of current methodological approaches, 2009 Framework for cultural statistics Handbook №1. (2012) uis.unesco.org, 7 p. Available at: — URL: http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/measuring-the-economic-contribution-of-cultural-industries-a-review-and-assessment-of-current-methodological-approaches-en_1.pdf [in English] (accessed: 25.08.2022)

10 What do we mean by Cultural and Creative Industries?, en.unesco.org − Available at: — URL: https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/digital-library/What%20Do%20We%20Mean%20by%20CCI.PDF [in English] (accessed: 25.08.2022)

Information about authors:

Jamaladdin Mammadov – **corresponding author,** candidate of economic sciences, "Inclusive Social development" department, Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Baku, Republic of Azerbaijan
E-mail: jamal.mammadov23@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2896-5036
Parviz Hasanov – PhD, docent, Head of economy of service sphere department, Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Baku, Republic of Azerbaijan
E-mail: parviz.hasanov@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0428-850X

Информация об авторах:

Джамаладдин Мамедов – **основной автор,** кандидат экономических наук, кафедра «Инклюзивное социальное развитие», Институт экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики, Баку, Республика Азербайджан
E-mail: jamal.mammadov23@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2896-5036
Парвиз Гасанов – PhD, доцент, Заведующий отделом экономики сферы услуг Института экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики, Баку, Республика Азербайджан
E-mail: parviz.hasanov@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0428-850X

Авторлар туралы ақпарат:

Жамаладдин Мамедов – **негізгі автор,** экономика ғылымдарының кандидаты, «Инклюзивті әлеуметтік даму» кафедрасы, Әзірбайжан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Экономика институты, Баку, Азербайджан Республикасы
E-mail: jamal.mammadov23@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2896-5036
Парвиз Гасанов – PhD, доцент, Әзірбайжан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Экономика институтының Қызмет көрсету саласы экономикасы бөлімінің меңгерушісі, Баку, Азербайджан Республикасы
E-mail: parviz.hasanov@yahoo.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0428-850X

IRSTI 68.75.02 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.17**
UDC (338.43.02)

B. Goldenova[1], B. Dyussegalieva[2]*

[1]Kalmyk State Agrarian University named after B.B.Gorodovikov
Elista, 358000, Russian Federation Republic of Kalmykia
[2]Volgograd State University
Volgograd, 400062, Russian Federation
*e-mail: bakitnur-90@mail.ru

THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THE EFFICIENCY OF MILK AND MEAT PRODUCTION IN SMALL BUSINESSES

Abstract.

The article raises the problem of the impact of digital technologies on the efficiency of milk and meat production in small businesses. The authors argue that the future of milk and meat production at small businesses in Kazakhstan will be determined by the introduction of innovative technologies, sustainable farming methods and the development of new markets. Small farms have the opportunity to use new technologies to increase efficiency, improve product quality and expand their market presence. Government support and investment also play a key role in the development of the sector.

Innovations in meat production in Kazakhstan play a key role in increasing the competitiveness of local farms in the domestic and international markets. The introduction of modern technologies such as automation, digitalization and the use of biotechnologies makes it possible to improve product quality, reduce costs and minimize the negative impact on the environment. Government support and private investment in these technologies will also contribute to the development of the country's meat industry.

Key words: small business, rural entrepreneurship, beef cattle breeding, innovation, digital technologies, organic production.

Introduction.

Digitalization refers to incorporating digital technologies into businesses. It converts analog information to digital format and includes various technologies. Digital technologies improve production, communication, and reduce costs, enhancing productivity and competitiveness. [1].

For farmers, the potential of digital technologies lies in their capacity to render production processes less labor-intensive and less tied to traditional processes, as well as their ability to provide better insights into activities. Technologies such as automation and robotics can substitute for physical labor, and sensors, vision systems, and digital platforms can do the same for cognitive labor. Data-based technologies can become a source of insights into performance and activities, while also improving the design and adaptability of processes.

The agriculture sector has been slow to adopt advanced digital technologies in comparison to other sectors. For many small family farms, the investment costs are prohibitive, while the payoffs are uncertain. Technologies also affect working conditions, labor needs, and social relationships, rendering digitalization a political issue. Nevertheless, the process of digitalization has begun, and it is expected to continue. The discourse on the so-called Industry 4.0 envisions that farms can substantially benefit from using digital technologies. Many existing digital technologies are being marketed to farmers.

Milk and meat production are two essential elements of food production. These processes were taken up to investigate the impact of digital technologies on efficient production in family farms. To this end, a framework was developed and devised for three types of digital technologies: data-based technologies, automation, robotics, and smart machinery, and sensors and vision systems, to analyze their potential impact.

Materials and methods of research.

1.1. Background and Rationale

The development of digital technologies has become an integral part of the modern agricultural sector. Their introduction is a twofold process that includes an appropriate change in the rural lifestyle as well as the technological uptake of services in areas that enhance economic and social connectivity with urban areas. The growing urbanization, together with the structural change in agriculture, promotes the dynamics of spatial variation in the intensity of agricultural production. In this context, substantial efforts are made to sustain the existing sector and to ensure competitive, socio-spatially balanced, and sustainable rural areas. The digital revolution is expected to provide opportunities for the rising global economic competitiveness of the agriculture sector. Digital technologies or solutions offer a wide range of opportunities for flexible and targeted support of sustainable food production, agroecology, precision agriculture, and the measurement of complex business models. Precision livestock farming is expected to sustain the transition towards sustainable livestock production systems. It raises competency requirements for farmers. In line with the digital revolution, a similar transformation is expected in food product safety, tending towards objective and quantifiable parameters. The functioning of food product safety control systems will be amended by the increased reliance on technologies, networks, and sources of information.

Milk and meat production are vital economic activities within agriculture and rural regions, and the consumer goods sectors are the largest in the world. Employment and income generated by consumer goods production have been essential for the vitality of rural areas in the economy. The existing consumer goods shopping market is substantially characterized by global supply chains from developing countries and competition within economically connected agricultural product processing and retailing industries. Such structural adjustments, including geographical sectoral concentration, agglomeration, and off-farming sector transfers, challenge the competition of agricultural production from developed countries. Rising competition and consumer concerns about food quality, together with global challenges such as climate change and resource scarcity, pose challenges to the sustainability of the livestock sector. Adverse market integration trends, such as convergence of farm animal prices and diverging farm output indicators, indicate regional re-specialization. The competitiveness of the consumer goods economic sectors and associated employment within rural areas is reduced due to the outpacing sectoral divergence. Consequently, the livestock production sector could inhibit the socio-spatial sustainability of rural areas. Implementing digital technologies and broadband internet services uptake would provide opportunities for the diversification and re-specialization of the livestock sector. Strategies, directives, policies, and funding would support programs for the implementation and uptake of broadband technologies in rural areas.

Research Objectives

The impact of digital technologies on the efficiency of milk and meat production is an innovative area of research and is important for small businesses, especially farms that produce and sell products essential for the daily food of each family. In this sense, the main objective is to establish the importance of these digital technologies in the production of milk and meat within small farms and investments. Various initiatives aim to boost the uptake of digital technologies on farms. The overall aim is to increase European digital sovereignty, which refers to the capacity of the EU and its member states to fully design, produce, and deploy digital technologies at a global scale, effectively controlling their impact on the economy and society, in order to protect fundamental rights and values, as well as guarantee democratic control of technology.

To this end, the steps taken to achieve the proposed objective are based on data collected via a questionnaire applied at farms that carry out milk and meat production processes. This questionnaire was prepared based on various studies in this area. In addition, the questionnaire will be applied to farms in the districts included in the Atyrau region of development of Kazakhstan, with the possibility of spreading to the whole country, depending on the results obtained.

Results and its discussion.

2. Digital technologies in agriculture

2.1. Overview of digital technologies

Digital technologies in the production of milk and meat play a key role in improving the efficiency and competitiveness of small businesses. These technologies cover many areas, from farm management and quality control to automation of production processes. An overview of the main digital solutions used in dairy and meat industries at small enterprises is presented.

1. Automation of farms.

Automation is one of the main areas that helps small milk and meat industries increase productivity and reduce costs. Technologies, tools for this:

• Robotic milking systems;

• Automatic feeding systems;

• Microclimate and ventilation control

2. Farm Management (Farm management software)

Farm management software solutions enable small businesses to track key performance indicators:

• Animal health monitoring;

• Feeding and productivity management;

• Integration with ERP systems

3. Internet of Things (IoT)

Internet of Things technologies provide the possibility of remote control and management of production processes:

• Sensors and sensors;

• GPS trackers

4. Blockchain

Blockchain technologies are becoming more modern to ensure transparency and identification of milk and meat supply chains:

• Product tracing;

• Ensuring food safety

5. Digitalization of herd management.

Herd management technologies help to monitor the state of health and reproduction

• Electronic identification tags;

• Early warning systems

6. Digital solutions for product processing and production.

Digital technologies are also used at the meat and milk processing stage:

• Automated processing lines;

• Quality and safety

7. Marketing and sales

Digital platforms provide small businesses with the opportunity to bring to market:

• Online stores and e-commerce platforms;

• Market analysis and creativity

8. Drones and satellite technologies

For small farmers, drones and satellite technologies can be useful for diptychs, to assess the condition of agricultural land and identify problems with land or feed.

Advantages of digitalization for balconies

• Increased productivity;

• Cost reduction;

• Product quality improvement

2.2. Application in the production of milk and meat

The use of digital technologies in the production of milk and meat in Kazakhstan is actively developing, especially given the country's desire to modernize the agro-industrial complex and increase its competitiveness at the industrial level. Kazakhstan invests resources in innovative technologies to increase production efficiency, improve product quality and reduce costs. This is how digital technologies are used in the dairy and meat industries.

1. Automation of production processes

Milking systems - with the help of digital milking systems, you can control the quality of milk, measure the amount of milk, adjust the milking schedule. This will automate the milking process on small farms, reduce labor costs and improve the quality of milk.

Gelling systems - digital fan systems allow you to control the feeding schedule, monitor feed quality and monitor animal feed intake. This helps to improve the health and productivity of animals.

Ram health control - with the help of digital technologies, it becomes possible to control the temperature, weight, and movement of cans. This can help monitor the health of sheep and detect the disease at an early stage.

2.Animal

Health Monitoring Health data monitoring - Digital technologies allow you to collect, analyze and track animal health data. This can help improve animal health, detect diseases at an early stage, and increase productivity.

Veterinary Service - digital technologies allow veterinarians to remotely monitor the health of animals and, if necessary, consult. This can help improve veterinary care and improve animal health.

Genetic selection - with the help of digital technologies, genetic selection can be improved. This helps to increase animal productivity, increase disease resistance and reduce breeding costs.

3. Increased Productivity

Nutrition control - digital technologies allow you to control the nutrition of animals, control the quality of feed and use feed effectively. This helps to increase animal productivity and reduce costs.

Optimization of labor processes - digital technologies allow you to optimize labor processes, reduce working hours and increase efficiency. This helps farmers make the most of their working hours and increase yields.

Product Sales- Digital technologies make it easier to sell products, find sellers and track prices. This helps small farms to sell products and increase their income.

Performance Analysis - Digital technologies allow you to analyze performance, identify inefficiencies and take measures to improve productivity. This helps farmers to increase yields and maximize profits.

4. Financial Management

Cost control - Digital technologies allow you to track costs, identify inefficiencies and reduce costs. This helps small farms to increase their financial efficiency.

Revenue Control - digital technologies allow you to track revenue, analyze sales and increase profits. This helps small farms improve their financial situation.

5. Financial planning

Digital technologies make it possible to simplify financial planning, manage investments and ensure financial stability. This helps ensure the long-term sustainability of small farms.

Product quality control - allows you to control the quality of products using digital technologies, verify compliance with standards and improve its quality.

Product analysis-digital technologies allow you to analyze, determine the composition and evaluate the quality of products.

Safety standards-digital technologies allow you to monitor product safety, verify compliance with hygiene standards and ensure food safety.

6.Communication With Customers

Sales channels - digital technologies allow you to open new sales channels, develop online sales and communicate directly with customers.

Collecting feedback - Digital technologies allow you to collect customer reviews, analyze them and improve products.

Marketing- digital technologies allow you to conduct effective marketing campaigns, find new customers and promote your brand.

7. Difficulties Of Digital Transformation

Technological infrastructure - Effective technological infrastructure is necessary for the introduction of digital technologies. This can cause financial problems for small farms.

The brevity of specialists - to use digital technologies, it is necessary to train specialists. This can lead to a shortage of specialists for small farms.

Financial pressure-The introduction of digital technologies can be difficult financially. This can create financial problems for small farms.

3. Problems in the production of milk and meat in small enterprises

Small enterprises in Kazakhstan engaged in the production of milk and meat face a number of problems that slow down their development and contribute to competitiveness. These problems are related both to the inequality of factors and to macroeconomic and institutional constraints. The main directions of digitalization of beef cattle breeding are veterinary control, automation of feeding and maintenance, control of the safety of livestock and products, automation of logistics [2]. These are the main difficulties faced by small farms.

1. Lack of funds and access to loans

One of the key problems for small businesses is limited access to finance:

-Difficulties in obtaining loans;

- Lack of natural means for modernization.

2. The lack of modern technology.

Many small farms in Kazakhstan operate using outdated technologies.

- Poor technological equipment;
- Lack of qualified personnel.

3. Problems with product sales

Small businesses face difficulties in selling their products:

- Lack of marketing knowledge and market access;
- Competition with large manufacturers;
- Undeveloped infrastructure.

4. Low level of digitalization

- Many small enterprises have poorly implemented
- Lack of knowledge and skills;
- Expensive technologies.

5. Problems with access to high-quality feed and veterinary services.

In addition, a factor analysis of the safety zone was performed and forecast calculations were made to increase the efficiency of livestock production by changing the structure of its implementation. The results obtained indicate the need to reduce the cost of agricultural production and to revise the commodity orientation of the enterprise [3]. Animal feeding and health care remain among the most expensive items:

- High cost of feed;
- Lack of veterinary care.

6. Lack of access to government subsidies and support.

Although programs to support the agricultural sector are currently being implemented, small farmers are not always able to take advantage of this assistance:

- Complexity of bureaucratic procedures;

- Underdevelopment of cooperation.

7. Climatic and environmental problems.

Climatic conditions in Kazakhstan also pose a challenge for dairy and meat production:

- Droughts and extreme weather conditions;
- Problems with the water supply.

8. Low specialist level in the value chain.

Small businesses often cannot integrate into larger value chains [4]:

- Lack of processing facilities;
- Lack of connections with processors and distributors.

9. Product quality and safety.

- Difficulty in meeting standards;
- Lack of modern laboratories and control systems.

4. Advantages of digital technologies for small businesses

Digital technologies play a key role in the development of small businesses, providing them with many advantages that help optimize processes, improve competitiveness and increase efficiency. The development of digitalization will require the creation of modern computer and mobile technologies based on the continuous digitalization of agricultural producers, providing specialists who are able to work effectively with innovative digital technologies, training and advanced training of personnel, overcoming digital inequality between agricultural entities, rural areas and the city, strengthening state support for digital transformation [5]. Here are the main ones:

1. Cost reduction:

Automation: Digital technologies allow you to automate routine tasks such as accounting, inventory management, customer service, etc., which reduces staff costs and increases productivity.

Cloud services: The use of cloud technologies allows small businesses to save on the purchase and maintenance of server equipment, as well as provide access to data from anywhere in the world.

2. Increasing audience reach:

Internet marketing: Social networks, contextual advertising and SEO provide an opportunity to promote your products and services on the global market, reach the target audience with minimal costs.

Online platforms and marketplaces: Small businesses can sell their products through platforms such as Amazon, eBay, Etsy, and others, which increases access to consumers.

3. Improving customer interaction:

CRM systems (customer relationship management systems) help to collect and analyze customer data, which allows you to more effectively manage sales, customize personalized offers and improve customer service.

Chatbots and online support: Fast and high-quality communication with customers is possible thanks to chatbots that automate answers to frequently asked questions, reducing waiting times and improving customer satisfaction.

4. Increased flexibility and mobility:

Remote work: Digital technologies allow employees to work remotely, which is especially useful for small businesses with limited resources. This makes it possible to attract the best specialists, without being limited by geographical boundaries.

Mobile applications: The development and use of mobile applications helps small businesses to ensure constant access to services or products for their customers.

5. Data analysis and decision-making:

Big Data and Analytics: Digital technologies enable small businesses to collect data on purchases, consumer preferences and trends, which helps them make more informed and effective decisions.

Forecasting: Data analysis and forecasting tools help small businesses anticipate changes in demand and market trends, allowing them to adapt more flexibly.

6. Easier access to finance:

Digital payment systems: Using electronic payment systems such as PayPal, Stripe, Square, etc., allows you to speed up payments and make them more convenient for customers.

Crowdfunding and online loans: Small companies can obtain financing through online crowdfunding platforms or microcredit services, bypassing traditional banks.

7. Increasing the speed and quality of production:

3D printing and robotization: These technologies allow small businesses to produce prototypes and finished products faster and cheaper.

Internet of Things (IoT): The use of smart sensors and IoT devices allows you to control production processes and optimize resource management.

8. Improving competitiveness:

Digital transformation helps small businesses respond faster to changes in the market environment, innovate and remain competitive compared to large companies.

Online trading: The creation of online stores allows small businesses to compete with large retail chains by providing convenient shopping conditions for consumers [6].

5. Case studies

5.1. Successful implementation on small dairy farms

Successful implementation of digital technologies and modern solutions on small dairy farms in Kazakhstan can significantly increase their competitiveness, production efficiency and product quality. In the context of Kazakhstan's agricultural sector, this is especially important for improving the productivity of small and medium-sized farms, which may face a number of challenges, such as limited resources, outdated farming methods and a shortage of qualified personnel. Here are the key aspects of successful implementation on dairy farms:

1. Automation and digitalization of processes:

Automated milking systems: Modern milking robots or automatic milking systems can help reduce labor costs and improve milk quality through more precise and careful handling of animals. This reduces the risk of udder diseases and increases milk yield.

Digital herd management systems: Using software to monitor the health, reproductive cycles and productivity of cows allows farmers to make more informed decisions and respond to possible problems in a timely manner.

2. Feeding control and management:

Automated feed distribution systems: Digital systems can accurately dose feed, which contributes to optimal nutrition of animals and reduces feed losses. This leads to increased productivity and lower costs.

The use of sensors and IoT: Sensors placed in feed machines can monitor the amount of feed consumed, its quality, as well as timely warn of the need for replenishment.

3. Herd health management through technology:

Biometric sensors: Small devices attached to cows can measure body temperature, activity levels and other health indicators. This helps to diagnose diseases early and prevent epidemics among the herd.

Reproductive health tracking systems: Special programs allow farmers to monitor the reproductive condition of cows, detect the ovulation cycle in time, which increases the efficiency of breeding and reduces time loss.

4. Resource efficiency:

Optimization of water and energy resources: The introduction of water and energy consumption monitoring systems makes it possible to use these resources more efficiently, which is especially important for small farms with a limited budget.

Waste management systems: Digital systems can control the processing and disposal of manure, which improves the environmental sustainability of the farm and can become a source of additional income, for example, in the production of biogas.

5. Improving the quality of dairy products:

Milk quality monitoring systems: Modern technologies allow you to control milk parameters such as fat content, protein composition and the presence of impurities, which helps to maintain high quality standards and meet market requirements.

Certification Management Software: Systems help small farms meet certification requirements, which is important for entering larger markets.

6. Digital marketing and product sales:

Online platforms for the sale of milk and dairy products: The use of Internet platforms and social networks helps small farms expand their customer base and sell products directly to consumers or retailers without intermediaries.

E-commerce and Mobile Applications: Farms can use mobile applications to manage orders, track shipments, and interact with customers, which greatly improves the convenience and speed of sales.

7. Financial and information technologies:

Access to microcredit and government subsidies through online platforms: Small farms can access support programs through digital platforms, which simplifies the process of applying for subsidies and grants.

Financial planning using software: Cost and income accounting programs help small farms better manage their finances, keep more accurate records, and plan a budget.

8. Training and consulting through digital channels:

Online training and webinars: Small farmers can access educational programs and consultations through online resources, which helps to increase their knowledge in the field of modern technologies, herd management and quality production.

Digital platforms for sharing experiences: Communities of farmers on social networks and on specialized platforms allow the exchange of knowledge, experience and best practices.

9. Environmental sustainability and bioenergy:

Use of renewable energy sources: Solar panels or bioenergy systems can be implemented on farms to generate energy from waste, which reduces dependence on traditional energy sources and reduces the environmental footprint.

5.2. Application of innovations in meat production

The application of innovations in meat production in Kazakhstan is becoming a key factor for improving agricultural efficiency and meeting the growing demand for high-quality products. Through the introduction of new technologies and methods, it is possible to significantly increase productivity, improve product quality, reduce costs and strengthen the country's position in the international market. Let's consider the main innovations used in the meat industry of Kazakhstan.

1. Genetic technologies and breeding:

Modern breeding methods: The use of genetic research and technology to improve the breed of animals contributes to improving the quality of meat, accelerating growth and increasing the resistance of livestock to diseases. This helps farmers get more productive livestock with better feed conversion rates.

Genomic research: The introduction of genetic analysis to select individuals with the best characteristics (meat quality, endurance) makes it possible to improve breeding programs and increase the profitability of farms.

2. Automation and robotization of processes:

Automated feeding and watering systems: Such systems provide accurate feed and water supply depending on the needs of animals, which improves their health and increases productivity.

Robots for manure harvesting and monitoring of housing conditions: These technologies make it possible to maintain cleanliness and optimal conditions in the premises, which reduces the risk of diseases and increases the comfort of animals [7].

3. Innovations in feed production:

The use of highly effective feed additives: Modern feed additives help to improve the digestibility of feed, which contributes to faster weight gain by animals and improves the quality of meat.

Hydroponic and aquaponic feed cultivation: These technologies allow the production of feed with high nutritional value and at the same time reduce the consumption of water and land.

4. Digital technologies and farm management:

Herd Management software: Digital systems allow farmers to track the growth, health, reproductive cycles and productivity of each animal. This helps to optimize herd management processes and increase production efficiency.

Blockchain for tracking the supply chain: This technology allows for transparency and traceability of the entire meat production chain – from farm to table. This is especially important for export shipments, where quality control plays a key role.

5. Bioenergy and waste recycling:

Biogas plants: These plants allow the processing of livestock waste into biogas, which can be used for heating, electricity or as fuel. This reduces energy costs and reduces the ecological footprint of farms.

Processing of manure into organic fertilizers: The use of modern technologies for processing manure into fertilizers helps to reduce the environmental effects of animal husbandry and creates an additional source of income for farmers.

6. Sustainable animal husbandry and ecology:

Biological methods of protection and control: The use of biological drugs and technologies to protect animals from diseases without the use of antibiotics helps to improve the quality of meat and reduce the negative impact on the environment.

Artificial intelligence provides information on all the processes that occur in the enterprise. All information on milk yields, the quality of animal care by farm workers and many other reports necessary for each enterprise are available from analytical reports [8].

Sustainable animal husbandry practices: Reducing the use of chemicals, controlling greenhouse gas emissions and using renewable energy sources (such as solar panels) help make meat production more environmentally friendly.

7. Development of export infrastructure:

Construction of modern meat processing plants: Modernization of processing facilities equipped with innovative equipment for slaughtering and processing meat, improves product quality and allows compliance with international standards, which contributes to an increase in exports.

Cold logistics technologies: In order to preserve the quality of meat during transportation, especially to export markets, it is important to introduce cold chain technologies that allow temperature control at all stages of logistics.

8. Development of alternative meat sources:

Cultured meat: The development and implementation of technologies for the production of cultured meat (meat grown in laboratory conditions) can be a breakthrough in the meat industry. This solution makes it possible to produce meat without the need to slaughter animals, which can be an environmentally sustainable and ethical way of production.

Vegetable meat substitutes: The introduction of innovations in the production of vegetable meat substitutes (for example, based on soy or peas) can meet the demand for alternatives to traditional meat and open new niches in the market.

6. Future trends and opportunities

Future trends and opportunities in the production of milk and meat for small businesses in Kazakhstan will be determined both by global trends in agriculture and by the specific needs and conditions of the local market. Here are the main trends and opportunities that can have a significant impact on small businesses in this area:

1. Innovative technologies and automation:

Process automation: The introduction of automated milking, feeding and animal health monitoring systems will help small businesses improve efficiency and reduce labor costs. Milking robots and automated feed dispensers are becoming more accessible and more efficient.

Internet of Things (IoT): The use of sensors and IoT technologies to monitor the condition of animals and their conditions will improve herd management, prevent diseases and increase productivity [9].

2. Digitalization and data management:

Farm Management software: Modern software and mobile applications will help small farms effectively manage their herd, keep feed records, monitor animal health and plan financial costs.

5. Product quality improvement and safety:

Modern methods of quality control: The introduction of technologies to control and improve the quality of milk and meat, such as monitoring systems and laboratory analyses, helps small farms meet high standards and market requirements.

Certification and standards: Small enterprises can obtain quality and safety certificates (for example, organic or antibiotic-free production), which will increase their competitiveness and open access to new markets.

6. Increased market presence and direct sales:

Online Sales and Marketing: Using online platforms and social networks for direct sales and product promotion allows small businesses to reach a wide audience and improve their financial performance.

Development of local markets and cooperatives: Cooperation with local shops, restaurants and markets, as well as participation in farmers' markets, can help small businesses find new customers and expand sales.

7. Government support and financing:

Government programs and subsidies: Small farming enterprises can benefit from government support programs and subsidies to introduce new technologies, modernize equipment and improve infrastructure.

Microcredit and investments: Access to micro-loans and investment programs allows small businesses to finance their projects and expand production.

8. Training and development of personnel:

Professional development and training: Investments in employee training and skills development will help small businesses use new technologies more effectively and improve production process management.

Cooperation with educational institutions: Partnerships with universities and research institutes can help to conduct research and develop innovative solutions to improve production.

Conclusion.

Digitalization of the food and meat industry in Kazakhstan is actively developing, which increases the efficiency and quality of products. The introduction of technology into small businesses helps Kazakhstani manufacturers to remain competitive both in the external and in the emerging market. Government support in the form of subsidies and program training also contributes to the further development of digital technologies in the agro-industrial sector.

Small enterprises in Kazakhstan face a number of serious problems in the production of milk and meat, including insufficient financing, access to modern technologies, the complexity of production life and limited opportunities to receive government support. Digital technologies provide small businesses with tools to increase efficiency, improve service quality and expand the market. They help to optimize business processes, reduce costs and open up new opportunities for growth and innovation.

Government support in the form of subsidies and farmer training programs is important for the successful implementation of digital technologies on small dairy farms in Kazakhstan. Digitalization and automation of processes contribute to increasing production efficiency, improving product quality, reducing costs and increasing competitiveness. This will allow small farms not only to maintain stability, but also to develop in the conditions of the modern market.

REFERENCES:

1 Martínez-Caro, E., Cegarra-Navarro, J.G. and Alfonso-Ruiz, F.J., (2020). Digital technologies and firm performance: The role of digital organisational culture. Technological Forecasting and Social Change, 154 p. Available at: — URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162519312193 (accessed: 17.09.2024).

2 Смирнова В. В. Сочетание цифровых технологий и органического производства в специализированном мясном скотоводстве. Аграрный вестник Урала — №8 (237). — 2023. — С. 101-109. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sochetanie-tsifrovyh-tehnologiy-i-organicheskogo-proizvodstva-v-spetsializirovannom-myasnom-skotovodstve (accessed: 10.07.2024).

3 Гонов О.В. Маржинальный подход к оценке эффективности сельскохозяйственного производства: практический аспект. Региональное приложение — №2. — 2024. — С. 100-105.

4 Иванов В. А. Специфика цифровизации аграрной экономики северного региона. Аграрная наука на Севере–сельскому хозяйству. — №VI. — 2024. — С. 55-65.

5 Чупина И.П., Зарубина Е.Н., Симачкова Н.Н., Стахеева Л.М. Фатеева Н.Б. Применение новых технологий в молочном производстве для самообеспеченности регионов России отечественной продукцией. International agricultural journal — Vol 7. — №2. — (2024) P.680-690. Available at: — URL: http://iacj.eu/index.php/iacj/article/view/1026 (accessed: 16.08.2024).

6 Nemenuschaya L.A. (2022) Resource - saving technologies for milk production enterprises. Equipment and technologies in animal husbandry. №4. P. 105-108 Available at: — URL: https://en.foodprom.ru/magazines/food-processing-industry-rus/509-food-processing-industry-4-2023 (accessed: 19.06.2024).

7 Cao B., Cao J., Lee J., Guo A., Wang Z., Sun B., Chen Z. (2023). Beef yak Industry and Technology development Report. Chin. J. Anim. Sci. 60. P.335–338.

8 Cao B., Lee J., Wang Z., Guo, A., Chen Z., Sun B., Cao J. (2023). Development trend and policy suggestions of beef yak industry in 2023. Chin. J. Anim. Sci. 59. P. 323–329.

9 Chenyang Liu, Xinyao Wang, Ziming Bai, Hongye Wang, Cuixia Li. (2023). Does Digital Technology Application Promote Carbon Emission Efficiency in Dairy Farms? Evidence from China. College of Economics and Management, Northeast Agricultural University, Harbin 150030, China. Agriculture. 13(4). 904p. https://doi.org/10.3390/agriculture13040904

ШАҒЫН БИЗНЕС КӘСІПОРЫНДАРЫНДА СҮТ ПЕН ЕТ ӨНДІРІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІНЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа.

Мақалада мәселе көтеріледі цифрлық технологияның шағын бизнес кәсіпорындарында сүт пен ет өндірісінің тиімділігіне әсері. Авторлар Қазақстандағы шағын бизнес кәсіпорындарында сүт және ет өндірісінің болашағын бекітеді, инновациялық технологияларды енгізу, шаруашылық жүргізудің тұрақты әдістері және жаңа нарықтарды дамыту арқылы айқындалатын болады. Шағын шаруа қожалықтары тиімділікті арттыру, өнім сапасын жақсарту және нарықтың қатысуын кеңейту үшін жаңа технологияларды қолдана алады. Секторды дамытуда мемлекеттік қолдау мен инвестициялар да шешуші рөл атқарады.

Қазақстандағы ет өндірісіндегі инновациялар жергілікті фермерлік шаруашылықтардың ішкі және халықаралық нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруда шешуші рөл атқарады. Автоматтандыру, цифрландыру және биотехнологияларды пайдалану сияқты заманауи технологияларды енгізу Өнімнің сапасын жақсартуға, шығындарды азайтуға және қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға мүмкіндік береді. Осы

технологияларға мемлекет пен жеке инвестицияларды қолдау да елдің ет өнеркәсібін дамытуға ықпал ететін болады.

Негізгі сөздер: шағын бизнес, ауыл кәсіпкерлігі, етті мал шаруашылығы, инновация, цифрлық технологиялар, органикалық өндіріс.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОИЗВОДСТВА МОЛОКА И МЯСА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ МАЛОГО БИЗНЕСА

Аннотация.

В статье поднимается проблема влияние цифровых технологий на эффективность производства молока и мяса на предприятиях малого бизнеса. Авторы утверждают будущее производства молока и мяса на предприятиях малого бизнеса в Казахстане будет определяться внедрением инновационных технологий, устойчивыми методами ведения хозяйства и развитием новых рынков. Малые фермерские хозяйства имеют возможность использовать новые технологии для повышения эффективности, улучшения качества продукции и расширения рыночного присутствия. Государственная поддержка и инвестиции также играют ключевую роль в развитии сектора.

Инновации в производстве мяса в Казахстане играют ключевую роль в повышении конкурентоспособности местных фермерских хозяйств на внутреннем и международном рынках. Внедрение современных технологий, таких как автоматизация, цифровизация и использование биотехнологий, позволяет улучшить качество продукции, снизить затраты и минимизировать негативное воздействие на окружающую среду. Поддержка государства и частных инвестиций в эти технологии также будет способствовать развитию мясной промышленности страны.

Ключевые слова: малый бизнес, сельское предпринимательство, мясное скотоводство, инновации, цифровые технологии, органическое производство.

REFERENCES

1 Martínez-Caro, E., Cegarra-Navarro, J.G. and Alfonso-Ruiz, F.J., (2020). Digital technologies and firm performance: The role of digital organisational culture. Technological Forecasting and Social Change. 154. p.119962. Available at: — URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162519312193 [In English] (accessed: 17.09.2024).

2 Smirnova V.V. Sochetanie cifrovyh tekhnologij i organicheskogo proizvodstva v specializirovannom myasnom skotovodstve. [*The combination of digital technologies and organic production in specialized beef cattle breeding*]. «Agrarnyj vestnik Urala №8 (237). 2023. P.101-109 Available at: — URL: https:// cyberleninka. ru/article/n/sochetanie-tsifrovyh-tehnologiy-i-organicheskogo-proizvodstva-v-spetsializirovannom-myasnom-skotovodstve [In Russian] (accessed: 10.07.2024).

3 Gonov O.V. Marzhinal'nyj podhod k ocenke effektivnosti sel'skohozyajstvennogo proizvodstva: prakticheskij aspekt. [*A marginal approach to assessing the efficiency of agricultural production: a practical aspect*]. Regional'noe prilozhenie №2. 2024. P.100-105 [In Russian]

4 Ivanov V.A. Specifika cifrovizacii agrarnoj ekonomiki severnogo regiona. [*The specifics of digitalization of the agricultural economy of the northern region*]. Agrarnaya nauka na Severe – sel'skomu hozyajstvu. Institut agrobiotekhnologij FIC Komi NC UrO RAN. №VI. 2024. C. 55-65. [In Russian].

5 CHupina I.P., Zarubina E.N., Simachkova N.N., Staheeva L.M. Fateeva N.B. Primenenie novyh tekhnologij v molochnom proizvodstve dlya samoobespechennosti regionov Rossii otechestvennoj produkciej [*Application of new technologies in dairy production for self-sufficiency of russian regions with domestic products*] Vol 7 No 2 (2024): International agricultural journal P. 680-690 Available at: — URL: http://iacj.eu/index.php/iacj/article/view/1026 [In Russian] (accessed: 16.08.2024).

6 Nemenuschaya L.A (2022). Resource - saving technologies for milk production enterprises. Equipment and technologies in animal husbandry. №4. P. 105-108 Available at: — URL:https://en.foodprom.ru/magazines/food-processing-industry-rus/509-food-processing-industry-4-2023 [In English] (accessed: 19.06.2024).

7 Cao B., Cao J., Lee J., Guo A., Wang Z., Sun B., Chen Z. (2023). Beef yak Industry and Technology development Report. Chin. J. Anim. Sci. 60. P.335–338. [In English].

8 Cao B., Lee J., Wang Z., Guo, A., Chen Z., Sun B., Cao J. (2023). Development trend and policy suggestions of beef yak industry in 2023. Chin. J. Anim. Sci. 59. P. 323–329. [In English].

9 Chenyang Liu, Xinyao Wang, Ziming Bai, Hongye Wang, Cuixia Li. (2023). Does Digital Technology Application Promote Carbon Emission Efficiency in Dairy Farms? Evidence from China. College of Economics and Management, Northeast Agricultural University, Harbin 150030, China. Agriculture. 13(4). 904p. https://doi.org/10.3390/agriculture13040904 [In English].

Information about authors:

Victoria Goldenova – **corresponding author**, PhD in economics, associate professor of the department of «Public and Municipal Administration and Law», Kalmyk State University named after B.B.Gorodovikov, Elista, Russian Federation Republic of Kalmykia

E-mail: goldenova-vs@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1605-9942

Bakitnur Dyussegalieva - the applicant, department of «Economic Theory, Regional Economics and Entrepreneurship», Volgograd State University, Volgograd, Russian Federation

E-mail: bakitnur-90@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3786-1157

Информация об авторах:

Виктория Голденова – **основной автор**, кандидат экономических наук, доцент кафедры «Государственного и муниципального управления и права», ФГБОУ ВО Калмыцкий государственный университет имени Б.Б.Городовикова Российская Федерация, г. Элиста, Республика Калмыкия,

E-mail: goldenova-vs@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1605-9942

Бакитнур Дюсегалиева – соискатель, Кафедра «Экономическая теория, региональная экономика и предпринимательство» Волгоградского государственного университет, г. Волгоград, Российская Федерация

E-mail: bakitnur-90@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3786-1157

Авторлар туралы ақпарат:

Виктория Голденова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Құқық, мемлекеттік және муниципалдық басқару» кафедрасының доценті, Б.Б.Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті., Элиста қ., Қалмақ Республикасы, Ресей Федерациясы

E-mail: goldenova-vs@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1605-9942

Бакитнур Дюсегалиева – ізденуші, «Экономикалық теория, Аймақтық экономика және кәсіпкерлік» кафедрасы, Волгоград мемлекеттік университеті, Волгоград қ., Ресей Федерациясы

E-mail: bakitnur-90@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3786-1157

ҒТАМР 06.54.41 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.18**
ӘОЖ 338.012

Ә.Е. Төлепов[1]*, А.М. Арын[1], Б.К. Исаева[1], Л.М. Шаяхметова[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
[2]Alikhan Bokeikhan University
Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы
*e-mail: adil-tulepov@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМИ СЫЙЫМДЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ

Аңдатпа.

Мақалада қазіргі кездегі ғылыми сыйымды экономиканың еліміздегі әлеуетінің деңгейі бағаланған. Ғылыми сыйымды экономика ұғымы зерделенген және нақтыланған. Қазақстанның тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз етудегі ғылыми сыйымды және білім экономикасын жетілдірудің өзектілігі дәлелденген. Ғылыми сыйымды және білім экономикасының мәні мен экономикалық дамудағы маңызын анықтау үшін қазақстандық және шетелдік авторлардың еңбектері мен көзқарастарына шолу жасалған. Жаһандық білім экономикасының дамуы рейтингтеріндегі Қазақстанның орны зерделенген. Еліміздегі ғылыми сыйымды экономиканың әлеуеті мен дамуының деңгейін анықтау үшін макроэкономикалық көрсеткіштер жүйеленген. Білім экономикасын және ғылыми сыйымды экономиканы бағалаудың әдістемесі мен әдістерін қалыптастыру үшін ғалымдардың еңбектері зерделенген. Негізгі көрсеткіштер талданып, дамудың қазіргі жағдайына бағалау жүргізілген. Бағалау нәтижелері арқылы ғылыми сыйымды экономиканы қалыптастырудың негізгі мәселелері анықталған. Осы мәселелерді ғылыми және практикалық тұрғыда шешу жолдары ұсынылған. Сонымен бірге, еліміздегі ғылыми әлеуетті қолдану бойынша экономиканың негізгі салалары көрсетілген. Салалардағы ғылыми сыйымдылықтың артуы бойынша мысалдар келтірілген. Бағалау нәтижелеріне талқылау жүргізіліп, ғылыми әлеуетті арттыру және ғылыми сыйымды экономиканы тиімді қалыптастыру бойынша қосымша ұсыныстар жасалған.

Негізгі сөздер: ғылыми сыйымды экономика, білім экономикасы, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік конструкторлық жұмыстар, инновациялық қызмет, ғылыми әлеует.

Кіріспе.

Қазіргі индустриялдық қоғамның жетіліп, постиндустриалдық кезеңге аяқ басқан кезде білім мен ғылым жетістіктерін экономиканың салаларында пайдалану оң нәтиже көрсетіп отырғаны анық. Дамыған экономикалы мемлекеттер бәсекелестікті арттыру мақсатында ғылыми жетістіктер мен технологияларды өзінің әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін кеңінен қолдануда. Елімізде қазіргі кезге дейін ғылыми сыйымдылық экономиканың дамуының басты қозғаушы күші ретінде толық қарастырылмады. Дегенмен, соңғы бесжылдықта «ғылыми сыйымды экономика» экономикалық дамудың саяси басым бағыттарының біріне айналып келе жатырғандығы белгілі. Әр мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ғылымның рөлін экономикадық даму үдерістеріне әсер ету дәрежесінен анықтауға болады. Сонымен ғылыми сыйымды экономиканы жалпы түрде ғылымның, ҒЗТКЖ-ның және технология жетістіктері мен нәтижелерін әлеуметтік-экономикалық, экологиялық және басқа да бағыттар бойынша дамуға түрлі дәрежедегі әсерін қамтамасыз ету бойынша қызметтердің жиынтығы деп түсінгеніміз жөн.

Қазіргі кезде ғылыми сыйымды экономиканы зерттеу бойынша көптеген ғалымдар айналысуда. Мәселен, қазақстандық ғалымдар А.С. Жупарова, Г.С. Исатаева, А.А. Нусюпаева өз зерттеулерінде ғылыми сыйымды экономиканы халықаралық журналдардағы жарияланған мақалалардың саны мен сапасын бағалау арқылы өлшейді [1]. Зерттеушілер З. Төребекова және Б. Уразымбетов Қазақстандағы ғылыми сыйымды экономиканың мәселелерін зерттей келе, ғылыми-зерттеу қызметіне мемлекеттік қолдау көрсету іс жүзінде

дамушы мемлекеттерде жүзеге асырылатынын және индустриалды дамыған мемлекеттермен салыстырғанда қазақстанның бизнес кәсіпорындары ҒЗТКЖ-ға белсенді қатыспайтынын атап өтеді. Мәселен, дамыған елдерде бизнес қаржыландыратын ҒЗТКЖ үлесі 60%-дан астамды құрайды. Қазақстанда ҒЗТКЖ жүргізуде бизнес секторы елеусіз рөл атқарады деген қорытындыға келеді [2]. Ғылыми сыйымды экономиканы бағалаудың бұл тәсілдері әрине дұрыс. Дегенмен біздің ойымызша, ғылыми сыйымды экономиканың қалыптасуын макроэкономикалық тұрғыда қарастыру үшін нарықтық конъюнктура мен экономикалық өсу кезеңдері сияқты факторларды да ескеру қажет. Біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі тұжырымдамасы ғылыми сыйымды экономиканың қалыптасуын негізгі көрсеткіштерді толық жүйелеу арқылы бағалауға негізделеді.

Қазақстан Республикасының стратегиялық мақсаты 2025 жылға қарай бизнестің және адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, сондай-ақ технологиялық жаңғырту негізінде адамдардың өмір сүру деңгейін арттыруға алып келетін экономиканың сапалы және орнықты өсуіне қол жеткізу қажеттілігі болып табылады [3]. Барлық дамыған мемлекеттердің экономикасы ғылымға сүйенеді. Дәл осы ғылымды қажет ететін және жоғары технологиялар бүгінде АҚШ-та жұмыспен қамтудың 85%, Англияда 89%, Жапонияда 90% құрап отыр. Осылайша, қазіргі жағдайда экономикалық өсудің маңызды факторларының бірі болып табылатын – ғылым мен білім. Жеке сектор ғылымды қаржыландыру қызметін толық көлемде қабылдай алмайды, өйткені бұл өндіріс шығындарының өсуіне, демек, пайданың төмендеуіне алып келеді. Сондықтан ғылымға тікелей шығындардың бір бөлігін мемлекет өз міндетіне алуы керек [3].

Зерттеу жұмысының мақсаты – ғылыми сыйымды экономикасының әлеуетінің қалыптасу жағдайын бағалау арқылы оны жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- ғылыми сыйымды экономика түсінігінің теориялық аспектілерін қарастыру;
- Қазақстандағы ғылыми сыйымды экономиканың қалыптасу жағдайын анықтайтын көрсеткіштерді жіктеу арқылы бағалау жүргізу;
- бағалау нәтижелері арқылы негізгі мәселелерді анықтау;
- анықталған мәселелерді шешу бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар дайындау.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақалада ғылыми зерттеудің теориялық және эмпирикалық әдістері қолданылған. Оның ішінде, ғылыми сыйымды экономиканың негізгі аспектілері мен бағалау әдістемелері бойынша қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері библиографиялық әдіс арқылы зерделенді. Зерттеу объектісін бағалау кезінде статистикалық мәліметтерді динамикалық талдау және алынған нәтижелерді салыстырмалы түрде бағалау жүргізілді. Сонымен қатар, халықаралық рейтингтерге шолу жасалып, Қазақстанның алатын орны нақтыланған. Бағалау нәтижелерін индуктивті әдіс арқылы қорытындыланып, ғылыми сыйымды экономиканы жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалды.

Қазақстандық ғалымдар Ф.М. Днишев, Ф.Г. Альжанова, Г.М. Андрееваның пікірлерінше, әр ел ғылымды қажет ететін секторды қалыптастыра отырып, экономиканың көлеміне, халық санына, қол жеткізілген индустриялық, ғылыми және технологиялық деңгейге байланысты оны таңдап, өз жолынан өтеді. Бұл ретте қойылған мақсаттарға қол жеткізудің түрлі тәсілдері, жаңа өндірістер мен салалардың пайда болу үдерістерін мемлекеттік қолдау және реттеу шаралары, осы үшін қолайлы орта құрудың нысандары мен әдістері қолданылады. Бұл айырмашылықтар ғылымды қажет ететін секторды дамытудың қандай да бір ұйымдық-институционалдық моделін қалыптастырады. Сонымен бірге дамыған және дамушы елдер үшін екі негізгі модельді бөлуге болады: «Батыстық» және «Азиялық» [4]. Білім экономикасы білімді ғылыми жетістіктерге айналдыруды және мүлдем жаңа немесе түбегейлі жақсартылған инновациялық өнімдерді құруды қамтамасыз етеді. Бұл тәсіл өндірістік шығындарды оңтайландыруға, еңбек өнімділігінің

көрсеткіштерін арттыруға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде өз елінде ғана емес, халықаралық аренада да бәсекеге қабілеттіліктің қажетті деңгейін алуға негіз болады. Өз кезегінде жекелеген кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігінің өсуі тұтастай алғанда ұлттық экономиканы жетілдіру үшін негіз болып табылады [5]. Ф.Костер [6] ғылыми сыйымды экономиканы инновациялық қызметпен тікелей байланыстырып түсіндіреді: «Білім экономикасы немесе ғылыми сыйымды экономиканың негізгі тәуелсіз айнымалысы – инновациялар болып табылады» [6]. Білім экономикасы білімге немесе зияткерлік капиталға сүйенеді. Сонымен қатар, жаңа экономикалық модель патенттер, авторлық құқықтар, меншікті бағдарламалық қамтамасыз ету және білімді өңдеу құралдары сияқты материалдық емес активтерді жасайды. Мұның бәрі оның қайнар көзі - білімнің маңыздылығын көрсетеді. Бұл жаңа экономиканың негізгі белгілері білім беру және кәсіби дағдылар, ақпараттық-технологиялық инфрақұрылым, ғылыми зерттеулер және инновациялық жүйе болып табылады. Жүйе білікті жұмыс күшін бағалайды, ал білікті жұмысшылар негізгі жұмыс орындарын алады. Сонымен қатар, білім беру мен кәсіптік оқытуға тартылған инвестициялар зерттеу жүргізуге және ғылыми білім алуға қабілетті білікті және құзыретті қызметкерлердің дамуына ықпал етеді [7]. Сонымен бірге, біздің пікірімізше, ғылымды сыйымды экономикада өндіріс пен қызмет көрсету сапасы да жоғары болу үшін топтық жұмыстарды ұйымдастыру маңызды болып табылады. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының пікірінше, жоғары білім мен техникалық дайындық айқын артықшылықтар болғанымен, коммуникация және топтық жұмыс білімге негізделген экономика үшін қажетті дағдылар болып табылады. Кез келген жеке ақыл-ой жұмысшысының жаңашыл инновацияларды жалғыз жасай алуы екіталай болғандықтан, бұл тұлғааралық және жұмыс орнындағы дағдылар білімге негізделген жұмыс орнында өмір сүру үшін өте маңызды [8]. Білім экономикасы (немесе білімге негізделген экономика) – бұл тауарлар мен қызметтерді өндіру негізінен техникалық және ғылыми инновацияларды ілгерілетуге ықпал ететін ғылымды қажет ететін қызметке негізделген экономикалық жүйе [9]. Еліміздің өнімдері мен қызметтеріндегі білім мен ғылымның үлесін анықтау мәселесі қазіргі кезде өте өзекті болып табылады. Қазіргі уақытта ғылыми-техникалық жұмыстарды әзірлеу мен шығарудың 70 %-дан астамы дамыған елдерге тиесілі. Білім экономикасына қатысты дамушы және дамыған елдер арасында үлкен айырмашылық бар екені анық [10]. Бұдан шығатын қорытынды экспортқа бағытталған бәсекеге қабілетті өнімдер мен қызметтер барынша сапалы әрі білім мен ғылымды кіріктіретін күрделі болуы тиіс.

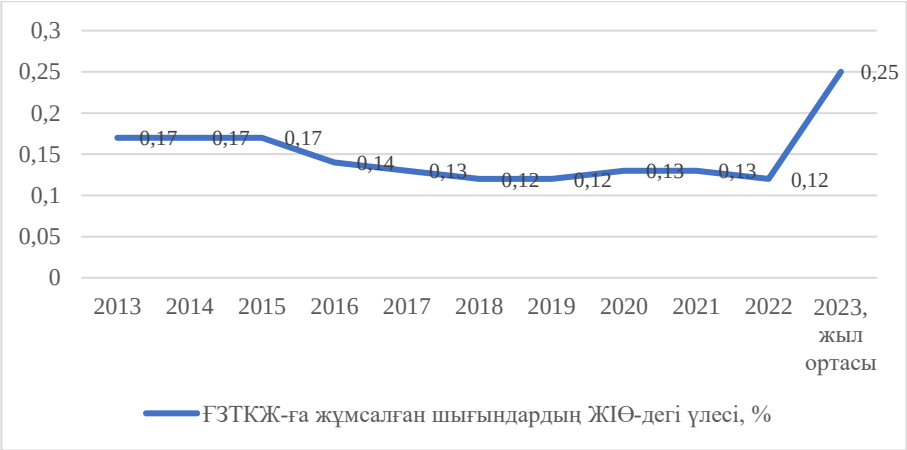
Нәтижелер және оларды талқылау.

Ғылыми сыйымдылықты өлшеуге жалпыға бірдей қабылданған тәсіл әлі әзірленбеген. ҒЗТКЖ шығындары мен патенттер сияқты көрсеткіштерді объективті тұрғыда табу қиын. ҒЗТКЖ шығындары көбінесе сатылым деңгейі төмен болған кезде пропорционалды емес жоғары болады; сонымен қатар, кішігірім фирмалардың көпшілігінде жеке ҒЗТКЖ бөлімдері болмағандықтан, ҒЗТКЖ-ға бөлінген шығындарды бағалау қиынға соғады. Бұл ретте Барри Доуеттің пікірінше, зерттеулер мен әзірлемелер (R&D) инновациялар мен заманауи бизнестің ұзақ мерзімді өсуінің негізі болып табылады. Дегенмен, олардың жетістігін бағалау қиын болуы мүмкін. Дәл осы жерде инвестицияларды қайтару (ROI) қажеттілігі туындайды, бұл тек инновациялық табыстың ғана емес, сонымен бірге қаржылық табыстың да көрсеткіші болып табылады [11]. Дегенмен, біз білім мен ғылыми сыйымдылықтың жағдайын анықтайтын негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерді жүйелеу және қатынасын анықтау арқылы бағалау жүргізу мүмкіндігін қарастырамыз. Алдымен, ғылым мен білім жетістіктеріне негізделген экономикалар рейтингісінің ең негізгілері – білім индексі мен білім экономикасы индекстері болып табылады. Олардың ішіндегі Қазақстанның әлемдік рейтингтегі орнын анықтау үшін салыстырмалы талдау жүргізейік (кесте 1):

Кесте 1 – Білім экономикасы индексі және білім индексі бойынша әлем елдерінің рейтингісі және Қазақстанның алатын орны

№	Индекс аралық-тары	Деңгейлер	Білім экономикасы индексі бойынша	Білім индексі бойынша
Жоғары деңгейлер				
1	9-10	Ең жоғары	Швеция, Финляндия, Дания, Нидерланды, Норвегия	Швеция, Финляндия, Дания, Нидерланды
2	8-9	Жоғарыдан көп	Словениядан бастап Жаңа Зеландияға дейін 22 мемлекет кіреді.	Чехиядан Норвегияға дейінгі 30 мемлекет кіреді.
3	7-8	Жоғары	Барбадостан Оңтүстік корея аралығындағы 13 мемлекет.	Біріккен Араб Әмірліктерінен бастап Италияға дейінгі 14 мемлекет кіреді.
Орташа деңгейлер				
4	6-7	Орташадан жоғары	Сербиядан Біріккен Араб Әмірліктерін арасын құрайтын 8 мемлекет кіреді	Аргентина мемлекетінен Бахрейнге дейінгі 13 мемлекет жатады
5	5-6	Орташа	Перу мен Сауд арабиясы аралығында рейтинг бойынша 25 мемлекет кірсе, Қазақстан орташа деңгей ішінде 24-орынды құрап отыр.	Қазақстан білім индексі бойынша орташа деңгейдегі 16 мемлекеттің ішінде.
6	4-5	Орташадан төмен	Доминикана – Иордания арасында 15 мемлекет.	Әзірбайжан – Боливия арасындағы 15 мемлекет.
Төменгі деңгейлер				
7	3-4	Қанағатта-нарлық	Экономикалары дамушы 19 мемлекет (Индия, Гондурас, Парагвай және т.б.)	Экономикалары дамушы 8 мемлекет (Тәжікстан, Египет және т.б.)
8	2-3	Төмен	Зимбабве, Кения секілді дамуы артта қалған 10 мемлекет.	Нигерия, Гана, Пәкістан сияқты дамуы артта қалған мемлекеттер.
9	1-2	Өте төмен	Ангола, Лесото, Мозамбик, Мадагаскар секілді экономикасы артта қалған мемлекеттер.	Эритрея, Камбоджа, Лаос секілді Африка және Оңтүстік Азия-Шығыс мемлекеттері жатады
10	0-1	Қанағатта-нарлықсыз	Сьерра-Леоне, Мьянма, Гаити (индекс - 0)	Ангола, Сьерра-Леоне, Мьянма, Гаити (индекс - 0)
Ескерту – [12] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған.				

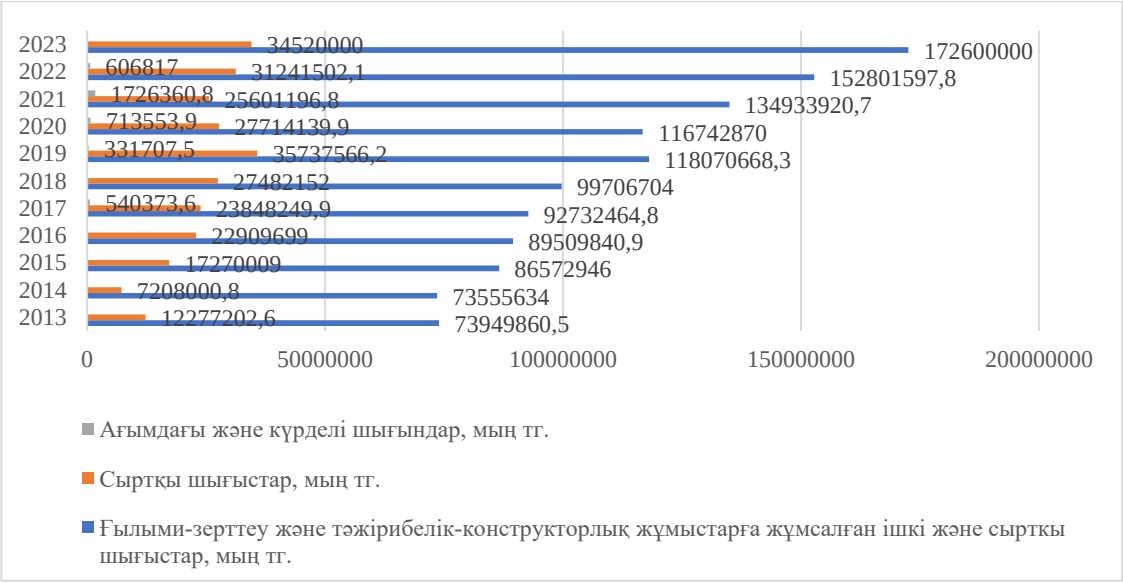
1-кестеден көріп отырғанымыздай, Қазақстан білім экономикасы индексі бойынша 5,04 индексімен орташа деңгейде, яғни зерттелінген 146 мемлекеттің ішінде 73-орында. Сонымен қатар білім индексі бойынша 5,4 индексімен орташа деңгейде болып табылады. Дегенмен, бұл рейтинг соңғы рет 2012 жылы жүргізілгендіктен 2024 жылға еліміздің ғылыми сыйымдылығы қаншалықты дәрежеде екендігін анықтау үшін негізгі экзогенді көрсеткіштерді бағалау қажет. Халықаралық және Ұлттық статистикада экономиканың технологиялылығы мен ғылымды қажетсіну деңгейін бағалауға бағытталған көптеген көрсеткіштер бар. Көрсеткіштердің әртүрлілігі осы ұғымдардың әртүрлі түсіндірілуіне байланысты. ЭЫДҰ, Еуростат, ЮНИДО, Дүниежүзілік банк анықтамаға өз көзқарастарын ұсынады. Көп жағдайда бұл тәсілдер жоғары технологиялық және ғылымды қажет ететін құрамға кіретін экономикалық қызмет түрлерінің тізімімен ерекшеленеді [13]. Сонымен бірге, кәсіби дайындық деңгейі мен дәрежесі, ҒЗТКЖ-ға шығындар, электрондық оқыту жағдайы секілді көрсеткіштер де қолданлады [14]. Біз осы көрсеткіштердің ішіндегі еліміздің экономикалық ерекшеліктеріне сәйкестендіре отырып, негізгі көрсеткіштерді бағалаймыз (1-сурет):

Сурет 1 – ЖІӨ-дегі ҒЗТКЖ-ның үлесі, %-бен

Ескерту: [15] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған

1-суреттен көріп отырғанымыздай, соңғы он жыл ішінде (соңғы жылды қоспағанда) ЖІӨ-дегі ҒЗТКЖ-ның үлесінің төмендеу үрдісі байқалады. 2022 жылы бұл көрсеткіш 0,12 % құрап отыр, бұл 2013 жылғы көрсеткіштен 1,5 есе төмен. Сонымен қатар, 0,12 % көрсеткіші дамыған елдермен салыстырғанда бірнеше есеге кем болып табылады. Мәселен, 2022 жылы Евроодақ құрамындағы мемлекеттерде, оның ішінде Бельгияда бұл көрсеткіш 3,44 %, Швецияда 3,4 %, Австрияда 3,2 %, Германияда 3,13 % құрады. Сондықтан Қазақстанда да қосылған құны жоғары әрі сапалы тауарлармен қызметтерді жүзеге асыру үшін ҒЗТКЖ шығындарын бірнеше есе арттыру мәселесі қарастырылуы тиіс. Дегенмен, елімізде ҒЗТКЖ-ға жыл сайын сыртқы және ішкі шығыстардың көлемі артып келеді. Мәселен 2023 жылдың ортасында ЖІӨ-дегі ҒЗТКЖ-ға жұмсалған шығындардың үлесі 0,25 % құрады (2-сурет).

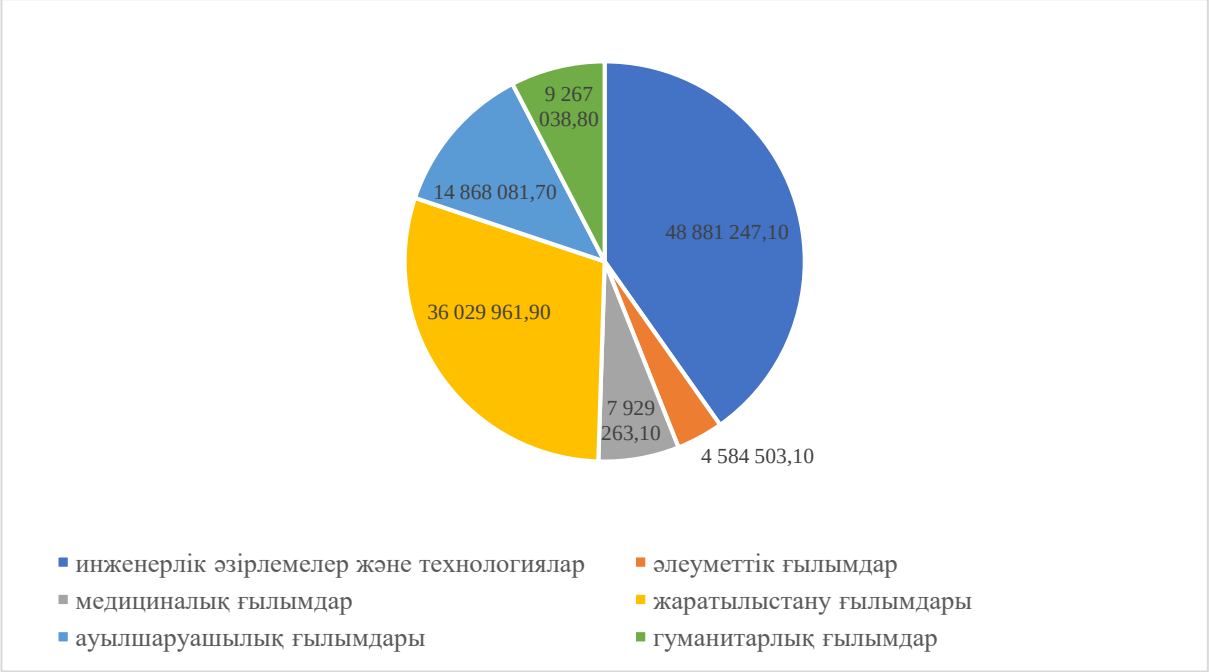

Сурет 2 – ҒЗТКЖ-ға жұмсалған шығындар көлемі, мың тг.

Ескерту: [15] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған

2-суреттен көріп отырғанымыздай, ҒЗТКЖ-ға жұмсалған жалпы шығыстар 2023 жылы 2013 жылмен салыстырғанда 2,3 есеге артқан. Дегенмен, ғылыми сыйымдылықты

арттырудың негізін басқа салалардағы секілді тікелей шетелдік инвестицияларды тарту арқылы жүзеге асырған тиімді болып табылады. ҒЗТКЖ-ға жұмсалған сыртқы шығындарға назар аударсақ, олардың деңгейі біркелкі емес. 2020-2021 жылдары сыртқы шығындардың қысқаруы COVID-19 пандемиясының салдары болып табылады. Біз ҒЗТКЖ-ға жұмсалған шығындардың жалпы деңгейін айқындадық, енді осы көрсеткіштің еліміздегі салалық бөлінісі бойынша анықтайық (3-сурет):

Сурет 3 – ҒЗТКЖ-ға жұмсалған шығындар салалар бөлінісі бойынша, мың тг.
Ескерту: [15] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған

Қазақстандағы ҒЗТКЖ-ға шығындар келесі салалар бойынша жоғары дәрежені көрсетеді: инженерлік әзірлемелер мен технологиялар – 40,2 %, әлеуметтік ғылымдар – 3,8 %, медициналық ғылымдар – 6,5 %, жаратылыстану ғылымдары – 29,6 %, ауылшаруашылық ғылымдары – 12,2 %, гуманитарлық ғылымдар – 7,6 %. Ғылыми сыйымды экономиканың салалар бойынша дамуының мысалы ретінде қазіргі кездегі құрылып, дамып келе жатырған арнайы экономикалық аймақтар шеңберіндегі кластерлерді атауға болады. Олар: «Инновациялық технологиялар паркі», «Астана-технополис», «Қызылжар», «Астана – жаңа қала», «Түркістан», «Ақтау теңіз порты», «Қорғас» және тағы басқа жобалар.

Ғылыми сыйымды экономиканың қалыптасу жағдайын және әлеуетін дәлірек анықтау үшін негізгі индикаторларды есептеу қажет (2-кесте):

Кесте 2 – Қазақстанның ғылыми сыйымды экономикасының негізгі көрсеткіштері мен деңгейін бағалау (2023 жылға кейбір объективті мәліметтердің болмауына байланысты есептеулер 2022 жылдың толық көрсеткіштерімен жүргізілді)

№	Индикатор	Формуласы	Көрсеткіштер	Аралық
1	Ғылыммен айналысатын қызметкерлердің жалпы жұмыс күшіндегі үлесі, %	$N_{k.w.} / N_t$	0,25	●○○
2	ЖІӨ-дегі ҒЗТКЖ-ға шығындар үлесі, %	R&D / GDP	0,12	●○○
3	Инновациялық өнімдердің маржа нормасы (таза пайда нормасы), %	NP / GDP	1,38	●○○

4	Инновациялық белсенділік, %	$N_{inact} = N_{in} / N_t$	11,0	●●○
5	Электрондық оқулықтар мен оқу құралдарының жалпы қордағы үлесі, %	N_{eb} / N_b	2,92	●○○
6	Ғылыми жұмыс зертханаларының жалпы оқу кабинеттеріндегі үлесі, %	N_l / N_{Aud}	17,8	●●○
7	ҒЗТКЖ-ға жұмсалған жалпы шығындардың ішіндегі ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге жұмсалған шығындар үлесі, %	$C_{r\&d} / C_r$	90,6	●●●
8	ҒЗТКЖ-ға жұмсалған жалпы шығындардың ішіндегі тәжірибелік конструкторлық қызметке жұмсалған шығындар үлесі, %	$C_{r\&d} / C_d$	9,4	●○○
9	Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге жұмсалған шығындар ішіндегі іргелі зерттеулерге жұмсалған шығындар үлесі, %	$C_r / C_{r\,1}$	25,3	●●○
10	Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге жұмсалған шығындар ішіндегі қолданбалы зерттеулерге жұмсалған шығындар үлесі, %	$C_r / C_{r\,2}$	69,9	●●●
●●● – жоғары көрсеткіш, ●●○ – орташа көрсеткіш, ●○○ – төмен көрсеткіш				
Ескерту: [15] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған.				

Ғылыммен айналысатын қызметкерлердің жалпы жұмыс күшіндегі үлесі – ғылыми сыйымдылықты анықтаушы негізгі фактор және көрсеткіш болып табылады. 2-кестеден көріп отырғанымыздай, бұл көрсеткіш 0,25 % қана. Ғылымның дамуы инновациялық қызметтің деңгейінің дамуымен бірге жүреді. Қазақстандағы инновациялық белсенділік – 11,0 % құрайды. Ақпараттық және цифрлық экономика жағдайында ғылымның қол жетімділігі электрондық оқулықтар мен оқу құралдарының жалпы қордағы үлесімен анықталады. Еліміздегі оның көрсеткіші – 2,92 %. ҒЗТКЖ-мен айналысу үшін зертханалармен қамтамасыз етілу – маңызды факторлардың бірі. 2022 жылы Қазақстанда бұл көрсеткіш 17,8 % құрады. Кестедегі барлық көрсеткіштердей талдай келе, бірқатары төмен екенін байқаймыз. Сондықтан қосылған құны жоғары тауарларды экспорттау үшін немесе қызметтерді көрсету үшін ғылыми сыйымдылықты арттырудың өзекті қажеттілігі туындап отыр. Сол бағытта келесі шаралар жүйесін іске асыруды ұсынамыз:

- қазіргі кезде елімізде мемлекет басшысының тікелей тапсырмасымен шағын және орта бизнес өкілдеріне салық жеңілдіктерін 20 %-ға дейін төмендету қарастырылған. Дегенмен, өнеркәсіпті дамытуды салықтық ынталандыру, оның ішінде кәсіпорындарға жаңғыртуға, жаңаларын құруға және қолданыстағы жоғары технологиялық өндірістерді дамытуға инвестициялар орнына «салық демалыстарын» беру қажет. Яғни, салық жеңілдіктерін тек қана инновациялары бар немесе оны енгізуді мақсат еткен, сонымен бірге өзінің өндіріс үдерісіне ҒЗТКЖ жетістіктерін қолдануға бағытталған кәсіпкерліктер мен бизнеске беру керек;
- ғылыми сыйымды жаңа индустриялар саласындағы импортты алмастыруды және экспортқа бағдарланған жобаларды ынталандыру, сонымен қатар ғылым жетістіктерін өндіріске қарқынды енгізу арқылы өндірісті жергіліктендіру үдерісін арттыру;
- ғылыми-техникалық шығармашылықпен айналысатын әуесқой қоғамдастықтар желісін дамыту;
- ғылыми сыйымды инновациялық стартап жобалардың орындалуының «формальді» типін жою керек;
- ғылыми сыйымды жаңа индустриялар саласындағы коворкингтер желісін дамыту;
- ғылыми-техникалық даму үрдісін Арнайы экономикалық аймақтарда (АЭА) шоғырландыру мәселелерін мемлекеттік тұрғыда қарастыру;
- жаңа индустрияларды құру және дамыту бағытында инновациялық даму бағдарламаларын (ИДБ) дамыту;
- инновациялық өнімдердің экспортын қолдау;

- ғылыми-зерттеу институттары мен ЖОО-ларына халықаралық ғылыми қауымдастықпен тығыз іскерлік қатынаста қызмет етуіне қатаң талаптар қою.

Қорытынды.

Мақаланың бағалау нәтижелері мен ғылыми әдебиеттерге шолу елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ғылымның жоғары рөлін көрсетіп отыр. Ғылыми сыйымды экономиканың қалыптасуы білім мен ғылым нәтижелерін, оның ішінде ҒЗТКЖ-ны, ақпараттық және цифрлық технологияны, жасанды интеллектіні өндіріске және экономиканың нақты секторларына енгізу болып табылады. Шетелдік мемлекеттердің халықаралық рейтингтеріндегі нәтижелері жоғары ғылыми әлеуеті бар елдерде ғылым экономикалық және әлеуметтік даму мақсатында білімді тиімді пайдалануға ықпал ететінін көрсетіп отыр. Постиндустриалды қоғамда ғылым нәтижелері ғылыми сыйымды экономиканы және инновациялық экономиканы қалыптастыру мен дамытудың негізгі элементі болып табылады. Қоғамның эволюциялық дамуы экономикалық өсудің эндогендік факторы болып табылатын және ғылыми зерттеулер, әзірлемелер мен инновациялар арқылы білімнің жинақталуымен түсіндірілетін ғылыми-техникалық прогрестен бастау алады. ҒЗТКЖ-ға инвестициялар экономикалық өсуге, еңбек өнімділігі мен бәсекеге қабілеттіліктің өсуіне, сондай-ақ елдердің кедейлік деңгейінің төмендеуіне айтарлықтай әсер етеді. Экономикалық өсу қарқынының артуы ғылымның адам мен қоғам өміріндегі рөлінің артуына алып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 А.С. Жупарова, Г.С. Исатаева, А.А. Нусюпаева. Наукоемкая экономика: аналитический обзор литературы. Вестник РУДН. Серия: Экономика. Том 28. №.4. 2020. С. 713–727. [Электронный ресурс] — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/naukoemkaya-ekonomika-analiticheskiy-obzor-literatury (дата обращения: 10.06.2024)

2 Torebekova Z., Urazymbetov B. (2024) Challenges with transition to a research-based economy in Kazakhstan. VESTNIK KazUTB. № 1(22). P. 349-356 Available at: — URL: https://vestnik.kaztbu. edu.kz/ index.php/kazutb/article/view/290/153 (accessed: 10.06.2024)

3 О состоянии и направлениях развития науки в Республике Казахстан по итогам 2020-2022 годов / Кашкинбеков А.К., Пономарева Н.И., Козбагарова Г.А., Беляева Г.Н., Морозов А.А. [под редакцией А.К. Кашкинбекова]. Аналит. докл. Алматы: НЦГНТЭ. — 2023. — 126 с.

4 Днишев Ф.М., Альжанова Ф.Г.Андреева Г.М. Прогнозные сценарии развития наукоемкой экономики в Казахстане. Научный журнал НИУ ИТМО. Серия Экономика и экологический менеджмент. — №2. — 2021. — С. 3-8.

5 Кузюра А.В. Понятие «Экономики знаний», ее основные черты и последствия. Экономика: вчера, сегодня, завтра. — Том 12. — № 5А. — 2022. — С. 21-28.

6 Koster F. Organizations in the knowledge economy. An investigation of knowledge-intensive work practices across 28 European countries. Journal of Advances in Management Research.Vol. 20. №1. 2023. P. 140-159

7 Gajendrakar P., Vaidya D. (2024). Knowledge Economy Definition. Electronic journal: Knowledge Economy. – January. Available at: — URL: https://www.wallstreetmojo.com/knowledge-economy/ (accessed: 20.05.2024)

8 Hayes A. (2021) What Is the Knowledge Economy? Definition, Criteria, and Example. Electronic journal Investopedia. January 22. Available at: — URL: https://www.investopedia.com/terms/k/knowledge economy.asp#citation-5 (accessed: 20.05.2024)

9 Qasim A. What is Knowledge Economy? Electronic journal Teachfloor. - May 20, 2022. Available at: — URL: https://www.teachfloor.com/blog/what-is-knowledge-economy (accessed: 20.05.2024)

10 Martin M. (2022) What is the Knowledge Economy (and Why Should you Care)? Electronic journal: business. March 11. Available at: — URL: https://www.thinkific.com/blog/what-is-the-knowledge-economy/ (accessed: 20.05.2024)

11 Dowsett B. Essential Metrics for R&D Performance & ROI. Electronic journal: R&D Tax Credits Portal. 2023. Available at: — URL: https://www.taxcloud.co.uk/blog/2023/essential-metrics-for-rd-performance--roi (accessed: 20.05.2024)

12 Білім экономикасының индексі бойынша әлем елдерінің рейтингі. [Электрондық ресурс] — URL: https://gtmarket.ru/ratings/knowledge-economy-index (қаралу уақыты: 12.02.2024)

13 Высокотехнологичный и наукоемкий сектор национальной экономики: состояние и перспективы развития / под ред. С.В. Шлычкова. — Минск: ГУ «БелИСА». — 2022. — 52 с.

14 Tai-An Chung & Chun-Yao Tseng (2019). The knowledge intensity and the economic performance in Taiwan's knowledge intensity business services, Economic Research-Ekonomska Istraživanja. Vol. 32:1. P. 797-817

15 Ұлттық статистика бюросы Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігі. [Электрондық ресурс] — URL: https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/ (қаралу уақыты: 20.02.2024)

ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПОТЕНЦИАЛА НАУКОЕМКОЙ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА

Аннотация.

В статье произведена оценка уровеня потенциала современной наукоемкой экономики в стране. Изучено и уточнено понятие наукоемкой экономики. Доказана актуальность совершенствования наукоемкости и экономики знаний в обеспечении устойчивого экономического развития Казахстана. Для определения наукоемкости и значимости экономики знаний в экономическом развитии проведен обзор литературы и трудов казахстанских и зарубежных авторов. Изучено место Казахстана в рейтингах развития мировой экономики знаний. Для определения потенциала и уровня развития наукоемкой экономики в стране систематизированы макроэкономические показатели. Для формирования методики и методов оценки экономики знаний и наукоемкой экономики изучены труды ученых. Проанализированы основные показатели и проведена оценка современного состояния развития. По результатам оценки выявлены основные проблемы формирования наукоемкой экономики. Предложены пути решения этих проблем в научном и практическом плане. Вместе с тем, отражены основные отрасли экономики по применению научного потенциала в стране. Приведены примеры увеличения наукоемкости и в отраслях. Проведены обсуждения результатов оценки, выработаны дополнительные предложения по повышению научного потенциала и эффективному формированию наукоемкой экономики.

Ключевые слова: наукоемкая экономика, экономика знаний, научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, инновационная деятельность, научный потенциал.

ASSESSMENT OF THE STATE OF FORMATION OF THE POTENTIAL OF THE KNOWLEDGE-BASED ECONOMY OF KAZAKHSTAN

Abstract.

The article evaluates the level of potential of the modern knowledge-based economy in the country. The concept of a knowledge-based economy has been studied and clarified. The relevance of improving knowledge intensity and knowledge economy in ensuring sustainable economic development of Kazakhstan is proved. To determine the knowledge intensity and importance of the knowledge economy in economic development, a review of the literature and works of Kazakhstani and foreign authors was conducted. The place of Kazakhstan in the ratings of the development of the world knowledge economy has been studied. Macroeconomic indicators have been systematized to determine the potential and level of development of the knowledge-based economy in the country. The works of scientists have been studied to form methods and methods for evaluating the knowledge economy and knowledge-intensive economics. The main indicators are analyzed and an assessment of the current state of development is carried out. Based on the results of the assessment, the main problems of the formation of a knowledge-based economy have been identified. The ways of solving these problems in scientific and practical terms are proposed. At the same time, the main branches of the economy on the application of scientific potential in the country are reflected. Examples of increasing knowledge intensity in industries are also given. The evaluation results were discussed, additional proposals were developed to increase scientific potential and effectively form a knowledge-based economy.

Key words: knowledge-intensive economy, knowledge economy, research and development, innovation, scientific potential.

REFERENCES

1 Zhuparova A.S., Isataeva G.S., Nusyupaeva A.A. (2020). Naukoemkaya ekonomika: analiticheskij obzor literatury [*High-tech economics: an analytical review of the literature*]. Vestnik RUDN. Seriya: Ekonomika. – Tom 28. №.4 P. 713727. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/naukoemkaya-ekonomika-analiticheskiy-obzor-literatury [in Kazakh] (accessed: 10.06.2024)

2 Torebekova Z., Urazymbetov B. (2024) Challenges with transition to a research-based economy in Kazakhstan. VESTNIK KazUTB. № 1(22). P. 349-356 Available at: — URL: https://vestnik.kaztbu. edu.kz/index.php/kazutb/article/view/290/153 [in English] (accessed: 10.06.2024)

3 O sostoyanii i napravleniyah razvitiya nauki v Respublike Kazahstan po itogam 2020-2022 godov [*On the state and directions of science development in the Republic of Kazakhstan following the results of 2020-2022*] / Kashkinbekov A.K., Ponomareva N.I., Kozbagarova G.A., Belyaeva G.N., Morozov A.A. [pod redakciej A.K. Kashkinbekova]. Analit. dokl. Almaty: NCGNTE. 2023. 126 p. [in Russian]

4 Dnishev F.M., Al'zhanova F.G.Andreeva G.M. Prognoznye scenarii razvitiya naukoemkoj ekonomiki v Kazahstane. Nauchnyj zhurnal NIU ITMO. Seriya Ekonomika i ekologicheskij menedzhment [*Forecast scenarios for the development of the knowledge-based economy in Kazakhstan. Scientific journal of the ITMO Research Institute. Economics and Environmental Management series*]. № 2. 2021. P. 3-8. [in Russian]

5 Kuzyura A.V. Ponyatie «Ekonomiki znanij», ee osnovnye cherty i posledstviya // Ekonomika: vchera, segodnya, zavtra. [*The concept of the «Knowledge Economy», its main features and consequences // Economics: yesterday, today, tomorrow*]. Tom 12. № 5A. 2022. P. 21-28. [in Russian]

6 Koster F. (2023) Organizations in the knowledge economy. An investigation of knowledge-intensive work practices across 28 European countries. Journal of Advances in Management Research. Vol. 20. №1. P. 140-159 [in English]

7 Gajendrakar P., Vaidya D. (2024). Knowledge Economy Definition. Electronic journal: Knowledge Economy. – January. Available at: — URL: https://www.wallstreetmojo.com/knowledge-economy/ [in English] (accessed: 20.05.2024)

8 Hayes A. (2021) What Is the Knowledge Economy? Definition, Criteria, and Example. Electronic journal Investopedia. January 22. Available at: — URL: https://www.investopedia.com/terms/k/knowledge economy.asp#citation-5 [in English] (accessed: 20.05.2024)

9 Qasim A. What is Knowledge Economy? Electronic journal Teachfloor. - May 20, 2022. Available at: — URL: https://www.teachfloor.com/blog/what-is-knowledge-economy [in English] (accessed: 20.05.2024)

10 Martin M. (2022) What is the Knowledge Economy (and Why Should you Care)? Electronic journal: business. March 11. Available at: — URL: https://www.thinkific.com/blog/what-is-the-knowledge-economy/ [in English] (accessed: 20.05.2024)

11 Dowsett B. Essential Metrics for R&D Performance & ROI. Electronic journal: R&D Tax Credits Portal. 2023. Available at: — URL: https://www.taxcloud.co.uk/blog/2023/essential-metrics-for-rd-performance--roi [in English] (accessed: 20.05.2024)

12 Bılım ekonomikasynyñ indeksı boiynşa älem elderınıñ reitiñı [*Ranking of countries in the world according to the Knowledge Economy Index*]. Available at: — URL: https://gtmarket.ru/ratings/knowledge-economy-index [in Kazakh] (accessed: 12.02.2024)

13 Vysokotekhnologichnyj i naukoemkij sektor nacional'noj ekonomiki: sostoyanie i perspektivy razvitiya [*High-tech and knowledge-intensive sector of the national economy: state and prospects of development*] / pod red. S.V. SHlychkova. Minsk: GU «BelISA». 2022. 52 p. [in Russian]

14 Tai-An Chung & Chun-Yao Tseng (2019). The knowledge intensity and the economic performance in Taiwan's knowledge intensity business services, Economic Research-Ekonomska Istraživanja. Vol. 32:1. P. 797-817 [in English]

15 Ūlttyq statistika bürosy Qazaqstan Respublikasy strategialyq josparlau jäne reformalau agenttıgı [*Bureau of National Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reform]*. Available at: — URL: https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/ [in Kazakh] (accessed: 20.02.2024)

Information about authors:

Adil Tolepov - **corresponding author,** doctor of philosophy (PhD), senior lecturer at the department of "Economics and Entrepreneurship", L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: adil-tulepov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9961-5088

Abai Aryn - 3rd-year doctoral student of the department of "Economics and Entrepreneurship", L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aryn_abai@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3594-8267

Bibigul Isaeva - doctor of philosophy (PhD), associate professor of the department of "Economics and Entrepreneurship", L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: b.isayeva_78@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8109-2896

Lilia Shayakhmetova - doctor of philosophy (PhD), acting associate professor at Alikhan Bokeikhan University, Semey city, Republic of Kazakhstan

E-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2731-7011

Информация об авторах:

Әділ Төлепов - **основной автор,** доктор философии (PhD), старший преподаватель кафедры «Экономика и предпринимательство», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: adil-tulepov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9961-5088
Абай Арын - докторант 3 курса кафедры «Экономика и предпринимательство», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: aryn_abai@bk.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3594-8267
Бибигуль Исаева - доктор философии (PhD), доцент кафедры «Экономика и предпринимательство», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: b.isayeva_78@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8109-2896
Лилия Шаяхметова - доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Республика Казахстан
E-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2731-7011

Авторлар туралы ақпарат:

Әділ Төлепов - **негізгі автор,** философия докторы (PhD), «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: adil-tulepov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9961-5088
Абай Арын - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының 3 курс докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: aryn_abai@bk.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3594-8267
Бибигуль Исаева - философия докторы (PhD), «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: b.isayeva_78@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8109-2896?lang=ru
Лилия Шаяхметова - философия докторы (PhD), Alikhan Bokeikhan University қауымдастырылған профессордың м.а., Семей қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2731-7011

ҒТАМР: 06.77.61 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.19**
ӘОЖ 331.5.024.54

Ә.Ғ. Сағынбай[1], Р. Қабылқайратқызы[1*], Ғ.Р. Даулиева[1], С.К. Қондыбаева[1]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, 050040, Қазақстан Республикасы
*e-mail: riszhan_1993@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КЕДЕЙЛІК ТЕРЕҢДІГІ КӨРСЕТКІШІНІҢ ЖҰМЫССЫЗДЫҚҚА ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа.
Экономикалық дамудың көрінісі экономикалық өсумен сипатталады. Дегенмен, экономикалық өсудің қарқынды жылдамдығы елдегі кедейлік пен жұмыссыздықтың азаюына, халықтың әл-ауқатының жоғарылауы сынды әлеуметтік мәселелердің өздігінен шешілуіне кепіл бола алмайды. Қазақстан Республикасының қазіргі таңдағы кедейлік деңгейі - 5,3%, 1 млн 619 мың адам, ал жұмыссыздық деңгейі - 4,7%, 452,2 мың адамды құрайды. Кедейлік пен жұмыссыздық бір-бірінен айқыш байланысқа ие. Бір жағынан жұмыссыздық азаматтардың әлеуметтік жағдайын нашаралатып кедейшілікке әкелсе, екінші жағынынан, кедейшілік болашақта жақсы жұмыс табу, білім алу, даму сияқты сапалы адам капиталы үшін керек базалық қажеттіліктерді шектейді. Зерттеу жұмысының мақсаты – кедейлік тереңдігі, жалдамалы жұмысшылар және жұмыссыздықтың көрсеткіштері арасындағы байланысты зерттеп, көпфакторлы сызықтық регрессиялық модельді құру. Модель құру үшін пайдаланылған бағдарламалық жасақтама – Eviews. Зерттеу нәтижелері жұмыссыздық тәуелді айнымалы ретінде жалақыға жұмыс істейтін жұмыскерлер мен кедейшілік тереңдігі тәуелсіз айнымалыларымен тығыз байланысқа ие екенін көрсетті. Модель бойынша жұмыссыздықтың кедейшілік тереңдігі артқан сайын жоғарылайтынын, ал жалақылы жұмыскерлер саны артқан сайын азаятынын көрсетеді деген қорытынды жасауға болады. Зерттеуде жасалынған талдаулар негізінде өмір сүру сапасын арттырудың жолдары көрсетілді.

Негізгі сөздер: экономикалық өсу, жұмыссыздық, кедейлік, жұмыс күші, халықтың әл-ауқаты, өмір сүру сапасы.

Кіріспе.

Қазіргі таңда кедейлік пен жұмыссыздықты жою - Қазақстан қоғамының ең ауқымды және басты міндеттерінің бірі. Зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақстан Республикасындағы кедейшілік тереңдігі индикаторының жұмыссыздыққа және жалдамалы жұмысшыларға ықпалын бағалау. Кедейшілікке алып келетін жолдардың бірі – ол жұмыссыздық, дегенмен жұмыссыздық тәуелді фактор ретінде аз қарастырылған. Табыс тұрақсыздығы немесе оның мүлдем жоқ болуының ауыр экономикалық-әлеуметтік салдары болады. Экономикаға геосаяси және көші-қон қысымының ықпалымен Қазақстан Республикасында жұмыссыздық пен кедейліктің өсу қаупі едәуір артуы мүмкін. Бұл, өз кезегінде, халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасы бойынша аймақтық стратификациясын арттырып, қоғамның әлеуметтік тұрақтылығының бұзылуына әкелуі мүмкін. Ресми деректер бойынша ҚР орта тап өкілдері 3%-дан аспайды делінген, бұл дегеніміз халықтың коп бөлігі кедейлік шегінен төмен немесе сол шекке жақын өмір сүреді дегенді көрсетеді. Еліміздегі кедейлік деңгейі 2023 жылы 5,2%, 1 млн 619 мың адамды, жұмыссыздық деңгейі - 4,7%, 452,2 мың адамды құрады. Бұл ретте кедейлік тереңдігі мен өткірлігі индекстері тиісінше 0,8 бен 0,2% көрсетті [1]. Атап өткен жөн, Дүниежүзілік банк ресми деректері бойынша кедейлік деңгейі елімізде - 15,5% әлдеқайда жоғары. Бұл дегеніміз, кедейлік пен жұмыссыздық мәселесі қазіргі қоғамның ең өткір мәселесіне айналуда [2].

Ұлттық дамудың қазіргі моделі экономикалық өсу қарқынына ғана емес, адами фактордың дамуына да ерекше мән береді. Экономикалық даму халықтың әл-ауқатын және адам ресурстарының сапасын көтеруге бағытталған. Дей тұрғанмен, Miladinov (2020) зерттеулеріне сәйкес, елде өндірілетін тауарлар мен қызметтердің жиынтық құнының, елдің

экономикалық өсу қарқынының жоғары болуы елдегі жұмыссыздық пен кедейлік мәселесін толығымен шешуге қауһарсыз [3].

Елдің тұрақты дамуына ықпал ететін маңызды фактор ол - жұмыссыздық деңгейі. Егер жұмыс күшінің өзгеру қарқыны жоғары болса, және ол дер кезінде жұмыс орындарының табылуымен өтелмесе жұмыспен қамту деңгейі артып, жұмыссыздық өсетінін Adam және басқалары (2022) дәлелдеп өткен. Ал ұсыныс жағына келер болсақ, жұмыс істегісі келетін, жұмыс істеуге дайын адамдарды жұмыспен қамту айтарлықтай уақыт алады, сол аралықта жұмыссыздық деңгейі артады. Яғни нақты жұмыссыз адамдардың тобын осындай жағдайлар күрделендіріп жібереді. Жалпы экономикадағы жоғары жұмыссыздық деңгейі халықтың әл-ауқатының максималды түрде жақсармауына, көтерілмеуіне әкелуі мүмкін екенін Adam және басқалары (2022) зерттеп өткен болатын. Сәйкесінше жұмыссыздық ұлттық табыстың төмендеуін, экономикалық өсудің баяулауын тудырады. Негізінен жұмыссыздықты тудыратын ең басты факторлардың бірі – жұмыс орындарының жетіспеуі. Келесі себебі халық саны артуының жоғары жылдамдығының инвестициялардың өсу қарқынына ілесе алмауы [4].

Ең идеалды жағдайда, Arkum & Amar (2022) ойынша, экономикалық өсу тұрақты және жоғары болса, адам әлеуеті белсенді түрде дамыса, кедейлік пен жұмыссыздық деңгейінің төмендеуі байқалатын болса, елдің дамуы сәтті болады деп есептелінеді. Arkum & Amar (2022) зерттеулеріне сәйкес, кедейлік пен жұмыссыздық елдің немесе аймақтың экономикалық өсуі мен дамуында өте елеулі рөл атқарады. Егер осы жылдағы өндірілген өнімдер мен тауарлардың өндірісі алдыңғы жылға қарағанда жоғары болса, мемлекетте экономикалық өсім бар деп есептелінеді Елдің немесе аймақтың дамуының негізгі көрсеткіші кедей халықтың санының азаюы болып табылады. Кедей халықтың санын азайтудың басты басымдығы елдегі даму стратегиялары мен құралдарын дұрыс таңдауда көрінеді, яғни ұлттық даму секторының негізгі мақсаты кедейлік деңгейін азайту, халықтың әл-ауқатын көтеруде айшықталады. Егер мемлекеттік өсу кедейлік деңгейінің төмендеуімен қатар жүрсе, мемлекет айтарлықтай алдыға жылжыды деген сөз [5].

Жұмыссыздықты төмендетудің тиімді теориялық стратегиялары Dinar және басқаларының (2022) пікірінше, әлеуметтік-экономикалық әдістерге, атап өткенде, жұмыспен қамту жайлы сенімді ақпарат беруге, тегін кәсіптік білім беруді ұйымдастыруға, білім беру және кәсіпкерлік бағдарламалардың мониторингіне және жалпы қоғам көлемінде ақпараттық сауаттылықты қамтамасыз етуге негізделген [6].

Жұмыссыздықтың жоғары деңгейі кедейліктің өсуіне тікелей әсер ететін маңызды фактор. Қазіргі таңда қалада кедей халық үлесі күннен күнге артып отыр. Бұл ойландыратын жағдай. Кедейлікті көп жағдайда ең негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыра алмайтын ең төменгі табыс ретінде сипаттайды. Faizin & Moh (2021) зерттеуі бойынша, халықтың әл-ауқаты кедейлік деңгейімен анықталады. Кедейлік деңгейіне кірістер мен тұтыну құрылымы, оның ішінде азық-түлік және азық-түлік емес тауарларды тұтыну деңгейі әсер етеді, өйткені азық-түлік емес шығындарға кірістерді бөлу халықтың әл-ауқатының өсуін көрсетеді. Сонымен қатар, кедейшілік ең төменгі қажеттілік тамақтану, киім-кешектен бөлек, денсаулық сақтау, білім беру бойынша да қажеттіліктерді өтей алмаумен есептеледі. Және де кедейшілік тек қана табыс деңгейінің төмен болуымен ғана өлшенбейді, сонымен қатар адам құқығының қорғалмауымен, әлеуметтік-экологиялық аспектілермен, қоғамдық өмірге араласу мүмкіндіктерімен, сананың шектелуімен де ерекшеленеді [7].

Somba және басқаларының (2021) ойынша, жұмыссыздық дегеніміз жұмыс күшінің саны мен жұмыс күшін нақты пайдалану арасындағы айырмашылық. Олар өз еңбектерінде ашық жұмыссыздыққа ерекше тоқталып, аражігін ажыратып берді. Олардың еңбектерінде ашық жұмыссыздықтың деңгейі жұмыссыздардың санының жалпы жұмыс күші санына пайыздық бөлінісі ретінде түсіндіріледі. Бұл дегеніміз, ашық жұмыссыздыққа жұмысы жоқ

бірақ жұмыс іздестірудегі адамдар, жұмысы жоқ бірақ жеке кәсібін ашуға дайындалып жүрген адамдар, жұмысы жоқ болса да жұмыс іздемейтін адамдар (себебі олар жұмыс табудан күдерін үзіп қойғандар) және сондай ақ, жұмыс тапқан бірақ әлі де жұмысқа ресми орналасып үлгермеген адамдар тобы кіреді [8].

Қазақстандық ғалымдардан Мұхамедиев Б.М. және басқалары (2022) "Табыс теңсіздігі мен экономикалық өсу тенденциялары: библиометриялық талдау" еңбегінде экономикалық өсудің халықтың табыстарына әсерін талдаіға ерекше көңіл бөлді. Сонымен қатар, автор халықтың әл-ауқаты, өмір сүрі деңгейі мен сапасына әсер етуші негізгі факторлар табыс теңсіздігі мен кедейліктің негізгі себептерін ажыратып берді. Табыс теңсіздігін әртүрлі көрсеткіштер арқылы моделдеді [9].

Күзембекова Р.А. & Жаңбырбаева А.Н. (2022) "Алматы облысының ауылдық аумақтары кедейлігінің әлеуметтік-экономикалық факторлары және оларды реттеу перспективалары" еңбегінде әлеуметтік-экономикалық факторлардың ауылдық аймақтардың кедейлік пен жұмыссыздық деңгейіне әсеріне аса назар аударды. Зерттеу нәтижелері бойынша ауылдық жерлердегі жұмыссыздық пен кедейлікті азайтудың негізгі жолдарын көрсетіп, осы мәселелерді реттеу басымдықтарын ұсынды [10].

Кедейлік пен жұмыссыздық мәселесі әрқашан ғалымдар үшін пікірталас тудыратын өзекті проблемалардың бірі. Бүгінгі күнге дейін халықтың әл-ауқатын, өмір сүру сапасы мен деңгейін көтеру сынды әлеуметтік мәселелер көптеген ғалымдардың еңбегінен көрініс тауып, бұл проблема әлі де толық шешімі табылмаған күйінде қалып отыр. Дегенмен, алдыңғы жылдардағы ғалымдардың еңбектеріне шолу жасау арқылы, Қазақстан Республикасындағы кедейшілік тереңдігі индикаторының жұмыссыздыққа және жалдамалы жұмысшыларға ықпалын бағалауға арналған зерттеулердің мүлдем жоқ екені анықталды. Жоғарыда келтірілген жұмыссыздық деңгейі, кедейшілік тереңдігі, жалдамалы жұмысшылар үлесі арасындағы байланысты ескере отырып, келесі гипотезалар тексеріледі:

H0: Кедейшілік тереңдігі жұмыссыздық деңгейіне оң әсер етеді

H1: Жалдамалы жұмысшылар жұмыссыздық деңгейіне теріс әсер етеді

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу процесінде авторлар жалпы Қазақстан Республикасы бойынша «кедейшілік тереңдігі», «жалдамалы жұмысшылар» және «жұмыссыздықтың» 1996-2022 жылғы пайыздық көрсеткіштері негізінде айнымалылар арасындағы байланысты зерттеп, модель құру үшін көпфакторлы сызықтық регрессия моделын пайдаланды. Модель құру үшін пайдаланылған бағдарламалық жасақтама – Eviews.

Модельге қолданылған статистикалық көрсеткіштер Ұлттық Статистика бюросы мен Ұлттық банк ресми дереккөздерінен алынды. Бұл жұмыссыздық деңгейі, жалақыға жұмыс жасайтын жалпы халық үлесі және кедейлік тереңдігі.

Көпфакторлы талдау экономикалық-статистикалық зерттеулерде пайдаланылады және оның жалпы көрінісі келесідей (біздің мысалда үш фактор):

$$Y = c + a_1x_1 + a_2x_2 \quad (1)$$

Бұл жерде

Y – тәуелді не түсіндірілетін айнымалы;

x_n - тәуелсіз немесе түсіндіруші айнымалылар;

C – константа, кездейсоқ құрам.

Бұл жердегі міндеті a_n бағалау. Жиналған статистикалық мәліметтерді Exel-ге жинап, EViews бағдарламасына енгізу арқылы, жоғарыдағы формула бойынша, көпфакторлы регрессиялық теңдеу құрылады. Авторлар таңдап алған базалық факторлар «нәтижелер және оларды талқылау бөлімінде» толық берілген.

Көп жағдайда экономистер кедейлік көрсеткіштерін талдағанда кедейлік тереңдігіне аса назар аударmайды. Ресми мәліметтер бойынша, еліміздегі орта тап өкілдері үлесі 3%-

дан аспайды делінген, бұл халықтың көпшілігі кедейлік шегінен төмен деңгейде немесе сол аралыққа жақын жерде орналасқан дегенді білдіреді [1]. Кедейлік тереңдігінің индексі - кедей халықтың кедейшілік шегінен қаншалықты алшақта орналасқанын көрсететін индекс. Яғни кедей халықтың қаншалықты кедейшілікте өмір сүріп жатқанын көрсететін бірден бір маңызды индекс.

Сонымен қатар зерттеуде экономикалық және статистикалық әдістер қолданылады, соның ішінде: құбылыстар мен процестерді анықтау, синтез және талдау, экономикалық көрсеткіштерді статистикалық талдау, индукция және шегерім, абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштер.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Кесте 1 – ҚР Жұмыссыздық, жалдамалы жұмысшылар, кедейліктің тереңдігінің 1996-2022 жылдардағы көрсеткіштері

Years	Unemp.	Salaried workers	Povertydepth
1996	12,96	57,672	11,4
1997	13,01	57,48	12,1
1998	13,13	57,506	12,8
1999	13,46	57,74	13,7
2000	12,75	58,405	10,3
2001	10,43	59,113	14,8
2002	9,33	61,032	13,3
2003	8,78	61,623	10,2
2004	8,4	63,055	8,3
2005	8,13	64,362	7,5
2006	7,79	64,938	3,9
2007	7,26	65,579	2,4
2008	6,63	66,514	2,3
2009	6,55	66,557	1,3
2010	5,77	67,006	1,1
2011	5,39	67,546	0,9
2012	5,29	68,649	0,5
2013	5,2	69,58	0,4
2014	5,06	71,446	0,4
2015	4,93	73,037	0,3
2016	4,96	73,345	0,4
2017	4,9	73,609	0,4
2018	4,85	73,979	0,7
2019	4,8	74,169	0,7
2020	4,89	74,154	0,8
2021	5,572	74,245	0,8

2022	4,86	74,36	0,8
Ескерту: авторлармен [1] дереккөзі негізінде жасалған			

Жиналған статистикалық мәліметтерді Exel-ге жинап, EViews бағдарламасына енгізіп, айнымалылардың мәнділігін тексереміз (1-сурет).

Dependent Variable: UNEMP
Method: Least Squares
Date: 04/16/24 Time: 10:03
Sample: 1996 2022
Included observations: 27

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	25.06368	5.269336	4.756515	0.0001
SALARIED_WORKERS	-0.280147	0.073432	-3.815062	0.0008
POVERTYDEPTH	0.239278	0.084589	2.828721	0.0093

R-squared	0.908551	Mean dependent var	7.595630
Adjusted R-squared	0.900930	S.D. dependent var	3.079002
S.E. of regression	0.969127	Akaike info criterion	2.879597
Sum squared resid	22.54098	Schwarz criterion	3.023579
Log likelihood	-35.87456	Hannan-Quinn criter.	2.922411
F-statistic	119.2205	Durbin-Watson stat	0.587245
Prob(F-statistic)	0.000000		

Сурет 1 – EViews бағдарламасымен тәуелсіз айнымалыларды бағалау
Ескерту: авторлармен EViews бағдарламасында құрастырылған

1-суреттен көріп тұрғанымыздай, жұмыссыздық тәуелді айнымалы ретінде жалақыға жұмыс істейтін жұмыскерлер мен кедейшілік тереңдігі тәуелсіз айнымалыларымен тығыз байланысқа ие, R=0,908, ал F-statistics 119,2 беріп тұр. Әр айнымалы т-критерийі бойынша мәнді. Salaried workers= -3,8, Poverty depth=2,8.

Айнымалылардың корреляциялық байланысы келесідей:

	UNEMP	SALARIED...	POVERTY...
UNEMP	1.000000	-0.937049	0.923630
SALAR...	-0.937049	1.000000	-0.907342
POVE...	0.923630	-0.907342	1.000000

Сурет 2 – Тәуелсіз айнымалылардың корреляциясы
Ескерту: авторлармен EViews бағдарламасында құрастырылған

Үш айнымалының корреляциялық байланысы 3-суретте көрсетілгендей жоғары. Сонымен, келесідей теңдеуді аламыз:

$$Unemp = 25{,}06 - 3{,}8_{Salwork} + 2.8_{Povdepth} \quad (2)$$

Теңдеуіміз жұмыссыздықтың кедейшілік тереңдігі артқан сайын жоғарылайтынын, ал жалақылы жұмыскерлер саны артқан сайын азаятынын көрсетіп отыр. Демек, гипотеза дәлелденді.

Кедейлік тереңдігі - кедей халықтың кедейшілік шегінен қаншалықты алшақта орналасқанын көрсететін, кедей халықтың қаншалықты кедейшілікте өмір сүріп жатқанын көрсететін маңызды көрсеткіш. Демек модель нәтижесі бойынша, кедей халықтың табысы

кедейшілік шегінен төмендеген сайын (кедей халық одан ары кедейленген сайын) жұмыссыздық деңгейі жоғарылайды (жұмыссыз халық саны артады).

Статистикада жұмыспен қамтылған халық тобын екіге бөліп қарастырады: жалақылы жұмыскерлер мен өзін-өзі жұмыспен қамтып отырғандар. Еңбек нарығындағы негізгі мәселелердің бірі өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық саны үлесінде табысын жасыру, ресми тіркелмеу сияқты көлеңкелі экономика түрлері көптеп кездеседі. Сол себептен бұл көрсеткішті алып зерттеу шынайы нәтижені көрсетпейтіні анық. Сондықтан модель қорытындысы бойынша, ресми тіркелген жалақыға жұмыс істейтін халық саны артқан сайын, жұмыссыздық деңгейінің азаятыны дәлелденді.

Келесі кезекте модельде қолданылған көрсеткіштерімізді толығырақ талдасақ:

Төмендегі 2-кестеде соңғы 2017-2022 жылдардағы өмір сүру деңгейін көрсететін негізгі индикаторлар келтірілген.

Кесте 2 – ҚР халықтың тұрмыс деңгейінің индикаторлары

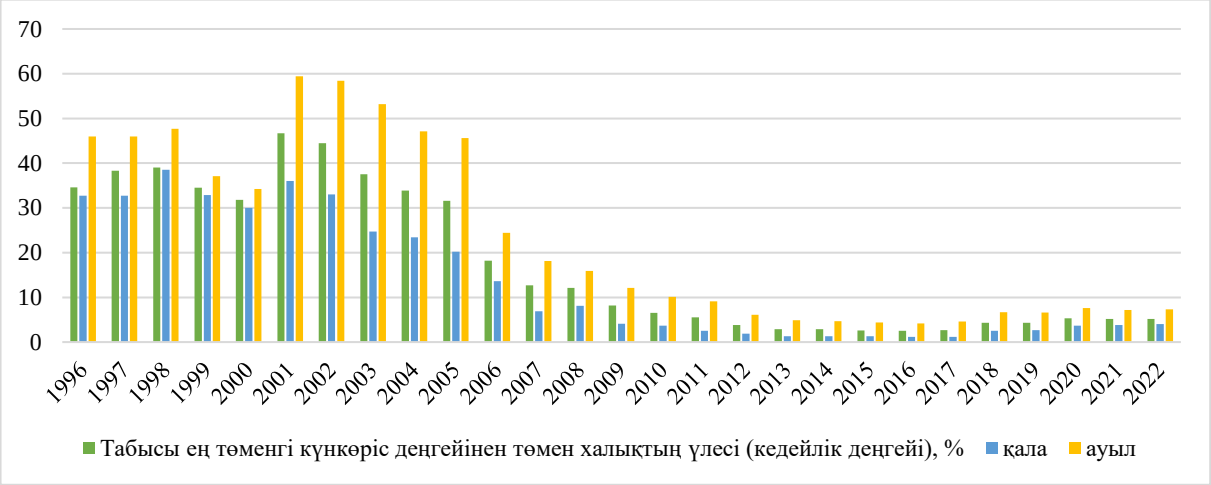
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
кедейлік деңгейі %	2,7	4,3	4,3	5,3	5,2	5,2
қала	1,2	2,5	2,7	3,7	3,8	4,0
ауыл	4,6	6,7	6,6	7,6	7,2	7,3
табысы азық-түлік қоржыны құнынан төмен халық %	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1
қала	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
ауыл	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1
кедейлік тереңдегі, %	0,4	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8
кедейлік өткірлігі, %	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Үй шаруашылықтарының табыстар (орта есеппен жан басына, теңге)	48 619	53 224	57 725	61 358	69 038	79 223
қала	54 659	60 034	66 207	67 591	76 024	86 252
ауыл	40 502	43 919	45 829	52 398	58 863	67 899
халықтың атаулы ақшалай табыстары (орташа жан басына) тенге	83 710	93 135	104 282	116 126	130 616	157 017
нақты ақшалай табыстар индексі, %	101,8	105,0	106,4	104,3	104,0	104,5
қорлар коэффициенті, есе	5,9	6,0	6,0	5,9	6,0	5,7
Джини индексі	0,287	0,289	0,290	0,291	0,294	0,285
медиандық деңгейдегі табыстардан 60% төмен табысы бар халық %	10,1	10,0	9,7	9,9	8,7	8,7
Ескерту: авторлармен [1] дереккөзі негізінде жасалған						

2-кесте бойынша жан басына шаққандағы үй шаруашылығының тұтынуға пайдаланылған табысы 2017-2022 жылдары салыстырғанда 62,9% -ға, 2017 жылғы 48 619 тг-ден 2022 жылы 79 223 тг-ге ұлғайды. Бұндай өсім ауылда да қалада да байқалды.

Сонымен қатар, халықтың атаулы ақшалай табыстары 2017жылы 83 710 тг-ден 2022 жылы 157 017 тг-ге артты. Өсім 73 307 теңгеге артты, өсу қарқыны 87,57% құрады. Соңғы 6 жылда елімізде кедейлік деңгейі 2,7%-дан 5,2%-ға ұлғайды. Яғни кедей халықтың үлесі артты.

2-кесте негізінде 3-суретте 1996-2022 жылдарға арналған кедейлік деңгейінің сызбасы тұрғызылды.

Өмір сүру сапасын анықтайтын ең негізгі фактордың бірі – кедейлік деңгейі. Ол табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі арқылы анықталады. 2023 жылы ең төменгі күнкөріс мөлшері – 40 567 тг.

Сурет 3 – 1996-2022 жылдардағы кедейлік деңгейі, қала, ауыл

Ескерту: авторлармен [1] дереккөзі негізінде жасалған

3-сурет негізінде мынадай қорытындыға келе аламыз, көріп тұрғанымыздай, күн көріс минимумынан төмен табыс қала халқына қарағанда ауыл халқында басым.

Соңғы 6 жылда (2017-2022) елімізде кедейлік деңгейі 2,7% дан 5,2% ға жоғарылаған, яғни 2,5% ға өскен. Бұл көрсеткіш қала халқында 2017 жылы 1,2% дан 2022 жылы 4,0% -ға жоғарылаған (2,8%-ға өскен), ал ауыл халқында 2017жылы 4,6%-дан 7,3%-ға өскен (2,8-ға өскен).

Кедейлік деңгейінің соңғы 6 жылда жоғарылауына бірнеше факторлар әсер етуі мүмкін. Атап айтқанда, табысы күнкөріс деңгейінен төмен саналатын үй шаруашылықтарының санының артуы, яғни көпбалалы отбасылар көбейіп, үй шаруашылықтарының табысы аз мөлшерде ғана өсуі, немесе инфляция салдарынан азық-түлік, ең бірінші қажеттіліктегі тауарлардың бағасының айтарлықтай дәрежеде өсуі себеп болуы мүмкін.

Төмендегі 3-кестеде соңғы 2017-2022 жылдардағы еңбек нарығының негізгі индикаторлары көрсетілген.

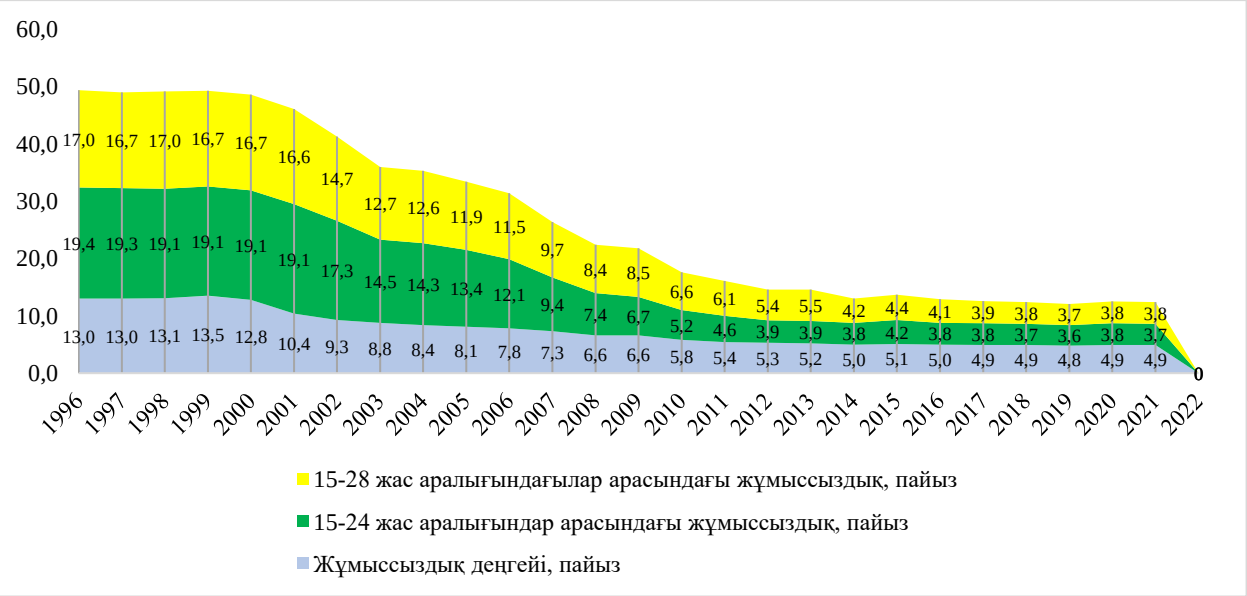
Кесте 3 – ҚР еңбек нарығының соңғы 2017-2022 жылдардағы негізгі индикаторлары

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
жұмыс күші (мың адам)	9 027,4	9 138,6	9 221,5	9 180,8	9 256,8	9 429,8
жұмыспен қамтылған халық, (мың адам)	8 585,2	8 695,0	8 780,8	8 732,0	8 807,1	8 971,5
жалдамалы қызметкерлер (мың адам)	6 485,9	6 612,5	6 681,6	6 686,7	6 710,2	6 847,3
өзін-өзі жұмыспен қамтыған	2 099,2	2 082,5	2 099,2	2 045,4	2 096,9	2 124,2

қызметкерлер (мың адам)						
жұмыссыздар саны (мың адам)	442,3	443,6	440,7	448,8	449,6	458,3
жұмыссыздық деңгейі_ %	4,9	4,9	4,8	4,9	4,9	4,9
жастардың жұмыссыздығы (%, 15-24)	3,8	3,7	3,6	3,8	3,7	3,8
жастар жұмыссыздығы (%, 15-28)	3,9	3,8	3,7	3,8	3,8	3,8
жұмыс күші құрамына кірмейтін халық саны (мың адам)	3 927,3	3 907,3	3 934,0	4 076,8	4 093,3	4 301,4
Ескерту: авторлармен [1] дереккөзі негізінде жасалған						

3-кесте бойынша, жұмыс күші 2017 жылы 9027,4 мың адамнан 2023 жылы 9 429,8 *мың* адамға дейн өскен. Өсу қарқыны 5,6%-ды құрады. Жұмыспен қамтылған халық өсу қарқыны 2017-2022 жылдары 5,8%-ды құрады. Жалақыға жұмыс істейтіндердің өсу қарқыны 6,3%, өзін-өзі жұмыспен қамтығандар санының өсу қарқыны соңғы 6 жылда 4,2%-ды құрады.

Ал жұмыссыздық деңгейіне келер болсақ, 2017-2022 жылдары 4,9% -дан 4,7%-ға тұрақты түрде төмендеген. Төмендегі 4-сурет 3-кесте негізінде тұрғызылды.

Сурет 4 – 1996-2022 жылдардағы жұмыссыздық деңгейі

Ескерту: авторлармен [1] дереккөзі негізінде жасалған

4 - суретті талдай келе, 1996 жылдан бастап 2022 жылға дейін жұмыссыздық деңгейі, 15-28, 15-24 жастар аралығындағы жұмыссыздық деңгейлері, үш көрсеткіш те айтарлықтай тұрақты, бірқалыпты төмендеп отырғанын көре аламыз. Бұған минималды айлықтың өсуі, жалпы экономикалық өсімнің жақсы болуы, елдегі оң өзгерістерді себеп деген пікірдеміз.

Қорытындылай келе, құрылған модель бойынша теңдеуіміз жұмыссыздықтың кедейшілік тереңдігі артқан сайын жоғарылайтынын, ал жалдамалы жұмысшылар саны артқан сайын азаятынын дәлелдеді. Демек, алынған гипотеза расталды, дәлелденді.

Кедейлік тереңдігі - кедей халықтың кедейшілік шегінен қаншалықты алшақта орналасқанын көрсететін, кедей халықтың қаншалықты кедейшілікте өмір сүріп жатқанын көрсететін маңызды көрсеткіш. Демек модель нәтижесі бойынша, кедей халықтың табысы кедейшілік шегінен төмендеген сайын (кедей халық одан ары кедейленген сайын) жұмыссыздық деңгейі жоғарылайды (жұмыссыз халық саны артады).

Статистикада жұмыспен қамтылған халық тобын екіге бөліп қарастырады: жалақылы жұмыскерлер мен өзін-өзі жұмыспен қамтып отырғандар. Еңбек нарығындағы негізгі мәселелердің бірі өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық саны үлесінде табысын жасыру, ресми тіркелмеу сияқты көлеңкелі экономика түрлері көптеп кездеседі. Сол себептен бұл көрсеткішті алып зерттеу шынайы нәтижені көрсетпейтіні анық. Сондықтан модельде жалдамалы жұмысшылар факторы зерттелінді. Модель қорытындысы бойынша, ресми тіркелген жалақыға жұмыс істейтін халық саны артқан сайын, жұмыссыздық деңгейінің азаятыны дәлелденді.

Халықтың әл-ауқатын көтеретін ең басты құралдар – халықты жұмыспен қамту мен кедейлік деңгейін төмендету болып табылады. Зерттеуде жасалынған талдаулар негізінде төмендегідей өмір сүру сапасын арттырудың жолдары көрсетіледі:

1. Халықты жоғары жалақылы жұмыспен қамту. Бұл үшін елімізде «Бизнестің жол картасы – 2025» жұмыс жасайды. Жалақының сапалы жоғары болуына инфляция деңгейі мен азық-түлік бағамы әсер етеді. Сол себепті фискалды саясат арқылы инфляцияны түсіру мен азық-түлік бағасындағы қымбаттаушылықты реттеп отыру қажет.

2. Шет елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, білімге жұмсалатын мемлекеттік шығындарды ЖІӨ –нің 10% мөлшеріне сәйкестендіру. Білімге, әсіресе ғылыми-зерттеу жұмыстарына бөлінетін қаражатты көбейту, ЖОО –дағы теориялық қана емес, практикалық зерттеу жұмыстарына көбірек көңіл бөлу қажет.

3. Әсіресе ауыл халқын қажетті азық түлікпен қамтамасыз етіп отыру, бұл үшін аграрлы секторға көбірек көңіл бөлу. Отандық өнімді өндіруші кәсіпорын, компанияларға салықтық жеңілдіктер, босатулар, субсидиялар арқылы отындық өнімге қолдау көрсету қажет. Гипер-, супермаркеттердің алдыңғы сөрелерінен отандық өнім өндіруші кәсіпкерлерге орын беру.

4. Халықты әлеуметтік қорғау саясатына көбірек көңіл бөлу. Мемлекеттен төленетін әлеуметтік көмектер мөлшерін арттыру. Ерекше қажеттілікке ие, аз қорғалған халықты жұмыспен қамту мақсатында, жұмыс беруші кәсіпорындарға субсидиялар мен гранттар үлестіру.

5. Еліміздегі халықтың экономикалық белсенді өкілдерінің өте көп шоғырланған орны Шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға арналған жаңа мақсатты бағдарламаларды жүзеге асыру. Шағын және орта кәсіпкерлікті Қазақстан өңірлеріндегі жұмыссыздық пен кедейлікті төмендету құралы ретінде пайдалану. Жаңа жұмыс орындарының ашылуын қамтамасыз ету үшін мемлекет арқылы грантттық бағдарламалар жүзеге асыру қажет.

Қорытынды.

Кедейшілік пен жұмыссыздық бір-бірінен айқыш байланысқа ие. Бір жағынан жұмыссыздық азаматтардың әлеуметтік жағдайын нашаралатып кедейшілікке әкелсе, екінші жағынынан, кедейшілік болашақта жақсы жұмыс табу, білім алу, даму сияқты сапалы адам капиталы үшін керек базалық қажеттіліктерді шектейді.

Еңбек нарығында сапалы ұсыныс болуы үшін, халықтың тұрмыс-деңгейін көтеру мемлекеттік бағдарламалардың өзекті бағыты. Жұмыссыздық деңгейі соңғы бірнеше жылы табиғи деңгейде бара-бар тұрғанымен жасырын жұмыссыздық деңгейі одан бірнеше есе жоғары болуы мүмкін, бұған соңғы жылдары шыққан өзін-өзі жұмыспен қамтушылар санаты себепші, себебі нақты жұмыссыздық деңгейі айқын емес. Сонымен қатар жұмыссыздық деңгейін есептеу тәсілінде ресми түрде жұмыссыз ретінде барып тіркелгендердің кіруі, сайып келгенде, солай тіркелу керек екенінен бейхабар азаматтар бар

екенін, я болмаса оны қажет деп таппайтын азаматтар бар екенін көрсетеді. Облыс, аудандарда, алыс ауыл-аймақтарда жеке үй шаруашылығына арқа сүйейтін отбасылар баршылық, оларды өздерін қамтушы үй шарушылығы ретінде санау нақты халықтың тұрмыс деңгейі қаншалықты деңгейде екенін анықтауда кедергі келтіреді.

Бұл жұмыста кедейлік пен жұмыссыздықтың көрсеткіштері арасындағы байланыс зерттеліп, көпфакторлы корреляциялық және регрессиялық модель құрылды. Сонымен қатар жұмыссыздық пен кедейлік көрсеткіштерінің экономикалық-әлеуметтік индикаторларына талдау жасалынды.

Модель қорытындысы бойынша теңдеуіміз жұмыссыздықтың кедейшілік тереңдігі артқан сайын жоғарылайтынын, ал жалдамалы жұмысшылар саны артқан сайын азаятынын дәлелдеп, гипотезаларды растады.

Кедейлік тереңдігі - кедей халықтың кедейшілік шегінен қаншалықты алшақта орналасқанын көрсететін, кедей халықтың қаншалықты кедейшілікте өмір сүріп жатқанын көрсететін маңызды көрсеткіш. Демек модель нәтижесі бойынша, кедей халықтың табысы кедейшілік шегінен төмендеген сайын (кедей халық одан ары кедейленген сайын) жұмыссыздық деңгейі жоғарылайды (жұмыссыз халық саны артады).

Зерттеуде жасалынған талдаулар негізінде өмір сүру сапасын арттырудың, жұмыссыздық пен кедейлік көрсеткіштерін азайтудың жолдары нақтыланып, негізгі бөлімде көрсетілді.

Зерттеу тақырыбы әрқашан өзекті болған, әсіресе соңғы жылдардағы әлемдік дағдарыс салдарынан халықтың әл-ауқаты мен өмір сүру деңгейінің көрсеткіштерінің төмендеп кетуімен байланысты. Қазіргі таңдағы мемлекеттің жұмыссыздық пен кедейшілік деңгейін төмендету бойынша атқарылып жатқан айтулы жұмыстарына қарамастан, бұл мәселе әлі де өзекті, әрі толығымен шемілмеген қалпында қалуда.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. [Электрондық ресурс] — URL: https://stat.gov.kz (қаралу уақыты: 10.04.2024)

2 World bank (2022). The World Bank in Kazakhstan: Development news, research, data. The world bank, Kazakhstan, 2022 [Электрондық ресурс] — URL: https://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan (қаралу уақыты: 11.04.2024)

3 Miladinov, G. (2020). Socioeconomic Development and Life Expectancy Relationship: Evidence From the EU Accession Candidate Countries. Genus. 76(1). 2. https://doi.org/10.1186/s41118-019-0071-0

4 Adam, D., Olingo, F.Z., & Santoso, I.R. (2022). Analysis of the influence of Education and unemployment on poverty in the North-North cooperation area. 8(1). P.97-111. https://doi.org/ 10.35906/jep.v8i1.1039

5 Arkum, D., & Amar, H. (2022). The Influence of Economic Growth, Human Development, Poverty and Unemployment on Income Distribution Inequality: Study in the Province of the Bangka Belitung Islands in 2005-2019. Journal Bina Praja. 14(3). P. 413-422. https://doi.org/10.21787/jbp.14.2022.413-422

6 Dinar, M. I., Sifa, N., & Nurfahmiyati, N. (2022). Strategies in overcoming unemployment due to COVID-19 in Sukagalih Village, Bandung City. Bina Ekonomi: Scientific Magazine Of The Faculty Of Economics, Parahyangan Catholic University. 26(1). P. 63-75. https://doi.org/10.26593/be.v26i1.5440.63-75

7 Faizin & Moh. (2021). Effect of Minimum Wage, poverty and unemployment on HDI in East Java regency/ City. Journal of Ocean Economics and business. 12(2) P. 214-227. https://doi.org/10.33059/jseb.v12i2.3027

8 Soma A., Later D.S. M., & Sumual J.I. (2021). Analysis of the effect of unemployment and poverty on economic growth in North Sulawesi. Efficiency. 21(5). P. 63-74.https://ejournal.unsrat.ac. id/v3/ index. php/jbie/article/view/36632

9 Mukhamediyev, B.M., Temerbulatova, Z.S., & Gazda, J. (2022). Trends in Income Inequality and Economic Growth: a Bibliometric Analysis. Economics: the Strategy and Practice. 17(4). P. 158-169, https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-4 -158-169

10 Kuzembekova R.A., & Zhanbyrbaeva A.N. (2022) Socio-economic factors of poverty in rural areas of Almaty region and prospects for their regulation. Economics: the strategy and practice. 17(3). P. 81-95. https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-3-81-95

Ә.Ғ. Сағынбай, Р. Қабылқайратқызы,
Ғ.Р. Даулиева, С.К. Қондыбаева

ВЛИЯНИЕ ИНДЕКСА ГЛУБИНЫ БЕДНОСТИ НА БЕЗРАБОТИЦУ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация.

Проявление экономического развития характеризуется экономическим ростом. Однако быстрые темпы экономического роста сами по себе не могут гарантировать сокращение бедности и безработицы в стране, повышение благосостояния населения, решение острых социальных проблем. Текущий уровень бедности в Республике Казахстан составляет 5,3%, 1 миллион 619 тысяч человек, уровень безработицы – 4,7%, 452,2 тысячи человек. Бедность и безработица взаимосвязаны. С одной стороны, безработица ухудшает социальное положение граждан и приводит к бедности, с другой стороны, бедность ограничивает базовые потребности в качественном человеческом капитале, такие как поиск хорошей работы в будущем, получение образования, развитие. Цель исследования – изучить взаимосвязь между глубиной бедности, наемными работниками и показателями безработицы, а также создать многофакторную модель линейной регрессии. Для создания модели использовалось программное обеспечение Eviews. Результаты исследования показали, что безработица как зависимая переменная имеет тесную связь с наемными работниками и глубиной бедности как независимая переменная. Согласно модели можно сделать вывод, что безработица увеличивается по мере увеличения глубины бедности и снижается по мере увеличения числа наемных работников. На основе проведенного в исследовании анализа показаны пути повышения качества жизни.

Ключевые слова: экономический рост, безработица, бедность, рабочая сила, общественное благосостояние, качество жизни.

IMPACT OF THE POVERTY INDEX ON UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract.

The manifestation of economic development is characterized by economic growth. However, rapid rates of economic growth alone cannot guarantee a reduction in poverty and unemployment in the country, an increase in the well-being of the population, or a solution to acute social problems. The current poverty level in the Republic of Kazakhstan is 5.3%, 1 million 619 thousand people, the unemployment rate is 4.7%, 452.2 thousand people. Poverty and unemployment are interrelated. On the one hand, unemployment worsens the social situation of citizens and leads to poverty, on the other hand, poverty limits basic needs for quality human capital, such as finding a good job in the future, getting an education, and development. The purpose of the study is to study the relationship between the depth of poverty, employees and unemployment rates, as well as to create a multivariate linear regression model. Eviews software was used to create the model. The results of the study showed that unemployment as a dependent variable has a close relationship with employees and the depth of poverty as an independent variable. According to the model, it can be concluded that unemployment increases as the depth of poverty increases and decreases as the number of employees increases. Based on the analysis conducted in the study, ways to improve the quality of life are shown.

Key words: economic growth, unemployment, poverty, labor force, public welfare, quality of life.

REFERENCES

1 Kazakstan Respublikasy Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agenttiginin Ulttyk statistika byurosy [*Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: https://stat.gov.kz [in Kazakh] (accessed: 10.04.2024)

2 World bank (2022). The World Bank in Kazakhstan: Development news, research, data. The world bank, Kazakhstan, 2022. Available at: https://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan [in English] (accessed: 11.04.2024)

3 Miladinov, G. (2020). Socioeconomic Development and Life Expectancy Relationship: Evidence From the EU Accession Candidate Countries. Genus, 76(1), 2. https://doi.org/10.1186/s41118-019-0071-0 [in English]

4 Adam, D., Olingo, F.Z., & Santoso, I.R. (2022). Analysis of the influence of Education and unemployment on poverty in the North-North cooperation area. 8(1). P. 97-111. https://doi.org/ 10.35906/jep.v8i1.1039 [in English]

5 Arkum, D., & Amar, H. (2022). The Influence of Economic Growth, Human Development, Poverty and Unemployment on Income Distribution Inequality: Study in the Province of the Bangka Belitung Islands in 2005-2019. Journal Bina Praja. 14(3). P. 413-422. https://doi.org/10.21787/jbp.14.2022.413-422 [in English]

6 Dinar, M. I., Sifa, N., & Nurfahmiyati, N. (2022). Strategies in overcoming unemployment due to COVID-19 in Sukagalih Village, Bandung City. Bina Ekonomi: Scientific Magazine Of The Faculty Of Economics, Parahyangan Catholic University. 26(1). P. 63-75. https://doi.org/10.26593/be.v26i1.5440.63-75 [in English]

7 Faizin & Moh. (2021). Effect of Minimum Wage, poverty and unemployment on HDI in East Java regency/ City. Journal of Ocean Economics and business. 12(2), P.214-227. https://doi.org/10.33059/jseb.v12i2.3027 [in English]

8 Soma A., Later D.S. M., & Sumual J.I. (2021). Analysis of the effect of unemployment and poverty on economic growth in North Sulawesi. Efficiency. 21(5). P. 63-74. https://ejournal.unsrat. ac.id/v3/ index. php/ jbie/article/view/36632 [in English]

9 Mukhamediyev, B.M., Temerbulatova, Z.S., & Gazda, J. (2022). Trends in Income Inequality and Economic Growth: a Bibliometric Analysis. Economics: the Strategy and Practice. 17(4). P. 158-169. https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-4 -158-169 [in English]

10 Kuzembekova R.A., & Zhanbyrbaeva A.N. (2022) Socio-economic factors of poverty in rural areas of Almaty region and prospects for their regulation. Economics: the strategy and practice. 17(3). P. 81-95. https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-3-81-95 [in English]

Information about authors:

Asel Sagynbay - PhD candidate, department of «Economics», Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: sagynbayasel@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6861-4904

Ryszhan Kabylkairatkyzy - **corresponding author**, PhD candidate, department of «Economics», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: riszhan_1993@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4488-8342

Galiya Dauliyeva - candidate of economic sciences, acting professor of the department of «Economics», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: galiya.daulieva@kaznu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8233-9830

Saltanat Kondybayeva - PhD, senior lecturer, department of «Economics», Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: saltanatkondybayeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3496-3545

Информация об авторах:

Асель Сагынбай - докторант, кафедра «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: sagynbayasel@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6861-4904

Рысжан Кабылкайратқызы - **основной автор**, докторант, кафедра «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: riszhan_1993@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4488-8342

Галия Даулиева - кандидат экономических наук, и.о. профессора кафедры «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: galiya.daulieva@kaznu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8233-9830

Салтанат Кондыбаева - PhD, старший преподаватель кафедры «Экономика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: saltanatkondybayeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3496-3545

Авторлар туралы ақпарат:

Әсел Сағынбай - докторант, «Экономика» кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: sagynbayasel@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6861-4904

Рысжан Қабылқайратқызы - **негізгі автор**, докторант, «Экономика» кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: riszhan_1993@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4488-8342

Галия Даулиева - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессор м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: galiya.daulieva@kaznu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8233-9830
Салтанат Кондыбаева - PhD, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: saltanatkondybayeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3496-3545

ҒТАМР 06.73.55 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.20**
ӘОЖ 336.71

Р.Д. Досжан[1], Т.Б. Жумадилова[1]*, Л.А. Куанова[1]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
*e-mail: zhumadilova_tolkyn@mail.ru

БАНК ЖҮЙЕСІНІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНЫҢ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа.

Экономикада банк жүйесінің тұрақты дамуы бойынша мәселе өткен ғасырлардан бері өзекті болып келеді. Қазіргі таңда қаржы-экономикалық қатынастардың дамуы банк жүйесінде инновациялық технологиялардың қолданылуы, клиенттерге қызмет көрсету формаларының, әдістерінің, банкті басқарудың тәсілдері мен терең трансформациялық үрдістермен қатар жүргізілуде. Коммерциялық банктердің, несие ұйымдарының тұрақты дамуындағы теориялық және әдістемелік сұрақтар, банк менеджментінің ішкі құрылымдық байланысын ұйымдастыру, банктердің қызмет етуінің стратегиялық басымдықтарын айқындау заманауи экономикалық ғылымның өзекті және жетекші тақырыптарының бірі болып табылады.

Шетелдік және отандық зерттеушілер банктердің тұрақты дамуы бойынша түрлі түсініктерді анықтап, олардың мәнін ашып көрсеткен. Соған сәйкес тұрақты банкинг ұғымы бойынша түрлі дерекқөздердегі әдебиеттер ағынын түсіну және оларды жіктеу қажеттілігін туындатады.

Мақалада жинақталған әдебиеттерді библиографиялық әдіс (R-package Bibliometrix) арқылы Scopus деректер базасындағы 2018-2023 жылдар аралығындағы 577 мақала іріктеліп алынды. Алынған нәтижелер банк жүйесінің тұрақты дамуындағы әдебиеттердің уақыт ағынымен даму эволюциясын және түрлі категориялар бойынша жіктелімін көрсетуге мүмкіндік береді. Әдебиеттік шолу нәтижесі тұрақты банкинг бойынша зерттеу бағыты мен деңгейін, қарастырылым бойынша интегративті құрылымды қалыптастырады. Соның негізінде банк жүйесінің тұрақты дамуындағы әдебиеттердің зерттеу аясын анықтай отырып, зерттеулердегі кемшіл тұстарды да айқындайды.

Негізгі сөздер: банктердің тұрақты дамуы, R-package Bibliometrix, жасыл қаржы, тұрақты банкинг, тұрақты даму мақсаттары, жасыл банкинг, библиометриялық талдау.

Кіріспе.

Қазіргі таңда экономиканы декарбонизациялау мақсатында қаржылық ресурстармен белсенді жұмыс жасайтын қаржылық ұйымдар экологиялық мәселелерді шешу арқылы тұрақты дамуға қол жеткізуді көздейді. Қаржы ағындарын басқару, интеграциялау және қаржылық және экономикалық жүйелердің жаһандануы жағдайында банк секторының алатын орны орасан зор. Соған байланысты уақыт ағынымен «тұрақты банк» ұғымы пайда бола бастады. Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы барысында қоршаған ортаны қорғаудың иннновациялық құралын қозғаушы механизмі ретінде банктер белсенді қатысады. Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін қаржылық қолдаудың басымдылығын айқындау тетіктерін әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Зерттеу мақсаты – «тұрақты дамушы» банк ұғымының пайда болуымен байланысты ғылыми еңбектерге шолу жасай отырып, әртүрлі критерийлер бойынша топтастырып, әдебиет көздерін интеграцияланған жүйеге келтіру.

Зерттеу міндеті – банк секторының тұрақты даму жағдайына бейімделуіне қатысты Scopus деректер базасында жазылған ғылыми еңбектерге әдеби шолу негізінде талдау жүргізу.

Зерттеу барысында «Тұрақты банк» ұғымына осыған дейін Scopus дерекқорына енгізілген әдебиеттерді тереңдей түсіну және жүйелеу мақсатында талдау әдісі ретінде R-package Bibliometrix әдісі қолданылды.

Әдісті қолдануда библиометрия саласындағы әдебиеттерді Clarivate Analytics' Web of Science, Dimensions, SCOPUS, TheLens, PubMed және Cochrane дерекқорларынан сандық

зерттеуге мүмкіндік беретін құралдар жиыны – Biblioshiny бағдарламалық пакеті қолданылды [1].

Әдістің ерекшелігі тақырыпқа қатысты әдебиеттердің статистикасымен қоса дәйексөздерді сандық талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты әдебиеттердің тығыздығы мен ортақтығын көрсететін тақырыптық карта алуға болады.

Әдебиеттерге шолу. Банк жүйесі тұрақты даму мақсаттарына жету барысында қаржылық ресурстарды шоғырландыра алатын бірегей делдалдық рөлімен ерекшеленеді [2], [3]. Мысалы жасыл жобаларға ресурстарды ұсыну, жауапты инвестициялар қорын бөлу мен басқару арқылы Тұрақты даму мақсаттарын қаржыландырады. Сол арқылы экономиканың тұрақты дамуына мүмкіндік жасайды [4], [5].

Yip және Bocken еңбектерінде «Тұрақты банк» ұғымы адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын және қоршаған ортаны қорғай отырып, табыс алуды көздейтін қаржылық өнімдер мен қызметтерді ұсыну деп көрсеткен [5].

Тұрақты даму бағытындағы банктердің мәнін ашу үшін түрлі әдебиет көздерінен бір-біріне мағынасы бойынша жақын ұғымдар қарастырылады. Мысалы, Jeuken еңбегінде тұрақты банк жүйесі термині [6] деп келтірсе, Birindelli San – Jose және банктердің корпоративтік әлеуметтік жауапкершілігімен байланыстырса [7], [8], Bahl эко-банкинг және Bouma еңбектерінде «жасыл» банкинг [9], [10] сияқты ұқсас ұғымдардармен сипатталғанымен, барлығының түпкі мағынасы қоршаған ортаны қорғау саласында банктердің рөлін ашуға тіреледі. Бұл өз кезегінде экономиканың тұрақты дамуында ерекше орын алатындықтан айрықша зерттеу қажеттілігін туындатады.

Abor және Ahmad еңбектерінде дамушы нарықтардың банк ісінің тұрақты дамуы саласындағы зерттеулер мен даму бағыттары қарастырылған. Сонымен қатар авторлар үш еселі пайда тұжырымдамасын тұрақты банк ісіне қолданысқа енгізу мәселелері мен үш еселі пайда теориясының негізгі ережелерімен өзара байланысын талқылаған. Тұрақты банк жүйесі инвестиция құю мен банк бизнесінде экологиялық тұрақтылық пен әлеуметтік жауапкершілікке басым көңіл бөлумен сипатталады [11].

Markus зерттеуінде «тұрақты банк» ұғымының осыған дейінгі зерттеулер шеңберінде тұжырымдамалық сипаттамалары мен анықтамалары қарастырыла келе, банктің тұрақты дамуын бизнес стратегиялардың экологиялық және әлеуметтік аспектілерін жүзеге асыру мен тұрақты таңбалануы бар өнімді ұсынумен байланыстырады [12].

Dhanakoti өз еңбегінде Үндістандағы тұрақты дамуды қаржыландырудың маңыздылығын банк секторында экологиялық таза инвестициялармен түсіндіреді [13].

Martin зерттеуі бойынша, бүкіләлемдік банк тобының тұрақты дамуды қаржыландыру саласында қосқан үлесі айрықша. Климаттық қаржыландыру мен экологиялық, әлеуметтік кепілдіктерге ерекше мән бере отырып, тұрақты дамуды қаржыландыру арқылы маңыздылығы арта түседі [14].

Manoj зерттеуінде банк қызметінің тұрақты дамуы тиімді банк тәжірибесі мен инновациялық бастамалардың негізінде қоршаған ортаның және қоғамның, экономиканың тұрақтылығына қол жеткізуге бағытталғандығы айтылады [15].

Yenny және өзге авторлардың зерттеуі бойынша, банктердің тұрақты дамуында тәуекелдерді басқару және қаржылық денсаулық сияқты ішкі факторлар, сондай-ақ заңнамалық ережелер мен мен макроэкономикалық жағдайлар сияқты сыртқы факторлар үлкен әсер етеді [16].

Zhu және Yang еңбектерінде үлкен деректерді талдау стратегиялары банктердің ішкі процестеріне,тұрақтылығына және қаржылық көрсеткіштеріне және Buallay экологиялық, әлеуметтік және басқару банктердің жұмысына айтарлықтай оң әсер ететінін анықтаған [17], [18].

Urmila және Niamh сынды авторлардың пайымдауынша, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету банк секторына көбірек кіріс алуға көмектеседі,тұрақты қаржы экологиялық және әлеуметтік мәселелерді банктік, инвестициялық және сақтандыру салаларына біріктіреді, қаржы секторын экономиканы тұрақты дамуға жетелеу үшін пайдаланады [19], [20].

Банк секторындағы тұрақты даму интеграциясы тиімділікті арттыру, имиджді жақсарту және қоғамға оң әсер ету сияқты артықшылықтарды ұсынады. Ол ESG принциптерін қамтиды және ұзақ мерзімді тиімділік пен тәуекелдерді басқаруды жақсарта алады [21].

Guru, Sharal және Dhanush ғылыми еңбектерінде тұрақты даму алдыңғы табиғи ортаны шектен тыс пайдалануды көздейтін экономикалық дамуға жауап түрінде жаңа парадигма болып қалыптасты. Тұрақты даму экономиканы тиімді реттеу мен экономикалық құралдарды ұтымды пайдалану арқылы қолжетімді болмақ [22].

Банктер тұрақты дамуда «жасыл» банк өнімдері мен қызметтерін енгізу арқылы маңызды рөл атқарады. Бұл қызмет түрлеріне экологиялық менеджмент, экологиялық қаржыландыру және экологиялық өнімдер, сонымен қатар экологиялық ақпараттар мен есептіліктерді ашып беру кіреді. Жалпы алғанда тұрақты банк ісі қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды сақтау мен әлеуметтік-экономикалық дамуға қолдауға бағытталған [23].

Банктердің тұрақты дамуының өзекті болуы қазіргі таңда бар әдебиеттерді тереңдей шолу қажеттілігін көрсетеді. Себебі, осыған дейінгі банктердің тұрақты дамуының ауқымын толықтай көрсете алмайды, көпшілігі жалпы экономикалық тұрақты даму мен қорларды байланыстыра отырып шолу жасаған, алайда тұрақты банк ұғымының жүйелі талдауы келтірілмеген.

Aracil және өзге де авторлардың еңбектерінде банк жүйесіне Төртінші өнеркәсіптік революция мен Covid – 2019 пандемиясы сынды сыртқы сілкіністер айтарлықтай әсерін тигізіп, цифрлық және тұрақты банк трансформациясына жол ашты [24].

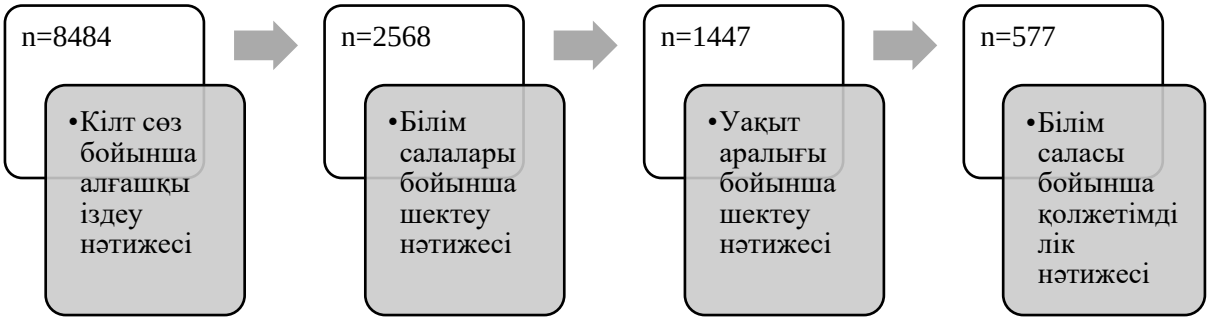
Банк секторының тұрақты дамуы үш жақты нәтижеге – адамдарға, ғаламшарға және табыстылыққа бағытталған іс шараларды қабылдаумен түсіндіріледі. Ол өзіне қоршаған орта мен қоғамға теріс әсерді барынша азайта отырып, экономикалық өсуге қол жеткізуге мүмкіндік беретін қағидалар мен тәжірибелерді жүргізетін саясатты жүзеге асыруды кіріктіреді.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

«Тұрақты банк» ұғымы бойынша әдебиеттерді жүйелеу мақсатында Scopus деректер базасында талдау қажетті сандық ақпараттар іріктеліп алынды.

R-package Bibliometrix әдісі – ғылым саласындағы зерттеулердің статистикалық санына R программалау тілімен зерттеу жасауды білдіреді. Бағдарламалық зерттеу әдісінің әзірлеушілері Италияның Неаполитан университетінен Массимо Ария и Коррадо Куккурулло болған.

Библиометрикалық талдауды (R-package Bibliometrix) пайдалана отырып, соңғы 5 жыл (2018-2023 жж.) аралығындағы Scopus деректер базасындағы әдебиеттерге жүйелі талдау жасалады. Талдау тұрақты банк ұғымына қатысты әдебиеттерге түрлі критерийлер арқылы іріктеле отырып, әдебиеттер картасы мен жүйелік байланысын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу жүргізу бірнеше этапты қамтиды. Ең әуелі библиографиялық талдау жүргізу үшін негізгі кілт сөз ретінде «sustainable bank» - тұрақты банк ұғымы басты критерий ретінде алынды. Кілт сөзбен іздеу нәтижесінде Scopus деректер базасында басылымның түрлі типтерін – мақалалар, оқулықтар, шолулар, конференция тезистері және кітап тарауларын қамтитын жиыны 8484 ғылыми еңбек табылды (1 суретте көрсетілген).

Сурет 1 – Таңдаманы іріктеу кезеңдерінің сызбасы

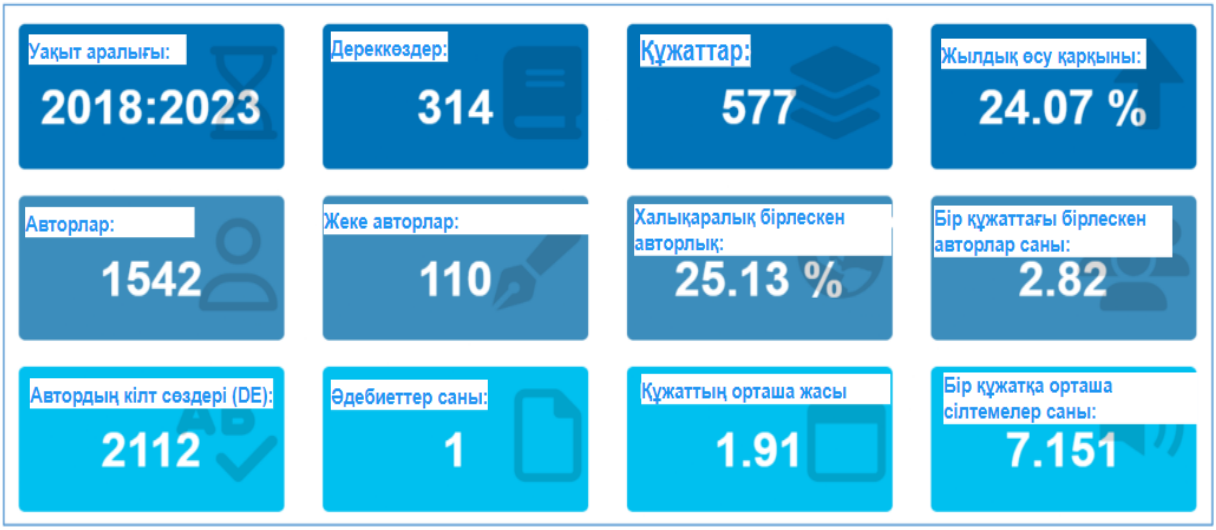
Ескерту: R-package Bibliometrix библиометриялық талдау құралынан алынған мәліметтер негізінде құрастырылған

Әрі қарай, шыққан нәтиже бойынша алғашқы іріктеме критерийі – білім саласы бойынша «Business, Management and Accounting» және «Economics, Econometrics and Finance» білім салалары бойынша шектеу қою нәтижесінде 2568 ғылыми еңбек көрсетілді.

Соның ішінде Scopus дерекқорындағы кілт сөзбен байланысты еңбектер 1987 жылдан бастау алатындығын ескере отырып, жаһандық цифрландыру трансформациясы жағдайындағы банк саласындағы өзгерістер және ақпараттардың өзектілігін сақтау мақсатында іріктеме критерийіне уақыт өлшемі енгізілді. Ол бойынша 2018-2023 жылдар аралығымен шектелді, нәтиже 1447 жарияланымға дейін қысқарды.

Зерттеу жұмысының нақты бағыты «sustainable bank» кілтті сөзін «Business, Management and Accounting» және «Economics, Econometrics and Finance» білім салалары бойынша соңғы 5 жылдағы әдебиеттердің қолжетімділігін көру мақсатында «All open access» шектеу критерийін қолдану нәтижесінде 577 ғылыми еңбек іріктеліп алынды.

R-package Bibliometrix әдісі бойынша әдебиеттік талдау ғылыми еңбектердің дәйексөздер мен тақырыптың зерттелу аумағы арасындағы байланысты қарастыра отырып, сандық талдау жүргізуге мүмкіндік береді. «Тұрақты банк» термині бойынша зерттеу үшін іріктеліп алынған таңдамаға Scopus деректер базасының 2018-2023 жылдар аралығын қамтитын 577 ғылыми еңбек кіреді. Ғылыми еңбектердің басым бөлігін – 88,5% ғылыми мақалалар, қалған бөліктерін шолулар, кітаптар мен конференция материалдары, кітап бөлімдері қамтиды.

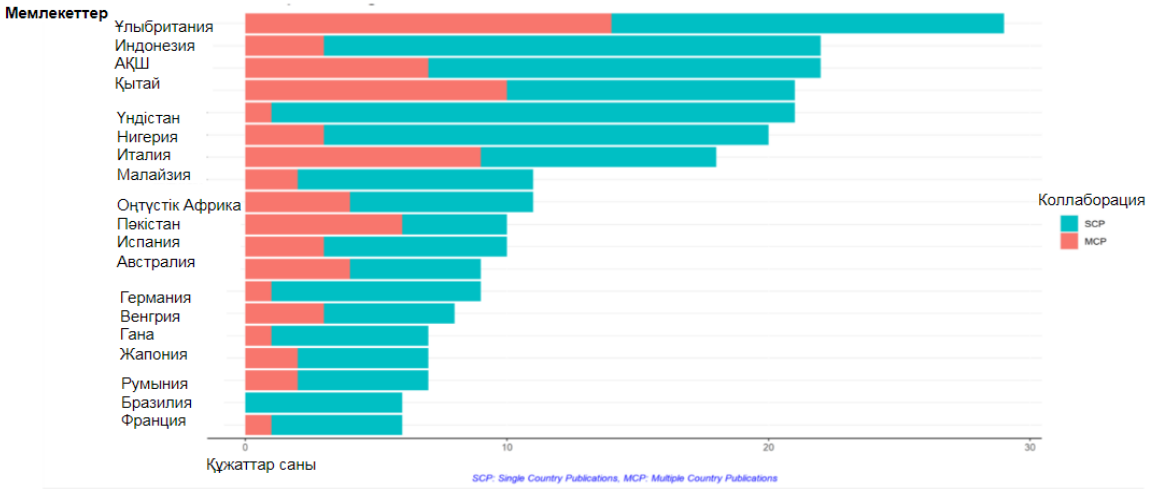

Сурет 2 – Ғылыми басылымдардың сипаттамалық статистикасы

Ескерту: R-package Bibliometrix библиометриялық талдау құралынан алынған мәліметтер негізінде құрастырылған

Нәтижелер мен талқылаулар. 2 суреттен көріп отырғанымыздай, Biblioshiny ақпараттаттық талдау базасынан алынған мәліметке сәйкес, ғылыми мақалалардың дәйексөз келтіру индексінің орташа көрсеткіші 7,151- ді құрайды және бұл тақырыпқа қатысты іріктелген топтамадағы мақалалардың өзекті әрі маңызды екенін көрсетеді.

Biblioshiny талдау нәтижесіне сәйкес, авторлардың халықаралық бірлестігінің, коллаборациясының көрсеткіші 25,13 % пайызды құрап, өз кезегінде авторлардың ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуде шетелдік авторлармен ортақ бағыт пен ортақ мәселеге деген қызығушылықты көрсетіп отыр.

SCP: жеке мемлекеттің жарияланымы, MCP:мемлекетаралық жарияланымы

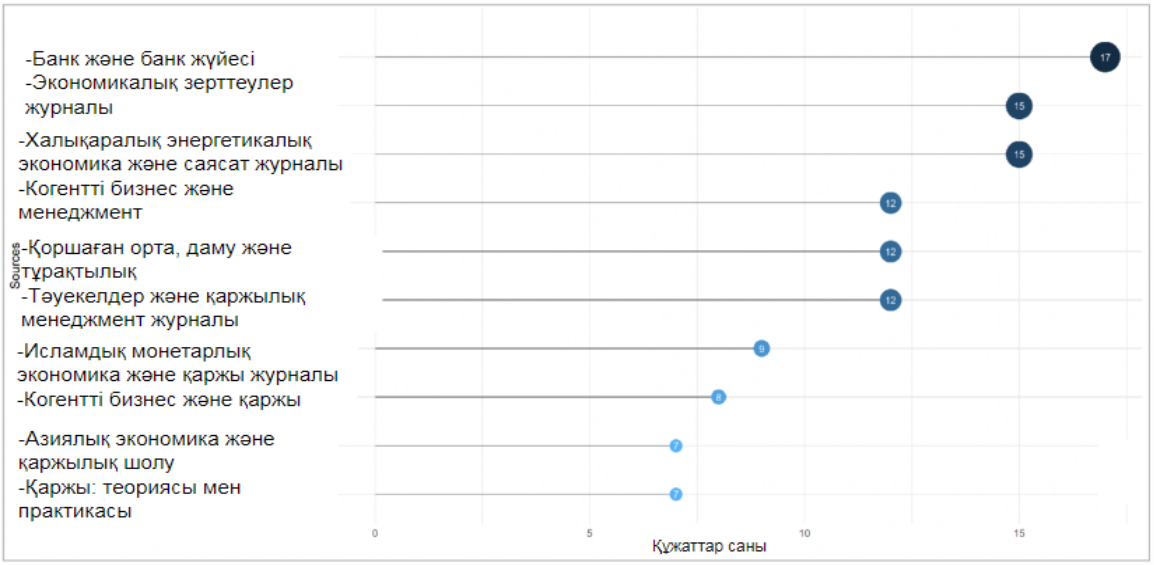
Сурет 3 – Авторлардың мемлекеттеріне сәйкес мемлекет ішіндегі және мемлекетаралық коллаборациясы

Ескерту: R-package Bibliometrix библиометриялық талдау құралынан алынған мәліметтер негізінде құрастырылған

Сонымен қатар, авторлардың ел ішіндегі және шетелдік зерттеушілермен байланысын көрсететін Simple country publication (SCP) және Multiple country publication (MCP) көрсеткіштеріне сәйкес авторлық бірлесіп жұмыс істеудің үздік тобы ретінде 20 мемлекет көрсетілген (3 сурет).

3 суретте көрініп тұрғанындай, «sustainable banking» тақырыбындағы ғылыми еңбектердің көп бөлігін Ұлыбритания, Индонезия, АҚШ, Қытай, Үндістан сынды ТОП-5 мемлекет алып отыр. Мемлекет ішіндегі және мемлекетаралық коллаборациясы жоғары деңгейдегі елдерге Ұлыбритания, Қытай, Италия мемлекеттері кіреді.

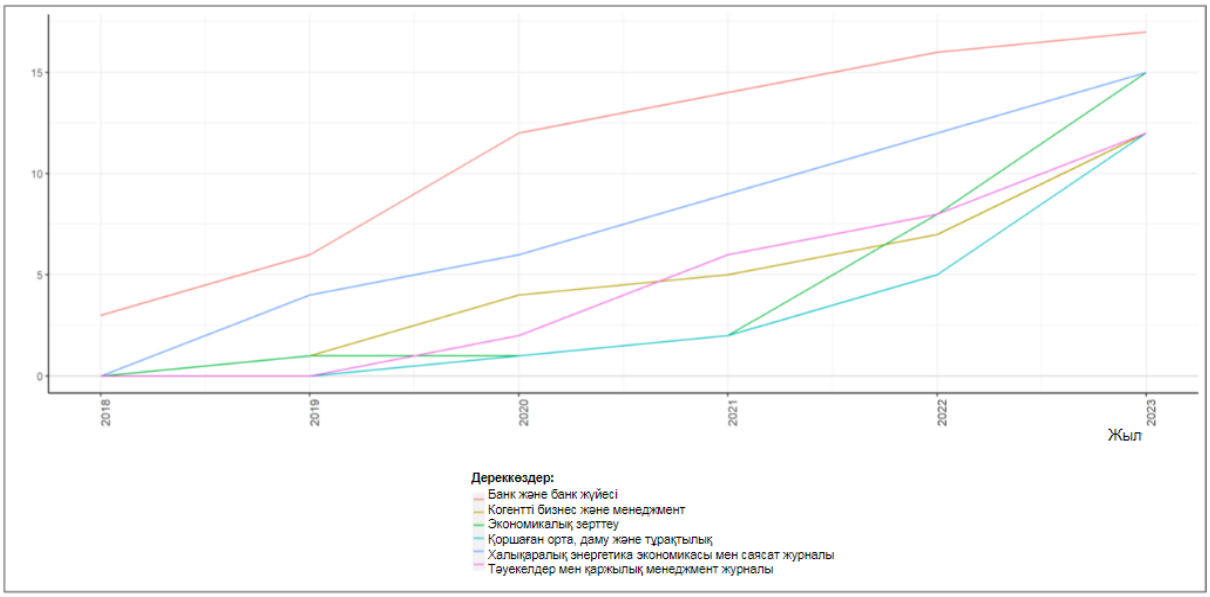
Осы талдау нәтижесінде біз тұрақты банк бойынша әдебиеттерді ажырататын, білім құрылымы мен салалар арасындағы өзара байланыстарды сипаттайтын, осыған дейінгі зерттеулердегі қарастырылмаған тұстарын айқындауға мүмкіндік беретін модельді құрастыра аламыз.

Сурет 4– Шығарылым саны бойынша үздік дереккөздер

Ескерту: R-package Bibliometrix библиометриялық талдау құралынан алынған мәліметтер негізінде құрастырылған

4 суретте Bibliometrix R-пакетінің Biblioshiny құралының талдау нәтижесіне сәйкес, Бэрдфорд заңы[25] бойынша дереккөздері топтастырылып, таңдама бойынша кілтті сөзге қатысты ғылыми еңбектер саны бойынша 10 үздік дереккөз айқындалды. Іріктеліп алынған таңдаманы зерттеу барысында 2018-2023 жылдар аралығындағы 577 ғылыми еңбектің ішінде ең көп ғылыми еңбектер Banks and Bank systems журналында 17 ғылыми жұмыс жарияланған.

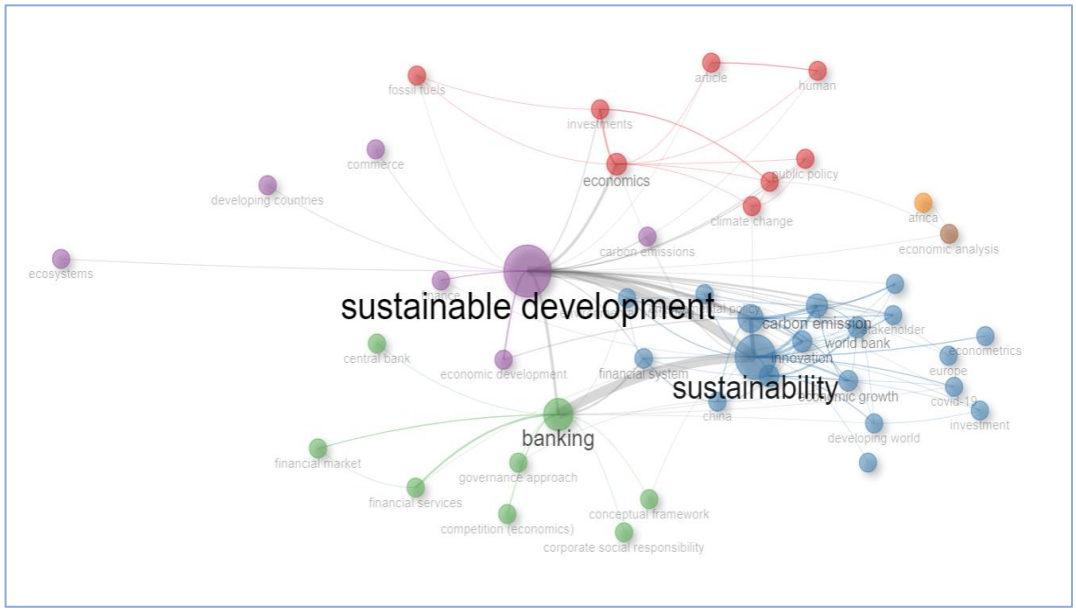
Сурет 5 – Дереккөздердің уақыт аралығында өзгерісі

Ескерту: R-package Bibliometrix библиометриялық талдау құралынан алынған мәліметтер негізінде құрастырылған

Сонымен қатар тақырыпқа сай ғылыми жұмыстар жариялануы жоғары үздік дереккөздерге Economic Research-Economska Istraziavanja (15 ғылыми еңбек) International Journal of Energy Economics and policy (15 ғылыми еңбек) жатады. Жоғарыда көрсетілген 10 алдыңғы қатарлы журналда Scopus базасындағы банктердің тұрақты дамуын жан-жақты қарастыратын ғылыми еңбектердің 20 % жуығы қамтылған (5 сурет).

Төмендегі 6 суретте дәйексөздердің желілік бірігу графигі көрсетілген. Мұнда келтірілген негізгі кілтті дәйексөздер біз қарастырып отырған тақырыптың басқа тақырыптардағы дәйексөздермен қиылысуын сипаттайды. Зерттеулердің қиылысу нүктелерін анықтау үшін түйін сөздердің сәйкестігін талдау қажет болады. Талдау нәтижесінде көрініп тұрғандай, кілт сөздің жиілігі мен бір жиынтыққа орналасқан түйін сөздердің сәйкестік санын анықтау мүмкіндігін береді [26. – 52].

Ғылыми еңбектерді кілт сөз бойынша сәйкестік желілеріне топтастыру Лувеннің кластерлеу әдісіне сүйене отырып жасалған. Лувен кластерлерді анықтау алгоритмі – ауқымды желілердегі дәйексөздердің байланысының тығыздығын анықтауға мүмкіндік беретін әдіс [27].

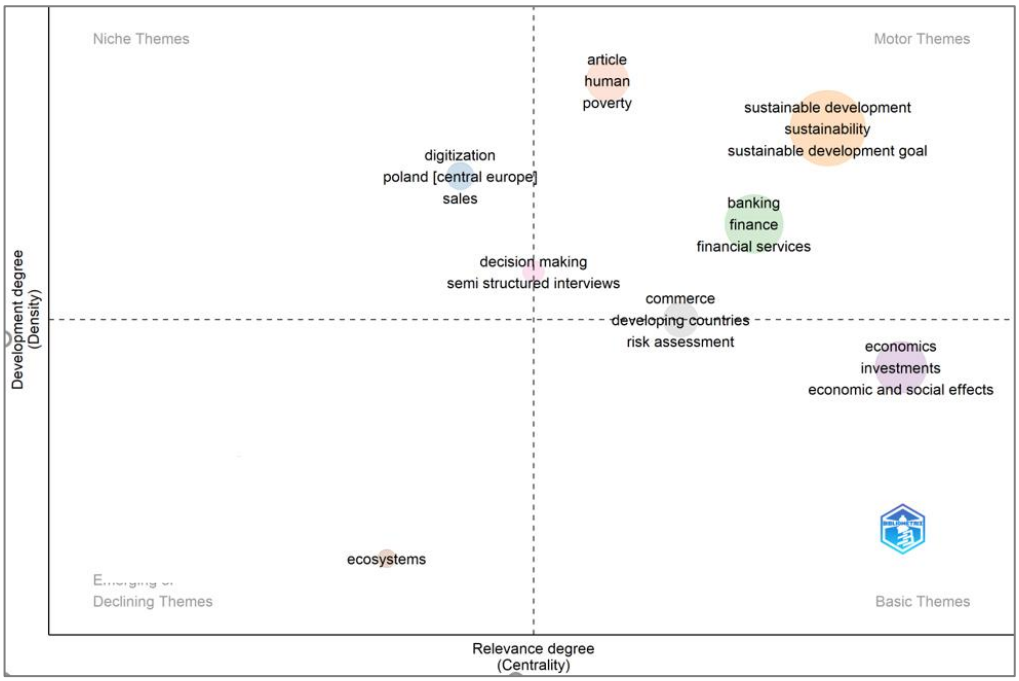
Сурет 6 – Дәйексөздердің бірлескен желілері

Ескерту: Мәліметтер R-package Bibliometrix библиометриялық талдау құралынан алынған

Жоғарыдағы 6 суретте көрініп тұрғандай, бірлескен желілердің орталық кластері – «тұрақты даму» кластері орналасқан. Кластердегі шеңбер көлемі аталған дереккөзге жасалған сілтемелердің өлшеміне байланысты. Орталық кластер «тұрақты дамумен» байланысы жоғары кластерлер ретінде «тұрақтылық» және «банкинг» кластерлері қалыптасқан. Бұл өз кезегінде 2018-2023 жылдар аралығында ғылыми еңбектердің көп бөлігінде осы екі ұғым өзара тығыз байланыста қарастырылатынынан хабар береді.

Зерттеудің келесі кезеңінде зерттеу пәніне қарай тақырыптық карта құрастырылады. Ол Random walks (кездейсоқ бағыттар) әдісіне негізделген Walktrap кластерлеу алгоритмімен жүзеге асырылады. Ол бойынша кластерлер тығыздығы және ортақтығы сынды көрсеткіштермен екі өлшемді кеңістік осьтерінде орналасқан [28].

Бұл кластерлеу алгоритмінің мәні зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты ұғымдарды топтастыру, яғни төрт бөлікте орналастыру. Соның нәтижесінде базалық тақырыптарға (Basic Themes), жаңадан пайда болып келе жатқан немесе өзектілігі төмендеген тақырыптар (Emerging or Declining Themes), тауашалық тақырыптар (Niche Themes) және маңызы жоғары тақырыптарға (Motor Themes) топтастырылады. (7 сурет) [26. – 53].

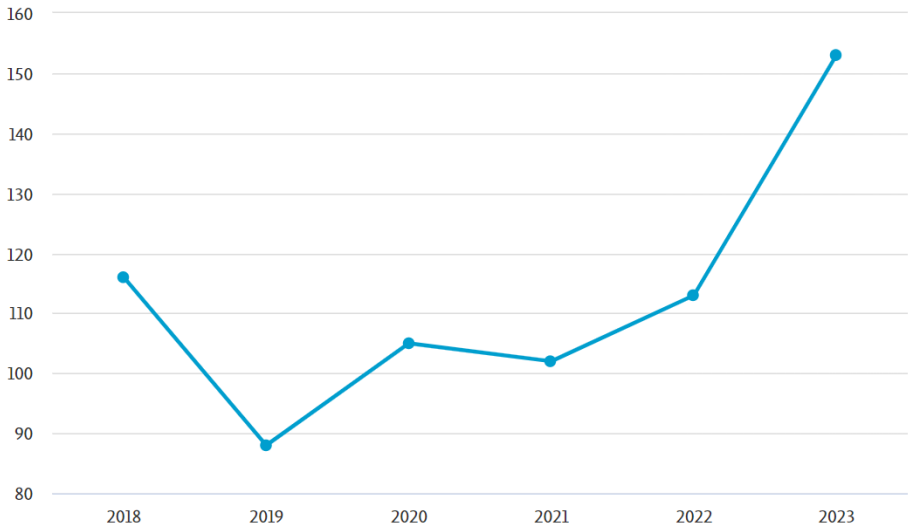

Сурет 7 – Зерттеудің тақырыптық картасы (Thematic map)
Ескерту: Мәліметтер R-package Bibliometrix библиометриялық талдау құралынан алынған

Суреттен байқағанымыздай, «тұрақты даму», «тұрақтылық», «тұрақты даму мақсаттары» және «банк, қаржы, қаржылық қызметтер» ұғымдарының оң жақ жоғары бұрышта орналасуы бұл тақырыптардың жақсы зерттеліп жатқандығын және осы зерттеу саласы бойынша маңызды екенін көрсетеді. Яғни бұл зерттеу тақырыптары мамандануды орталық рөлін және жоғары тығыздығын сипаттайтын «моторлы» тақырыптары болып саналады.

Сонымен қатар, зерттеуде қарастырылып отырған кезеңде тақырыптық картаның бүкіл салалар үшін базалық тақырыптарға (Basic Themes) «экономика», «инвестициялар» және «экономикалық және әлеуметтік тиімділік» тақырыптары жетекші тақырыптар кластерінде орналасқан, яғни бұл тақырыптар банктердің тұрақты дамуы мәселесін зерттеудегі басқа тақырыптармен байланысы тығыз зерттеу бағыттары болып саналады. Зерттеудің басқа салаларымен салыстырмалы түрде әлсіз байланысымен сипатталатын тауашалық тақырыптарға (Niche Themes) «цифрландыру», «жеңілдіктер» жатады. Өз кезегінде, «экожүйелер» тақырыбындағы зерттеулер жаңадан пайда болып келе жатқан немесе өзектілігі төмендеген тақырыптар (Emerging or Declining Themes) кластерінде орналасқан. Ал, «шешім қабылдауға арналған жартылай құрылымды сұхбат» салаларындағы зерттеулер базалық және жетекші негізгі тақырыптар кластеріне ортақ орналасқан.

Банк саласының тұрақты дамуы мәселесін зерттеуде шетелдік зерттеушілермен қатар, Отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде де қарастырылады. Scopus базасы бойынша 2018-2023 жылдар аралығындағы ғылыми зерттеулер арасынан «Business, Management and Accounting» және «Economics, Econometrics and Finance» білім салалары бойынша іріктеменің тақырыппен өзара байланысты «Kazakhstan, Sustainable Development, Economic Growth, Sustainability, Digitalization, Development, Economic Development, Digital Economy, Green Economy, Economy, Finance, Republic Of Kazakhstan, Economic And Social Effects, GDP» сынды кілтті сөздермен шектеу қоя отырып алынған таңдамада Отандық авторлардың 677 ғылыми еңбектері көрсетілген.

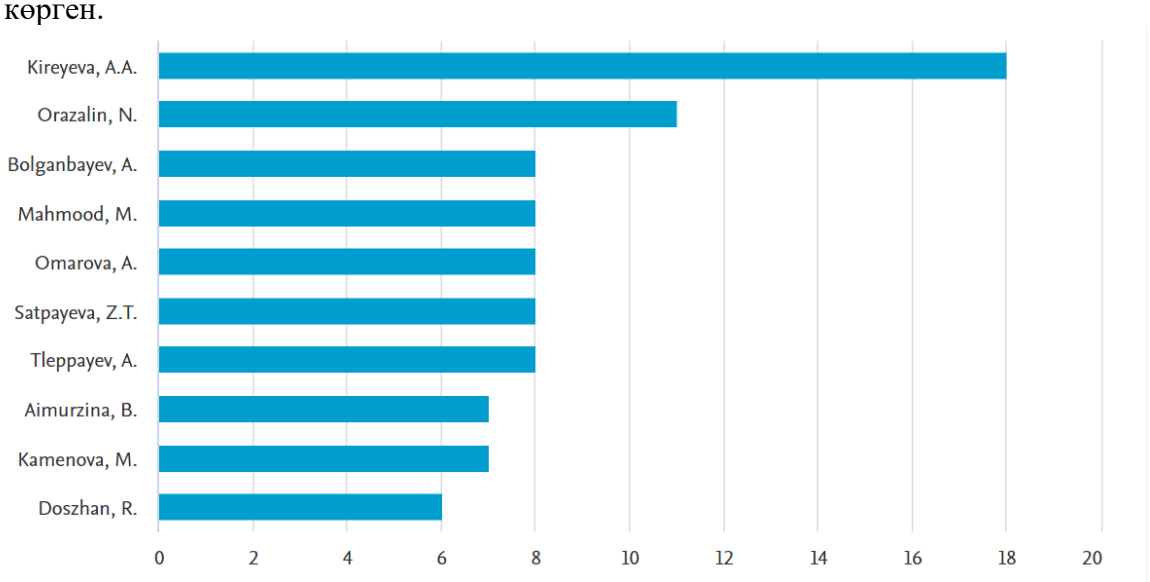

Сурет 8 – Таңдама бойынша ҚР авторларының 2018-2023 жылдар аралығындағы құжаттар саны

Ескерту: мәліметтер Scopus базасынан алынған [29]

8 суретте соңғы 5 жылдықтың зерттеулер саны бойынша диаграмма келтірілген.

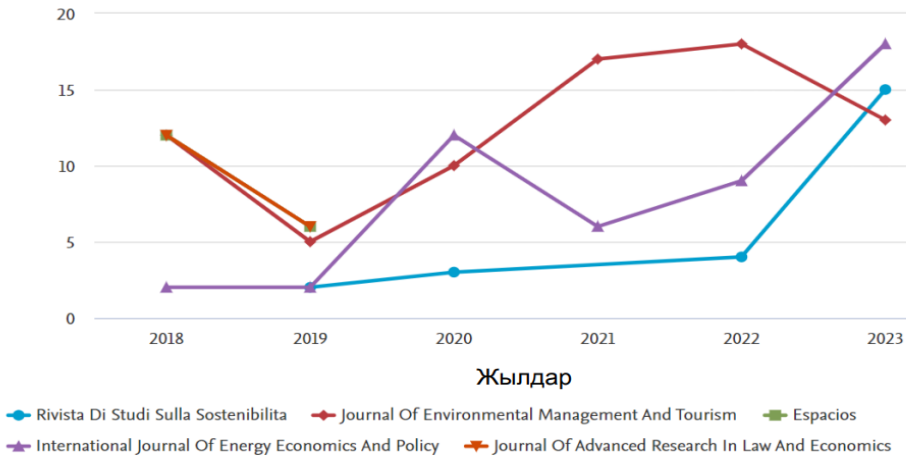
Суреттен байқағанымыздай, жыл өскен сайын ғылыми еңбектер саны артып келеді. Олардың ішінде 652 еңбек ағылшын тілінде, 24 еңбек орыс тілінде, 1 еңбек испан тілінде жарық көрген.

Сурет 9 – Таңдама бойынша Отандық авторлардың құжаттар саны

Ескерту: мәліметтер Scopus базасынан алынған[29]

Жоғарыда суреттен көріп отырғанымыздай, «тұрақты экономикалық даму», «жасыл экономика», «цифрлық даму» мәселелері бойынша Scopus базасында еңбектері жарияланған А.А.Киреева, Н.Оразалин, А.Болганбаев, М.Махмуд, А.Омарова, З.Т.Сатпаева, А.Тлеппаев, Б.Аймурзина, М.Каменова, Р.Досжан сынды зерттеушілерді атап өту қажет. Жазылған еңбектердің басым бөлігі ғылыми мақалалар болып табылады.

Сурет 10 – Таңдама бойынша Отандық авторлардың жарияланым дереккөздері
Ескерту: мәліметтер Scopus базасынан алынған [29]

10 суретте Отандық авторлар аталған кілт сөздер бойынша жасаған зерттеулерін жариялаған негізгі 5 дереккөз көрсетілген. Жарияланым саны бойынша ашып қарасақ, Journal of Environmental Management And Tourism - 75, International Journal Of Energy Economics And Policy - 49, Rivista Di Studi Sulla Sostenibilita - 24, Espacios - 18, Journal Of Advanced Research In Law And Economics - 18.

«Тұрақты даму» тұжырымдамасын жүзеге асыру мақсатында көтеріліп жүрген мәселелер ұай салада болмасын өзекті болып отыр. Соның ішінде банк секторының тұрақтылығын талдау жалпы экономикалық тұрақтылыққа жеткізетіндей оң нәтиже алу үшін Отандық зерттеушілердің әлемдік деңгейде қосып отырған үлесі жоғары екені анық. Алдағы уақытта қаржы нарығының, соның ішінде банк жүйесінің тұрақтылығын жан-жақты талдау өз мәнін арттыра бермек.

Қорытынды.

Қарастырылған зерттеу нәтижелері уақыт өте келе және әртүрлі санаттар бойынша тұрақты банк ұғымы бойынша әдебиеттердің эволюциясы туралы түсінік береді. Зерттеу нәтижесінде кластерлік талдау әдісімен талданып отырған тақырып бойынша әдебиеттерді маңыздылығы мен ортақтығына қарай топтастыру мүмкіндігін алдық. Талдау нәтижесі ккрсеткендей қазіргі таңда «тұрақты банк» ұғымын зерттеу бойынша еңбектер санының артып келе жатқандығын және оның жалпы экономиканың тұрақты дамуымен тығыз байланысты екенін көре аламыз. Алынған нәтижедегі интегративті құрылым бойынша кластерлердің өзара байланысын көрсете отырып, ғылыми зерттеулерді жүйелейді, яғни бұд өз кезегінде әдебиеттерді егжей-тегжейлі талдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар бұл зерттеу нәтижесін тұрақты банк бойынша болашақта жүргізілетін әдеби шолулар үшін нұсқаулық ретінде қолдануға болады. Себебі бұл жерде қазіргі тенденциялары мен әдебиеттік шолудың кемшіл тұстарын анықтауға мүмкіндік аламыз.

Қорытындылай келе, банктер тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге мүмкідік беретін негізгі қаржылық драйвер болғандықтан, мақалада жасалған талқылау нәтижесі «тұрақты банкті» жетілдіру бойынша зерттелу аясының өзекті екенін және осыған дейінгі еңбектерде көрсеткен қарастырылмай қалған тұстарының әлі де зерттеуді қажет ететіндігін көрсетіп берді.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы шеңберінде орындалған (грант № ЖТН AP19674948).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Aria M., Cuccurullo C. (2017) Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis, Journal of Informetrics. 11(4). P. 959-975. DOI: 10.1016/j.joi.2017.08.007

2 Alexander K. (2014) Stability and Sustainability in Banking Reform: are Environmental Risks Missing in Basel III? Report CISI & UNEPFI, Cambridge & Geneva. P. 1-40.

3 Beck T., Demirgüç-Kunt A., Levine R. (2010) Financial institutions and markets across countries and over time: the updated financial development and structure database. World Bank Econ Rev 24 (1). P.77-92.

4 United Nations (2015) Addis Ababa Action Agenda of the Third International Conference on Financing for Development. UN. P.6-10.

5 Yip A.W., Bocken N.M. (2018) Sustainable business model archetypes for the banking industry. J. Clean. Prod. 174. P.150-169.

6 Jeucken M., 2010. Sustainable Finance and banking: The financial Sector and the Future of the Planet. Routledge. P. 213-250.

7 Birindelli G., Ferretti P., Intonti M., Iannuzzi A.P., 2015. On the drivers of corporate social responsibility in banks: evidence from an ethical rating model. J. Manag. Govern. 19 (2). P. 303-340.

8 San-Jos´e, L., Retolaza J.L., Gutierrez-Goiria J., 2011. Are ethical banks different? A comparative analysis using the radical affinity index. J. Bus. Ethics 100 (1). P. 151-173.

9 Bahl S., 2012. Green banking-The new strategic imperative. Asian J. Res. Bus. Econ. Manag. 2 (2). P. 176-185.

10 Bouma J.J., Jeucken M., & Klinkers L. (Eds.). (2017). Sustainable Banking: The Greening of Finance (1st ed.). Routledge. P. 337-360. https://doi.org/10.4324/9781351282406

11 Janet Talata Abor & Joshua Yindenaba Abor & Ahmad Hassan Ahmad, 2023. "Sustainable banking in developing economies," Chapters, in: Joshua Y. Abor (ed.), Sustainable and Responsible Investment in Developing Markets, chapter 12. P. 190-203. Edward Elgar Publishing. Loughborough University. doi: 10.4337/9781803927060.00021

12 Markus Riegler (2023) 8:5. Towards a definition of sustainable banking - a consolidated approach in the context of guidelines and strategies. International Journal of Corporate Social Responsibility, P.1-26. doi: 10.1186/s40991-023-00078-4

13 Dhanakoti Vennila (2022) Sustainable finance: the role of indian banks in achieving the sustainable development goals -2022. Towards excellence, P. 797-814. doi: 10.37867/te140467

14 Martin, Scott, Catino. (2022) Chapter 4 The World Bank (Group) and sustainable development. P.71-89. doi: 10.1515/9783110733488-004

15 Dr.G., Manoj. (2021) Sustainability in Banking Industry: A Study with Special Reference to Public Sector Banks in Chennai City. 11(4). P. 3203-3210. doi: 10.47059/REVISTAGEINTEC.V11I4.2363

16 Yenny Verawati., Made Kembar, Sri Budhi., Ni Putu, Wiwin Setyari., I Made, Endra Kartika, Yudha. (2024). 1. Bank Business Sustainability: Bibliometric Analysis. Journal of Corporate Finance Management and Banking System. P. 65-77.doi: 10.55529/jcfmbs.44.65.77

17 Zhu X., Yang Y. (2021) Big data analytics for improving financial performance and sustainability. Journal of Systems Science and Information, 9(2). P. 175-191. https://doi.org/10.21078/JSSI-2021-175-17

18 Buallay A. (2019) Is sustainability reporting (ESG) associated with performance? Evidence from the European banking sector. Management of Environmental Quality: An International Journal. 30(1). P. 98-115. https://doi.org/10.1108/MEQ-12-2017-0149

19 Urmila, Bharti. (2024). A study of financial sustainability in indian banking industry. Deleted Journal, 07(02(I)). P.157-164. doi: 10.62823/7.2(i).6625

20 Niamh, O'Sullivan. (2024). 5. Sustainable finance. P. 196-201. doi: 10.4337/9781800880344.ch37

21 Liviu Purcarea., Carmen-Valentina, RĂDULESCU. (2024). 4. The Benefits of Sustainability Integration in Banking. Proceedings of the International Conference on Business Excellence. P.935-944. doi: 10.2478/picbe-2024-0081

22 Rao Y.G.P., Menezes S.J., Dhanush R. (2015). Contemplating customers and bankers outlook on green banking. International Journal of Science Research and Technology. 1(1) P. 75-82.

23 Rajesh T, Dileep A.S. (2014). Role of banks in sustainable economic development through green banking. International Journal of Current research and academic review. Volume 2 Number 12 (December-2014) P. 136-141.

24 Aracil E., Nájera-Sánchez J.-J., Forcadell F.J. Sustainable banking: A literature review and integrative framework (2021) Finance Research Letters, article №101932. P. 1-10. DOI:10.1016/j.frl.2021.101932

25 Yatsko V.A. (2012). The interpretation of Bradford's law in terms of geometric progression. Automatic Documentation and Mathematical Linguistics. 2012(46). P. 112–117. https://doi.org/10.3103/S0005105512020094.

26 Калиева А.Е., Бимендиева Л.А. Сыртқы ортаның құбылмалылығы шарттарында елдің азық-түліктік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін зерттеу: библиометриялық талдау. ҚазҰУ Хабаршысы, 2023.Том 145(3). Б. 45-56 , https://doi.org/10.26577/be.2023.v145.i3.05

27 Kammerer K., Göster M., Reichert M, Pryss R. (2021). Ambalytics: Scalable and Distributed System Architecture Concept for Bibliometric Network Analyses. Future Internet. 2021, 13(8). 203 p. https://doi.org/10.3390/fi13080203

28 Waltman L., Eck van N.J. (2019). Field Normalization of Scientometric Indicators. Springer Handbook of Science and Technology Indicators. 2019. P. 281—300. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02511-3_11

29 [Электрондық ресурс] — URL: https://www.scopus.com/ деректер базасының талдамалық бөлімі. (қаралу уақыты: 20.09.2024)

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация.

Вопрос по устойчивому развитию банковской системы в экономике актуален с прошлых веков. В настоящее время развитие финансово-экономических отношений идет параллельно с применением инновационных технологий в банковской системе, новых форм и методов обслуживания клиентов, способов управления банком и глубоких трансформационных процессов. Теоретические и методические вопросы устойчивого развития коммерческих банков и кредитных организаций, организация внутренних структурных связей банковского менеджмента, а также определение стратегических приоритетов функционирования банков являются одними из актуальных и ведущих тем современной экономической науки.

Зарубежные и отечественные исследователи выявили различные понятия по устойчивому развитию банков и раскрыли их сущность. Соответственно, возникает необходимость понимания потока литературы из различных источников по понятию устойчивого банкинга и их классификации.

Посредством библиографического метода (R-package Bibliometrix), собранного в статье, было отобрано 577 статей в базе данных Scopus за период с 2018 по 2023 годы. Полученные результаты позволяют показать эволюцию развития и классификацию литературы по различным категориям с течением времени в устойчивом развитии банковской системы. Результат литературного обзора формирует направление и уровень исследования по устойчивому банкингу, интегративную структуру по рассмотрению. На ее основе выявляются и недостатки в исследованиях, определяя объем исследований литературы в устойчивом развитии банковской системы.

Ключевые слова: устойчивое развитие банков, R-package Bibliometrix, зеленые финансы, устойчивый банкинг, цели устойчивого развития, зеленый банкинг, библиометрический анализ.

BIBLIOGRAPHIC ANALYSIS OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM

Abstract.

The issue of sustainable development of the banking system in the economy has been relevant for centuries. At present, the development of financial and economic relations goes hand in hand with the application of innovative technologies in the banking system, new forms and methods of customer service, ways of bank management and deep transformation processes. Theoretical and methodological issues of sustainable development of commercial banks and credit institutions, the organisation of internal structural relations of bank management, as well as the definition of strategic priorities for the functioning of banks are among the relevant and leading topics of modern economics. Foreign and domestic researchers have identified various concepts of sustainable development of banks and revealed their essence. Accordingly, it is necessary to understand and classify the flow of literature in various sources on the concept of sustainable banking.

The literature collected in the article was selected using the bibliographic method (R-package Bibliometrix) from 577 articles in the Scopus database for the period from 2018 to 2023. The results obtained make it possible to reflect the evolution of the development of literature in the field of sustainable development of the banking system with the flow of time and the classification in different categories. The results of the literature review form the direction and level of research on sustainable banking, an integrative structure for consideration. On this basis, the literature on sustainable development of the banking system determines the scope of research and also identifies shortcomings in research.

Key words: sustainable banking development, R-package Bibliometrix, green finance, sustainable banking, sustainable development goals, green banking, bibliometric analysis.

REFERENCES

1 Aria M., Cuccurullo C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis, Journal of Informetrics. 11(4). P. 959-975. DOI: 10.1016/j.joi.2017.08.007. [in English]

2 Alexander K. (2014) Stability and Sustainability in Banking Reform: are Environmental Risks Missing in Basel III? Report CISI & UNEPFI, Cambridge & Geneva. P. 1-40. [in English]

3 Beck T., Demirgüç-Kunt A., Levine R. (2010) Financial institutions and markets across countries and over time: the updated financial development and structure database. World Bank Econ Rev 24 (1). P.77-92. [in English]

4 United Nations. (2015) Addis Ababa Action Agenda of the Third International Conference on Financing for Development. UN. P.6-10. [in English]

5 Yip A.W., Bocken N.M. (2018) Sustainable business model archetypes for the banking industry. J. Clean. Prod. 174. P.150-169. [in English]

6 Jeucken M., (2010). Sustainable Finance and banking: The financial Sector and the Future of the Planet. Routledge. P. 213-250. [in English]

7 Birindelli G., Ferretti P., Intonti M., Iannuzzi A.P. (2015) On the drivers of corporate social responsibility in banks: evidence from an ethical rating model. J. Manag. Govern. 19 (2). P. 303-340. [in English]

8 San-Jos´e, L., Retolaza J.L., Gutierrez-Goiria J., (2011). Are ethical banks different? A comparative analysis using the radical affinity index. J. Bus. Ethics 100 (1). P. 151-173. [in English]

9 Bahl S., (2012). Green banking-The new strategic imperative. Asian J. Res. Bus. Econ. Manag. 2 (2). P. 176-185. [in English]

10 Bouma J.J., Jeucken M., & Klinkers L. (Eds.). (2017). Sustainable Banking: The Greening of Finance (1st ed.). Routledge. P.337-360. https://doi.org/10.4324/9781351282406 [in English]

11 Janet Talata Abor & Joshua Yindenaba Abor & Ahmad Hassan Ahmad, (2023). "Sustainable banking in developing economies," Chapters, in: Joshua Y. Abor (ed.), Sustainable and Responsible Investment in Developing Markets, chapter 12. P. 190-203, Edward Elgar Publishing. Loughborough University. doi: 10.4337/9781803927060.00021 [in English]

12 Markus Riegler. (2023) 8:5. Towards a definition of sustainable banking - a consolidated approach in the context of guidelines and strategies. International Journal of Corporate Social Responsibility. P.1-26. doi: 10.1186/s40991-023-00078-4 [in English]

13 Dhanakoti Vennila. (2022). Sustainable finance: the role of indian banks in achieving the sustainable development goals -2022. Towards excellence, P. 797-814. doi: 10.37867/te140467 [in English]

14 Martin, Scott, Catino. (2022). Chapter 4 The World Bank (Group) and sustainable development. P.71-89. doi: 10.1515/9783110733488-004 [in English]

15 Dr.G., Manoj. (2021) Sustainability in Banking Industry: A Study with Special Reference to Public Sector Banks in Chennai City. 11(4). P. 3203-3210. doi: 10.47059/REVISTAGEINTEC.V11I4.2363 [in English]

16 Yenny Verawati., Made Kembar, Sri Budhi., Ni Putu, Wiwin Setyari., I Made, Endra Kartika, Yudha. (2024). 1. Bank Business Sustainability: Bibliometric Analysis. Journal of Corporate Finance Management and Banking System. P. 65-77.doi: 10.55529/jcfmbs.44.65.77 [in English]

17 Zhu X., Yang Y. (2021) Big data analytics for improving financial performance and sustainability. Journal of Systems Science and Information, 9(2). P. 175-191. https://doi.org/10.21078/JSSI-2021-175-17 [in English]

18 Buallay A. (2019) Is sustainability reporting (ESG) associated with performance? Evidence from the European banking sector. Management of Environmental Quality: An International Journal, 30(1), P. 98-115. https://doi.org/10.1108/MEQ-12-2017-0149 [in English]

19 Urmila, Bharti. (2024) A study of financial sustainability in indian banking industry. Deleted Journal, 07(02(I)). P. 157-164. doi: 10.62823/7.2(i).6625 [in English]

20 Niamh, O'Sullivan. (2024). 5. Sustainable finance. P. 196-201. doi: 10.4337/9781800880344.ch37 [in English]

21 Liviu Purcarea., Carmen-Valentina, RĂDULESCU. (2024) 4. The Benefits of Sustainability Integration in Banking. Proceedings of the International Conference on Business Excellence. P. 935-944. doi: 10.2478/picbe-2024-0081[in English]

22 Rao Y.G.P., Menezes S.J., Dhanush R. (2015) Contemplating customers and bankers outlook on green banking. International Journal of Science Research and Technology. 1(1). P. 75-82. [in English]

23 Rajesh T, Dileep A.S. (2014) Role of banks in sustainable economic development through green banking. International Journal of Current research and academic review. Volume 2 Number 12 (December-2014) P. 136-141. [in English]

24 Aracil E., Nájera-Sánchez J.-J., Forcadell F.J. Sustainable banking: A literature review and integrative framework (2021) Finance Research Letters, article №101932, P. 1-10. DOI:10.1016/j.frl.2021.101932 [in English]

25 Yatsko V.A. (2012) The interpretation of Bradford's law in terms of geometric progression. Automatic Documentation and Mathematical Linguistics. 2012(46), P. 112–117. https://doi.org/10.3103/S0005105512020094. [in English]

26 Kalieva A.E., Bimendieva L.A. Syrtqy ortanyñ qūbylmalylyğy şarttarynda eldıñ azyq-tülıktık qauıpsızdıgın qamtamasyz etu mäselesın zertteu: bibliometrialyq taldau. [*External environment ensuring food security of the country in conditions of volatility the study of the problem: bibliometric analysis*]. QazŪU Habarşysy, 2023.Tom 145(3). P. 45-56 https://doi.org/10.26577/be.2023.v145.i3.05 [in Kazakh]

27 Kammerer K., Göster M., Reichert M, Pryss R. (2021). Ambalytics: Scalable and Distributed System Architecture Concept for Bibliometric Network Analyses. Future Internet. 2021. 13(8). 203 p. https://doi.org/10.3390/fi13080203 [in English]

28 Waltman L., Eck van N.J. (2019) Field Normalization of Scientometric Indicators. Springer Handbook of Science and Technology Indicators. 2019. P. 281-300. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02511-3_11 [in English]

29 Available at: — URL: https://www.scopus.com/ derekter bazasynyñ taldamalyq bölımı [*Analytical section of the database*] [in Kazakh] (accessed:20.09.2024)

Information about authors:

Raigul Doszhan – PhD, associate professor of the department of «Finance and Accounting», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: rdd2011@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7480-3568

Tolkyn Zhumadilova – **corresponding author,** PhD student of the department of «Finance and Accounting», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhumadilova_tolkyn@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0903-4819

Laura Kuanova – PhD, acting associate professor of the department of «Finance and Accounting», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kuanova.laura@kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7354-4506

Информация об авторах:

Райгүл Досжан – PhD, ассоциированный профессор, кафедра «Финансы и учет», Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: rdd2011@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7480-3568

Толкын Жумадилова – **основной автор,** PhD докторант, кафедра «Финансы и учет», Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: zhumadilova_tolkyn@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0903-4819

Лаура Куанова – PhD, и.о. доцента, кафедра «Финансы и учет», Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kuanova.laura@kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7354-4506

Авторлар туралы ақпарат:

Райгүл Досжан – PhD, «Қаржы және есеп» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: rdd2011@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7480-3568

Толкын Жумадилова – **негізгі автор,** «Қаржы және есеп» кафедрасының PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhumadilova_tolkyn@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0903-4819

Лаура Куанова – PhD, «Қаржы және есеп» кафедрасының доцент м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kuanova.laura@kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7354-4506

ҒТАМР 06.77.65 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.21**
ӘОЖ 331.5.024.54

Д.Б. Жуламанова[1*], Г.К. Ниеталина[2]

[1]Алматы Менеджмент Университеті
[2]Тұран университеті
Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: zhakdinara@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ТАЛАНТТАРДЫ ТАРТУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа.

Жаһандану дәуірінде таланттарға деген сұраныс жылдан жылға артуда. Таланттарға қажетті жағдай жасай алу мүмкіндігі де елдің бәсекеге қабілеттілігін көрсетеді. Авторлар Қазақстан Республикасының еңбек нарығы сырттан адами капиталды тарта алу деңгейін, яғни олардың елімізге деген қызығушылықтарын саралау қажеттілігіне сәйкес мақсат қойды. Сол себепті әлемге танымал INSEAD зерттеу ұйымы ұсынған жылдық есепті пайдаланып, 134 елдің арасында Қазақстанның таланттар үшін тартымдылық деңгейін анықтау көзделді. Талдау барысында таланттарды тарту мен таланттарға деген бәсекелестік арасындағы корреляциялық байланыс пен таланттарды тартудың бәсекелестікке маңызды ықпалы анықталды. Нәтижелер болашақ зерттеулер мен жасалуы қажет әрекеттерді анықтауға негіз бола алады. Сонымен қатар Antal Kazakhstan компаниясының ұсынған, яғни релоканттар арасында өткізілген сауалнама деректері қарастырылды. Байқағанымыздай, келгендердің көп бөлігіне, бұрын өздері қызмет етіп жүрген шетелдік компанияның Қазақстанға көшіп келуі себеп болған.

Зерттеу қорытындысына сәйкес Қазақстан Республикасының көрсеткіштері орташа деңгейде. Демек еліміз өзінің талантын қайтару және шетелдік таланттарды тарту мақсатында қажетті іс-әрекеттерді жүзеге асыру керектігі дәлелдене түсті. Сондықтан көші-қон саясаты мен бағдарламаларында озық тәжірибесі бар елдер мысал ретінде келтірілді.

Негізгі сөздер: талант, таланттарды басқару, бәсекелестік, еңбек нарығы, «brain gain», миграция.

Кіріспе.

Таланттарға деген қызығушылық ең алдымен жаһандық деңгейдегі бәсекелестікке тәуелді. Цифрландырылу дәуірі де еңбек күшінің ұтқырлығына ықпал етті. Қазіргі таңда таланттар адами капиталды қалыптастырушы ретінде сұранысқа ие. Жалпы таланттар үшін тартыс соңғы жиырма жыл аралығында тәжірибешілер мен зерттеушілердің назарында. Себебі зерттеушілердің пікірі бойынша таланттар ұйымдардың, яғни микро және макродеңгейде бәсекелестік артықшылығына тура әсер етеді [1]. Демек жоғары сұраныстың нәтижесінде жұмыс берушілер таланттарды таңдамайды, керісінше талант өзінің кәсіби шындалуына жасалған жағдайға байланысты ұйымды таңдайды [2]. Бұндай тұжырымға Chambers E. және тағы да басқа авторлардың «The War for Talent» еңбегі негіз болды. Бұл көзқарас мемлекет деңгейінде де өзінің өзектілігін, маңыздылығын жылдан-жылға арттыруда.

Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасының адами капитал үшін тартымдылық деңгейін зерделеу маңызды. Себебі еліміздің көші-қон жағдайын саралайтын болсақ, Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының мәліметтеріне сәйкес, 2012-2022 жылдар аралығында иммигранттар саны эмигранттар санынан артық болған [3]. Тек 2023 жылы келгендер саны 25 399 адам, ал кеткендер 16 055 адамға тең. Осылайша миграция сальдосы оң көрсеткішке ие және ол 9 344 адамды құрады. Елден кеткендердің көп бөлігін еңбекке қабілетті, жоғары білімі және кәсіби тәжірибесі бар азаматтар құрайды. Бұндай миграциялық үдерістер отандық еңбек нарығында кадрлар тапшылығының болуына өз әсерін тигізуде.

Сәйкесінше Қазақстан Республикасының «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасының жыл сайынғы өткізетін зерттеулеріне сәйкес, 2024-2026 жылдарда кадрларға деген қажеттілік 130 562 адамды құрайды [4]. Соның ішінде 2024 жылы – 52 949 адам болса, келесі жылда, яғни 2025 жылы – 37 682 адам, ал 2026 жылы – 39 931 еңбек күші қажет. Айта кететін жайт, Астана (10 343 адам), Шымкент (16 874 адам) және Батыс Қазақстан (14 375 адам) облыстарында ең көп тапшылық байқалады. Еліміз бойынша әсіресе білім беру саласы мен медицина қызметкерлері, сәулетші, құрылысшы, инженер және де ауылшаруашылық сияқты салалардың мамандары сұранысқа ие. «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасының 2024-2026 жылдарға жасаған мәліметтеріне сәйкес, қажетті мамандардың 31% жоғары біліммен, ал 41% демек жартысына жуығы кәсіптік-техникалық білімі бар адамдар керек. Төменде Қазақстан Республикасы бойынша кадрларға деген тапшылығы басым 5 сала көрсетілген (кесте 1).

Кесте 1 – Қазақстан Республикасы бойынша кадрларға қажеттілік, 2024-2026 жж.

Сала атауы	Қажеттілік (адам)
Білім беру	28 558
Өңдеу өнеркәсібі	14 714
Құрылыс	12 125
Сауда	11 357
Денсаулық сақтау	9 594
Ескерту: авторлармен [4] әдебиет негізінде құрастырылған	

Жоғарыда айтылып өткендей елдер өздерінің тұрақты дамуы мақсатында кадрларға деген тапшылықты алдын-алу қажет. Сондықтан олар жаңа мамандарды дайындаумен қатар, басқа елдерден таланттарды тартуға жағдай жасауда. Сәйкесінше жаһандану жағдайында еліміз еңбек ету, көші-қон үшін шетелдік таланттарға қаншалықты қызықты екенін саралау маңызды. Қазақстан Республикасының таланттарға бәсекелестік деңгейін және соның ішінде таланттарды тарта алу деңгейін анықтау зерттеуіміздің мақсаты болып табылады. Мақсатқа жету барысында келесідей міндеттер қойылады: еңбек нарығы аясында «талант» ұғымын ашу, таланттарды басқару үрдісін түсіну, статистикалық тұрғыдан Қазақстан Республикасының басқа елдерге қарағанда таланттарды тарту рейтинг көрсеткіштерін салыстырмалы түрде талдау және шетелдік озық тәжірибелер негізінде ұсыныстар жасау.

Еңбек нарығында және таланттарды басқару үрдісінде «талант» ұғымын түсіну маңызды. Жұмыс берушілердің пікірі бойынша, таланттар ең алдымен ұйымдық табыс пен жетістік көрсеткіштеріне тікелей ықпал етеді. Олар қысқа және ұзақ мерзімді перспективада әлеуеттерінің ең жоғары деңгейін көрсетеді [4], [5], [6]. Демек, талант – қызметін атқаруда барлық тәжірибенің, білімнің, дағдылардың және мінез-құлықтың жиынтығы ретінде қабылданады [7]. Ал таланттарды басқару көбінесе таланттарды жүйелі түрде тарту, анықтау, дамыту, сақтау және орналастыру ретінде сипатталады [8]. Мақаламыздың мақсаты аясында біз таланттарды тарту үрдісіне тоқталамыз.

Адами капиталға деген жоғары сұраныс және таланттардың жетіспеушілігі бүкіл әлемдегі компанияларды ең жақсы және жарқын қызметкерлерді тарту және кейін оларды ұстап қалу үшін бәсекеге түсуге мәжбүр етеді [9]. Себебі эмпирикалық зерттеулердің нәтижесі бойынша аймақтардың өсуі адами капиталға тікелей тәуелді екен [10]. Сондай-ақ қызметкерлер салыстырмалы түрде адами капиталы жоғары басқа қызметкерлердің, яғни таланттардың ортасында болған кезде, олардың да өнімділігі арта түседі [11].

Цифрландырылу дәуірінде ұтқырлық көптеген мүмкіндіктерді ұсынды және таланттар оны сәтті қолдануда. Жоғары білікті адамдардың көші-қоны көбінесе елдер арасындағы әлеуметтік, экономикалық, демографиялық және саяси ортадағы

айырмашылықтарға тәуелді. Бұл жерде тартымсыз факторлар ретінде сыбайлас жемқорлық пен теңсіздіктің жоғары деңгейі, баспасөз бостандығының төмендігі және тағы да басқалар жатқызылады [12]. Зерттеулерге сәйкес таланттардың басқа елге көп көшуі дамушы елдерге тиісілі құбылыс [13].

Сонымен таланттарды басқару үрдісінің елдер үшін маңыздылығын айқындай отырып, Қазақстан Республикасының таланттарды тарту қабілетін зерттеу қажеттілігінің бары дәлелденді. Төменде статистикалық деректерді талдау барысында анықталған нәтижелер ұсынылады.

Зерттеу материалдары мен әдістер.

Отандық және шетелдік әдебиеттерді талдау негізінде таланттарды тартуға әсер етуші факторлар тереңінен зерделенді. Статистикалық талдау мақсатында мақалада қайталама деректер қолданылды. Зерттеуге негіз болған INSEAD зерттеу институты ұсынған Жаһандық таланттарға бәсекеге қабілеттілік индексі (GTCI) [14]. Бұл индекс 134 елдің таланттарды сақтай алу, тарту, өсу және оларға жасалатын мүмкіндіктерді саралау мақсатында жасалатын жыл сайынғы есеп. Зерттеу барысында соңғы 2023 жылдың мәліметтері қолданылды. (Бірнеше жылдардың мәліметтерін салыстыру мақсатында қосымша 2020 жыл мен 2021, 2022 жылдар алынды [15], [16], [17]). Бұл есеп елдердің өздерінің адами капиталын басқару нәтижесін көрсетіп, елдерге стратегия құруда бағдар рөлін атқарады. Сонымын қатар Қазақсанның еңбек нарығын зерттейтін жетекші рекрутингтік Antal Kazakhstan компаниясының деректері пайдаланылды [18].

Таланттардың елімізге қызығушылығына әсер ететін негізгі көрсеткіштер қарастырылды. Елдердің жалпы GTCI және таланттарды тарту айнымалылары негізінде корреляциялық, регрессиялық статистикалық талдау жұмыстары жүргізілді. GTCI тәуелді айнымалы, ал таланттарды тарту тәуелсіз айнымалы ретінде белгіленді. Талдау SPSS пакетін қолдану арқылы жүзеге асырылды [19]. Antal Kazakhstan компаниясының сауалнамаламарының нәтижелеріне сүйене отырып, салыстырмалы талдау, жүйелеу әдістері арқылы қорытындылар жасалды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Жаһандық таланттарға бәсекеге қабілеттілік индексі немесе GTCI 2013 жылдан бері, яғни он жыл бойы INSEAD зерттеу институтымен жасалып, ұсынылады. Бұл индекс негізінен елдер мен қалалардың таланттарды қалай дамытатынын (Grow), тартатынын (Attract), жағдай жасайтынын (Enable), сақтайтынын (Retain) өлшейтін және жан-жақты салыстырмалы түрде өзара елдер арасындағы деңгейді белгілейтін бірде-бір есеп. Сонымен қатар GTCI таланттардың бәсекеге қабілеттілігін анықтауда, таланттардың өздерінің кәсіби-техникалық дағдылары (VT Skills) мен жаһандық біліммен (GK Skills) байланысты дағдылары сияқты екі негізгі құрамдас бөлікті қамтиды.

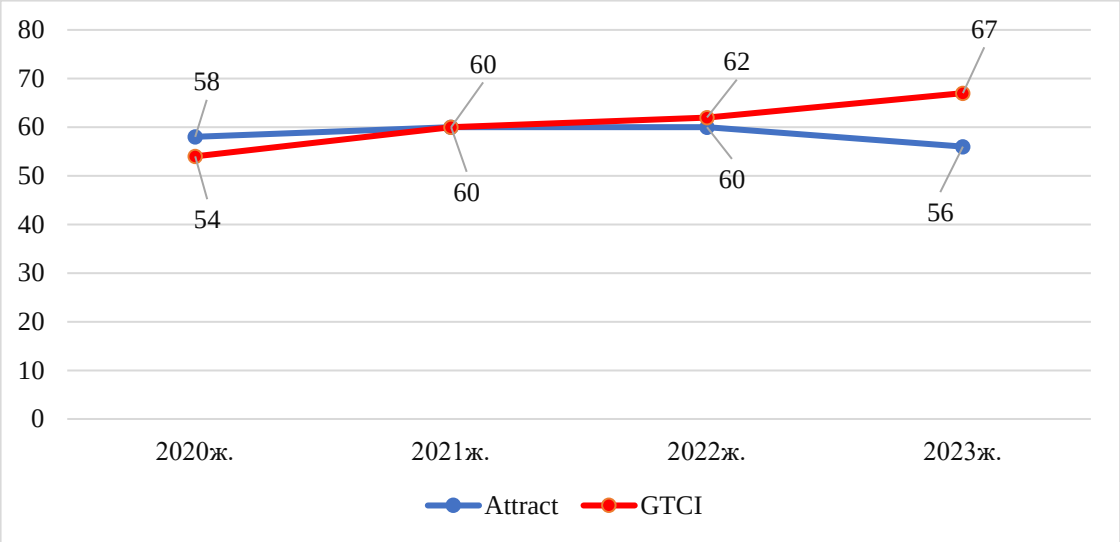
Бұл есептің қолданылуы жайлы, өздерінің эмпирикалық зерттеулерінде Leikuma-Rimicane және тағы да басқа авторлар, оның тек елдердің таланттарға бәсекелесік деңгейін көрсетіп қана қоймай, жалпы елдің дамуын, елдің бәсекелестік деңгейін көрсете алатын маңызды есеп екендігін дәлелдей түсті [20]. Сондықтан бұл индексті пайдалану орынды.

2023 жылдың GTCI қорытындысы бойынша Швейцария, Сингапур және АҚШ әлемдегі ең бәсекеге қабілетті елдер ретінде көшбасшылық позициясын берік сақтауда [14. – 16]. Бұл елдерден кейін Дания, Нидерланды, Финляндия, Норвегия, Австралия, Швеция және Ұлыбритания сияқты мемлекеттер бұл қатарды толықтырады. Негізінен алғашқы жиырма бес елдің ішінде Еуропадан 17 ел рейтингке кіреді. Басқа аймақтардан Оңтүстік Корея, Израиль, Біріккен Араб Әмірлігі және т.б. сияқты елдер енген.

Дамушы экономикасы бар елдерді қарастыратын болсақ, ең алдымен таланттарды насихаттайтын елден таланттарды қорғаушыға айналған Қытай үлгі тұтарлық мысал. Соңғы жылдары Қытай таланттардың туған елге оралуына, тартуға көптеген сәтті стратегиялық маңызды бағдарламалар ұсынған. Ал Индонезия болса, соңғы онжылдықта

таланттардың бәсекеге қабілеттілігінде ең үлкен жетістіктерге жеткен елдердің бірі. Сонымен қатар Бразилия мен Мексика таланттарды басқаруға қатысты үлкен прогреске қолжеткізген.

Қазақстан Республикасы бойынша соңғы 4 жылға есептерді саралайтын болсақ, келесідей нәтижелерді (сурет 1) көреміз. Бұл жерде GTCI сызығы (қызыл түсті) Жаһандық таланттарға бәсекеге қабілеттілік индексі бойынша Қазақстанның алатын орны, ал суреттегі Attract көрсеткішінің сызығы (көк түсті) еліміздің таланттарды тарту қабілеті бойынша әлемдік орны көрсетілген.

Сурет 1 – Қазақстан Республикасының GTCI және таланттарды тарту рейтингісі, 2020-2023 жж.

Ескерту: авторлармен [14], [15], [16], [17] әдебиеттер негізінде жасалған

2020-2023 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы басқа елдермен салыстырмалы түрде қарағанда, 2020 жылы GTCI рейтингісі бойынша тек 54 орында орналасқан. Бұл соңғы жылдармен салыстырғанда ең жоғарғы деңгей еді. COVID-19 эпидемиялық ахуал өз ықпалы әсерінен, 2021 жылы мен 2022 жылда көрсеткіштер деңгейі төмендей бастап, 2023 жылы бұл көрсеткіш 67-ге дейін түскен. Ал таланттарды тарту қабілеті (Attract) бойынша рейтинг жыл сайын өзгермелі, яғни 2020 жылдан 2022 жылдар аралығында еліміз рейтингте 54-тен 60-қа дейін түсіп, тек 2023 жылы 56-ға рейтинг орны жақсарған. Демек GTCI мәні тартымдылықпен бірге, барлық алты көрсеткіштің нәтижелеріне де тәуелді.

Жоғарыда келтірілген нәтижеге және мақсатымызға сәйкес GTCI мен елдердің таланттарды тарту қабілеті (Attract) айнымалылары арасындағы корреляциялық байланысты анықтау қажет болды. Талдауда 2023 жылдың мәндері қолданылды [14. – 30]. Корреляциялық талдау нәтижесі төменде көрсетілген (кесте 2).

Кесте 2 – Корреляциялық талдау

		Attract	GTCI
Attract	Пирсон корреляциясы	1	,895**
	Маңыз.(2-жақты)		,000
	N	134	134
GTCI	Пирсон корреляциясы	,895**	1
	Маңыз.(2-жақты)	,000	

	N	134	134
Ескерту: авторлармен құрастырылған **p<0.01			

Кесте 2-ге сәйкес көріп тұрғанымыздай айнымалылар арасындағы көрсеткіш 0,895-ге тең болып, яғни 0,70-0,90 аралығында орналасқан және жоғары корреляциялық мәнге ие [19. – 353]. GTCI мен Attract арасындағы байланыс өзара маңыздылыққа ие. Регрессиялық талдау бойынша Attract айнымалының мәндерінің 1% өзгеруі GTCI айнымалы мәндерінің өзгеруіне 80% әсер ететіні анықталды (кесте 3). Себебі маңыздылық мәнімен (Sig ,000), R^2 ,801 тең болды. Durbin-Watson 1,7, ал VIF 1 тең болып, барлық қажетті статистикалық талаптар орындалған.

Кесте 3 – Модель қорытындысы

R-squared	,801
Adjusted R- squared	,799
p-value	,000
Бақылау	134
Ескерту: авторлармен құрастырылған **p<0.01	

Статистикалық талдау арқылы анықталған нәтижеге сәйкес төмендегі кестеде көшбасшы 20 елдер бойынша GTCI мен Attract арасындағы байланысты көруге болады [14. – 29]. Қазақстан Республикасы бойынша мәліметтерге көз жүгіртсек таланттарды тарту рейтингісі мен GTCI рейтингісі арасы 11 бірлікке тең (кесте 4). Демек басқа елдер бойынша екі айнымалының көрсеткіштерінің мәндері бір-біріне сәйкес келетін тұстары бар.

Кесте 4 – Қазақстан Республикасының және көшбасшы елдердің GTCI мен Attract көрсеткіштері

№	Елдер	GTCI
1	Люксембург	11
2	Сингапур	2
3	Швейцария	1
4	Біріккен Араб Әмірліктері	22
5	Ирландия	12
6	Аустралия	8
7	Дания	4
8	Нидерланд	5
9	Финляндия	6
10	Канада	13
11	Швеция	9
12	Жаңа Зеландия	18
13	Ұлыбритания	10
14	Норвегия	7
15	Германия	14
16	Португалия	27
17	Аустрия	17
18	Исландия	15
19	Белгия	16
20	Мальта	21
56	Қазақстан	67
Ескерту: авторлармен [14] әдебиет негізінде құрастырылған		

Зерттеуіміздің мақсатына сәйкес жалпы еліміздің таланттарды тарту қабілеті анықталды. Оны есептеу барысында не ескерілгенін тереңірек анықтау орынды. Ол мемлекеттің назар аударуы тиіс тұстарын көрсетеді. Демек көрсеткішке сыртқы және ішкі ашықтықты көрсететін мәліметтер кіреді [14. – 227]. Сыртқы ашықтыққа байланысты Қазақстан Республикасының бизнесті тартуы бойынша көрсеткіштер:

- Тікелей Шетелдік Инвестицияларға (ТШИ) қатысты нормативтік ережелер (рейтинг бойынша 53 орында);

- Елдің әлемдік қаржы ағындарына интеграциялану дәрежесінің өлшемі (44). Ал адамдарды тартуға сәйкес мынадай мәліметтер қарастырылған:

- Мигранттар қоры (16);

- Шетелдік студенттер (46);

- «Brain gain», яғни адами капиталды өсіру қабілеті. Оның мәні рейтинг бойынша 57-ге тең болып, басқа сыртқы ашықтық көрсеткіштерінен ең төмен мәнге ие. Бұл көрсеткіш арқылы қолайлы мүмкіндіктер ұсынылатын елде тұруға, жұмыс істеуге келетін шетелде туылған жоғары білікті мамандар санының артуын анықтайды [21]. Ғалымдар «brain gain» негізінде таланттың иммиграциясы нәтижесінде оның келген елге тигізер пайдасын дәлелдейді.

Мемлекет ішінде таланттарға жағдай жасау, әлеуметтік тұрғыдан олардың талаптарына сәйкес келу де маңызды. Сондықтан «өзгешелерге» және иммигранттарға төзімділік (толеранттылық) деңгейі қарастырылады, Қазақстан Республикасы рейтинг бойынша 95 орында. Ел азаматтарының ата-аналарының әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан және жеке күш-жігерінің арқасында өзіндік мүмкіндіктері қандай екендігі де есептеледі (51 орын). Сонымен қатар еңбек нарығында әйелдердің мүмкіндіктері (96 орын) және экономикалық, жоғары лауазым тұрғысынан гендерлік паритет (рейтинг бойынша 85орында) қарастырылады. INSEAD зерттеу институты зерттеулерінің он жылдағы қарсанында шығарылған қорытындыларында дагендерлік теңсіздіктің әлі де орын алуы, мемлекеттердің таланттарға деген бәсекелестіктеріне кері әсер тигізетіндігіне баса назар аударады.

Жоғарыда келтірілген көрсеткіштер рейтингісі бойынша еліміз бен көшбасшы елдердің мәндеріне салыстырмалы түрде талдау жасап көрелік. Люксембург елі ТШИ, елдің әлемдік қаржы ағындарына интеграциялану дәрежесінің өлшемі, шетелдік студенттер және еңбек нарығында әйелдердің мүмкіндіктері сияқты көрсеткіштер бойынша 1 орында болса, жоғары лауазым тұрғысынан гендерлік паритет бойынша тек 25 орында [14. – 141]. Сингапур елі «brain gain» көрсеткішінде көшбасшы және елдің әлемдік қаржы ағындарына интеграциялану дәрежесінің өлшеміне сәйкес 3 орынға ие [14. – 178]. Бірақ ТШИ мәні бойынша тек 37 орынды иеленген. Сонымен қатар еңбек нарығында әйелдердің мүмкіндіктері (69 орын) және экономикалық, жоғары лауазым тұрғысынан гендерлік паритет (52) мәніне сәйкес орташа орындарға ие. Елімізде бұл көрсеткіштердің мәні 134 елдің ішінде төменгі сатыларда. Швейцария елі «brain gain» көрсеткіші бойынша Сингапур елінен кейін орналасқан [14. – 185]. Швейцария бойынша баса назар аударатынымыз, «әлеуметтік мобильділік» көрсеткішінің жоғары болуы (3 орын), яғни адамдардың әлеуметтік тұрғыдан жоғарылауына мүмкіндіктер бар [14. – 196]. Қазақстан Республикасында ондай мүмкіндіктердің аздығы анықталған. Швейцария еңбек нарығында әйелдерге жасалатын жағдайлар көрсеткіштері бойынша тек 47 орында. Осылайша талдау нәтижесіне сәйкес байқағанымыз, елдер өздеріне таланттарды тарту үшін әртүрлі бағыттарды қамтамасыз етуі тиіс.

Antal Kazakhstan компаниясы Қазақстан Республикасына соңғы жылдарда келген релоканттар арасында сауалнама өткізген [18. – 24]. Келгендер негізінен Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) құрамына енетін елдерден болған. Релоканттардың үштен бір бөлігінің келуі аймақтың геосаяси жағдайына тәуелді болғандығын айтқан. Себебі 50%

келгендер компанияның мекен-жайының ауысуымен байланыстылығын жеткізген. Сонымен қатар респонденттерден жұмысқа орналасу барысында кездескен қиындықтар туралы сұралған. Сұраққа жауап бергендердің 12% тәжірибесіне сәйкес келетін бос жұмыс орындарының болмағандығын, 12% мәдениаралық байланысқа қатысты қиындықтардың болғанын жеткізген. Сонымен қатар респонденттердің 41% жалақы бойынша ұсыныстар олардың күткендерінен төмендігін, ал 35% тіпті ешқандай қиындықтардың болмағандығын айтқан.

Таланттарды тарту өте күрделі де, маңызды үрдіс. Елдің өзіндік таланттарының болуымен қатар, сырттан тарта алуы мемлекеттің бәсекелестікте, яғни жоғары технологиялық өндірістерді құруда, кірістерін арттыруда айқын экономикалық артықшылыққа ие болады [22]. Сондықтан еліміз таланттарды тарту тұрғысынан маңызды қадамдар жасауы қажет.

Соңғы жылдары қолайлы иммиграциялық саясаттың арқасында Аустралия (таланттарды тарту бойынша 6 орын), Канада (10 орын), Ұлыбритания (13 орын) және Германия (15 орын), АҚШ (22 орын) сияқты елдер жоғары білікті мигранттарды тарту бойынша жетістіктері бар. Онтүстік Корея, Тайвань, Малайзия және Сингапур елдері таланттарды тарту мақсатында жергілікті мүмкіндіктерді жақсарту және экономикалық өсуді ынталандыру үшін инновация мен білім беруді инвестициялауда. Ал Үндістан өздерінің жастарына бағытталған саясатты жүргізеді, яғни жергілікті ұйымдарда тағылымдамадан өту, түлектерге жұмысқа орналасудың кең мүмкіндіктерін беріп, сондай-ақ диаспорамен жұмыс істейді. Байқағанымыздай, бұл бағдарламалар осы елдерді жақсы нәтижелерге жеткізген.

Қорытынды.

Мақала мақсатына сәйкес, яғни Қазақстан Республикасының еңбек нарығы сырттан адами капиталды тарта алу деңгейін, яғни елімізге деген таланттардың қызығушылықтарын саралау бойынша келесідей қорытынды жасаймыз. Талдау нәтижесіне сәйкес, Қазақстан соңғы жылдары тек орташа деңгейден сәл жоғары орналасқан. Демек қажет тарту «құралдарының» болмағандығын дәлелдейді. Ал INSEAD зерттеу институтының соңғы онжылдық бойынша жасаған қорытындыларына сүйенсек бұл бағытта бірнеше жаңа тенденциялар орын алуда [14. – 3]. Оған ең алдымен жаһандық еңбек нарығына түпкілікті өзгерістер енгізе алатын жаңа ұрпақ себеп. Олар жұмыс пен өмірдің салауатты тепе-теңдігін ескеретін мағыналы жұмыс іздеуде. Оған қоса gig-экономика, яғни қысқа мерзімді келісімшарттардың жаңа қалыпты жағдайға айналуы және сызықтық емес мансап құру жолдарының кең таралуы да ықпал етеді. Сондықтан елдер өздеріне жаңа жағдайда жаңа шешімдер іздеуде. Ал Қазақстан Республикасы «білім беру хабы» ретінде, «бизнес көші-қон», «білікті кадрлар үшін ашықтық» және тағы да басқа бағыттарда 2023-2027 жылдарға арналған көші-қон саясатының тұжырымдамасын бекітті [24]. Бұл тұжырымдама нәтижесі еліміздің таланттарды тартуда үлкен серпініс береді деген үміт бар.

Озық елдердің тәжірибелерін саралау негізінде байқалатыны, олардың заман талабына сай өздерінің таланттарды тарту саясаттарын әрқашан жетілдіріп отыратындығы. Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымына (ЭЫДҰ) енетін елдер жоғары білімді жұмысшылар, кәсіпкерлер мен университет студенттеріне арналған, яғни әр санатқа бөлек, арнайы таланттарды тарту бағдарламаларын жүзеге асыруда [25]. Сондықтан елімізде де бар мәселелерді ескере отырып, ең алдымен еңбек нарығына келген жаңа ұрпақтың мүдделерін ескеру және сызықтық емес мансап құру жолдарын да қарастыру керек. Еңбек нарығында гендерлік теңсіздіктің жойылуы таланттарды тартуда оң ықпалы болады, сәйкесінше осы бағытта арнайы іс-шаралар ұйымдастырылуы орынды. Себебі әйелдер тұрақты және инклюзивті дамуда маңызды рөл атқаратындығы мәлім. Қажетті еңбек жағдайын, көші-қон саясатын, білім беру бағдарламаларымен қатар, мәдениет саласына да баса назар аудару жоғары білікті мамандарды тартуда өзіндік қажетті әсерін тигізеді. Айта

кететін жайт, жергілікті атқару органдары да таланттарды тартуда өздерінің маңыздылығын айқындау қажет.

Қорытындылай келе, мақалада ең алдымен елдердің таланттарға бәсекелестікте оларды өздеріне қарата алатын жағдайлар, яғни гендерлік паритет, инвестицияларға қатысты нормативтер, білімнің сапасы сияқты факторлардың маңыздылығы айқындалды. Демек, бұл мәселелер және әсер етуші басқа да факторларды анықтау, болашақта таланттарды басқаруға қатысты әлі де көптеген зерттеу жұмыстарын қажет етеді. Себебі, талант елді дамыта алады. Оларды тарту, дамыту және ұстау үрдісі – елді жаһандық деңгейде жетістікке жеткізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Ashton C., Morton L. (2005). Managing talent for competitive advantage: Taking a systemic approach to talent management. Strategic HR Review. Vol. 4. №5. P. 28-31

2 Chambers E.G., Foulon M., Handfield-Jones H., Hankin S., Michaels E. (1998). The War for Talent. *The McKinsey Quarterly*. Vol. 3. P. 44-57

3 Ұлттық статистика бюросы. [Электрондықресурс] — URL: https://www.stat.gov.kz (қаралу уақыты: 10.01.2024)

4 Анализ потребности в кадрах. НПП РК «Атамекен». [Электронный ресурс] — URL: https://atameken.kz/ru/services/123-analiz-potrebnosti-v-kadrah (дата обращения: 30.05.24)

5 Gallardo-Gallardo E., Dries N., González-Cruz T.F. (2013). What is the meaning of 'talent' in the world of work? Human Resource Management Review. Vol. 23. №4. P. 290-300

6 Tansley C., Foster C.J., Harris L., Sempik A., Stewart J., Turner P., & Williams H. (2007). Talent: Strategy, Management, Measurement. Chartered Institute of Personnel & Development (CIPD). 72 p.

7 Cheese P., Thomas R.J., Craig E. (2008). The Talent Powered Organization: Strategies for Globalization, Talent Management and High Performance. Kogan Page Publishers. 288 p.

8 Thunnissen M. (2016). Talent management: For what, how and how well? An empirical exploration of talent management in practice. Employee Relations. Vol. 38. № 1. P. 57-72

9 Marchiori L., Shen I., Docquier F. (2013). Brain drain in globalization: a general equilibrium analysis from the sending countries' perspective. Economic Inquiry.Vol. 51. №2. P. 1582-1602

10 Eaton J., Eckstein Z. (1997). Cities and growth: Theory and evidence from France and Japan. Regional Science and Urban Economics. Vol. 27. №4-5. P. 443-474

11 Black D., Henderson V. (1998) A theory of urban growth. Journal of Political Economy. Vol.107. №2. P. 252-284

12 Beechler S., Woodward I.C. (2009) The global "War for talent". Journal of International Management. Vol. 15. №3. P. 273-285

13 Khilji S.E., Tarique I., Schuler R.S. Incorporating the macro view in global talent management (2015). Human Resource Management Review. Vol. 25. №3. P. 236-248

14 The Global Talent Competitiveness Index Report. INSEAD, 2023. Available at: — URL: https://www.insead.edu/system/files/2023-11/gtci-2023-report.pdf (accessed: 12.01.2024)

15 The Global Talent Competitiveness Index Report. INSEAD, 2022. Available at: — URL: https://www.insead.edu/sites/insead/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2022-report.pdf (accessed: 12.01.2024)

16 The Global Talent Competitiveness Index Report. INSEAD, 2021. Available at: — URL: https://www.insead.edu/sites/insead/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2021-Report.pdf (accessed: 12.01.2024)

17 The Global Talent Competitiveness Index Report. INSEAD, 2020. Available at: — URL: https://www.insead.edu/sites/insead/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2020-report.pdf (accessed: 12.01.2024)

18 Antal Kazakhstan. Available at: — URL: https://antalkazakhstan.kz/en/about-us/ (accessed: 4.02.2024)

19 Burns R.P., Burns R. (2008). Business Research Methods and Statistics Using SPSS. SAGE: 560 p.

20 Leikuma-Rimicane L. Komarova V., Lonska J., Selivanova-Fyodorova N., Ostrovska I. (2021). The role of talent in the economic development of countries in the modern world. JESI. Vol. 9. №2. P. 488-507

21 Brain gain definition and meaning. Collins English Dictionary. Available at: — URL: https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/brain-gain (accessed: 10.02.2024)

22 Florida R. (2002). The Economic Geography of Talent. Annals of the Association of American Geographers. Routledge. Vol. 92. №4. P. 743-755

23 Latukha M., Shagalkina M., Mitskevich E., Strogetskaya E. (2022). From brain drain to brain gain: the agenda for talent management in overcoming talent migration from emerging markets. The International Journal of Human Resource Management. Vol. 33. №11. P. 2226-2255

24 В Республике Казахстан утвердили концепцию миграционной политики на 2023-2027 годы. [Электронный ресурс] — URL: https://eec.eaeunion.org/comission/department/migration/events/v-respublike-kazakhstan-utverdili-kontseptsiyu-migratsionnoy-politiki-na-2023-2027-gody/ (дата обращения: 01.02.2024)

25 Rethinking Regional Attractiveness in the New Global Environment. OECD, 2023. Available at: — URL: https://doi.org/10.1787/a9448db4-en (accessed: 02.02.2024)

ВАЖНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ТАЛАНТОВ НА РЫНОК ТРУДА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация.

В эпоху глобализации спрос на таланты растет из года в год. Возможность создать необходимые условия для талантов также говорит об уровне конкурентоспособности страны. Поэтому авторы ставят цель выявить уровень привлечения талантов на рынок труда Казахстана с учетом их заинтересованности в нем. В этой связи было необходимым определение уровня привлекательности Казахстана для талантов среди 134 стран, используя годовой отчет, представленный всемирно известной исследовательской организацией INSEAD. Анализ выявил корреляционную связь между привлечением талантов и конкуренцией за таланты, а также значительное влияние привлечение талантов на саму конкуренцию. Результаты данной работы могут послужить основой для будущих исследований и действий, которые необходимо предпринять в этом вопросе. Вместе с тем были проанализированы данные опроса релокантов, предоставленные компанией Antal Kazakhstan. Как выяснилось, основная причина притока иностранной рабочей силы в нашу страну была напрямую связана с релокацией в Казахстан самих компаний.

Согласно итогам исследования показатели Республики Казахстан находятся на среднем уровне. Это значит, что страна должна прилагать необходимые усилия для возвращения своих талантов и привлечения иностранных талантов. Поэтому в качестве примера были рассмотрены страны с передовым опытом в миграционной политике и программах.

Ключевые слова: талант, управление талантами, конкуренция, рынок труда, «brain gain», миграция.

THE IMPORTANCE AND PROBLEMS OF ATTRACTING TALENTS TO THE LABOR MARKET OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract.

In the era of globalisation, the demand for talent is growing year after year. The ability to create the necessary conditions for talents also speaks about the level of competitiveness of the country. Therefore, the authors aim to identify the level of talent attraction in the labour market of Kazakhstan, taking into account their interest in it. In this regard, it was necessary to determine the level of attractiveness of Kazakhstan for talents among 134 countries using the annual report presented by the world-renowned research organisation INSEAD. The analysis revealed a correlation between talent attraction and competition for talent, as well as a significant impact of talent attraction on competition itself. The results of this paper can serve as a basis for future research and actions to be taken on this issue. At the same time, the data from the re-location survey provided by Antal Kazakhstan was analysed. As it turned out, the main reason for the inflow of foreign labour force to our country was directly related to the relocation to Kazakhstan of the companies themselves.

According to the results of the study, the performance of the Republic of Kazakhstan is at an average level. This means that the country should make the necessary efforts to return its talents and attract foreign talent. Therefore, countries with best practices in migration policies and programmes were considered as examples.

Keywords: talent, talent management, competition, labour market, "brain gain", migration.

REFERENCES

1 Ashton C., Morton L. (2005). Managing talent for competitive advantage: Taking a systemic approach to talent management. Strategic HR Review. Vol. 4. №5. P. 28-31 [in English]

2 Chambers E. G., Foulon M., Handfield-Jones H., Hankin S.,Michaels E. (1998). The War for Talent. *The McKinsey Quarterly*. Vol. 3. P. 44-57 [in English]

3 Ūlttyq statistika bürosy *[National Bureau of Statistics]*. Available at: — URL: https://www.stat.gov.kz [in Kazakh] (accessed: 10.01.2024)

4 Analiz potrebnosti v kadrakh. NPP RK “Atameken”. [Analysis of the need for personnel. NCE RK "Atameken"]. Available at: — URL: https://atameken.kz/ru/services/123-analiz-potrebnosti-v-kadrah [in Russian] (accessed: 30.05.24)

5 Gallardo-Gallardo E., Dries N., González-Cruz T.F. (2013). What is the meaning of 'talent' in the world of work? Human Resource Management Review. Vol. 23. №4. P. 290-300 [in English]

6 Tansley C., Foster C. J., Harris L., Sempik A., Stewart J., Turner P., Williams H. (2007). Talent: Strategy, Management, Measurement. Chartered Institute of Personnel & Development (CIPD): 72 p. [in English]

7 Cheese P., Thomas R.J., Craig E. (2008). The Talent Powered Organization: Strategies for Globalization, Talent Management and High Performance. Kogan Page Publishers: 288p. [in English]

8 Thunnissen M. (2016). Talent management: For what, how and how well? An empirical exploration of talent management in practice. Employee Relations. Vol. 38. №1. P. 57-72 [in English]

9 Marchiori L., Shen I., Docquier F. (2013). Brain drain in globalization: a general equilibrium analysis from the sending countries' perspective. Economic Inquiry.Vol. 51. №2. P. 1582-1602 [in English]

10 Eaton J., Eckstein Z. (1997). Cities and growth: Theory and evidence from France and Japan. Regional Science and Urban Economics. Vol. 27. №4-5. P. 443-474 [in English]

11 Black D., Henderson V. (1998). A theory of urban growth. Journal of Political Economy. Vol. 107. №2. P. 252-284 [in English]

12 Beechler S., Woodward I.C. (2009). The global "War for talent". Journal of International Management. Vol. 15. №3. P. 273-285 [in English]

13 Khilji S.E., Tarique I., Schuler R.S. (2015). Incorporating the macro view in global talent management. Human Resource Management Review. Vol. 25. №3. P. 236-248 [in English]

14 The Global Talent Competitiveness Index Report. INSEAD, 2023. Available at: — URL: https://www.insead.edu/system/files/2023-11/gtci-2023-report.pdf (accessed: 12.01.2024)

15 The Global Talent Competitiveness Index Report. INSEAD, 2022. Available at: — URL: https://www.insead.edu/sites/insead/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2022-report.pdf [in English] (accessed: 11.01.2024)

16 The Global Talent Competitiveness Index Report. INSEAD, 2021. Available at: — URL: https://www.insead.edu/sites/insead/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2021-Report.pdf [in English] (accessed: 12.01.2024)

17 The Global Talent Competitiveness Index Report. INSEAD, 2020. Available at: - URL: https://www.insead.edu/sites/insead/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2020-report.pdf [in English] (accessed: 12.01.2024)

18 Antal Kazakhstan. Available at: — URL: https://antalkazakhstan.kz/en/about-us/ [in English] (accessed: 4.02.2024)

19 Burns R.P., Burns R. (2008). Business Research Methods and Statistics Using SPSS. SAGE: 560 p. [in English]

20 Leikuma-Rimicane L. Komarova V., Lonska J., Selivanova-Fyodorova N., Ostrovska I. (2021). The role of talent in the economic development of countries in the modern world. JESI.Vol. 9. №2. P. 488-507 [in English]

21 Brain gain definition and meaning. Collins English Dictionary. Available at: — URL: https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/brain-gain [in English] (accessed: 10.02.2024)

22 Florida R. (2002). The Economic Geography of Talent. Annals of the Association of American Geographers. Routledge. Vol. 92. №4. P. 743-755 [in English]

23 Latukha M., Shagalkina M., Mitskevich E., Strogetskaya E. (2022). From brain drain to brain gain: the agenda for talent management in overcoming talent migration from emerging markets. The International Journal of Human Resource Management. Vol. 33. №11. P. 2226-2255 [in English]

24 V Respublike Kazakhstan utverdili kontseptsiyu migratsionnoi politiki na 2023-2027 gody *[The Republic of Kazakhstan has approved the concept of migration policy for 2023-2027]*. Available at: — URL: https://eec.eaeunion.org/comission/department/migration/events/v-respublike-kazakhstan-utverdili-kontseptsiyu-migratsionnoy-politiki-na-2023-2027-gody/ [inRussian] (accessed: 01.02.2024)

25 Rethinking Regional Attractiveness in the New Global Environment. OECD, 2023. Available at: — URL: https://doi.org/10.1787/a9448db4-en [in English] (accessed: 02.02.2024)

Information about authors:

Dinara Zhulamanova – **corresponding author**, senior lecturer of "School of Entrepreneurship and Innovation", Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhakdinara@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6996-1297

Gaukhar Niyetalina – candidate of economic sciences, associate professor, department of «Management», Turan University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: g.niyetalina@turan-edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2004-0603

Информация об авторах:

Динара Жуламанова – **основной автор**, старший преподаватель «Школы предпринимательства и инноваций», Алматы Менеджмент Университет, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: zhakdinara@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6996-1297

Гаухар Ниеталина – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент», Университет «Туран», г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: g.niyetalina@turan-edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2004-0603

Авторлар туралы ақпарат:

Динара Жуламанова – **негізгі автор,** «Кәсіпкерлік және инновация мектебінің» аға оқытушысы, Алматы Менеджмент Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhakdinara@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6996-1297

Гаухар Ниеталина – экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, «Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: g.niyetalina@turan-edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2004-0603

ҒТАМР 06.77.05 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.22**
ӘОЖ 331.5

Р.К. Сабирова[1*], А.И. Естурлиева[2], Г.К. Андабаева[3], Ш.С. Бисалиева[1],

[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
[2] Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы
[3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
*e-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ КӨШІ-ҚОНЫ

Аңдатпа.

Шетелден адами капиталдың келуі ел немесе аймақтың экономикасы үшін оң жағдай болып есептелсе, адами капиталдың елден кетуі экономикаға құйылатын инвестицияның қысқаруымен тең деп қарастыруға болады. Сонымен, адами капиталдың кетуі бір елдің экономикасынан капиталдың алынуы және басқа бір елдің экономикасына қосылуы деген сөз.

Қазақстанда соңғы жылдары көші-қон ағынының серпіні жоғары білімді эмигранттардың санының өсуі мен елге келген жоғары білімді иммигранттар ағынының азаюымен сипатталады. 2022 жылы елге қоныс аударғандар санының алдыңғы он жыл көрсеткіштерімен салыстырғанда екі есеге қысқарғаны байқалады. Бұл елден кеткендердің көпшілігі білімі бар жастар мен білікті мамандар екенін, оның Қазақстан Республикасының адами капитал сапасына әсер ететіндігін көрсетеді.

Берілген мақалада Атырау облысының адами капиталының көші-қоны қарастырылып, өңірдің экономикалық дамуына, оның еңбек нарығына көші-қонның әсері анықталды. Зерттеудің басты мақсаты Атырау облысында адами капиталдың көші-қонын зерттеу, оның себептерін анықтау және өңірлік деңгейдегі көші-қонды реттеу шараларын жетілдіруді қарастыру.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы Атырау облысында көші-қон бойынша бірқатар мәселелер мен үдерістер бар екендігін нақтылау және осы мәселелерді шешуде ұсыныстар беру.

Негізгі сөздер: көші-қон, адами капитал, еңбекке қабілетті жастағы көші қон, еңбек нарығы, Атырау облысы.

Кіріспе.

Адами капитал мәселелері, оның сапалық және сандық сипаттамаларын зерттеу өзекті тақырыптардың қатарына жатады, олардың зерттелуі адами капитал туралы теориялық идеяларды кеңейту үшін де, оны басқару тәжірибесін саралау үшін де маңызды [1], [2], [3].

Қазақстан өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму жағдайы, әлеуметтік игіліктер мен қызметтердің халыққа қолжетімділігі сол өңірлердің адами капитал көлемі мен сипатын анықтап, адами капиталдың аумақтық бөлінуіне, өңір аралық және өңір ішілік көші-қон ағынына өңірлердің жіктелуі ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, дамуы жағынан жоғары болып келген өңірге халық көбірек тартылады, өңірдің халықты тарту деңгейі жоғары болады. Адам ресурстарын аумақтық қайта бөлудің тағы бір бағыты ауылдық елді мекендерден тұрғындар ағыны есебінен қала халқының санының өсуі болып табылады. Осылайша, көші-қонның екі ағыны да адами капиталға ие болуда аймақтың бәсекелестік артықшылықтарын арттыруға ықпал етеді, сонымен бірге оны сақтау және ұлғайту үшін жеткілікті ресурстары жоқ басқа өңірлерді әлсіретеді. Статистика өңірлердің тартымдылық деңгейі бойынша белгілі бір аумақтар халқының көші-қон өсімі немесе кемуі туралы деректермен сараланғандығын растайды.

Қазақстанда тұратын жастардың шетелге кетуінің негізгі себептері: шетелдік білім беру сапасының және жоғары оқу орындарының беделінің жоғарылығы, ел көру, өз ой-өресін кеңейтуге, шет тілін үйренуге деген ұмтылыстары, студенттердің білім алумен қатар

жұмысқа кіріп, табыс табу және шетелде тұру. Осыдан Қазақстанның білім көші-қонының «сыртқы келбеті» көрінеді: елдің зияткерлік әлеуетінің бір бөлігінен айырылуы мигранттардың белгілі бір бөлігінің оқу аяқталғаннан кейін өз еліне оралмай, басқа елдерде тұрып қалуы және жұмысқа кіріп кетуімен байланысты орын алып жатқан көші-қон үрдістері «адами капиталды» дамыту қажеттілігін көрсетеді.

Берілген мақалада Атырау өңірінде адами капиталдың көші -қон үрдістері талданады. Зерттеудің басты мақсаты Атырау облысында адами капиталдың көші-қонын зерттеу, оның себептерін анықтау және өңірлік деңгейдегі көші-қонды реттеу шараларын жетілдіруді қарастыру.

Осыған байланысты мақалада келесідей міндеттер анықталып, орындалды:

- Атырау өңірінің көші-қон үрдісін талдау;
- Атырау облысының көші-қон үрдісінің басты себептерін қарастыру;
- өңірлік деңгейдегі көші-қонды реттеу шараларын жетілдіру бойынша ұсыныстар беру.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеуде қолданылған мәліметтер Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау мен реформалау агенттігінің Ұлттық статистика бюросының Атырау облысы статистика департаментінің ресми сайтынан 2018-2022 жылдар бойынша алынды. Мақаланы жазу кезінде 2023 жылдың 12 айындағы деректердің болмауына байланысты. есепті жыл деп 2022 жыл алынды.

Өңірлік еңбек нарықтарының өзара байланыстары мен өзара іс-қимылдарын талдау халықтың өңіраралық қозғалысының серпінін, құрылымы мен бағыттарын, ең алдымен өңірлік еңбек нарығында ұсыныстың әлеуетін қалыптастыратын оның еңбекке қабілетті бөлігін зерттеу көзделді. Мұндай зерттеулер өңірлік еңбек нарығын жан-жақты қарастыруды талап етеді.

Адами капиталдың көші-қон процестерін талдау үшін мынадай көрсеткіштер пайдаланылды: аймақ халқының көші-қоны, еңбекке қабілетті жастағы көші – қон, халықаралық еңбек көші-қон, халықтың 10000 адамына шаққандағы көші-қон сальдосы, жұмысқа қолданыстағы рұқсаты бар шетелдік қызметкерлер саны, ішкі еңбек мигранттарының саны.

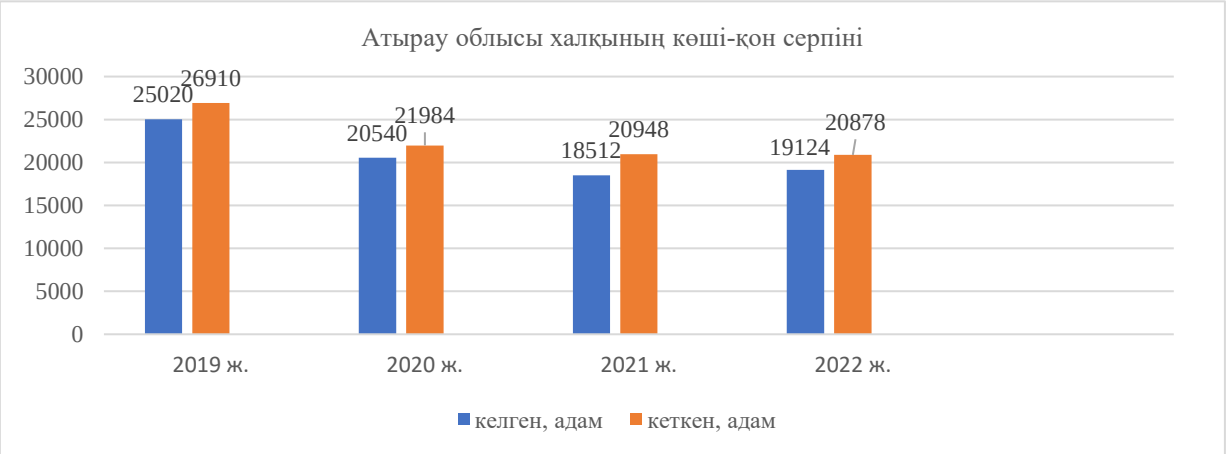
Нәтижелер және оларды талқылау.

Ішкі көші-қон үрдісінде Қазақстанның ірі қалалары, атап айтсақ Астана мен Алматы қаласы басқа қалалармен салыстырғанда мигранттарды жақсы мүмкіндіктермен, дамыған инфрақұрылымымен қызықтырады, қазақстандықтардың көпшілігі үлкен қалада тұруды қалайды. Урбанизация - мемлекет тұрғысынан алғанда дамудың қозғаушы күші, елдің экономикасы әртараптандырылып, өндірістің жаңа нысандары туындайды, қызмет көрсету аясы кеңіп, кәсіби білім тереңдейді, инновациялық тұрғыдан жандану орын алады. Дегенмен, елдің ауылдық жерлерінен қалалық жерлерге жаппай көшу қалада да, жұмыс күші жетпейтін ауылда да қиындықтар туындатады. Қалалардағы бұл мәселе көшіп келгендердің тұрғын үймен қамтамасыз етілуі, қала тұрғындарының экологиялық қауіпсіздігі, көлік пен инженерлік инфрақұрылымның дамуымен, әлеуметтік қызметтер саласын дамытумен байланысты болады.

Қазақстанның өңірлерінде табиғи және көші-қон өсімі есебінен халық саны 2019 жылдан бері өскен, мысалы, Атырау өңірінде – 8,6%-ға, Маңғыстауда – 12,0%-ға, Жамбыл облысында – 7,9%-ға, Ақтөбеде – 6,3%-ға жоғарылаған. 2014 жылдан бері «Мәңгілік ел жастары – Индустрияға-Серпін-2050» білім беру жобасы жұмыс жасауда. Оның негізгі мақсаты жұмыс күші артық өңірлердегі жастардың техникалық, кәсіби, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім алуға мүмкіндіктер беру және оларды еңбекке сұраныс жоғары өңірлерде жұмысқа орналастыру.

Сонымен қатар солтүстік өңірлерде «Серпін-2050» жобасымен оқыған түлектердің жұмыспен қамтылу деңгейінің төмендігі, орталық және жергілікті атқару органдары арасында жобаны жүзеге асыру бойынша нақты үйлесімді жұмыстарының жоқтығы сияқты мәселелер бар. «Дипломмен ауылға» жобасы бойынша да бірқатар мәселелер туындаған, әсіресе, әлеуметтік қолдау көлемін анықтауда сараланған тәсілдің болмауы (жәрдемақы мен бюджеттік несие), яғни қаражатты бөлуде аймақтық ерекшелік пен түрлі өңірдегі өмір сүру деңгейіндегі айырмашылық ескерілмейді, бұл өз кезегінде, жастар үшін осы жобаның тартымдылығын төмендетеді.

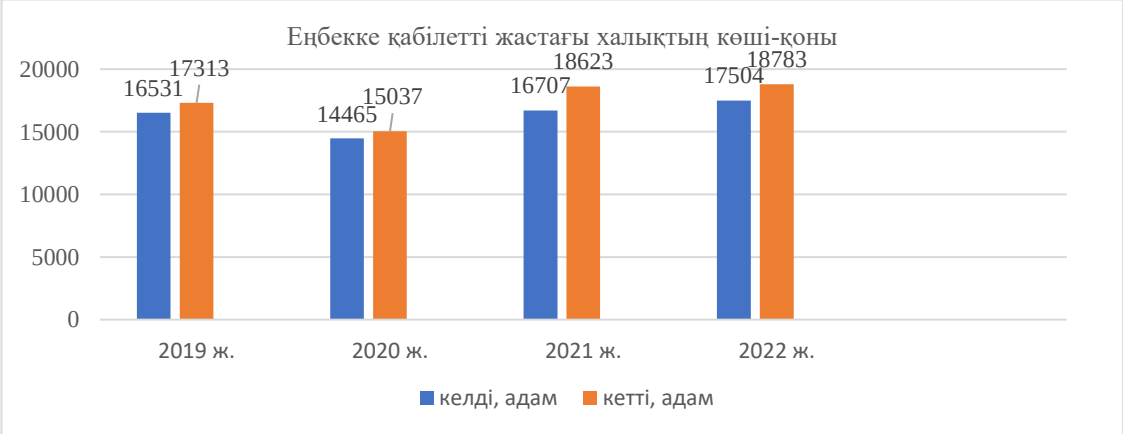
Орын алған көші-қон үрдістері «адами капиталды» дамыту қажеттілігін көрсетті және елді жаңғыртуға әсер ету мақсатында мемлекеттік саясат жүргізілді. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 30 қарашадағы № 961 қаулысымен «Қазақстан Республикасының 2023-2027 жылдарға арналған көші-қон саясаты Тұжырымдамасы» бекітілген болатын [4].

Сурет 1 – Атырау облысы халқының көші-қонының серпіні, адам

Ескерту: дереккөз [5] негізінде авторлар құрастырған

Атырау облысы халқының көші-қон серпіні 1- суретте берілген, 2022 жылы облысқа келгендер саны 19 124 адам, ал облыстан кеткендер саны 20878 адам. Көші-қон саны бойынша, облыста көші-қонның теріс қалдығы қалыптасқан, яғни 1754 адам құраған. 2021 жылмен салыстырғанда өңірге келгендер саны 3,3% -ға өскен, ал кеткендер саны 0,3 % -ға төмендеген.

Сурет 2 – Атырау облысының еңбекке қабілетті жастағы тұрғындарының көші-қоны

Ескерту: дереккөз [5] негізінде авторлар құрастырған

2-суреттегі мәліметтерге сәйкес, 2019, 2021, 2022 жылдары еңбекке қабілетті жастағы көші – қонның өсуі байқалады, өйткені Атырау облысында Қазақстанның ең ірі екі мұнай кен орны-Теңіз және Қашаған жұмыс орындарына жан-жақтан жұмыс жасайтын адамдар қоныс аударған. Сондай-ақ этникалық құрамның үлесі артқан: оралмандар саны өскен, тарихи отанына кеткен орыстар оралған, оның басты себебі көші-қонды қолдау бағдарламасы қоныс аударушыларға жеделдетілген азаматтыққа, шығындарды өтеуге және әлеуметтік артықшылықтарға кепілдік берді.

Атырау облысының этникалық көші-қон үрдісін қарастырсақ, 2022 жылы көшіп-қонушылардың этникалық құрамы мынадай құраммен сипатталды: Атырау облысына тиісінше: қазақтар – 18044 және 19875 адам, орыстар – 300 және 468, татарлар – 51 және 63, өзбектер – 143 және 43, қарақалпақтар – 2034 және 60, корейлер-56 және 69 адам келіп, шығып кетті. Көші – қон сальдосы: қазақтар – (-1833) адам, орыстар – (-168), татарлар – (-12), өзбектер – (100), қарақалпақтар – (144), корейлер - (-13).

2022 жылы халықаралық көші-қон бойынша негізінен ТМД елдері есебінен оң қалдық қалыптасты. Алыс шетелден келгендердің 38,1% - ы Түркиядан, 16,6% - ы Грузиядан, 11,9% - ы Моңғолиядан, 7,1% - ы Қытайдан және 21,4% - ы басқа мемлекеттерден.Оның ішінде Атырау қаласында 178 отбасы 219 адам, Жылыой ауданында 27 отбасы 37 адам, Мақат ауданында 4 отбасы 9 адам және Индер ауданында 1 отбасы 1 адам қоныстанды.

Бүгінгі таңда тұрғын үй беру бойынша кезекте 43 қандас тұр. Атырау облысында қандастарды уақытша орналастыру орталығы бар, онда тұруға қолайлы жағдайлар жасалған.

2023 жылы Жұмыспен қамту орталықтарына 22 қандас өтініш білдіріп, тіркелді, оның 1-і тұрақты жұмысқа орналастырылды. Тіркелген жұмыссыздар арасынан 4 қандас «Бастау-Бизнес»сертификатын алды. 2024 жылы 16 этникалық қазақтың 15 отбасы шетелден қоныс аударды. Қазақстан Республикасына тұрақты тұру мақсатында келген этникалық қазақтар қандас мәртебесін алды.

Облыста көшіп келушілердің бейімделу мәселелерін шешуге көмектесетін «Оралман-жайық», «Шарапатты-Шаңырақ», «Жібек жолы бауырлар» қоғамдық бірлестіктері жұмыс істейді.

Еңбекке қабілетті жастағы көшіп-қонушылар санының шамадан тыс өсуі кезінде Қазақстан азаматтары үшін еңбек нарығының тарылу және әлеуметтік шиеленістің туындау қаупі бар [6].

Сондай-ақ, кеңес заманынан бері дамымаған және уақыт пен экономика талаптарына жауап бермейтін кәсіптік білім берудің тиімсіз саясатына байланысты «ақыл-ойдың ағып кетуіне», 20-29 жас аралығындағы жас ұрпақтың (шамамен 28,2%) «жақсы өмір» іздеу үшін көшуіне байланысты халықтың кетуі де осындай қарқынмен байқалады. 2023 жылғы қаңтар-желтоқсанда Атырау облысынан 128 адам қоныс аударды (оның ішінде 118 адам немесе 92,2% – қала тұрғындары, 10 адам немесе 7,8% – ауыл тұрғындары), ал 2018 жылы жалпы – 244 адам 2023 жылғы қаңтар–желтоқсанда 630 адам келді, бұл 502 адамнан тұратын көші-қонның оң сальдосы туралы куәландырады (кестені қараңыз. 58). ТМД елдеріне 128 адамның 79-ы немесе 61,7% - ы қоныс аударды, оның ішінде 69 адам Ресейге немесе 53,9% - ы басқа елдерге 49 адам немесе 38,2%, олардың ішінде АҚШ, Германия және Канадаға қоныс аударды.

Атырау облысындағы еңбек иммиграциясы екі нысанда жүреді: шетелдік жұмыс күшін ресми тарту және стихиялық еңбек иммиграциясы, негізінен Өзбекстан және Ресей. Екі ағын да аймақтың еңбек ресурстарына деген қажеттілігін қанағаттандыруда маңызды рөл атқарады және облыстың экономикалық дамуына үлес қосады. 2018 жылдан бастап иммиграция эмиграциямен салыстырғанда артып келеді (кесте 1).

1-кестеде халықтың көші-қонының жалпы көлемін көрсететін абсолютті көрсеткіштің

есебі келтірілген. Жалпы көші-қон (немесе көші – қон көлемі, брутто-көші-қон, көші-қон айналымы) - бұл жағдайда Атырау облысына келгендердің және облыстан кеткендердің қосындысы.

Кесте 1 – Атырау облысы бойынша халықаралық көші-қон, адам

Кезең	2018 жыл		2019 жыл		2020 жыл		2021 жыл		2022 жыл	
Иммигрант/ Эмигрант	Имми грант	Эми грант	Имми грант	Эми грант	Имми гранты	Эми грант	Имми грант	Эми грант	Имми грант	Эми грант
Барлығы	280	244	277	345	254	256	401	289	462	225
оның ішінде										
ТМД елдеріне	229	226	202	304	192	215	347	239	420	184
Әзербайжан	13	-	15	-	7	1	5	-	6	1
Армения	1	-	2	-	3	-	-	-	1	-
Беларусь	1	-	-	4	2	-	-	2	2	1
Қырғызстан	7	-	3	-	2	1	5	-	4	-
Молдова	1	-	82	273	1	-	-	-	-	-
Ресей	72	221	1	-	63	212	60	229	119	171
Тәжікстан	1	-	1	-	1	-	-	-	3	-
Түрікменстан	1	-	1	-	2	1	1	-	5	-
Өзбекстан	124	4	94	1	107	-	272	4	277	10
Украина	8	1	3	2	4	1	4	4	3	1
Басқа елдерге	51	18	75	41	62	41	54	50	42	41
Германия	1	2	-	9	3	2	-	-	-	3
Грузия	1	1	2	-	3	2	-	-	7	-
Канада	-	3	4	5	1	8	-	-	1	1
Чех Республикасы	-	-	-	-	-	-	1	6	-	-
Моңғолия	-	-	-	-	1	-	-	-	5	-
Ұлыбритания	-	-	-	-	-	-	6	15	-	-
Түркия	8	1	-	-	-	-	-	-	16	12
АҚШ	3	2	19	2	1	-	1	6	-	7
Қытай	28		3	13	-	-	10	-	3	-
Эстония	-		24	-	25	3	-	-	-	-
Басқа	10	9	1	1	2	3	15	16	10	18
Ескерту: [5] дереккөз негізінде авторлармен құрастырған										

Көрсеткіштер «Демографиялық статистика» бюллетенінде көрсетілген еңбекке қабілетті жастағы халықтың көші-қон деректері негізінде есептелген [5].

Қазақстан Республикасының облыстары арасында жалпы көші – қонның ең жоғары көрсеткіші 2022 жылы Алматы облысында -162 021 адам (2018 жылы – 120 516 адам, өсім-132,8%) (2-кесте). Қалалар арасында жалпы көші-қоны 254 857 адамды құрайтын Астана қаласы көш бастап тұр, бұл Алматы қаласындағы осындай көрсеткіштен 25 085 адамға артық. Жалпы көші-қонның ең төменгі көрсеткіші Солтүстік Қазақстан облысында (2018 ж.ұқсас жағдай – 32 639 адам), сондай – ақ, Атырау облысында-40 002 адам (2018 ж. ұқсас жағдай-27 150 адам).

Кесте 2 – Қазақстандағы халықтың жалпы көші-қоны, адам

Облыстар мен қалалар	Барлығы		Сыртқы көші-қон		Ішкі көші-қон	
	2018 ж.	2022 ж.	2018 ж.	2022 ж.	2018 ж.	2022 ж.
Қазақстан Республикасы	1 212 658	1 647 638	38 892	41 572	1 173 766	1 606 066
Абай обл	-	39 215	-	1 002	-	38 213

Ақмола	45 813	62 589	2 568	1 801	43 245	60 788
Ақтөбе	42 072	63 416	1 017	1 564	41 055	61 852
Алматы	120 516	162 021	2 490	2 791	118 026	159 230
Атырау	**27 150**	**40 002**	**407**	**687**	**26 743**	**39 315**
Батыс Қазақстан	44 262	50 599	1 377	1 169	42 885	49 430
Жамбыл	53 340	76 019	1 013	1 565	52 327	74 454
Жетісу	-	47 604	-	470	-	47 134
Қарағанды	60 118	68 988	4 185	3 649	55 933	65 339
Қостанай	52 230	56 995	5 201	4 203	47 029	52 792
Қызылорда	43 131	48 161	74	63	43 057	48 098
Маңғыстау	38 829	62 467	1 666	3 672	37 163	58 795
Павлодар	45 355	47 254	3 538	3 544	41 817	43 710
Солтүстік Қазақстан	32 639	33 165	3 307	2 763	29 332	30 402
Түркістан	160 929	146 622	747	880	160 182	145 742
Ұлытау	-	14 250	-	315	-	13 935
Шығыс Қазақстан	77 818	41 867	4 946	2 532	72 872	39 335
Астана қ.	132 510	254 857	1 753	2 289	130 757	252 568
Алматы қ.	121 909	229772	3 313	5 346	118 596	224 426
Шымкент қ.	-	101 775	-	1 267	-	100 508
Ескерту: [5] дереккөз негізінде авторлармен құрастырған						

Ең үлкен және ең кіші көрсеткіштің өзгерісі -133 779 адам. Иммиграцияның маңыздылығына қарамастан, Қазақстан Республикасындағы ішкі қозғалыстар екпіні жоғары және сыртқы көші-қонның 38 892 адамымен салыстырғанда 2018 жылы 1 606 066 адамды құрайды. Қазақстанда көші-қон белсенділігі төмендеді. Ішкі қозғалыстар саны 2022 жылы 432 300 адамға азайды, қала тұрғындарына қарағанда ауыл тұрғындарының көші-қон белсенділігі жоғары. Соңғы жылдары ішкі қозғалыстар келген және кеткен адамдар ағынының 90% – дан астамын құрайды, 2022 жылы ол - 97,5%.

Ішкі көші-қон үлесін ұлғайту бүкіл Қазақстан үшін ортақ жағдай болып табылады. Еңбек көші – қон түрлері еңбек факторымен біріктіріледі-қызметкердің еңбек қабілетін мүмкіндігінше тиімді сатуға деген ұмтылысы. Жұмыс күшінің сұранысы мен ұсынысы әрдайым аумақтық тұрғыдан сәйкес келе бермейді, бұл жұмысшыны жұмыс орны мен жақсы еңбек жағдайларын іздеуге көшуге мәжбүр етеді.

Қазақстанның солтүстік өңірлерінен орталық өңірлерге және мегополистерге еліміздің оңтүстік өңірінен бағытталған көші-қон үрдістері нәтижесінде Қазақстанның халық саны көп бағытты серпіні және ел аумағы жағынан халықтың бөлінуінің өзгерісі байқалады [7].

Алайда Атырау қаласы басқа қалаларға қарағанда қоныс аударушылар үшін тек жұмыс орындарының көптігі, жалақының жоғарылығымен ғана тартымды [8]. Сондай-ақ, облыс ішінде де Атырау қаласына аудандарға қарағанда көшіп келіп, қоныстанғандар саны оң айырманы көрсеткен (кесте 3).

Кесте 3 – Атырау облысының жалпы көші-қон айырымы, адам

	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Барлық халық							
Атырау	169	-379	-1 890	-1 444	-2 436	-1 754	-2 056
Атырау қ.ә.	6 050	3 072	2 819	2 352	1 556	1 911	2 825
Жылыой	-903	-784	-1 413	-1 156	-1 155	-818	-1 294
Индер	-737	-298	-501	-360	-250	-398	-615
Исатай	-527	-432	-481	-432	-522	-452	-609
Құрманғазы	-1 406	-864	-829	-757	-773	-802	-929

Қызылқоға	-1 153	-664	-630	-445	-402	-438	-436
Мақат	-645	-387	-440	-424	-622	-528	-513
Махамбет	-510	20	-415	-222	-268	-229	-485
Қала халқы							
Атырау	-1 507	-2 602	-3 146	-1 552	-1 972	-1 204	437
Атырау қ.ә.	-1 092	-1 930	-2 689	-884	-1 383	-859	1 163
Жылыой	-415	-672	-457	-668	-589	-345	-726
Ауыл халқы							
Атырау	1 676	2 223	1 256	108	-464	-550	-2 493
Атырау қ.ә.	7 142	5 002	5 508	3 236	2 939	2 770	1 662
Жылыой	-488	-112	-956	-488	-566	-473	-568
Индер	-737	-298	-501	-360	-250	-398	-615
Исатай	-527	-432	-481	-432	-522	-452	-609
Құрманғазы	-1 406	-864	-829	-757	-773	-802	-929
Қызылқоға	-1 153	-664	-630	-445	-402	-438	-436
Мақат	-645	-387	-440	-424	-622	-528	-513
Махамбет	-510	20	-415	-222	-268	-229	-485
Ескерту: [5] дереккөз негізінде авторлармен құрастырған							

Заңсыз көші-қонға қарсы күресте мемлекеттің ұлттық және халықаралық деңгейдегі саясаты елдің көші-қон үрдістерін басқарудағы негізгі бағыттарының бірі болып табылады [9], [10].

Ең алдымен Өзбекстаннан, Қырғызстаннан және Тәжікстаннан келген «маусымдық мигранттар» арқасында Қазақстанда заңсыз көші-қон үрдісінің өскені байқалады. Оның басты себебі жұмыс берушілер мен еңбек көші-қоны бойынша келген мигранттардың еңбек заңнамасын сақтамай, еңбек келісім-шартын жасамай жұмысқа орналасуы немесе еңбек жағдайлары мен жалақы төлеуде заңсыздыққа бара отырып, біліктілігі төмен шетел азаматтарын жалдау. Сондай-ақ, заңсыз көші- қон көлемінің өсуі шағын және орта бизнес субъектілерін тексеруге мораторий белгілеуден және шетелдік жұмыс күшін кеңінен тартатын объектілердегі (құрылыс, қызметтер, сауда) көші-қон қызметі мен еңбек жөніндегі инспекциялар тарапынан бақылаудың жеткіліксіздігінен туындады.

Қорытынды.

Мемлекет тарапынан халықтың қалаға қарай көшуі (урбанизациясы) дамудың катализаторы болып табылады, экономика барынша тиімді және әртараптандырылған, өндірістің жаңа түрлері шығып, қызмет көрсету аясы кеңейе бастайды, кәсіби білім тереңдеп, инновациялық қызмет жанданады. Алайда ауылдық жерден жаппай қалаға көшу ауылдық аудандар үшін мәселе туындатады, жұмыс қолы ауылда жетіспейді. Ал қалада бұл мәселелер тұрғын үй құрылысымен, әлеуметтік қызметтер аясын дамыту қажеттілігімен, тұрғындардың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етумен байланысты.

Атырау облысында сыртқы көші-қон бойынша негізгі көші-қон алмасу ТМД мемлекеттерімен жүреді. ТМД елдерінен келгендердің және осы елдерге кеткендердің үлесі тиісінше 94,8% және 61,2% құрады. Облыс шегінде қоныс аударатын мигранттар саны бойынша 2360 адамға теріс көші-қон сальдосы қалыптасты.

Соңғы жылдардағы көші-қон ағындарының динамикасы жоғары білімді эмигранттар санының өсуін және елге жоғары білімді иммигранттардың қарсы ағынының азаюын көрсетеді. Эмиграция негізінен білімді жастар мен білікті мамандарды қамтиды, бұл Қазақстан Республикасының адами капиталының сапасына әсер етеді.

Бүгінде Атырау облысында көші-қон бойынша бірқатар мәселелер мен үдерістер бар, солардың ішінде негізгілері:

- сыртқы көші-қон бойынша: білікті кадрлардың өңірден кетуі және олардың орнына біліктілігі төмен кадрлардың келуі, еңбек нарығында тепе-теңдіктің бұзылуы, білікті

мамандардың жетіспеуі, Атырау облысының халқының өсуінде көші-қон өсімінің кемуі, сонымен қатар облыстан басқа ірі қалаларға, шетелге кетуді ойлайтын адамдардың санының көбеюі, солардың ішінде әсіресе жастардың саны көп;

- ішкі көші-қон бойынша: ауылдық жерлерден Атырау қаласына көшу, ішкі көші-қон есебінің дәл еместігі, бақыланатын және бақыланбайтын ішкі көші-қон, әлеуметтік-экономикалық мәселелердің шиеленісуі;

- еңбек көші-қон бойынша: ЕАЭО елдерінен көшіп келушілер санының артуы, ресми емес еңбек көші-қоны үрдісінің орын алуы, жұмыс іздеп шетелге кеткен қазақстандықтардың есепке алу жүйесінің жоқтығы немесе дамымаған.

Атырау өңірінде тіркелмеген сыртқы еңбек көші-қонның орын алуы ішкі еңбек нарығында демпинг болып, еңбек нарығының конъюнктурасы (нарық сыйымдылығы, жұмыс орнының ұсынысы, оның ұтқырлығы) туралы ұсынысты бұрмалайды.

Атырау облысының көші-қонын реттеу шаралары бойынша келесідей ұсыныстар беріледі:

1. Өңірде тіркелмейтін еңбек көші-қонының ауқымын төмендету үшін еңбек көшіп-қонушыларының тұрғылықты жері бойынша тіркелуі үшін әкімшілік кедергілерді азайту. Еңбек көші-қонының нысандарының бірі ретінде бизнес-көші-қонның ашықтығын ынталандыру жолымен еңбек көшіп-қонушыларын заңдастыру жөніндегі шараларды күшейту қажет.

2. Өңірге талантты жастарды тарту. Елдің экономикалық өсуіне сыртқы көші-қоны бойынша келушілердің біліктілігі әсер етеді. Егер сырттан келушілердің біліктілігі төмен, қажетті білімі, құзіреттіліктері мен дағдылары болмаса, сонымен қатар осындай мигранттардың саны өскен жағдайда елдің экономикасына кері әсерін тигізеді. Осы жағдайды Қазақстан үкіметі ескеріп, экономика қажеттіліктерін қанағаттандыруда кадрларды тартуда, таңдауда, мақсатты бағытталған саясат жүргізіп, елге, өңірлерге басқа жақтан таланттарды тарту қажет.

3. Шетелдік жұмыс күші қозғалысына мониторинг жасау, Атырау өңірі аумағында еңбек мигранттары ағынын бағалау, еңбек мигранттары құқықтарын қорғау, т.б. қатысты көші - қон саясатының жүйелі шараларын әзірлеу қажет. Бұл саясат халықтың жасына қарай, білімі мен кәсіби деңгейіне, аз қамтылған отбасы саны бойынша топтарға арналған болу керек. Басты назар жастардың жұмыссыздығына, қызметкерлердің жалақысы төмен санаттарына аударылып, жұмыссыздарды әлеуметтік қолдауға бағытталуы керек.

4. Жергілікті кадрларды даярлау. Атырау өңірінде орта білікті мамандарға сұраныс жоғары екендігін ескере отырып, таяу жылдары тек басқа өңірден немесе шетелден келген жұмыс күшіне сүйеніп қоймай, облыстағы адами ресурстарға назар аудару қажет. Өңірде кәсіптік және техникалық білім адами капиталды дамытудың драйвері болады. Сондықтан облыстағы техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында, жоғары оқу орындарында білімді мамандарды даярлауға басты назарды аудару керек. Жұмыс берушілердің сұранысы мен талаптарына қарай кәсіптік стандарттар негізінде білім беру бағдарламаларын әзірлей отырып, ұлттық біліктілік жүйесін дамыту қажет.

Қаржыландыру:

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы шеңберінде орындалған (грант № BR21882382).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Ишмуратова Д.Ф. Миграционный фактор развития человеческого капитала. Урбанистика. — 2019. — №4. — С. 19-25

2 Алпысбаева С.Н., Абылкасымова М.Е., Калимова Д.М. (2015) Объемы трудовой миграции в Республике Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obemy-trudovoy-migratsii-v-respublike-kazahstan (дата обращения: 16.02.2024)

3 Чуланова З.К. Внешняя миграция населения Казахстана за годы независимости. [Электронный ресурс] — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-migratsiya-naseleniya-kazahstana-za-gody-nezavisimosti (дата обращения: 22.12.2023)

4 Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2023-2027 годы. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961 (дата обращения: 04.03.2024)

5 Материалы Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: www.stat.gov.kz (дата обращения: 12.02.2024)

6 Джусибалиева А.К., Искакова Д.М., Искакова Д.М., Бодаухан К., Амерханова И.К. Основные факторы, причины и мотивы образовательной и трудовой миграции молодежи Казахстана за рубеж. материалы конференции ii International scientific and practical conference «Trends in the scientific development» Vancouver. — 2021. — с. 67-76

7 Концепция развития рынка труда Республики Казахстан на 2024-2029 годы. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001050/history (дата обращения: 08.02.2023)

8 Комплексный план социально-экономического развития Атырауской области на 2021-2025 годы. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000337 (дата обращения: 22.02.2024)

9 Курманова Г.К., Ким А.А., Суханбердина Б.Б., Уразова Б.А. Анализ показателей миграции населения. Вестник университета «Туран». — 2021. — №1. — С. 70-75

10 Bokayev B., Torebekova Z., Davletbayeva Zh., Kanafina A. Migration trends in Kazakhstan: Exploring migration causes and factors. Available at: — URL: https://repository.apa.kz/handle/123456789/1100?show=full (accessed: 04.01.2023)

МИГРАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация.

В то время как приток человеческого капитала из-за границы считается положительной ситуацией для экономики страны или региона, отток человеческого капитала из страны можно рассматривать, как равносильный сокращению инвестиций в экономику. Таким образом, отток человеческого капитала означает отток капитала из экономики одной страны и включение его в экономику другой страны.

Динамика миграционного потока в Казахстане в последние годы характеризуется ростом числа высокообразованных эмигрантов и сокращением притока высокообразованных иммигрантов, прибывших в страну. Отмечается, что в 2022 году количество переселенцев в страну сократилось вдвое по сравнению с показателями предыдущих десяти лет. Это говорит о том, что большинство покинувших страну-образованная молодежь и квалифицированные специалисты, что влияет на качество человеческого капитала Республики Казахстан.

В данной статье рассмотрена миграция человеческого капитала Атырауской области, определено влияние миграции на экономическое развитие региона, его рынок труда. Основной целью исследования является изучение проблем миграции трудоспособного возраста в Атырауской области и рассмотрение совершенствования мер борьбы с нелегальной миграцией, осуществляемых на национальном и международном уровнях.

Практическая значимость исследования состоит в том, чтобы уточнить наличие в Атырауской области ряда вопросов и процессов по миграции и дать рекомендации по решению этих вопросов.

Ключевые слова: миграция, человеческий капитал, миграция в трудоспособном возрасте, рынок труда, Атырауская область.

MIGRATION OF HUMAN CAPITAL IN ATYRAU REGION

Abstract.

While the inflow of human capital from abroad is considered a positive situation for the economy of a country or region, the outflow of human capital from the country can be considered as equivalent to a reduction in investment in the economy. Thus, the outflow of human capital means the outflow of capital from the economy of one country and its inclusion in the economy of another country.

The dynamics of the migration flow in Kazakhstan in recent years has been characterized by an increase in the number of highly educated emigrants and a decrease in the influx of highly educated immigrants who arrived in the country. It is noted that in 2022, the number of immigrants to the country has halved compared to the figures of the

previous ten years. This suggests that the majority of those who left the country are educated youth and qualified specialists, which affects the quality of the human capital of the Republic of Kazakhstan.

This article examines the migration of human capital in Atyrau region, determines the impact of migration on the economic development of the region, its labor market. The main purpose of the study is to study the problems of migration of working age in Atyrau region and to consider the improvement of measures to combat illegal migration implemented at the national and international levels.

The practical significance of the study is to clarify the presence of a number of migration issues and processes in the Atyrau region and to provide recommendations on how to address these issues.

Key words: migration, human capital, migration in working age, labor market, Atyrau region.

REFERENCES

1 Ishmuratova D.F. (2019) Migracionnyj faktor razvitija chelovecheskogo kapitala [*Migration factor of human capital development]*. Urbanistika. №4. P.19-25 [in Russian]

2 Alpysbaeva S.N., Abylkasymova M.E., Kalimova D.M. Obemy trudovoi migratsii v Respublike Kazakhstan *[The volume of labor migration in the Republic of Kazakhstan]*. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obemy-trudovoy-migratsii-v-respublike-kazahstan [in Russian] (accessed: 16.02.2024)

3 Chulanova Z.K. (2021) Vneshnyaya migraciya naseleniya Kazahstana za gody nezavisimosti [*External migration of the population of Kazakhstan during the years of independence]*. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-migratsiya-naseleniya-kazahstana-za-gody-nezavisimosti [in Russian] (accessed: 22.12.2023)

4 Koncepciya migracionnoj politiki Respubliki Kazahstan na 2023-2027 gody [*The concept of migration policy of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027]*. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961 [in Russian] (accessed: 04.03.2024)

5 Materialy Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [*Materials of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]* Available at: — URL: www.stat.gov.kz [in Russian] (accessed: 12.02.2024)

6 Dzhusibalieva A.K., Iskakova D.M., Iskakova D.M., Bodauhan K., Amerhanova I.K. (2021) Osnovnye faktory, prichiny i motivy obrazovatel'noj i trudovoj migracii molodezhi Kazahstana za rubezh [*The main factors, causes and motives of educational and labor migration of young people of Kazakhstan abroad*] Materialy konferencii II International Scientific and practical conference «Trends in the scientific development» Vancouver. P.67-76 [in Russian]

7 Koncepciya razvitiya rynka truda Respubliki Kazahstan na 2024-2029 gody [*The concept of migration policy of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001050/history [in Russian] (accessed: 08.02.2023)

8 Kompleksnyj plan social'no-ekonomicheskogo razvitiya Atyrauskoj oblasti na 2021 – 2025 gody» *[Materials of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000337 [in Russian] (accessed: 22.02.2024)

9 Kurmanova G.K., Kim A.A., Suhanberdina B.B., Urazova B.A. (2021) Analiz pokazatelej migracii naseleniya [*Analysis of population migration indicators*] Vestnik universiteta «Turan». №1. P.70-75 [in Russian]

10 Bokayev B., Torebekova Z., Davletbayeva Zh., Kanafina A. (2021) Migration trends in Kazakhstan: Exploring migration causes and factors Available at: — URL: https://repository.apa.kz/handle/123456789/1100?show=full [in English] (accessed: 04.01.2023)

Information about author:

Rysty Sabirova – **corresponding author**, candidate of economics sciences, professor of department of «Economics», Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-6564

Aigul Esturlieva – candidate of economic sciences, associate professor of the department of «Economics», Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul.yesturliyeva@yu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5632-8134

Gulmira Andabayeva – corresponding author, candidate of economic sciences, associate professor, department of «Economics», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7458-8711

Sharbat Bissaliyeva – MBA, teacher of the department of «Economics», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: sh.bisalieva@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2026-7806

Информация об авторах:

Рысты Сабирова **– основной автор**, кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-6564
Айгуль Естурлиева – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Республика Казахстан
E-mail: aigul.yesturliyeva@yu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5632-8134
Гульмира Андабаева – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7458-8711
Шарбат Бисалиева – MBA, преподаватель кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: sh.bisalieva@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2026-7806

Авторлар туралы ақпарат

Рысты Сабирова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9947-6564
Айгуль Естурлиева – экономика ғылымының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aigul.yesturliyeva@yu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5632-8134
Гульмира Андабаева – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gulmira.andabayeva@kaznu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7458-8711
Шарбат Бисалиева – MBA, «Экономика» кафедрасының оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: sh.bisalieva@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2026-7806

МРНТИ 06.71.02 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.23**
УДК 338.012

Г.С. Сактаганова[1], А.М. Бакирбекова[2*], А.Б. Тулаганов[3], И.Т. Айнабекова[4]

[1,3]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, 010008, Республика Казахстан
[2] Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г. Атырау, 060011, Республика Казахстан
[4]Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
г. Тараз, 080012, Республика Казахстан
*e-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ОЦЕНКА И ВЫЯВЛЕНИЕ ПРОБЛЕМ В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация.

В статье рассмотрены проблемы развития инновационного развития транспортно-логистической системы страны. Для выявление основных проблем составлена анкета на русском языке и доступна была онлайн. В анкетном опросе использовался выборочный метод, позволяющий на относительно небольшом количестве участников получить репрезентативные данные. Анкетирование проведено среди менеджеров управления транспортно-логистической системы на макро и микроуровнях, были охвачены участники перевозочного процесса с различными инновационным потенциалами.

По итогам опроса выявлено слабое развитие инновационных технологий в отрасли, недостаточно активно внедряются процессы инноваций, недостаточно развивается транспортная инфраструктура, инновационное положение их предприятия осуществляется через производство новой продукции (услуги) на основе новой приобретенной технологии, недостаточные темпы развития цифровизации, внедрения новых технологий, низкая степень автоматизации, недостаточный уровень развития инновационной инфраструктуры, нехватка специалистов отрасли, способных осуществлять научно-исследовательские и опытно-конструкторские разработки и внедрять их результаты в практической деятельности, низкий уровень взаимодействия образовательных и научно-исследовательских организаций с отраслью и другие. Из проведенного исследования необходимо акцентировать внимание на то, что транспортно-логистическая система является важной отраслью экономической и политической жизни страны, требующая скорейших решении для инновационного развития. Учитывая, при том, что Казахстан в рейтинге цифровой конкурентоспособности 2023 года занимает 34 место.

Цель исследования: изучение и выявление проблем инновационного развития транспортно-логистической системы Казахстана с помощью анкетного опроса среди управленцев и сотрудников данной отрасли.

Задачи исследования: провести анкетный опрос, оценить состояние инновационного развития транспортно-логистической системы Казахстана и выявить, сдерживающие проблемы.

Ключевые слова: анкетирование, респондент, инновационное развитие, транспортно-логистическая система, транспортно-логистическое обслуживание.

Введение.

Для активизации инновационного развития транспортно-логистической системы необходима работающая инновационная политика, которая на макроуровне окажет содействие в создании и внедрении инноваций. В Казахстане особое значение и пристальное внимание уделяется нововведениям, в частности цифровой трансформации, предусматривающей сервисный формат взаимодействия между государством и бизнесом, повышению прозрачности транспортных и логистических процессов, действуют программы поддержки и стимулирования инновационной деятельности, в которых отводится важная роль инновационному развитию транспортно-логистической системы. Несмотря на предпринятые меры со стороны государства, сфера продвижения инноваций в транспортно-логистической системе Казахстана характеризуется наличием преград на пути реализации и освоения новшеств. К таким преградам развития инновационных процессов в транспортно-логистической системе страны и управления ее функционированием

относятся следующие: недостатки структуры управления, недостаточный уровень стратегического планирования, недостаточное финансирование, отсутствие или слабое взаимодействие с заинтересованными сторонами, низкие показатели инновационного развития. Все это свидетельствует о том, что одним из фундаментальных вопросов остается проблема управления инновационными процессами в транспортно-логистической системе, суть которого заключается в управлении изменениями, связанные с цифровизацией, роботизацией, автоматизацией производств, внедрение технологий нового поколения и подготовка кадров будущего, который требуют ускоренного поиска оптимальных путей решения.

Вопросам инновационного развития и инновационной деятельности в отраслях рассмотрены в трудах ученых Казахстана: Г.К. Шерова, М.Р. Сихимбаев, Д.Р. Сихимбаева, У.С. Алимбетов, Г.З. Зайнелова, Н.В. Краузе, З.М. Турдиева, Д.М. Турекулова, Б.Т. Бейсенгалиев, Б.К. Жуманова, Ф.К. Досмамбетова, А.Т. Койбакова, Н.А. Курманов, А. Токсанова, А. Мухамеджанова Н. Сырлыбаева, М. Петрова, А.Т. Ускеленова, Б.С. Толысбаев, А.К. Байдаков. К числу зарубежных ученых, внесших существенный вклад в развитие методологии исследования управления и организации инновационного развития, являются: J.H Lee., M. Amer, Л.Ю. Матич, R. Phaal, R.N. Kostoff. Существенный вклад в развитие теории и практики изучения логистических систем в экономике внесли труды зарубежных ученых: Карнаухова, И.С. Кородюка, Л.Б. Миротина, А.И. Семененко, В.И. Сергеева, Т.А. Прокофьевой и отечественных ученых О. Сабден, Б.С. Толысбаева, Ж.С. Раимбекова, А.Н. Тулембаева, Б.У. Сыздыкбаева.

В обширной литературе, посвящённой транспортно-логистической системе, значимый вклад в разработку проблем интеграции транспортной системы Казахстана в мировую экономику внесли такие учёные, как М.У. Акбутаева, Е.Д. Атамкулова, Н.И. Бисембаева, Г.А. Бодаубаева, М.А. Джадралиев, В. Ермаков, К.К. Жангаскин, Е.П. Ионова, Н.К. Исингарин, А.Кошербаева, Г.Н. Намазбаева, Г.Я. Новосельский, Ж.С. Раимбеков, А.Б. Рыжков, Р.К. Сатова, Б.У. Сыздыкбаева и др.

Однако обобщая точки зрения многочисленных исследователей, надо констатировать, что процесс инновационных преобразований в сфере транспортно-логистической системы в полной мере не получили достаточного как теоретического, так и методического разрешения. Причем это касается как самой природы инновационных преобразований, так и вопросов не только теоретико-методического обоснования, но и организации практики управления.

Целью исследования является выявление проблем в инновационном развитие транспортно-логистической системы на основе проведенного опроса. В Казахстане особое значение и пристальное внимание уделяется нововведениям, в частности цифровой трансформации, предусматривающей сервисный формат взаимодействия между государством и бизнесом, повышению прозрачности транспортных и логистических процессов, действуют программы поддержки и стимулирования инновационной деятельности, в которых отводится важная роль инновационному развитию транспортно-логистической системы: Концепция развития транспортно-логистического потенциала Республики Казахстан до 2030 года, Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства, национальный проект «Сильные регионы – драйвер развития страны», Государственная программа инфраструктурного развития «Нұрлы жол».

Инновационное развитие позволяет укрепить на новых рынках свое положение и продвижение и способно принести конкурентные преимущества и способствовать выходу на внешние рынки. Несмотря на предпринятые меры со стороны государства, сфера продвижения инноваций в транспортно-логистической системе Казахстана характеризуется наличием преград на пути реализации и освоения новшеств. Транспорт является важной отраслью экономической и политической жизни страны. Огромная

территория Казахстана, низкая плотность населения, отдаленность населенных пунктов друг от друга, нарастающие процессы интеграции и глобализации в мире делают ее одним из приоритетных направлений развития в стране [1]. В рейтинге цифровой конкурентоспособности 2023 года Казахстан занимает 34 место (73,03 балла), повысив на 2 позиции по сравнению с уровнем цифровизации в 2022 году. Цифровая конкурентоспособность Казахстана опережает некоторые страны Европейского союза, такие как Таиланд (35 место), Португалия (36 место), Словения (37 место), Бахрейн (38 место), Польша (39 место), Латвия (40 место), Италия (43 место), Индонезия (45 место), Иордания (50 место). Наиболее цифровизированными экономиками являются США, Нидерланды, Сингапур, Дания и Швейцария [2]. Согласно Индексу готовности, к передовым технологиям Конференции ООН по торговле и развитию (UNCTAD), основанном на данных международных организаций, Казахстан занимает 62 место из 158 стран и относится к странам, с уровнем готовности к технологиям выше среднего значения. Казахстан опережает Армению (83 место, уровень ниже среднего) на 21 позицию, Кыргызстан (115 место, уровень ниже среднего) на 53 позиции, вместе с тем отстает от России (27 место, высокий уровень) и Беларуси (59 место, уровень выше среднего) на 35 и 3 позиции соответственно [3].

Литературный обзор

Теоретическими и методологическими проблемами развития транспорта и логистики, их инфраструктурой занимались следующие казахстанские ученые: С.А. Алпысбаев, Е.Д. Атамкулов, которые акцентировали внимание на правильном выборе стратегии технической модернизации транспортного комплекса; Т.Б. Баяхметов, М. Бекмагамбетов проводят исследования в сфере автомобильного транспорта; Б.К. Есекина, Н.К. Исингарин занимаются исследованиями грузовых перевозок на железнодорожном транспорте; Е. Карсыбаев внес вклад в методологию управления цепь поставок грузов железнодорожным транспортом и совершенствованию транзитных перевозок; О. Сабден рассмотрены теоретические, методологические и практические вопросы логистики: ее сущность, этапы становления, основные концепции. В работах Ж.С. Раимбекова, Б.У. Сыздыкбаевой [4] обобщен опыт формирования транспортной системы, ее роли в экономическом развитии страны. Вместе с тем, следует отметить, что многие теоретические, методологические и методические вопросы исследований транспортной и логистической инфраструктуры недостаточно изучены и требуют дальнейшего научного осмысления и развития.

Материалы и методы исследования.

Объектом исследования является транспортно-логистическая система в целом и ее предприятия. При проведении исследования применен опросно-анкетный метод, систематизация и обобщение, графические методы визуализации данных, анализ программных и нормативных документов, анализ взаимодействий участников транспортно-логистической системы. Для достижения целей инновационного развития транспортно-логистической системы республики проведен анкетный опрос с целью выявления проблем, которые сдерживают деятельность данной отрасли. Основные методы проведения исследования: определение целевой группы, разработка анкеты, анализ данных, написание статьи. Анкета была разработана на русском языке и доступна была онлайн [5]. В анкетном опросе использовался выборочный метод, позволяющий на относительно небольшом количестве участников получить репрезентативные данные [6].

Выборочное обследование представляет собой способ систематического сбора данных о поведении и установках людей посредством опроса специально подобранной группы респондентов, дающих информацию о себе и своем мнении [7]. Оно является более экономичным и не менее надежным методом, чем сплошное исследование, хотя требует более изощренной методики и техники [8].

При написании статьи авторами использованы материалы трудов отечественных и зарубежных ученых-экономистов касательно транспортно-логической отрасли, а также научные публикации в сборниках научно-практических конференций и форумов.

Результаты и их обсуждение.

Анкетирование проведено среди менеджеров управления транспортно-логистической системы на макро и микроуровнях, охвачены участники перевозочного процесса с различными инновационными потенциалами.

В рамках опроса была разработана анкета, которая состояла из 10 вопросов с ответами. Анкета была доступна онлайн с 1 марта по 30 апреля 2024 года.

Предварительный сбор данных осуществлялся через платформу Google форм. Обработку результатов опроса проводили с помощью специализированного пакета программ статистического моделирования SPSS и Excel. Всего было зарегистрировано 209 действительных ответов.

Для оценки и выявления проблем необходимо узнать ответы на вопрос: инновационное положение вашего предприятия в настоящее время? С этой целью респондентам был задан вопрос с предлагаемыми вариантами ответов.

Таблица 1. Оценка инновационного положения предприятия респондента в настоящее время

Вариант ответа	Численность, человек	Удельный вес, %
осуществляется производство новой продукции (услуги) на основе новой приобретенной технологии	108	51,7
осваивается производство новой продукции (услуги) по основе закупленной лицензии	78	37,3
осуществляется производство новой продукции (услуги) на основе собственной разработанной технологии	17	8,1
другое	6	2,9
Итого	209	100,0
Примечание: составлено авторами на основании опроса		

Согласно проведенного опроса, ответы опрошенных распределились следующим образом: 108 человек или 51,7% ответили, что инновационное положение их предприятия осуществляется через производство новой продукции (услуги) на основе новой приобретенной технологии. 78 человек или 37,3% ответили, что осваивается производство новой продукции (услуги) по основе закупленной лицензии. Среди опрошенных 17 человек или 8,1% считают, инновационное положение их предприятия осуществляется с помощью производства новой продукции (услуги) на основе собственной разработанной технологии, и наименьшая часть, 6 человек или 2,9%, отметили другие варианты ответов.

Если, большинство предприятий транспортно-логистической системы заявляют, инновационное положение их предприятия осуществляется через производство новой продукции (услуги) на основе новой приобретенной технологии, то интересны ответы следующего вопроса: какая научно – исследовательская деятельность (проекты, разработки, работы) проводится на Вашем предприятие в последние три года? Полученные ответы распределились следующим образом.

Таблица 2 – Оценка научно – исследовательской деятельности (проекты, разработки, работы), проводимое предприятием в последние три года

Вариант ответа	Численность, человек	Удельный вес, %
научно-исследовательские разработки	6	2,9

опытно-конструкторские работы	12	5,7
разработка научно-технической продукции	6	2,9
получение патента	1	0,5
другое	184	88
Итого	209	100,0
Примечание: составлено авторами на основании опроса		

По данным таблицы 2 видно, что в предприятиях транспортно-логистической системы научно – исследовательская деятельность ведется в виде опытно-конструкторских работ – 5,7%, научно-исследовательских разработок и разработок научно-технической продукции - 2,9%, получении патента – 0,5%. В основном респонденты выбрали вариант другое, что свидетельствует низкой подверженности предприятии к научно-исследовательской деятельности и внедрению инновации. Основная часть респондентов в ответ другое, написали, что выбрали бы ответ, приобретение зарубежных технологий, отсутствующих в стране и их внедрение в наше производство, которое применяется всеми и не требует каких-либо затрат на новшества и разработок.

Интересны ответы на следующий вопрос, если в предприятиях транспортно-логистической системы не ведется научно – исследовательская деятельность, то какие организационные изменения происходят и осуществляют предприятие? Ответы, связанные с производственным процессом и изменениями приведены в ниже указанной таблице.

Таблица 3 – Организационные изменения, осуществляющие Вашим предприятием в последние три года

Вариант ответа	Численность, человек	Удельный вес, %
внедрение современной компьютерной техники	65	31
структурная реорганизация управления	21	10
применение новых инструментов по мотивации	10	5
внедрение новых методов администрирования	0	0
внедрение новых методов оценки и подбора кадрового потенциала	6	3
внедрение систем менеджмента качества	12	6
процессы планирования, диспетчирования и контроля	53	25
процессы планирования и управление перевозочным процессом	10	5
внедрение новых систем принятия решений	2	1
внедрение в управление логистических IT-систем	2	1
внедрение цифровых технологий	2	1
новые формы взаимодействия с участниками перевозочного процесса	12	6
новые методы в обучение участников перевозочного процесса	10	5
совершенствование транспортно-логистического обслуживания	4	2
другие	0	0
Итого	209	100,0
Примечание: составлено авторами на основании опроса		

По организационным изменениям, осуществляющими предприятиями в последние три года, выявлено, что в основном изменения произошли за счет внедрения современной компьютерной техники и вычислительных программам – 31% или 65 человек из респондентов. Следующие изменения связаны с процессами планирования, диспетчирования и контроля – 25% или 53 человека. И на третьем месте организационные изменения произошли за счет структурной реорганизация управления – 10% или 21 человек. Вероятные ответы: внедрение новых методов администрирования, внедрение цифровых технологий, внедрение в управление логистических IT-систем, совершенствование транспортно-логистического обслуживания, внедрение новых систем принятия решений, связанные с новизной и инновационности требуют рассмотрения и

должного внимания. Таким образом выявлено, что предприятия данной отрасли до сих пор не вводят новые изменения и не внедряют инновационные технологий.

Низкий переход к инновационным технологиям предполагает определенные проблемы, которые имеются и сдерживают инновационное развитие транспортно-логистической системы, рисунок 1.

Как видно из проведенного исследования, необходимо акцентировать внимание участников перевозочного процесса на обучение цифровым навыкам и повышению уровня компетенции специалистов, владеющих углубленными цифровыми навыками. При взаимодействии участников перевозочного процесса следует повышать уровень развития управления логистических IT-систем и цифровых технологий.

Согласно проведенного опроса, участниками предлагается:

- ответственность всех участников перевозочного процесса, сроки доставки, фиксированные тарифы на весь период перевозки, сохранность груза, своевременную подачу вагонов под погрузку, выгрузку, снижение дополнительных сборов на станциях отправления, получения;
- ужесточить правила для открытия экспедиторских компаний, компаний однодневок, которые не отвечают требованиям и подводят клиентов, не умеют работать с иностранными компаниями, так как проблема в языке и незнании международных информационных систем;
- осуществить цифровизацию транспортных коридоров с использованием электронных транспортно-сопроводительных документов, интеллектуальных транспортных систем и информации о мультимодальных грузовых потоках на основе создания интегрированной информационно-логистической платформы;

Рисунок 1 – Проблемы сдерживающие инновационное развитие транспортно-логистической системы

Примечание: составлено авторами на основе опроса

- слежение вагонов на подъездном пути предприятия в режиме реального времени;
- переход управления на безбумажное электронное оформление транспортных документов;

- привлечение образовательных и научно-исследовательских организаций;
- разработка правовых норм и нормативов, устанавливающих стандарты безопасных и здоровых условий труда, правила, инструкции, санитарно-эпидемиологические и санитарные нормы. Внедрение Концепции в области управления безопасности и охраны труда [9], [10], [11].

Наряду с этим, в данном исследование, участники выражали мнение о качестве транспортно- логистического обслуживания, которая приведена на рисунке 2.

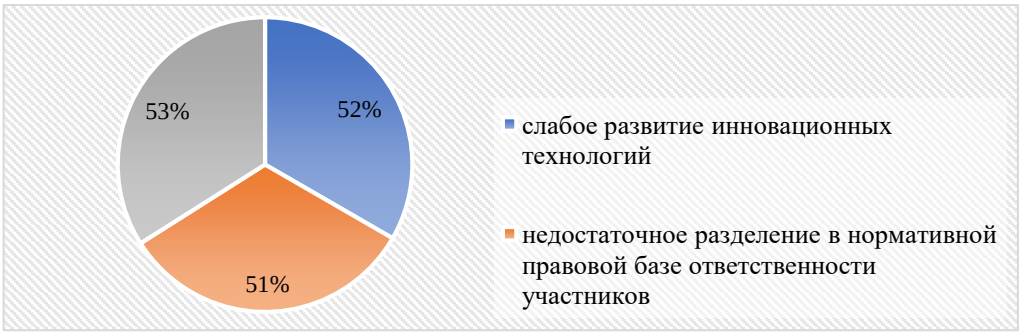

Рисунок 2 – Проблемы, влияющие на качество транспортно- логистического обслуживания

Примечание: составлено авторами на основе анкетирования

По итогам опроса можно увидеть слабое развитие инновационных технологий в отрасли: логистический аутсорсинг, информационные и цифровые технологии, развитие онлайн сервиса, управления цепочками поставок, 3/4PL, планирование и управление перевозочным процессом 24/7 назвали - 52%. Недостаточное разделение в нормативно-правовой базе ответственности участников перевозочного процесса, что составило 51%. Недостаточно эффективно взаимодействуют участники перевозочного процесса - 53%.

Таким образом, проблема некачественного транспортно- логистического обслуживания по мнению участников опроса заключается в следующем:

- отсутствие открытой информации, отсутствие конкуренции для участия в перевозочном процессе. Нет базы данных, все крупные грузовладельцы создали свои фирмы перевозок и экспедирования;
- слабое взаимодействие с соседними дорогами стран Содружества;
- проблемы на приграничных пунктах пропуска;
- проблемы управления логистическими инфраструктурами, управление потоками, заказчиками и поставщиками, управление качеством и процессами.

Наряду с этим, участники анкетирования высказывались касающиеся развития рынка железнодорожных, мультимодальных и других видов перевозок грузов транспортом:

- все решаемо и реализуемо, если грамотно выстроить всю логистическую цепочку перевозок транспортом. Контракты с грузоотправителем, грузополучателем должны быть долгосрочными, минимум на 5 лет;
- на рынке должны быть проверенные предприятия, которые зарекомендовали себя в перевозочной деятельности ответственными, любая транспортно-экспедиторская деятельность должны лицензироваться и проверяться;
- требуется упрощение процедур оформления перевозки, гибкая тарифная политика, инновационное внедрение цифровых технологий;
- необходим уход от разделения перевозок по родам груза. Для перевозчика без разницы, что везти, уголь или нефтепродукты, затраты почти одинаковые, необходимо внедрение новой идеи - колобарации между перевозчиками;

-создание управления инновационной платформы с использованием цифровых технологий, такой как интернет-ресурс, на котором можно было бы размещать информацию о недобросовестных экспедиторских компаниях и многое другое.

С точки зрения вышеописанных проблем в отрасли выявлены проблемы взаимодействия грузоотправителей, грузополучателей, перевозчиков, экспедиторов, ветвевладельцев, операторов подвижного состава, который приведен на рисунке 3.

Рисунок 3 – Проблемы, влияющие на качество транспортно- логистического обслуживания

Примечание: составлено авторами на основе анкетирования

Согласно опросу 65% участников считают, что в управленческой деятельности недостаточно активно внедряются процессы инноваций такие как: логистический аутсорсинг, информационные и цифровые технологии, развитие модели управления цепями поставок, внедрение модели 3/4PL провайдеров, отсутствие единого Центра управления всей логистической цепочкой. Недостаточно развивается транспортная инфраструктура республики считают 60%. Необходимость в профессиональном обучение и развитие отметили 32% опрошенных.

Для внедрения инновационных технологий и совершенства системы транспортно-логистической отрасли необходимо трансформировать и модернизировать, имеющиеся услуги.

Таблица 4 – Дополнительные услуги для внедрения инновационных технологий

Вариант ответа	Численность, человек	Удельный вес, %
развитие цифровизации на предприятие	33	15,8
оптимизация всей логистической цепочки «погрузка-перевозка-выгрузка»	44	21
установление долгосрочных стратегических отношений с логистическим оператором	10	4,8
создание интегрированной IT системы	48	23
развитие и улучшение качества обслуживания Call-центр 24/7	15	7,1
диспетчерская по управлению вагонным парком 24/7	16	7,6
управление промышленной логистикой	32	15,3
управление складскими запасами	11	5,4
Итого	209	100,0
Примечание: составлено авторами на основании опроса		

Организациями транспортно-логистической системы для внедрения инноваций используются дополнительные услуги. Среди опрошенных 48 человек или 23% считаю, что необходимо создание интегрированной IT системы, 44 человек или 21% выбрали оптимизацию всей логистической цепочки «погрузка-перевозка-выгрузка». Меньше всего респонденты выбрали установление долгосрочных стратегических отношений с логистическим оператором – 10 человек или 4,8% и управление складскими запасами – 11

человек или 5,4%. Среди выбранных ответов респонденты также выделили необходимость в развитии цифровизации на предприятия и управление промышленной логистикой. В целом можно отметить, что предприятиям транспортно-логистической системы необходимо внедрение инновационных технологий начиная с организационных инноваций, таблица 5.

Таблица 5 – Внедрение организационных инноваций

Вариант ответа	Численность, человек	Удельный вес, %
внедрение на предприятиях новых методов организации деятельности работы (изменение внутренней структуры предприятия, изменение сферы деятельности предприятия, управление цифровизацией и автоматизацией, управление качеством работ и т.д.)	39	18,6
новые методы организации распределения обязанностей и принятию решений (распределение обязанностей, делегирование полномочий, умение работать в команде, перераспределение работ и т.д.)	84	40,3
новые методы организации взаимоотношений с государственными органами, подведомственными организациями и другими предприятиями (поддержка, взаимодействие и обмен информацией, сотрудничество, обратная связь и т.д.)	74	35,4
другие организационные инновации	12	5,7
Итого	209	100,0
Примечание: составлено авторами на основании опроса		

Согласно проведенного опросу варианты ответов распределились следующим образом: 84 человека или 40,3% выбрали новые методы организации распределения обязанностей и принятию решений, в том числе делегирование полномочий, умение работать в команде, перераспределение работ и другие; 74 человек или 35,4% считают что, необходимы новые методы организации взаимоотношений с государственными органами, подведомственными организациями и другими предприятиями, в виде взаимодействии и обмене информацией, сотрудничества, постоянной обратной связи и другие; 39 человек или 18,6% ответили, что необходимо внедрение на предприятиях новых методов организации деятельности работы, т.е. изменение внутренней структуры предприятия, изменение сферы деятельности предприятия, управление цифровизацией и автоматизацией, управление качеством работ и др.; 12 человек или 5,7% выбрали другие организационные инновации, т.е. организация новой базы данных, системы мониторинга деятельности предприятия и др.

Проведенный опрос позволил получить следующие результаты, так считают респонденты, что:

- инновационное положение их предприятия осуществляется через производство новой продукции (услуги) на основе новой приобретенной технологии;
- приобретение зарубежных технологий, отсутствующих в стране и их внедрение в наше производство, которое применяется всеми и не требует каких-либо затрат на новшества и разработок. Таким образом, в предприятиях транспортно-логистической системы научно – исследовательская деятельность ведется на низком уровне;
- в основном изменения происходят за счет внедрения современной компьютерной техники и вычислительных программам;
- недостаточное разделение в нормативно-правовой базе ответственности участников перевозочного процесса;
- необходимо создание интегрированной IT системы;
- внедрение организационных инновации осуществляется через новые методы организации распределения обязанностей и принятию решений, в том числе делегирование полномочий, умение работать в команде, перераспределение работ и др.

Заключение.

Таким образом, результаты проведенного исследования выявили, что в настоящее время существует множество причин, сдерживающих инновационную активность и развитие транспортно-логистической системы как на макро и микроуровнях:

- недостаточный уровень развития инновационной инфраструктуры;
- слабое развитие инновационного менеджмента, нехватка инновационных решений, отсутствие управленческих решений по развитию производственной базы и обновлению подвижного состава
- невысокий уровень интеграции в инновационном развитии государственных органов, местных исполнительных органов, бизнеса, образовательных и научно-исследовательских организаций.
- отсутствие поддержки со стороны уполномоченного органа и местного исполнительного органа, отсутствие должного контроля за выполнением требований законодательства уполномоченным органом;
- низкий уровень взаимодействия образовательных и научно-исследовательских организаций с отраслью;
- нехватка специалистов отрасли, способных осуществлять научно-исследовательские и опытно-конструкторские разработки и внедрять их результаты в практической деятельности;
- недостаточные темпы развития цифровизации, внедрения новых технологий, низкая степень автоматизации;
- отсутствие лабораторий, технологических бюро, виртуальных учебно-производственных предприятий на базе вузов.

Обобщая оценку вышеизложенного исследования, можно прийти к выводу, что накопившиеся проблемы в транспортно-логистической системе носят глубокий системный характер и решать их нужно комплексно. Все это свидетельствует о том, что одним из фундаментальных вопросов остается проблема инновационного развития транспортно-логистической системы, суть которой заключается во внедрении изменений, связанные с цифровизацией, автоматизацией, роботизацией производств, использовании технологий нового поколения и подготовке кадров будущего, которые требуют ускоренного поиска оптимальных путей решения.

Однако, следует отметить положительные тенденции, которые связаны с пониманием управленцев о необходимости инновационного развития, углубления взаимодействий в данном процессе на базе новых форм взаимного сотрудничества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus (дата обращения 16.05.2024).

2 Рейтинг цифровой конкурентоспособности (IMD). [Электронный ресурс] — URL: https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/ (дата обращения 15.07.2024).

3 Постановление Правительства Республики Казахстан от 20 декабря 2018 года № 846. «Об утверждении Концепции развития обрабатывающей промышленности Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы». [Электронный ресурс]. — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000846 (дата обращения 05.08.2024).

4 Сыздыкбаева Б., Раимбеков Ж., Жуматаева Б. Оценка эффективности развития транспортно-логистического потенциала регионов Казахстана. Актуальные проблемы экономики. —№5. — 2018. — С. 473-481.

5 Анкетирование на платформе Google форм: [Электронный ресурс] — URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSd4HrRmMbXgoOtLITvlVWpJV249rnUfAcpvhrMQ1JO8LVooA/viewform?usp=sf_link (дата обращения 25.03.2024).

6 Кравченко А.И. Методология и методы социологических исследований. Учебник для бакалавров. —

М.: Юрайт. С. — 2021 — 326 с.

7 Тихонова Е.В. Методология и методы социологического исследования. М.: Academia. — 2021. — 280 с.

8 Готлиб А.С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы. Методология. Исследовательские практики. — М.: Флинта. — 2020. — 260 с.

9 Сактаганова Г.С., Омарова С.Т. Система управления охраной труда и экологическая безопасность на железнодорожном транспорте. Международный научный журнал «Наука и мир». — Т.1. № 2 (54). — 2018. С. 46-48.

10 Сактаганова Г.С., Омарова С.Т. Инновационные подходы в области управления охраной труда на железнодорожном транспорте. Материалы международной научно-практической конференции «Человеческий капитал как фактор инновационного развития общества». Уфа. — 2018. С.105— 109.

11 Сактаганова Г.С., Омарова С.Т., Сарыбаева К.Д. Состояние производственного травматизма на травмоопасных производствах Республики Казахстан. Журнал Охрана труда, Казахстан. — № 5 (149). — 2018. С. 54-58.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨЛІК-ЛОГИСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛАРДЫ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ АНЫҚТАУ

Андатпа.

Мақалада Елдің көлік-логистикалық жүйесінің инновациялық дамуын зерттеу мәселелері қарастырылған. Негізгі проблемаларды анықтау үшін орыс тілінде сауалнама жасалып, онлайн режимінде жүргізілді. Сауалнама қатысушылардың салыстырмалы түрде аз санында деректерді алуға мүмкіндік беретін таңдамалы әдісті қолданды. Сауалнама макро және микро деңгейлердегі көлік-логистикалық жүйе басқармасының менеджерлері арасында жүргізілді, әртүрлі инновациялық әлеуеті бар тасымалдау процесіне қатысушылар қамтылды. Сауалнама қорытындысы бойынша саладағы инновациялық технологиялардың әлсіз дамуы, инновациялық процестердің төмен белсенділігі, көлік инфрақұрылымының жеткіліксіз дамуы, кәсіпорнының инновациялық жағдайы жаңа сатып алынған технология негізінде жаңа өнім (қызмет) өндіру арқылы жүзеге асырылуы, цифрландыруды дамытудың жеткіліксіз қарқыны, жаңа технологияларды енгізу, автоматтандырудың төмен дәрежесі, инновациялық инфрақұрылымды дамытудың жеткіліксіз деңгейі, кәсіпорынның ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық әзірлемелерді жүзеге асыруға және олардың нәтижелерін практикалық қызметке енгізуге қабілетті, білім бар сала мамандарының тапшылығы және ғылыми-зерттеу ұйымдарының саламен өзара әрекеттесуінің төмен деңгейі және басқалар анықталды. Жүргізілген зерттеуден көлік-логистикалық жүйе инновациялық даму үшін жедел шешімді талап ететін елдің экономикалық және саяси өмірінің маңызды саласы болып табылатынына назар аудара отырып, Қазақстанның 2023 жылғы цифрлық бәсекеге қабілеттілік рейтингінде 34-ші орында тұрғанын ескеру қажет.

Зерттеу мақсаты: осы саланың басқарушылары мен қызметкерлері арасында сауалнама жүргізу арқылы Қазақстанның көлік-логистикалық жүйесінің инновациялық даму проблемаларын зерттеу және анықтау.

Зерттеу міндеттері: сауалнама жүргізу, Қазақстанның көлік-логистикалық жүйесінің инновациялық даму жағдайын бағалау және проблемаларды анықтау.

Негізгі сөздер: сауалнама, респондент, инновациялық даму, көліктік-логистикалық жүйе, көліктік-логистикалық қызмет көрсету.

ASSESSMENT AND IDENTIFICATION OF PROBLEMS IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE TRANSPORTATION AND LOGISTICS SYSTEM OF KAZAKHSTAN

Abstract.

The article considers the problems of innovative development of the country's transportation and logistics system. To identify the main problems, a questionnaire in Russian was compiled and available online. The questionnaire survey used a sampling method, which allowed for the obtaining of representative data on a relatively small number of participants. The questionnaire survey was conducted among the managers of the transport and logistics system at macro and micro levels, the participants of the transportation process with different innovation potentials were covered.

The results of the survey revealed poor development of innovative technologies in the industry, insufficiently active implementation of innovation processes, insufficiently developed transport infrastructure; the innovative position of their enterprise is carried out through the production of new products (services) on the basis of newly acquired technology, insufficient rates of development of digitalization, introduction of new technologies, low degree

of automation, insufficient level of development of innovation infrastructure, lack of industry specialists who are able to carry out scientific and technological development of the transport and logistics system. From the research, it is necessary to emphasize that the transport and logistics system is an important branch of the country's economic and political life, requiring urgent solutions for innovation development. Taking into account that Kazakhstan ranks 34th in the digital competitiveness rating for 2023.

Purpose of the study: To study and identify the problems related to the innovative development of the transport and logistics system of Kazakhstan by means of a questionnaire survey among managers and employees of this industry.

Research objectives: to conduct a questionnaire survey, to assess the state of innovative development of transport and logistics system of Kazakhstan and to identify constraining problems.

Key words: questionnaire survey, respondent, innovative development, transport and logistics system, transport and logistics service.

REFERENCES

1 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan - Lidera Nacii N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana, g. Astana, 14 dekabrya 2012 goda. Strategiya «Kazahstan-2050»: novyj politicheskij kurs sostoyavshegosya gosudarstva [*Strategy "Kazakhstan-2050": a new political course of the established state*]. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus [in Russian] (accessed:16.05.2024).

2 Rejting cifrovoj konkurentosposobnosti (IMD) [*Digital Competitiveness Rating*]. Available at: — URL: https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/ [in Russian] (accessed: 15.07.2024).

3 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 20 dekabrya 2018 goda № 846. «Ob utverzhdenii Koncepcii razvitiya obrabatyvayushchej promyshlennosti Respubliki Kazahstan na 2023 – 2029 gody» [*"On approval of the Concept of development of the manufacturing industry of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029"*].. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000846 in Russian] (accessed: 05.08.2024).

4 Syzdykbaeva B., Raimbekov Zh., Zhumataeva B. Ocenka effektivnosti razvitiya transportno-logisticheskogo potenciala regionov Kazahstana. Aktual'nye problemy ekonomiki [*Assessment of the effectiveness of the development of the transport and logistics potential of the regions of Kazakhstan*]. №5. 2018. P. 473- 481. [in Russian]

5 Anketirovanie na platforme Google form: [*Questionnaire on the Google Forms platform*]. Available at: — URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSd4HrRmMbXgoOtLITvlVWpJV249rnUfAcpvhrMQ1JO8LVooA/viewform?usp=sf_link [in Russian] (accessed:25.03.2024).

6 Kravchenko A.I. Metodologiya i metody sociologicheskih issledovanij [*Methodology and methods of sociological research*]. Uchebnik dlya bakalavrov. M.: Yurajt. S. 2021 326 p. [in Russian]

7 Tihonova E.V. Metodologiya i metody sociologicheskogo issledovaniya [*Methodology and methods of sociological research*]. M.: Academia. 2021. 280 p. [in Russian]

8 Gotlib A.S. Vvedenie v sociologicheskoe issledovanie [*Introduction to sociological research*]. Kachestvennyj i kolichestvennyj podhody. Metodologiya. Issledovatel'skie praktiki. M.: Flinta. 2020. 260 p. [in Russian]

9 Saktaganova G.S., Omarova S.T. Sistema upravleniya ohranoj truda i ekologicheskaya bezopasnost' na zheleznodorozhnom transporte [*Occupational health and safety management system and environmental safety in railway transport*]. Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal «Nauka i mir». T.1. № 2 (54). 2018. P. 46-48. [in Russian]

10 Saktaganova G.S., Omarova S.T. Innovacionnye podhody v oblasti upravleniya ohranoj truda na zheleznodorozhnom transporte [*Innovative approaches in the field of occupational safety management in railway transport*]. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Chelovecheskij kapital kak faktor innovacionnogo razvitiya obshchestva», Ufa. 2018. P.105-109. [in Russian]

11 Saktaganova G.S., Omarova S.T., Sarybaeva K.D. Sostoyanie proizvodstvennogo travmatizma na travmoopasnyh proizvodstvah Respubliki Kazahstan [*The state of occupational injuries in traumatic industries of the Republic of Kazakhstan*]. Zhurnal Ohrana truda, Kazahstan. № 5 (149). 2018. P. 54-58. [in Russian]

Information about authors:

Aigul Bakirbekova – **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor, professor of the department of «Economic», Kh.Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-0981-8306

Gulmira Saktaganova - doctoral student at the department of «Management», L.N. Gumilyov Eurasian National university, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Saktaganova_gs@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-5536-8572

Anvar Tulaganov - doctor of science, associate professor of the «Management» department of the Eurasian National University by name Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Tulaganov22@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4169-8911

Indira Ainabekova - senior lecturer of the department of «Finance and Accounting», Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: ainabecova_76@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0009-0001-3776-4675

Информация об авторах:

Айгуль Бакирбекова – **основной автор,** кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0981-8306.

Гульмира Сактаганова **–** докторант кафедры «Менеджмент», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: Saktaganova_gs@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-5536-8572

Анвар Тулаганов - доктор по профилю (PhD), доцент кафедры «Менеджмент» Евразийского национального университета имени Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: Tulaganov22@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0003-4169-8911

Индира Айнабекова - старший преподаватель кафедры «Финансы и учет», Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г. Тараз, Республика Казахстан

E-mail: ainabecova_76@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3776-4675

Авторлар туралы ақпарат:

Айгуль Бакирбекова – **негізгі автор,** экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Экономика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-0981-8306

Гульмира Сактаганова **–**«Менеджмент» кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Saktaganova_gs@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-5536-8572

Анвар Тулаганов – бейіні докторы (PhD), «Менеджмент» кафедрасының доценті, Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Tulaganov22@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0003-4169-8911

Индира Айнабекова – «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ainabecova_76@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0009-0001-3776-4675

IRSTI 10.63.01 DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.24
UDC 349.22

О.З. Мухамеджанов*

Ташкентский государственный юридический университет
Ташкент, 100047, Республика Узбекистан
*e-mail: omonmuhamedzanov@gmail.com

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ПО ВОПРОСАМ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Аннотация.

Одним из ключевых аспектов международного сотрудничества является обмен знаниями и технологиями между странами. Это включает в себя разработку и внедрение инновационных экологически чистых технологий, которые значительно сокращают выбросы углерода и обеспечивают рациональное использование ресурсов. Образовательные программы и исследовательские инициативы, финансируемые международными фондами, способны укрепить экологическую осведомленность и профессиональные навыки населения, что является основой внедрения устойчивых практик. Кроме того, важным направлением международного сотрудничества является разработка стратегий адаптации для стран, наиболее уязвимых к климатическим изменениям. Программы адаптации могут включать улучшение инфраструктуры, защиту экосистем и развитие устойчивых методов ведения сельского хозяйства. Эти шаги не только помогут избежать негативных последствий, но и откроют новые возможности для экономического роста. Экологическая роль в международных отношениях становится все более важной на фоне глобальных вызовов, таких как изменение климата, загрязнение окружающей среды, потеря биоразнообразия и истощение природных ресурсов. Ниже приведены некоторые ключевые аспекты этой роли: глобальные проблемы, международные соглашения, экономические интересы, глобальная безопасность, новые технологии и инновации, гражданское общество и активизм. Таким образом, только при всестороннем и взаимовыгодном сотрудничестве может быть достигнуто эффективное решение экологических проблем. Страны должны понимать, что укрепление глобального партнерства – это не просто возможность, а необходимость сохранить нашу планету и обеспечить благополучие будущих поколений. Кроме того; экология становится важным аспектом международных отношений и оказывает глобальное влияние на политику, экономику и безопасность стран.

Ключевое слово: экологическое право, международная охрана окружающей среды, международное сотрудничество, международные декларации, загрязнение морской среды.

Введение.

Международные экологические правоотношения - это отношения, регулируемые совокупностью принципов и норм, направленных на обеспечение рационального использования природных ресурсов и защиту окружающей среды от загрязнения [1]. На окружающую среду негативно влияют следующие факторы: а) нерациональное использование отдельных компонентов природы; б) загрязнение окружающей среды; в) действия человечества, такие как гонки вооружений, вооруженные конфликты и напряженные войны, наносят ущерб природе. Из-за экологического правового обеспечения и неэффективной защиты со стороны государств бесследно исчезают сотни видов крупных млекопитающих, птиц и других видов животных, более тысячи видов животных находятся под угрозой исчезновения. Около трети территории суши находится под угрозой превращения в пустыню. Также единственным фактором признается бесперебойная работа производственных предприятий и их распределение в окружающую среду отходов производства. За последние 50 лет мир потерял почти половину своей лесной площади. Чрезмерный вылов рыбы привел к сокращению популяции рыб. Эрозия почвы стала серьезной проблемой во многих странах мира. Все мировое сотрудничество по жизнеобеспечению человечества по всему миру совместно адаптирует нормативные акты в рамках совещаний, программ об экосистемах. Ведь защита мировой окружающей среды сопряжена не только с вопросами сохранения и существования животных и растений,

обеспечения техническими устройствами для предотвращения распространения вредных отходов деятельности производственных предприятий в воздух.

Проблемы охраны окружающей среды в межгосударственных отношениях деятельность нормативно-правовых истоков должна служить в правильном направлении. Посредством международного сотрудничества мировыми конвенциями и регулированиями являются факторы, способствующие сохранению морского, космического, животного и растительного мира. Главной задачей человечества и государств является выявление вопроса ответственности за максимальное сохранение природных ресурсов и нарушение условий их использования и использования без причинения вреда

Материалы и методы исследования.

Методологической основой исследования являются следующие методы исследования, как: анализ и синтез, сравнительный, системно-структурный. Материалами исследования составляют научные положения, понятия и категории, содержащиеся в учебниках, монографиях, научных статьях и других материалах в области экологического право, международной охраны окружающей среды, международного сотрудничества.

В последние десятилетия вопросы охраны окружающей среды и устойчивого развития обострились на глобальном уровне. Увеличение масштабов загрязнения, изменение климата и истощение природных ресурсов стали основными проблемами, требующими комплексного и эффективного правового регулирования. Основу такого регулирования составляют несколько ключевых принципов, которые играют важную роль в обеспечении международной правовой среды. В данной статье мы рассмотрим эти принципы, их значение и влияние на формирование эффективных мер по охране окружающей среды.

Результаты и их обсуждение.

Для правового обеспечения международной окружающей среды в приоритете несколько принципов. Во-первых, принцип предосторожности, который подразумевает необходимость предотвращения экологического ущерба даже при отсутствии полной научной уверенности в его возможных последствиях. Во-вторых, принцип устойчивого развития, который акцентирует внимание на гармоничном сочетании экономического роста, социальной справедливости и охраны окружающей среды. Кроме того, важным является принцип общего, но дифференцированного участия, который признает различные уровни ответственности государств в зависимости от их экономических возможностей и исторического контекста. Это создает основу для справедливого распределения ресурсов и обязательств. Наконец, принцип сотрудничества и взаимодействия между государствами подчеркивает необходимость совместных усилий в решении транснациональных экологических проблем. Это включает в себя обмен технологиями, финансирование программ по охране окружающей среды и разработку международных соглашений, закрепляющих обязательства сторон. Совокупность этих принципов формирует правовую рамку, способствующую защите планеты и устойчивому будущему для всех её обитателей.

Принцип предосторожности является одним из краеугольных камней международного экологического права. Он предполагает, что если есть угроза серьезного или необратимого ущерба окружающей среде, отсутствие полной научной уверенности не должно использоваться в качестве основания для отсрочки мер, направленных на предотвращение такого ущерба.

Применение этого принципа подразумевает принятие мер даже в условиях неопределенности. Например, в случае новых технологий или проектов, которые могут негативно сказаться на экосистемах, государства должны проявлять осторожность. Этот принцип был заложен в различных международных соглашениях, таких как Рамочная конвенция ООН по изменению климата и Конвенция о биологическом разнообразии [2].

Принцип предосторожности также способствует более активному взаимодействию между государственными органами, научными кругами и общественностью. Он побуждает

к проведению всесторонних исследований и оценок воздействия, чтобы минимизировать потенциальные угрозы. Это дает возможность более устойчиво внедрять

Устойчивое развитие — это концепция, которая объединяет экономический рост, социальное равенство и защиту окружающей среды. Основанная на идее, что потребности настоящего поколения не должны ставить под угрозу удовлетворение потребностей будущих, эта концепция подразумевает баланс между различными сферами жизни.

Данный принцип нашел свое отражение в международных документах, таких как Повестка-21 и Цели устойчивого развития (ЦУР). Он требует от стран определить свои экономические и социальные потребности, учитывая при этом экологические ограничения. Устойчивое развитие подразумевает активное участие общества, правительств и бизнеса в этих процессах.

Практическое применение принципа устойчивого развития может быть замечено в различных областях, включая агрономию, энергетическую политику и градостроительство. Например, внедрение чистых технологий в производственные процессы помогает минимизировать негативное воздействие на окружающую среду и сохранять ресурсы.

Экологическая справедливость подразумевает, что все люди имеют право на здоровую и чистую окружающую среду, независимо от их социального положения, расы или места проживания. Это принцип касается разделения экологических бремён и выгод среди различных стран и сообществ.

Экологическая справедливость приобрела важное значение в контексте глобальных экологических проблем, таких как изменение климата. Страны с развитой экономикой, которые исторически осуществляли наибольшие выбросы углерода, сегодня несут ответственность за поддержку стран, наиболее уязвимых к климатическим изменениям.

Достижение экологической справедливости требует от стран более кооперативного подхода. Это включает в себя технологии, финансирование и обмен знаниями. Так, программы помощи развивающимся странам могут помочь минимизировать негативное воздействие на окружающую среду.

Принцип угрозы расширяет концепцию предосторожности, предполагая, что не только известные угрозы должны быть учтены, но и возможные будущие угрозы. Он акцентирует внимание на необходимости учитывать потенциальные риски, которые могут возникнуть в результате определённых действий или бездействия.

Применение этого принципа требует от правительств и международных организаций учитывать новые научные данные и социальные изменения. Это может включать пересмотр действующих норм и стандартов, чтобы обеспечить защиту окружающей среды.

Внедрение принципа угрозы предполагает также необходимость проверки действий, которые могут привести к необратимым изменениям в экосистемах. Это особенно актуально для таких сфер, как генетическая инженерия или добыча ресурсов в ранее нетронутых условиях.

Совместное участие подразумевает активное вовлечение всех заинтересованных сторон в процесс решения экологических проблем. Это включает в себя государства, бизнес, научные и образовательные учреждения, а также гражданское общество.

Такое включение всех слоев общества в принятие решений позволяет учитывать различные точки зрения и подходы. Например, в рамках проведения общественных обсуждений или консультаций могут быть выявлены интересы и нужды разных групп. Это, в свою очередь, содействует формированию более обоснованных и эффективных решений.

Совместное участие позволяет создать доверие между правительством и населением. Когда люди видят, что их мнение учитывается, они более активно принимают участие в реализации экологических инициатив и обеспечении устойчивого развития.

Интеграция экологических обстоятельств в экономические и социальные решения является важным принципом устойчивого развития. Это означает, что экологические аспекты должны учитывать в процессе планирования и разработки всех видов политики.

Интеграция требует наличия междисциплинарных подходов и сотрудничества между различными секторами — от здравоохранения до транспорта и промышленности. Таким образом, каждое решение будет основано на полном понимании его долгосрочных последствий. Применение интегративного подхода также предполагает пересмотр существующих законодательных норм и инициирование новых стандартов, которые учитывали бы экологические аспекты. Это может стать основой для устойчивого развития и улучшения качества жизни на планете.

Правовое обеспечение международной окружающей среды требует комплексного подхода, который охватывает множество принципов. Принципы предосторожности, устойчивого развития, справедливости, угрозы, совместного участия и интеграции формируют эффективную систему, способную ответить на вызовы, с которыми сталкивается мир.

Анализ этих принципов показывает, что они не существуют изолированно, а взаимодействуют друг с другом. С их помощью можно разработать стратегии, которые не только предотвратят экологические катастрофы, но и обеспечат процветание будущих поколений [3].

В связи с вышеизложенным, внедрение этих принципов в международное право будет способствовать более эффективному решению экологических проблем, а также обеспечит баланс между экономическими, социальными и экологическими интересами.

Международные экологические проблемы свидетельствуют о необходимости инициирования всеобъемлющей кодифической конвенции, систематизированной по многогранному и глобальному мировому вопросу. Международные экологические проблемы свидетельствуют о необходимости инициирования всеобъемлющей кодификационной конвенции, систематизированной по многогранному и глобальному мировому вопросу. Актуальность таких мер обуславливается возрастающей угрозой, которую представляет собой глобальное потепление, утрата биоразнообразия и загрязнение окружающей среды. Необходимость создания нормативных актов на международном уровне становится более очевидной с каждым днем, так как экологические проблемы не знают границ и требуют согласованных усилий всех государств.

Кодификационная конвенция могла бы стать основой для создания многосторонних соглашений, обеспечивающих защиту природных ресурсов, оптимизацию использования энергии и снижение выбросов парниковых газов. Такой документ должен учитывать комплексный подход, включающий как охрану окружающей среды, так и социально-экономические аспекты, способствуя гармоничному развитию человечества [4].

Более того, важно разработать механизмы мониторинга и оценки соблюдения экологических стандартов, что позволит не только контролировать исполнение обязательств, но и осуществлять поддержку стран, испытывающих трудности в их реализации. Трансформация экологической политики на глобальном уровне станет неотъемлемой частью выживания нашей планеты и будущих поколений.

Запасы воды в США, Европе, Китае, Индии, на Ближнем Востоке и в Африке сокращаются. Недостаток воды означает нехватку продовольствия. Ученые видят решение проблемы охраны окружающей среды в создании нового типа экономики. В частности, он включает повторное использование сырья и возобновляемых источников энергии, а также стабильный уровень населения. Одной из главных задач устойчивого развития является достижение баланса между экономическими, социальными и экологическими интересами. Это требует пересмотра традиционных подходов к разработке политик и программ.

Необходимо учитывать, что экономический успех не должен достигаться за счет ущерба для окружающей среды или ухудшения качества жизни людей [5].

Существует множество примеров, когда уклон в сторону одной из сторон — экономики или экологии — приводил к негативным последствиям. Например, вырубка лесов для ведения сельского хозяйства способствовала экономическому росту, но имела катастрофические последствия для экосистемы и местных сообществ. Таким образом, для достижения устойчивого развития необходимо находить компромиссы и развивать решения, которые будут учитывать интересы всех стейкхолдеров.

Следующим фактом негативного воздействия на окружающую среду является ее антропогенное загрязнение в результате деятельности человека. Антропогенное загрязнение — это термин, который описывает воздействие человека на окружающую среду, создавая вредные изменения в экосистемах и нарушая их баланс. С каждым годом растет население Земли, что приводит к увеличению потребления ресурсов и, как следствие, к усугублению экологических проблем. Загрязнение воздуха, воды и почвы — это лишь часть тех последствий, которые несёт с собой неосторожное поведение человека.

По данным Всемирной организации здравоохранения, загрязнение воздуха является одной из ведущих причин заболеваемости и смертности в мире, с результатами, которые не оставляют равнодушными ни ученых, ни правительств различных стран. Понимание и анализ наших действий помогут нам прийти к решениям, которые будут более безопасными для окружающей среды. Антропогенное загрязнение является одной из главных проблем современности. Его влияние на здоровье человека и окружающую среду вызывает строгую необходимость в действиях. Это требует комплексного подхода, включая образовательные программы, развитие чистых технологий и защиту окружающей среды. Каждый из нас может внести свой вклад в уменьшение негативного воздействия на планету, начиная с собственных привычек и выбора.

Понимание масштабности проблемы и стратегии по ее уменьшению помогут выработать новые подходы к устойчивому будущему. Работая вместе, мы можем восстановить баланс в окружающей среде и создать более безопасный мир для будущих поколений.

Проблема века называется загрязнением природы в результате кислотных дождей. Сброс жидких отходов в водные системы сокращает ресурсы чистой пресной воды, что приводит к биологическому истощению всех водных ресурсов. Однако самая большая угроза человечеству и биосфере-это ядерное оружие, радиоактивное загрязнение окружающей среды. Природа и ее объекты (воздух, моря, леса, животные, космос и др.) являются общей собственностью человечества. В их защите и рациональном использовании заинтересовано все мировое сообщество. Охрана природы и рациональное использование ее ресурсов – глобальная проблема современности.

Основными условиями решения данного вопроса являются: сохранение и разоружение во всем мире, доверие и взаимопонимание между государствами; проведение всеми государствами единой политики в отношении природы и принятие важных мер по ее охране на своей территории, в первую очередь развитие природоохранного законодательства; Активное участие всех государств во всех акциях по международной охране окружающей среды природы, осуществляемых в рамках Организации Объединенных Наций и на региональной основе: разработка и принятие конкретных международных договоров по охране окружающей среды; единый договор по компонентам природы и охране окружающей среды – основной источник международного экологического права. Самая важная проблема современности-убедить государства в необходимости возвращения к многостороннему сотрудничеству. В связи с этим в принятой в 1992 году декларации 7 об окружающей среде и развитии Рио-Де-Жанейро

государства сотрудничают в рамках глобального партнерства с целью сохранения, защиты и восстановления чистоты и целостности экосистемы Земли [6].

Международные экологические проблемы должны решаться в рамках общих принципов и правил сотрудничества между суверенными государствами, подкрепленных силой влияния и переговорами. Региональные проблемы с потенциальными политическими последствиями могут возникнуть, например, на международных реках или в региональных морях. Кроме того, глобальные экологические ресурсы, такие как атмосфера и океаны, должны стать объектами многосторонней деятельности. Что касается ресурсов, принадлежащих одной стране, но ценных для международного сообщества, таких как естественная среда обитания и редкие виды животного и растительного мира, конкретные государства возлагают надежды на деятельность международного сотрудничества в интересах сохранения общего наследия. Защита окружающей среды — это одна из самых актуальных проблем современности. Изменение климата, исчезновение видов, загрязнение океанов и атмосферы — все это требует принятия глобальных решений. В этом контексте международные организации, такие как ООН и ее специализированные учреждения, играют ключевую роль в формировании и реализации экологической политики [7].

В 1945 году была основана Организация Объединенных Наций (ООН), ставшая важным форумом для международного сотрудничества. С момента своего создания ООН активно занимается вопросами экологии. Важным этапом стал Стокгольмский саммит по окружающей среде в 1972 году, который стал первым международным форумом, посвященным вопросам экологии. На этом саммите была принята декларация, в которой государства признавали, что "человек имеет право на здоровье и благополучие в среде, что позволяет жить в достоинстве". Этот принцип стал основой для дальнейшей работы ООН в области охраны окружающей среды. С тех пор ООН организовала множество конференций, направленных на решение экологических проблем. Одной из наиболее значимых является Конференция ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро в 1992 году, где была принята Повестка дня на XXI век. Этот документ стал основополагающим для многих стран, стремящихся к устойчивому развитию. Принципы, изложенные в Повестке дня, подчеркивают важность интеграции экологических, экономических и социальных аспектов [8].

В структуре ООН есть несколько специализированных учреждений, которые занимаются вопросами экологии и устойчивого развития. Одним из таких учреждений является Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП), основанная в 1972 году. ЮНЕП помогает государствам разрабатывать и реализовывать экологическую политику. Кроме того, программа проводит научные исследования и формирует глобальные экологические стандарты.

ЮНЕП также играет активную роль в разработке международных экологических соглашений. Например, она принимала участие в формировании Конвенции о биологическом разнообразии и Парижского соглашения по климату. Эти соглашения способствуют международному сотрудничеству и определяют обязательства стран в лечении и поддержании экосистем [9].

Другим важным органом является Всемирная метеорологическая организация (ВМО), которая занимается вопросами климата и метеорологии. ВМО предоставляет информацию о климатических изменениях, что позволяет государствам лучше подготовиться к последствиям этих изменений. Данные, полученные от этой организации, являются основой для разработки национальных климатических стратегий и планов действий.

Центр всемирного наследия ЮНЕСКО работает над созданием региональной системы защиты памятников, внесенных в список всемирного культурного наследия (в этот список включено около 300 объектов). Межправительственная океанографическая комиссия

ЮНЕСКО проводит исследования воздействия загрязняющих веществ на морскую среду и разрабатывает соответствующие рекомендации.

Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) занимается исследованием проблемы загрязнения атмосферного воздуха с разработкой единых показателей загрязнения воздуха: проводит правовой анализ нормативных актов, анализ обновления правовых направлений по мере изменения климата.

Международная морская организация (ИМО) занимается вопросами охраны морских вод, разрабатывает конвенции по охране морской среды и организует конференции по международным научным направлениям по охране Мирового океана.

Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО) разрабатывает технические проекты охраны земель, лесов, вод, животного и растительного мира и представляет их для руководства государствами-членами, а также разрабатывает проекты конвенций по охране указанных объектов. Важнейшие технико-правовые нормы и правила охраны окружающей среды от авиационного шума постоянно утверждаются Международной организацией гражданской авиации (ИКАО). Стандарты и рекомендуемая практика по авиационному шуму были впервые приняты Советом ИКАО 2 апреля 1971 года в соответствии со статьей 37 Конвенции о международной гражданской авиации 1944 года и оформлены в виде приложения 16 к Конвенции "охрана окружающей среды". В будущем эти стандарты и предлагаемая практика будут дополнены и улучшены. В них представлены методы расчета шума и критерии использования операционных методов шумоподавления. По предложению международной организации гражданской авиации государства-члены одобрили правила сертификации авиационного шума.

Международное агентство по атомной энергии (МАГАТЭ) с 1958 года реализует программу" ядерная безопасность и охрана окружающей среды", цель которой - обеспечение безопасности использования ядерной энергии и защита человека и окружающей среды от ядерного излучения, радиоактивных и других ядерных установок.

Природоохранная деятельность государств в рамках ООН и на национальной основе привела к необходимости создания в ООН специального механизма координации сотрудничества государств в области охраны окружающей среды. Таким механизмом стала программа ООН по охране окружающей среды (ЮНЕП), созданная в 1972 году, в соответствии с которой был создан Совет управляющих. Основные функции совета: а) содействие международному сотрудничеству в области окружающей среды и, по мере необходимости, предоставление рекомендаций относительно проводимой в этих целях политики; б) осуществление общего руководства и координации программ в области окружающей среды, выполняемых организациями ООН; в) подготовка обзоров состояния окружающей среды и определение путей международного сотрудничества; г) осуществление постоянного контроля за влиянием национальной и международной политики и природоохранных мер для развивающихся стран; д) обзор мероприятий, предусмотренных фондом окружающей среды подготовка и т.д.

Международные организации активно работают над созданием и реализацией глобальных соглашений, которые направлены на защиту окружающей среды. Одним из наиболее значимых соглашений является Киотский протокол, принятый в 1997 году. Этот документ обязывает страны-участницы сократить выбросы парниковых газов, что актуально в свете глобального потепления. Киотский протокол стал одним из первых шагов на пути к созданию глобальной системы регулирования выбросов.

Парижское соглашение, принятое в 2015 году, стало еще одним важным этапом в международной экологии. Эта договоренность требует от стран предпринять меры для ограничения увеличения глобальной температуры до 1,5 градусов Цельсия по сравнению с доиндустриальным уровнем. Соглашение также подразумевает финансирование

экологических инициатив развивающимися странами, что стало важной основой для устойчивого развития.

На региональном уровне также существуют инициативы, направленные на защиту окружающей среды. Например, Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН) и Европейский Союз имеют собственные программы, направленные на экологическую устойчивость. Эти организации помогают странам-членам совместно решать вопросы, такие как сохранение биоразнообразия, борьба с загрязнением и изменение климата [10].

Всемирный союз охраны природы был основан в 1948 году со штаб-квартирой в Женеве. Его членами являются государства, государственные органы и организации, международные и национальные неправительственные организации. Союз объединяет 800 членов из 125 государств. Его работа сосредоточена в 6 комиссиях, членами которых являются 6 тысяч экспертов. Союз принимал активное участие в разработке международных норм и правил по сохранению биоразнообразия и управлению различными компонентами природных ресурсов. Союз оказывает Штатам большую помощь в разработке национальных стратегий защиты окружающей среды и реализации их полевых проектов. Союз принимает активное участие в международном нормотворческом процессе.

Международные организации, такие как ООН и ее специализированные учреждения, играют незаменимую роль в защите окружающей среды. Их влияние охватывает множество аспектов — от формирования глобальной политики до содействия конечным пользователям в местных сообществах. Планетарные проблемы требуют совместных усилий, и именно на международной арене создаются условия для эффективного сотрудничества.

Только консолидируя усилия стран, неправительственных организаций и частного сектора, возможно добиться ощутимого прогресса в охране окружающей среды. Важно осознавать, что без совместных действий все усилия по восстановлению и защите планеты будут неэффективными. Поэтому международное сотрудничество должно стать основой для устойчивого будущего, которое мы можем оставить следующим поколениям.

Помимо универсальных организаций, многие региональные организации общей и специальной компетенции совместно занимаются вопросами охраны окружающей среды.

Европейский Союз. Маастрихтское соглашение о ЕС определяет цели организации по охране природы-содействовать международным мерам по региональным и общемировым вопросам охраны окружающей среды. К Маастрихтскому договору прилагаются три декларации по природоохранной тематике: директивы о вредных выбросах; о влиянии мероприятий ЕС на охрану окружающей среды; о защите животных. Совет ЕС одобрил постановление "о создании Европейского агентства по охране окружающей среды и европейской сети информации и мониторинга окружающей среды" 7 мая 1990 года. Это агентство предоставляет Европейскому Союзу и государствам-членам объективную информацию, необходимую для разработки и реализации эффективной и действенной политики в отношении окружающей среды. Он составляет квалифицированные отчеты о качестве, интенсивности и характере воздействия на окружающую среду, разрабатывает единые критерии оценки, данные о состоянии окружающей среды.

Важной частью функционирования Союза является политика «четырех свобод», которые обеспечивают беспрепятственный доступ к рынкам и способствуют конкурентоспособности. ЕС также активно продвигает ценности демократии, прав человека и верховенства закона, что делает его важным игроком на международной арене.

Процессы расширения и углубления интеграции продолжают оказывать значительное влияние на экономические и социальные аспекты жизни европейцев. Взаимодействие с партнерами за пределами Союза, создание соглашений о свободной торговле и совместные проекты в области экологии и технологий — все это подчеркивает стремление ЕС к устойчивому развитию и становлению ведущей силы в глобальном контексте.

Актуальные вопросы международных экологических отношений возлагаются на электронную базу по охране окружающей среды, и в настоящее время сфера цифровизации уже охватывает эту сферу. По данным базы МЭА, зарегистрировано около 3000 международных соглашений по охране окружающей среды.

Заключение.

В заключение, определяет роль международных организаций в сохранении человечества в активном вмешательстве государств в целенаправленную системную работу по защите мировой экологии. Поднимаются вопросы по поиску альтернативных источников энергии в жизнеобеспечении. Адаптация нормативных правовых актов по охране окружающей среды во всех странах мира к мировому направлению этих организаций – одна из задач, стоящих перед государствами. Если задуматься о влиянии отходов производства, связанных с загрязнением воздуха, на экологию, то экологические правоотношения всех государств в направлении предотвращения вреда от энергии или производств, которые могут нанести невредимый или незначительный ущерб, а не только путем систематического мониторинга в направлении цифровизации деятельности специалистов путем установки технических континентов для организации мониторинга вокруг заводов, производств надо строить.

Таким образом, внедрение принципов устойчивого развития в международное право представляет собой важный шаг к более эффективному решению экологических проблем. Этот подход позволяет учитывать интересы различных групп и повышает ответственность стран за свои действия. Эффективная реализация этих принципов требует сотрудничества государства, бизнеса и общества, а также возможности мониторинга и оценки результатов. В конечном итоге, только интегрированный подход, который учитывает экономические, социальные и экологические аспекты, позволит добиться долгосрочной устойчивости и улучшения качества жизни на нашей планете.

Главная функция международных конвенций заключается в необходимости усиления роли систематизированных кодифицированных норм и межгосударственного сотрудничества в своих регулированиях вопросов не только о человеческих потребностях, но и об окружающей среде и тесно связанной флоре и фауне, Мировом океане и их обитателях, космическом пространстве, небесных телах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Колбасов О.С. Международно-правовая охрана окружающей среды. М – 1982 – 445 с. [Электронный ресурс] — URL: https://op.raj.ru/elektronnye-izdaniya/595-kolbasov-o-s-izbrannoe-2 (дата обращения: 20.09.2024).

2 Устав ООН. [Электронный ресурс] — URL: https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text (дата обращения: 20.09.2024).

3 Все общая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III). Генеральная Ассамблея ООН от 10 декабря 1948 года. [Электронный ресурс] — URL: https://www.un.org /ru/documents/decl_conv/declarations/ declhr.shtml (дата обращения: 20.09.2024).

4 Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды. Принята Конференцией Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды, Стокгольм, 1972 год. [Электронный ресурс] — URL: https://www.un.org/ru/documents/ decl_conv/declarations/declarathenv.shtml (дата обращения: 20.09.2024).

5 Всемирная хартия природы. Принята резолюцией 37/7 Генеральной Ассамблеи от 28 октября 1982 года. [Электронный ресурс] — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions /charter_for_nature.shtml (дата обращения: 20.09.2024).

6 Ященко Е.А. Международное сотрудничество в области охраны окружающей среды. Ученые записки тамбовского отделения РоСМУ. – 2019 - №.14. – 187 с. [Электронный ресурс] — URL: https://cyberleninka.ru /article/n/mezhdunarodnoe-sotrudnichestvo-v-oblasti-ohrany-okruzhayuschey-sredy (дата обращения: 21.09.2024).

7 Мельников Д.Д., Бурдин С.Д., Раковская Е. Г. Роль организации Объединенных Наций в решении глобальных экологических проблем современности. The Newman in Foreign policy. — №52 (96). — 2020. —

49 с. [Электронный ресурс] — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-organizatsii-obedinennyh-natsiy-v-reshenii-globalnyh-ekologicheskih-problem-sovremennosti (дата обращения: 22.09.2024).

8 Sharma, L.P. (2024). The role of international relations in solving environmental problems: a new discourse. Journal of Environmental Sciences. 10 (1). P. 163-176. https://doi.org/10.3126/jes.v10i1.67300

9 Chernysh, Y.; Roubík, H. (2020). International Collaboration in the Field of Environmental Protection: Trend Analysis and COVID-19 Implications. Sustainability № 12. 10384 p. https://doi.org/10.3390/su122410384

10 Auzeac T. & Siscan Z. (2019). "International Cooperation in Global Issue Solution Regarding Environmental Protection," CSI Working Papers, Center for Studies in European Integration (CSEI), Academy of Economic Studies of Moldova (ASEM) P. 46-54. [Электронный ресурс] — URL: https://csei.ase.md/wp/files/issue12/WP_Issue12-46-54_AUZ.pdf (дата обращения: 22.09.2024).

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа.

Халықаралық ынтымақтастықтың негізгі аспектілерінің бірі елдер арасында білім мен технологиямен алмасу болып табылады. Бұл көміртегі шығарындыларын айтарлықтай азайтатын және ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ететін инновациялық экологиялық таза технологияларды әзірлеу мен енгізуді қамтиды. Халықаралық қорлар қаржыландыратын білім беру бағдарламалары мен зерттеу бастамалары тұрақты тәжірибелерді енгізудің негізі болып табылатын халықтың экологиялық хабардарлығы мен кәсіби дағдыларын нығайтуға қабілетті. Бұдан басқа, халықаралық ынтымақтастықтың маңызды бағыты климаттық өзгерістерге неғұрлым осал елдер үшін бейімделу стратегияларын әзірлеу болып табылады. Бейімделу бағдарламалары инфрақұрылымды жақсартуды, экожүйелерді қорғауды және тұрақты ауылшаруашылық тәжірибесін дамытуды қамтуы мүмкін. Бұл қадамдар жағымсыз салдардан аулақ болуға ғана емес, сонымен бірге экономикалық өсуге жаңа мүмкіндіктер ашады. Климаттың өзгеруі, ластану, биоәртүрліліктің жоғалуы және табиғи ресурстардың сарқылуы сияқты жаһандық сын-қатерлер жағдайында халықаралық қатынастардағы экологиялық рөл барған сайын маңызды бола түсуде. Төменде бұл рөлдің кейбір негізгі аспектілері берілген: жаһандық мәселелер, халықаралық келісімдер, экономикалық мүдделер, жаһандық қауіпсіздік, жаңа технологиялар мен инновациялар, азаматтық қоғам және БЕЛСЕНДІЛІК. Осылайша, жан-жақты және өзара тиімді ынтымақтастықта ғана экологиялық мәселелерді тиімді шешуге қол жеткізуге болады. Елдер жаһандық серіктестікті нығайту жай ғана мүмкіндік емес, біздің планетамызды сақтау және болашақ ұрпақтың әл – ауқатын қамтамасыз ету қажеттілігі екенін түсінуі керек. Сонымен қатар; экология халықаралық қатынастардың маңызды аспектісіне айналады және елдердің саясатына, экономикасына және қауіпсіздігіне жаһандық әсер етеді.

Негізгі сөздер: экологиялық құқық, Халықаралық қоршаған ортаны қорғау, халықаралық ынтымақтастық, Халықаралық декларациялар, теңіз ортасының ластануы.

THE ROLE OF INTERNATIONAL COOPERATION ON ENVIRONMENTAL ISSUES

Abstract.

One of the key aspects of international cooperation is the exchange of knowledge and technology between countries. This includes the development and implementation of innovative environmentally friendly technologies that significantly reduce carbon emissions and ensure the rational use of resources. Educational programs and research initiatives funded by international foundations can strengthen environmental awareness and professional skills of the population, which is the basis for the introduction of sustainable practices. In addition, an important area of international cooperation is the development of adaptation strategies for countries most vulnerable to climate change. Adaptation programmes may include infrastructure improvements, ecosystem protection and the development of sustainable farming practices. These steps will not only help to avoid negative consequences, but also open up new opportunities for economic growth. The environmental role in international relations is becoming increasingly important against the background of global challenges such as climate change, environmental pollution, loss of biodiversity and depletion of natural resources. Below are some key aspects of this role: global issues, international agreements, economic interests, global security, new technologies and innovations, civil society and activism. Thus, only with comprehensive and mutually beneficial cooperation can an effective solution to environmental problems be achieved. Countries should understand that strengthening global partnership is not just an opportunity, but a necessity to preserve our planet and ensure the well–being of future generations. In addition, ecology is becoming an important aspect of international relations and has a global impact on the politics, economy and security of countries.

Key words: environmental law, international environmental protection, international cooperation, international declarations, marine pollution.

REFERENCES

1 Kolbasov O.S. Mezhdunarodno-pravovaya ohrana okruzhayushchej sredy. [*International legal protection of the environment*]. M – 1982 – 445 p. Available at: — URL: https://op.raj.ru/elektronnye-izdaniya/595-kolbasov-o-sizbrannoe-2 [in Russian] (accessed: 20.09.2024).

2 Ustav OON. [*The UN Charter*]. Available at: — URL: https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text [in Russian] (accessed: 20.09.2024).

3 Vse obshchaya deklaraciya prav cheloveka. [*The Universal Declaration of Human Rights*]. Prinyata rezolyuciej 217 A (III) General'naya Assambleya OON ot 10 dekabrya 1948 goda. Available at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml [in Russian] (accessed: 20.09.2024).

4 Deklaraciya Konferencii Organizacii Ob"edinennyh Nacij po problemam okruzhayushchej cheloveka sredy. [Adopted by the United Nations Conference on the Human Environment]. Stokgol'm. 1972. Available at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml [in Russian] (accessed: 20.09.2024).

5 Vsemirnaya hartiya prirody. [*The World Charter of Nature*]. Prinyata rezolyuciej 37/7 General'noj Assamblei ot 28 oktyabrya 1982 g. Available at: — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/charter_for_nature.shtml [in Russian] (accessed: 20.09.2024).

6 YAshchenko E.A. Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo v oblasti ohrany okruzhayushchej sredy. [*International cooperation in the field of environmental protection*]. Uchenye zapiski tambovskogo otdeleniya RoSMU. – 2019 - №.14. – 187 p. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnoe-sotrudnichestvo-v-oblasti-ohrany-okruzhayuschey-sredy [in Russian] (accessed: 21.09.2024).

7 Mel'nikov D.D., Burdin S.D., Rakovskaya E. G. Rol' organizacii Ob"edinennyh Nacij v reshenii global'nyh ekologicheskih problem sovremennosti. [*The role of the United Nations in solving global environmental problems of our time*]. The Newman in Foreign policy. №52. (96). 2020. 49 c. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rol-organizatsii-obedinennyh-natsiy-v-reshenii-globalnyh-ekologicheskih-problem-sovremennosti [in Russian] (accessed: 22.09.2024).

8 Sharma, L.P. (2024). The role of international relations in solving environmental problems: a new discourse. Journal of Environmental Sciences, 10 (1), P. 163-176. https://doi.org/10.3126/jes.v10i1.67300 [in English]

9 Chernysh, Y.; Roubík, H. (2020) International Collaboration in the Field of Environmental Protection: Trend Analysis and COVID-19 Implications. Sustainability № 12. 10384 p. https://doi.org/10.3390/su122410384 [in English]

10 Auzeac T. & Siscan Z. (2019). "International Cooperation in Global Issue Solution Regarding Environmental Protection," CSI Working Papers, Center for Studies in European Integration (CSEI), Academy of Economic Studies of Moldova (ASEM) P. 46-54. Available at: — URL: https://csei.ase.md/wp/files/issue12/WP_Issue12-46-54_AUZ.pdf [in English] (accessed: 22.09.2024).

Information about authors:

Omon Mukhamedzhanov - **corresponding author,** doctor of law, professor, department of «Jurisprudence», Tashkent State Law University, Tashkent, Republic of Uzbekistan

E-mail: omonmuhamedzanov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3955-2502

Информация об авторах:

Омон Мухамеджанов – **основной автор,** доктор юридических наук, профессор кафедры «Юриспруденция», Ташкентский государственный юридический университет, г. Ташкент, Республики Узбекистан

E-mail: omonmuhamedzanov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3955-2502

Авторлар туралы ақпарат:

Омон Мұхамеджанов – **негізгі автор,** заң ғылымдарының докторы, «Құқықтану» кафедрасы профессоры, Ташкент мемлекеттік заң университеті. Ташкент қ., Өзбекстан Республикасы

E-mail: omonmuhamedzanov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3955-2502

IRSTI 10.63.01 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.25**
UDC 349.22

K. Turlykhankyzy[1*], Ye.A. Buribayev[2]

[1]Innovative University of Eurasia
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan
[2]Zhetysu University named after I. Zhansugurov
Taldykorgan, 040000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

LABOR DISCIPLINE AND LABOR MARKET REGULATION ACTIVITIES

Abstract.
The purpose of this paper is not only to analyze the current state of the labor market in Kazakhstan but also to propose recommendations for optimizing labor policy, taking into account both current challenges and potential opportunities for sustainable development of the labor market in the country. Based on a wide range of data, including statistical indicators range of unemployment levels, legislative changes, and analysis of judicial practice, we aim to identify correlations and cause-and-effect relationships between labor discipline and market indicators. This research provides a detailed comparative analysis of the number of labor disputes and the evolution of Kazakhstan's labor discipline legislation. Key observations include the correlation between stringent disciplinary norms and reduced unemployment, the influence of judicial practices on labor discipline, and the necessity of balancing strict discipline with fair treatment to prevent legal disputes. The findings offer valuable insights for optimizing labor policies to support sustainable labor market development in Kazakhstan.
Key words: employee, employer, labor, labor law, employment contract, labor relations, labor disputes.

Introduction.

Labor discipline expresses the imperativeness in regulating labor relations. Imperativeness implies the establishment of subordination between the subjects to whom the legal norm is addressed. In labor law, these are norms about the disciplinary responsibility of employees to the employer. The application of types of disciplinary responsibility depends on the subjective discretion of the employer.

This study investigates the role of unemployment as a mechanism of labor discipline in Kazakhstan. It analyzes the relationships between the official unemployment rate and the reforms in labor legislation regulating labor discipline that have occurred since Kazakhstan gained independence. The manuscript outlines the developmental stages of labor legislation concerning labor discipline.

Disciplinary responsibility falls upon the participants in a labor-legal relationship, who initially have equal legal standing. However, when disputes arise, the employee comes under the authority of the employer, who is empowered to enforce disciplinary measures. Historically, labor law was developed to safeguard workers from severe exploitation by employers. Consequently, when imposing disciplinary actions, it is crucial to maintain a fair balance between the employee's misconduct and the severity of the punishment imposed by the employer, and to adhere strictly to the prescribed procedures for enforcing responsibility.

Disciplinary actions against employees serve as a means to reinforce labor and production discipline, thereby enhancing the overall efficiency of the work process [1]. The standard microeconomic theory of the labor market suggests that unemployment acts as a mechanism for labor discipline in developed countries [2]. What does this mechanism look like in Kazakhstan? This paper attempts to answer this question by constructing a theoretical pattern that characterizes the level of unemployment and the state of legal regulation of production discipline at workplaces. The independent variables in this study are the level of regulation of production discipline at workplaces. The independent variables in this study are the level of regulation of disciplinary responsibility of employees and the country's unemployment rates. Changes in Kazakhstan's labor

legislation have significantly influenced the dynamics of the labor market and the level of unemployment in the period after the country gained independence. However, measures of disciplinary responsibility, including the risk of dismissal, while important, are just one of many factors affecting this market.

Materials and methods of research.

To meet the goals outlined in this article, the study is based on a thorough examination of statistical data, legislative documents, and judicial practices in Kazakhstan. This approach facilitates the identification of relationships between unemployment levels and changes in labor legislation that regulate disciplinary responsibility in the labor market.

Data for the study were sourced from several channels:

Official statistics, which include data on unemployment and labor disputes, are provided by the National Statistical Bureau and the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan.

Analysis of changes in the Labor Code of Kazakhstan affecting disciplinary measures and dismissal procedures.

Review of decisions on labor disputes related to disciplinary sanctions and dismissals, based on open sources and legal databases.

The analytical methods employed included quantitative analysis, which involved using statistical methods to examine the dynamics of unemployment and labor disputes. Additionally, correlation analysis was used to identify the relationships between legislative changes and unemployment levels. The qualitative analysis included interpreting changes in legislation and theirpotential impacts on labor discipline and dismissals.

The following research hypotheses were formulated: Strengthening disciplinary responsibility in Kazakhstan has a positive impact on reducing unemployment levels by enhancing labor discipline and decreasing the number of labor conflicts. Legislative changes that tighten dismissal procedures lead to reduced labor mobility and could potentially increase unemployment levels due to the challenges associated with dismissing inefficient workers.

Results and its discussion.

Regulations on work discipline vary in labor laws based on the type of job and the working conditions of employees. This basis for differentiation is extensive in its content. Its distinctive normative stance is that, in contrast to general procedures, the legislature sets forth particular disciplinary measures for different employee groups, such as state officials, civil servants, law enforcement officers, and railway workers, deviating from the standard provisions outlined in labor legislation. Practically in every state management body of the Republic of Kazakhstan, relevant departmental regulations on labor discipline have been adopted and are successfully in operation. The Labor Code of the Republic of Kazakhstan stipulates that working conditions for various employee categories, as outlined by other legal regulations, must not undermine the rights, freedoms, and protections guaranteed by the Code (Article 8, Paragraph 4). Consequently, any sector-specific or departmental regulations regarding labor discipline must not erode employees' rights compared to the general provisions of the Labor Code, which governs incentives and disciplinary actions. The Labor Code designates the maintenance of labor discipline as a primary responsibility for employees, requiring adherence to established labor norms and specific workplace rules. Labor discipline should be considered from two viewpoints: concerning the employer and the employee. Employers are primarily responsible for providing the necessary resources and materials to enable employees to carry out their duties, thereby ensuring adequate working conditions in line with legal, labor, and collective agreements. Employers are also responsible for managing the production process through internal regulations and can impose disciplinary actions for breaches of labor discipline. From the employee's perspective, labor discipline involves strictly following the rules set out in labor laws and the employer's internal regulations. When a labor contract is signed, the employer must inform the employee of the internal regulations pertaining to the workplace. These internal regulations may also be detailed in

the collective agreement, which outlines responsibilities related to compliance with labor and production discipline. Hence, internal labor regulations are a way to formalize and specify labor discipline within the organization. In labor law, labor discipline is treated as a distinct legal institution within the broader field, encompassing the norms that govern both employer and employee behavior. This is covered in Chapter 5 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, titled "Labor Order. Labor Discipline. "Labor discipline can be upheld through two key approaches: incentives and coercion. Coercion involves applying suitable moral and material penalties to manage violations. Disciplinary responsibility refers to the legal repercussions employees encounter for disciplinary offenses. This form of responsibility results in changes to the employee's labor rights and obligations due to a breach of discipline and the imposition of sanctions. It requires employees to face personal consequences for not adhering to labor standards, employer rules, or their individual contracts. Disciplinary responsibility is only applicable for specific misconducts, known as disciplinary offenses, which involve unlawful or negligent failure to perform work duties or adhere to labor discipline. The extent and nature of the employee's fault are assessed on a case-by-case basis and can range from intent to negligence. If an employee's violation of labor discipline occurs without fault on their part, they should not be subject to disciplinary action.

The Labor Code of the Republic of Kazakhstan (LC RK) outlines several disciplinary measures: reprimand, warning, severe reprimand, and dismissal initiated by the employer under specified conditions. The Code enumerates ten particular offenses that may lead to termination. While reprimands, warnings, and severe reprimands can be issued for a wide array of infractions, dismissal, in addition to reprimands and warnings, is restricted to serious violations of labor duties detailed in subparagraphs 8 through 18 of paragraph 1 of Article 52 of the LC RK [3]. This list is definitive and not open to broader interpretation. In comparison, the previous Labor Code of 2007 (dated May 15, 2007, №251-III) listed ten disciplinary offenses that could lead to termination of employment at the employer's request (subparagraphs 6 through 13 and 16 of paragraph 1 of Article 54). Although the number of offenses in the current LC RK of 2016 remains the same, there have been changes in the nature of these offenses. The current Labor Code of the Republic of Kazakhstan introduces a new disciplinary offense: intentionally submitting false documents or information to the employer when initiating or transferring an employment contract, where accurate information might have resulted in the rejection of the contract or transfer. In contrast, previous grounds for dismissal, such as exploiting one's position for personal benefit at the employer's expense, have been removed from the list. Earlier legislation in effect from 2000 until mid-2007 (Law of the Republic of Kazakhstan dated December 10, 1999, №493) specified only four disciplinary offenses that could lead to termination of employment (subparagraphs 9 to 12 of Article 26 of the Law). The Code of Labor Laws of the Kazakh SSR (approved by the Law of the Kazakh SSR dated July 21, 1972. Repealed by the Law of the RK of December 10, 1999, №494) stipulated dismissal for four disciplinary offenses (items 3, 4, 7, and 8 of Article 33 of the Code). Thus, we conclude that the labor legislation of Kazakhstan has been significantly tightened since 2007 concerning the possibility of dismissing employees at the initiative of the employer for committing disciplinary offenses. The enhancement of labor discipline regulations was also reflected in a more detailed procedure for enforcing responsibility. Thus, the Labor Codes of RK of 2007 and 2016, unlike the RK Law "On Labor" of 2000, contain a strictly specified procedure for the application of disciplinary sanctions, the terms of imposition, and the duration of the sanction.

Kazakhstan's labor legislation governing disciplinary responsibility has undergone several stages of reform since the country gained independence. These legislative changes reflect significant shifts in the state's approach to disciplinary responsibility and mirror the country's socio-political and economic development. The first stage, from 1991 to 1999, was marked by the dismantling of the planned socialist economy and the transition to a market economy. During this

period, the country's economy experienced stagnation. One of the priorities of state policy was the necessity to establish the institution of private property as a fundamental element of market relations. The state adopted privatization of state property as a tool to achieve this goal, which was the only existing form of property involved in economic activities at that time. Consequently, there was a significant change in the structure of labor relations: instead of essentially having a single employer represented by the state, new property owners emerged who simultaneously became employers. Wage labor lost its mandatory characteristic of collective organization, professional unions began to rapidly lose their previously held positions, and the regime of legality in labor relations was not fully ensured. During this period, labor discipline was regulated by the Labor Code of the Kazakh SSR (established by the Law of the Kazakh SSR dated July 21, 1972. Repealed by the Law of the Republic of Kazakhstan dated December 10, 1999, №494), which was characterized by relative leniency towards labor discipline and disciplinary offenses by workers, as well as formalism in enforcing discipline rules. Paradoxically, this state of legislation contributed to the liberalization of wage labor and the involvement of a significant number of citizens in labor relations under new ownership.

The second stage, from 2000 to 2006, is characterized by macroeconomic and political stabilization and economic growth. During this period, the Law of the Republic of Kazakhstan of December 10, 1999, №493 "On Labor" was in effect, which was the most liberal basic labor law in the entire legal history of Kazakhstan. The new conditions for the formation of new property owners and new labor relations required the creation of maximally comfortable conditions for employers, including in terms of freedom to terminate employment contracts and impose disciplinary responsibility on employees. The primary aim of the "On Labor" Law was to facilitate the shift from socialist labor regulations, which were part of a tightly controlled state economy with the state as the predominant employer, to a new labor framework better suited to the evolving market economy. In the era of the very first steps towards a market economy, capital accumulation, and the privatization process of state property, another law would have hindered the construction of a capitalist structure of the country's economy.

The third stage, spanning from 2007 to 2015, was marked by the introduction of the first Labor Code of the Republic of Kazakhstan on May 15, 2007, №251-III, alongside a period of substantial economic and political stabilization. This phase involved addressing a complex challenge: establishing a legal framework for self-regulating labor relations with minimal state intervention while simultaneously maintaining the high level of legal protection and worker rights previously ensured by the state. The 2007 Code introduced several significant innovations, including the development of social partnership institutions, principles, bodies, and mechanisms for collective bargaining. It also brought changes to wage regulation, standardization, and the provision of guarantees and compensations. Notable improvements included detailed provisions for the protection of workers' labor rights, the resolution of labor disputes, disciplinary actions, and dismissal procedures. At its inception, this Code was seen as a transitional measure designed to support the country's economic development during a period when balancing the interests of workers, employers, and the state, and ensuring substantial social guarantees was crucial.

The fourth stage, from 2016 to the present, is characterized by profound social, political, and economic reforms accompanied by economic growth. The ongoing reforms necessitated a more adaptable regulation of labor relations to encourage business development and job preservation. However, maintaining high social guarantees for workers was perceived as a hindrance to innovative economic progress, limiting the labor market's expansion and the creation of new employment opportunities. The 2007 Code, which primarily addressed large, traditional enterprises, was not aligned with the evolving labor landscape and the rise of diverse employment forms. Consequently, the current Labor Code of the Republic of Kazakhstan was enacted, introducing more flexible and dynamic labor regulations. This updated Code emphasizes the role of collective bargaining while preserving the state’s legislative and supervisory functions to ensure

a minimum level of social rights and hold violators accountable. The institute of labor discipline became more regulated, the requirements for its compliance increased, and the power of the employer, which includes the dismissal of employees who have committed disciplinary offenses, expanded. The new strict legislation on labor discipline and corresponding practice, reflecting a management style with high commitment, had a limited impact on the number of labor disputes over unfair dismissals and the application of disciplinary sanctions.

The main socio-economic indicators of the Republic of Kazakhstan regarding the unemployment level have been available since 1994 [4]. In the period of 1994-1999, the average unemployment rate was 11.9 percent. In the period of 2000-2006, it averaged 9.4 percent with a significant variation by year, namely 12.8 percent in 2000 and 7.8 percent in 2006. In the period of 2007-2015, the average registered unemployment rate was 5.8 percent. In the period of 2016-2023, the average unemployment rate was 4.9 percent.

Thus, we find a correlation between the content of the liberal labor legislation regarding labor discipline in the period of 1991-2006 and the high level of registered unemployment. A strong connection has been established between the tightening of disciplinary responsibility, as provided for by labor legislation from 2007 to the present, and the reduction in the level of registered unemployment.

That is, the strengthening of disciplinary responsibility, increasing the employer's authority when bringing to responsibility, has positively influenced the level of unemployment in the country in the context of Kazakhstan's developing market, with its indicators decreasing.

Our data confirm the hypothesis about the influence of strict labor discipline legislation on increased productivity and the formation of a fear of dismissal. Strict discipline in the workplace and the threat of dismissal motivate employees to be more productive. This, in turn, can strengthen the company's financial position and reduce the need for layoffs, potentially lowering the unemployment rate. When employees fear losing their jobs, they may be less inclined to seek new opportunities or demand higher wages. This can lead to reduced employee turnover and, consequently, a lower unemployment rate.

Nonetheless, it is important to recognize that overly stringent disciplinary measures and the constant threat of dismissal can foster a toxic workplace atmosphere. This environment may lead to higher employee turnover, escalate stress levels among staff, and reduce overall productivity, potentially contributing to an increase in the unemployment rate over time. When the threat of dismissal is significant, employees may be less inclined to take risks by transitioning to new jobs, reducing workforce mobility and potentially leading to an inefficient allocation of labor resources. In countries with strong legal protection against unfair dismissal, including Kazakhstan, the threat of job loss may be less significant, which could contribute to a higher unemployment rate, as it may be more difficult for companies to terminate in effective employees.

The influence of various aspects of legal regulation on unemployment rates and labor market dynamics has been examined in prior studies. These studies indicate that the connection between comprehensive labor legislation and unemployment rates in developed countries is not straightforward, with no clear positive or negative impact being consistently observed. However, certain specific elements of labor regulation might contribute to lower unemployment. For example, regulations related to working hours could impact unemployment by facilitating better work distribution and enhancing productivity. Similarly, laws concerning worker representation may positively affect employee motivation and morale, potentially reducing unemployment. Evidence indicates that labor laws can align with increased efficiency at the firm level and improved macroeconomic performance [5].

Additionally, there is substantial information about the relationship between stringent legislation regarding the termination of employment contracts at the employer’s initiative and effective economic growth. In particular, research has concluded that innovations at the firm level are influenced by laws regulating the ease with which firms can dismiss their employees. Research

utilizing patents and inventions as indicators of innovation, alongside a time-variant index of dismissal laws, has shown that in the United States, dismissal laws with non-burdensome termination procedures can encourage innovation (Acharya et al., 2013).

Scientific studies typically find that the unification and strict regulation of labor relations provide greater protection for workers' rights and stability in labor relations [6]. This can contribute to a reduction in unemployment levels and its stabilization. Worldwide, there is growing recognition of the importance of labor regulations in protecting workers from unjust or arbitrary treatment and in promoting effective negotiations between employers and employees. Labor laws are not just imposed by governments or international agreements but are a response to the fundamental dynamics of labor markets and the developmental paths of nations. A notable shift in recent decades is the rise in non-standard employment types, such as part-time, temporary, and seasonal work. As these forms of employment become more prevalent, countries are implementing laws to protect workers in such arrangements, including mandates for equal treatment between part-time and full-time employees, as well as between permanent and temporary agency workers. This trend is observed globally but is especially prominent in Europe [7].

Amid the 2008-2010 financial and economic crisis, numerous EU member states, especially those that hadn't revised their employment protection laws before the crisis—unlike Germany—eased or reduced rules governing individual and collective dismissals. These adjustments were frequently accompanied by modifications to working time policies, atypical employment regulations, decentralization of collective bargaining, unemployment insurance reforms, and overhauls of public services. Additionally, atypical employment rules were reformed in countries like Poland, Portugal, Romania, Slovakia, and Spain. Germany had initiated similar reforms earlier (the so-called Hartz reforms from 2003 to 2005) with significant consequences for increased employment instability and impoverishment of the working population [8]. Other negative changes in legislation included reforms of probationary periods (e.g., in Portugal and Romania). Furthermore, special rules were established for small enterprises (e.g., in England and Spain), which, in general, exempted them from the scope of employment protection laws. Additionally, public services underwent structural reforms as part of the European Commission's austerity program. Collectively, these reforms, along with changes in dismissal and collective dismissal rules, significantly eroded the protective role of labor legislation [9].

However, the expected improvements from these reforms in reducing labor market inflexibility and promoting economic recovery have not been realized. Instead, these changes have led to negative outcomes, such as greater instability and deteriorating conditions for workers [10]. Evidence indicates that relaxing regulations on individual and collective dismissals, along with reforms in atypical employment, unemployment benefits, and public sector restructuring, has resulted in increased layoffs, higher youth unemployment, worsening working conditions, lower wages, and diminished collective bargaining protections [11]. Ramaux (2012) describes this as an "intellectual delay," where persistent neoliberal reforms harm both the economy and the labor market [12]. Barnard (2013) identifies a "pernicious problem with national labor law" driven by conservative governments that used the crisis as an opportunity to advance deregulatory agendas, as seen in the UK, Portugal, and Hungary [13]. This approach, prioritizing employer interests over worker protection, challenges fundamental labor law principles.

The above conclusions of scientific research were developed based on the assessment of the previous global economic crisis that occurred fifteen years ago. The findings indicate that factors such as the legal framework of labor law, the norms of employment regulation, and established practices in worker social protection do not significantly influence how negative economic conditions are addressed. Instead, the effectiveness of legal regulatory measures is the key factor [14]. At the same time, labor law liberalization during crises leads to negative social consequences in the labor market, such as an increase in unemployment.

Studies like "The Impact of Labor Legislation Liberalization on the Quality of Work Life (as exemplified by Russia and Kazakhstan) and others indicate that labor law liberalization often results in increased labor market flexibility. However, it can also contribute to employment instability and the growth of temporary or informal employment, potentially leading to increased unemployment [15].

Thus, it is reasonable to conclude that, within the 32 years of Kazakhstan's independence, the liberalization of labor law has been linked to a rise in the unemployment rate. In contrast, codification, standardization, and the implementation of strict regulation of labor relations have been accompanied by a significant decrease in the unemployment rate and its stabilization. Therefore, enhancing disciplinary responsibility should not be viewed as an isolated factor affecting the labor market. Its impact is mediated through various mechanisms, where labor discipline and measures to prevent counterproductive workplace behavior play a significant role, but are not the only aspects influencing the labor market [16].

One aspect of the problem we are analyzing is focused on studying the relationship between labor discipline, terminations, and cases brought to labor courts. Based on the data, this study provides an analysis of how these factors influence each other and identifies key patterns and trends. Labor discipline, terminations, and legal proceedings related to labor issues are crucial aspects of the labor market's functioning. The interconnection between these elements can offer valuable insights for employers, employees, and legislators.

Under the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, if disputes occur between an employee and employer over disciplinary actions, the employee is entitled to resolve the issue by first approaching the conciliation commission, which handles individual labor disputes, and subsequently, if necessary, the court.

The Constitution of Kazakhstan guarantees the right to judicial protection, including in the field of Social - labor relations. Challenging disciplinary measures is one of the common types of legal disputes, as well as demands considered by conciliation commissions.

The study was conducted based on the analysis of data collected from various sources, including statistical data, labor inspection reports, and judicial statistics. The analysis covers data from the 10 years and includes both quantitative analyses.

For the purposes of this section of the research, we used data from the Committee on Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor's Office for a nine-year period, from 2015 to 2023, regarding the work of first-instance courts on claims related to social-labor disputes. However, the statistical reporting form (Form 2 Report on the Consideration of Civil Cases by First Instance Courts) does not provide for a separate account of the details of claims related to challenging disciplinary measures. This circumstance necessitated working with the available materials and using them as the primary data source. A labor dispute refers to any formal request made to the appropriate judicial authority during the reporting period to address conflicts between an employee and an employer, including former employees. These disputes pertain to issues concerning the application of labor laws in the Republic of Kazakhstan, the execution or modification of agreements, labor or collective agreements, and the employer’s regulations [17].

However, the available data allowed us to conduct a comparative analysis of the number of disputes and the dynamics of the content of Kazakhstan's labor discipline legislation, which shows the following results.

Firstly, enhancing the legal framework for labor discipline and providing detailed guidelines for disciplinary actions did not result in a decrease in the number of court cases.

Secondly, over the long term, stringent regulation of disciplinary penalties tends to increase the frequency of cases related to unfair dismissal and challenges against disciplinary measures.

Thirdly, in the context of Kazakhstan's conditions and practices, there is no strict correlation between the severity of disciplinary measures and the frequency of appeals to the court.

Fourth. Most often, appeals to the court to challenge the application of disciplinary penalties and for reinstatement at work are related to the non- complains with the procedures for applying disciplinary penalties, including termination initiated by the employer.

Firth. Our research has shown that court decisions on appeals against disciplinary penalties often influence subsequent personnel management practices in companies, affecting how employers address labor discipline issues. In other words, judicial practice and its corresponding reviews become benchmarks for the application of labor legislation in enterprises and institutions.

Our study highlights the importance of compliance with labor legislation and fair treatment of employees to prevent legal disputes. To reduce legal disputes, it is necessary to strike a balance between the severity of disciplinary measures and the protection of worker's rights. The research findings can be used to develop more effective human resource management strategies and improve labor legislation.

Conclusion.

Kazakhstan's labor legislation governing disciplinary responsibility has undergone several stages of reform since the country gained independence. These legislative changes reflect significant shifts in the state's approach to disciplinary responsibility and mirror the country's socio-political and economic development.

The first stage, from 1991 to 1999, was marked by the dismantling of the planned socialist economy and the transition to a market economy. During this period, the country's economy experienced stagnation. One of the priorities of state policy was the necessity to establish the institution of private property as a fundamental element of market relations. The state adopted privatization of state property as a tool to achieve this goal, which was the only existing form of property involved in economic activities at that time. As a result, the structure of labor relations underwent a substantial shift: rather than having a single state entity as the sole employer, new property owners emerged who also took on the role of employers. Wage labor lost its mandatory characteristic of collective organization, professional unions began to rapidly lose their previously held positions, and the regime of legality in labor relations was not fully ensured. During this period, labor discipline was regulated by the Labor Code of the Kazakh SSR (established by the Law of the Kazakh SSR dated July 21, 1972. Repealed by the Law of the Republic of Kazakhstan dated December 10, 1999, №494), which was characterized by relative leniency towards labor discipline and disciplinary offenses by workers, as well as formalism in enforcing discipline rules. Paradoxically, this state of legislation contributed to the liberalization of wage labor and the involvement of a significant number of citizens in labor relations under new ownership.

The second stage, from 2000 to 2006, is characterized by macroeconomic and political stabilization and economic growth. During this period, the Law of the Republic of Kazakhstan of December 10, 1999, №493"On Labor " was in effect, which was the most liberal basic labor law in the entire legal history of Kazakhstan. The new conditions for the formation of new property owners and new labor relations required the creation of maximally comfortable conditions for employers, including in terms of freedom to terminate employment contracts and impose disciplinary responsibility on employees. The primary aim of the "On Labor" Law was to facilitate the shift from socialist labor regulations, which were based on strict state control and a predominant state employer, to a new labor framework better suited to the emerging market economy. During the initial stages of transitioning to a market economy, capital accumulation, and privatization of state assets, introducing another law could have impeded the development of a capitalist economic structure in the country.

The third phase, from 2007 to 2015, was marked by the implementation of the first Labor Code of the Republic of Kazakhstan on May 15, 2007, №251-III, alongside a period of extensive economic and political stabilization. Crafting this Labor Code involved a complex challenge: balancing the creation of a legal framework that allowed for the self-regulation of labor relations

with minimal state intervention while also maintaining the high level of legal protection and labor rights guarantees previously ensured by the state.

The 2007 Code introduced several significant innovations, including the establishment of social partnership institutions, principles, bodies, and collective bargaining mechanisms. It also brought changes to wage regulation and standardization, as well as improvements in guarantees and compensations. Notably, the Code included detailed provisions on labor rights and protections. At the time of its adoption, this codified law was viewed as transitional, aimed at supporting the country's economic development during a critical period of transition. It sought to balance the interests of workers, employers, and the state while ensuring substantial social guarantees for workers.

The fourth phase, from 2016 to the present, is marked by the implementation of extensive social, political, and economic reforms, alongside economic growth. These reforms necessitated a more adaptable approach to labor regulation to encourage both large and small employers to advance their businesses and maintain existing jobs. The emphasis on maintaining high levels of social guarantees for workers was viewed as a hindrance to innovative economic development, limiting the growth of the labor market, the creation of new jobs, and effective employment opportunities.

The 2007 Code, which primarily focused on large traditional enterprises, was found to be inadequate for modern needs and did not address the emergence of new, diverse forms of employment. Consequently, the current Labor Code of the Republic of Kazakhstan was enacted during this period. This new Code introduced a more flexible and dynamic approach to labor regulation, emphasizing collective bargaining while still preserving the state's legislative and supervisory roles to ensure a baseline of social rights and enforce compliance with legal standards. The institute of labor discipline became more regulated, the requirements for its compliance increased, and the power of the employer, which includes the dismissal of employees who have committed disciplinary offenses, got expanded. The new strict legislation on labor discipline and corresponding practice, reflecting a management style with high commitment, had a limited impact on the number of labor disputes over unfair dismissals and the application of disciplinary sanctions.

Our study provided an opportunity for an in-depth comparative analysis of the number of labor disputes and the evolution of the content of Kazakhstan's legislation on labor discipline, revealing several key observations. The tightening of legal regulation in the field of labor discipline and the detailing of procedures for applying disciplinary measures did not lead to a decrease in the number of legal claims. In the long term, strict norms regarding disciplinary punishments lead to an increase in the number of legal cases related to challenging unfair dismissals and disciplinary sanctions.

REFERENCES

1 Putra, R., lima Krisna, N., & Ali, H. (2021). a Review Literature Employee Performance Model: Leadership Style, Compensation and Work Discipline. Dinasti International Journal of Management Science. 3(1). P. 56-66

2 Prayogi, M. A., Lesmana, M. T., & Siregar, L. H. (2019, August). The influence of communication and work discipline to employee performance. In First International Conference on Administration Science (ICAS 2019). Atlantis Press. P. 423-426.

3 Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/doc s / K1500000414 . (дата обращения: 24.07.2024)

4 Бюро национальной статистики. (2023). Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Статистика труда и занятости). [Электронный ресурс] — URL: https://old.stat.gov.kz/official/industry/25/statistic/6. (дата обращения: 24.07.2024)

5 Deakin, S. (2010). Labor and employment laws. The Oxford Handbook of Empirical Legal Research, P. 308-330

6 Arif, M., Syaifani, P. E., Siswadi, Y., & Jufrizen, J. (2019). Effect of compensation and discipline on employee performance. Proceeding UII-ICABE. P. 263-276

7 Lindbeck, A. (1993). Unemployment and Macroeconomics (Vol. 1). The MIT Press. P. 196-215

8 Leigh, J. P. (1985). The effects of unemployment and the business cycle on absenteeism. Journal of Economics and Business, 37(2). P. 159-170

9 Cappelli, P., & Chauvin, K. (1991). An interplant test of the efficiency wage hypothesis. The Quarterly Journal of Economics, 106(3), P. 769-787

10 Pacitti, A. (2011). Efficiency Wages, Unemployment, And Labor Discipline. Journal of Business & Economics Research, 9(3). 1. P. 748-756

11 Pedaci, M. (2010). The flexibility trap: temporary jobs and precarity as a disciplinary mechanism. WorkingUSA, 13(2). P. 245-262

12 Ramaux C. (2012) Austérité salariale: ils n'ont donc rien appris de la crise!, Revue de droit du travail. 12. P. 674-676

13 Barnard C. (2013) The Charter in time of crisis: a case study of dismissal, in Countouris N. and Freedland M. (eds.) Resocialising Europe in a time of crisis, Cambridge, Cambridge University Press. P. 250-277

14 Хамзин А.С., Алдащшев С.С., Тлеубергенов, Ю.М., Кусаинова А.К., Хамзинаа Ж.А., Бурибаев Е.А. Правовое регулирование занятости в Казахстане. Международный журнал экологического и научного образования. — №11(18). — 2016. — С. 11907-11916.

15 Scoppa, V., & Vuri, D. (2014). Absenteeism, unemployment and employment protection legislation: evidence from Italy. IZA Journal of Labor Economics. 3. P. 1-25

16 Мухамадиева Г.Н., Кусаинова А.К., Байсалова, Г.Т., Хамзина Ж.А., Бурибаев Е.А. Трудовое право современного Казахстана. Юридическая этика и регламент. — Выпуски 20. 1. — 2017. — С. 421-437

17 Хамзина Ж.А., Бурибаев Е.А., Турлыханкызы К., Молдахметова Ж., Кошпенбетов Б., Несибели К. Разгрузка судебной системы в Казахстане? Альтернативные способы разрешения индивидуальных трудовых споров. Обзор сравнительного правоведение. — №27. — 2021. — С. 275-296

ЕҢБЕК ТӘРТІБІ ЖӘНЕ ЕҢБЕК НАРЫҒЫН РЕТТЕУ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа.

Бұл зерттеудің мақсаты Қазақстандағы еңбек нарығының ағымдағы жай-күйін талдау ғана емес, сонымен қатар ағымдағы проблемаларды, елдегі еңбек нарығының тұрақты дамуы үшін әлеуетті мүмкіндіктерді де ескере отырып, еңбек саясатын оңтайландыру бойынша ұсыныстар беру болып табылады. Жұмыссыздық статистикасын, заңнамалық өзгерістерді және сот тәжірибесін талдауды қоса алғанда, кең ауқымды деректерге сүйене отырып, біз еңбек тәртібі мен нарық көрсеткіштері арасындағы корреляция мен себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға тырысамыз. Бұл зерттеуде еңбек дауларының саны мен еңбек тәртібі туралы Қазақстандық заңнаманың эволюциясы туралы егжей-тегжейлі салыстырмалы талдау ұсынылған. Негізгі бақылауларға қатаң тәртіптік нормалар мен жұмыссыздықтың төмендеуі арасындағы байланыс, сот практикасының еңбек тәртібіне әсері және сот дауларының алдын алу үшін қатаң тәртіп пен әділ көзқарасты біріктіру қажеттілігі жатады. Алынған нәтижелер Қазақстандағы еңбек нарығының тұрақты дамуын қолдау мақсатында еңбек саясатын оңтайландыру үшін құнды ақпарат береді.

Негізгі сөздер: жұмыскер, жұмыс беруші, еңбек, еңбек құқығы, еңбек шарты, еңбек қатынастары, еңбек даулары.

ТРУДОВАЯ ДИСЦИПЛИНА И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПО РЕГУЛИРОВАНИЮ РЫНКА ТРУДА

Аннотация.

Целью данной статьи является не только анализ текущего состояния рынка труда в Казахстане, но и предложение рекомендаций по оптимизации трудовой политики с учетом как текущих вызовов, так и потенциальных возможностей для устойчивого развития рынка труда в стране. Основываясь на широком спектре данных, включая статические показатели уровня безработицы, изменения законодательства и анализ судебной практики, мы стремимся выявить корреляции и причинно-следственные связи между трудовой дисциплиной и рыночными показателями. В этом исследовании представлен подробный сравнительный анализ количества трудовых споров и эволюции Казахстанского законодательства о трудовой дисциплине. Ключевые наблюдения включают взаимосвязь между строгими дисциплинарными нормами и снижением безработицы, влияние судебной практики на трудовую дисциплину и необходимость сочетания строгой дисциплины и справедливого отношения для предотвращения судебных споров. Полученные результаты дают ценную информацию для оптимизации трудовой политики в целях поддержки устойчивого развития рынка труда в Казахстане.

Ключевые слова: работник, работодатель, труд, трудовое право, трудовой договор, трудовые отношения, трудовые споры.

REFERENCES

1 Putra, R., lima Krisna, N., & Ali, H. (2021). a Review Literature Employee Performance Model: Leadership Style, Compensation and Work Discipline. Dinasti International Journal of Management Science, 3(1), P. 56-66 [in English]

2 Prayogi, M. A., Lesmana, M. T., & Siregar, L. H. (2019, August). The influence of communication and work discipline to employee performance. In First International Conference on Administration Science (ICAS 2019). Atlantis Press. P. 423-426. [in English]

3 Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan ot 23 noyabrya 2015 goda. [*Labor Code of the Republic of Kazakhstan 23 November 2015*]. https://adilet.zan.kz/kaz/doc s / K1500000414 [in Russian] (accessed:24.07.2024)

4 Byuro nacional'noj statistiki. (2023). Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [*Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Labor and employment statistics*]. — URL: https://old.stat.gov.kz/official/industry/25/statistic/6 [in Russian] (accessed: 24.07.2024)

5 Deakin, S. (2010). Labor and employment laws. The Oxford Handbook of Empirical Legal Research, P. 308 — 330 [in English]

6 Arif, M., Syaifani, P. E., Siswadi, Y., & Jufrizen, J. (2019). Effect of compensation and discipline on employee performance. Proceeding UII-ICABE, P. 263-276 [in English]

7 Lindbeck, A. (1993). Unemployment and Macroeconomics (Vol. 1). The MIT Press. P. 196-215 [in English]

8 Leigh, J. P. (1985). The effects of unemployment and the business cycle on absenteeism. Journal of Economics and Business, 37(2), P. 159-170 [in English]

9 Cappelli, P., & Chauvin, K. (1991). An interplant test of the efficiency wage hypothesis. The Quarterly Journal of Economics, 106(3), P. 769-787 [in English]

10 Pacitti, A. (2011). Efficiency Wages, Unemployment, And Labor Discipline. Journal of Business & Economics Research, 9(3), 1. P. 748-756 [in English]

11 Pedaci, M. (2010). The flexibility trap: temporary jobs and precarity as a disciplinary mechanism. WorkingUSA, 13(2), P. 245-262 [in English]

12 Ramaux C. (2012) Austérité salariale: ils n'ont donc rien appris de la crise!, Revue de droit du travail, 12, P. 674-676 [in English]

13 Barnard C. (2013). The Charter in time of crisis: a case study of dismissal, in Countouris N. and Freedland M. (eds.) Resocialising Europe in a time of crisis, Cambridge, Cambridge University Press, P. 250-277 [in English]

14 Hamzin A.S., Aldashchshev S.S., Tleubergenov, Yu. M., Kusainova A.K., Hamzinaa Zh.A., Buribaev E.A. Pravovoe regulirovanie zanyatosti v Kazahstane [*Legal regulation of employment in Kazakhstan*]. Mezhdunarodnyj zhurnal ekologicheskogo i nauchnogo obrazovaniya. №11(18). 2016. P. 11907-11916. [in Russian]

15 Scoppa, V., & Vuri, D. (2014). Absenteeism, unemployment and employment protection legislation: evidence from Italy. IZA Journal of Labor Economics, 3. P. 1-25 [in English]

16 Muhamadieva G.N., Kusainova A.K., Bajsalova, G.T., Hamzina Zh.A., Buribaev E.A. Trudovoe pravo sovremennogo Kazahstana [*Labor law of modern Kazakhstan*]. Yuridicheskaya etika i reglament. Vypuski 20. 1. 2017. P. 421-437

17 Hamzina Zh.A., Buribaev E.A., Turlyhankyzy K., Moldahmetova Zh., Koshpenbetov B., Nesibeli K. Razgruzka sudebnoj sistemy v Kazahstane? [*Unloading the judicial system in Kazakhstan?*]. Al'ternativnye sposoby razresheniya individual'nyh trudovyh sporov. Obzor sravnitel'nogo pravovedenie. №27. 2021. P. 275-296

Information about authors:

Kuralay Turlykhankyzy - **corresponding author,** doctoral student 3rd Year, department of Law, Innovative Eurasian University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1075-6891

Yermek Buribaev - doctor of law, professor, department of Jurisprudence, Zhetysu university named after I.Zhansugurova, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

E-mail: yermek-a@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0433-596X

Информация об авторах:

Куралай Турлыханкызы - **основной автор**, докторант 3 курса, Кафедра «Право», Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1075-6891

Ермек Бурибаев – доктор юридических наук, профессор, Кафедра «Юриспруденция», Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан
E-mail: yermek-a@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0433-596X

Авторлар туралы ақпарат:

Құралай Тұрлыханқызы – **негізгі автор**, 3-курс докторанты, «Құқық» кафедрасы, Инновациялық Еуразия Университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1075-6891
Ермек Бурибаев – заң ғылымдарының докторы, профессор, «Құқықтану» кафедрасы, І.Жансүгіров атындығы Жетісу университеті, Талдыкорган қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: yermek-a@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0433-596X

МРНТИ 10.83.11 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.26**
УДК 343.85

З.Т. Абдукаримова[1]*, А.Б. Бауберикова[1], С.А. Умбетбаев[2]

[1]Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
г. Тараз, 080000, Республика Казахстан
[2]АО Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу»
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
*e-mail: bauberikovaaizhan@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ЭКСТРЕМИЗМУ И ТЕРРОРИЗМУ В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Аннотация.

В статье проводится анализ уголовного законодательства по предупреждению экстремизма и терроризма среди осужденных в учреждениях пенитенциарной системы. Авторы отмечают высокий уровень внимания к вопросам предупреждения экстремизма и терроризма в последнее время в стране, с общим снижением преступлений данного характера. Исследования последних лет подтверждают, что информация об экстремистской идеологии в тюрьмах и ее влиянии на граждан вне тюрем критически важна и является глобальным приоритетом и требует глубокого исследования. В статье отмечается, что предупреждение экстремизма в тюрьмах осуществляется через два направления: предотвращение радикализации осужденных и социальную реабилитацию, включая отказ от радикальной идеологии. При этом, предупреждение следует за наказанием, представляя собой вторичную меру, так как требует сочетания различных средств воздействия. Авторы отмечают, что для усиления эффективности предупреждения радикализации необходимо обеспечение скоординированности в работе государственных органов с НПО, улучшение прозрачности и информированности граждан о ситуации в пенитенциарных учреждениях, улучшения подготовки кадров, использование превентивных механизмов, соблюдение прав заключенных и приверженность демократическим ценностям. Наряду с этим, важное значение приобретают мониторинг тюрем с целью раннего предупреждения радикализации осужденных, быстрое реагирование на возможные риски и угрозы. В данной статье также проводится анализ организационных структур, участвующих в дерадикализации тюремного контингента и анализ существующих недостатков. Сделан обзор правовой и институциональной базы, который способствовал пониманию проблемы и выработке соответствующих предложений по противодействию радикализации в тюрьмах.

Ключевые слова: терроризм, экстремизм, уголовно-исполнительная система, осужденные, профилактика преступлений, тюрьмы.

Введение.

В настоящее время терроризм и экстремизм превратились в одно из наиболее опасных и непредсказуемых деяний и стали рассматриваться как потенциальная угроза казахстанскому обществу. Все это происходит как реакция на внутреннюю исламизацию общества и деятельность террористических организаций. И в этой связи важным выступает предупреждение преступности, где особое место занимает уголовно-исполнительная система.

Казахстанская система пенитенциарных учреждений состоит из 79 учреждений, которые разделены на различные категории по виду безопасности, в том числе 20 учреждений максимальной безопасности, 18 средней, 4 чрезвычайной, 13 минимальной, 15 смешанной, 1 учреждение полной безопасности, 1 средней безопасности для несовершеннолетних; 1 учреждение строгой безопасности; 1 учреждение особой безопасности; 1 учреждение особого режима.

Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года к приоритетным направлениям в уголовно-исполнительной системе относит: «улучшение регулирования порядка и условий исполнения и отбывания наказаний и иных мер уголовно-правового регулирования, а также усиления охраны прав и свобод осужденных на основе дальнейшего

совершенствования уголовно-исполнительного законодательства, в том числе путем его приближения к общепризнанным международным стандартам»[1].

За последние годы в уголовно-исполнительной системе проделана огромная работа, в том числе активизированы усилия по укреплению законодательной и институциональной базы реагирования на потенциальные угрозы. Количество лиц, содержащихся в местах лишения свободы в динамике последних 20 лет показывает тенденцию к сокращению что подтверждается статистическими данными. Так, этот показатель в 2002 году составлял 88 тысяч осужденных лиц, в 2024 году уже составил 37.3 человек[2]. Проделана значительная работа по развитию качественных условий содержания. Наблюдается активное участие гражданского общества в контроле за учреждениями пенитенциарной системы. Это относится к регламенту проведения обысков в камерах и тюрьмах в целом, где такие мероприятия сейчас проводятся с участием как правозащитников так и контролирующих органов. Для «минимизации контактов граждан с сотрудниками учреждений введены автоматические системы регистрации»[3]. Приняты системные меры по передаче медицинских служб в орбиту контроля Министерства здравоохранения, что дало возможность заключенным получать доступ к современным методам диагностики и лечения и сделала медицинского работника независимым от администрации учреждений УИС и снизило риски жестоко обращения и пыток. Наряду с этим, в структуру воспитательных служб учреждений уголовно-исполнительной системы введены должности специалистов по организации теологической и реабилитационной работы с осужденными. Работа заинтересованных ведомств – Министерства информации и общественного согласия, Комитета национальной безопасности, местных исполнительных органов, а также гражданского общества, духовенства, неправительственных организаций стала более скоординированной и совместной. Однако, несмотря на указанные успехи в этой сфере наблюдаются и определенные проблемы. Связаны они, прежде всего с тем, что необходимо принимать меры, с одной стороны обеспечивающие нераспространение экстремистских идеологий среди заключенных, с другой стороны должны соблюдаться и охраняться их права.

Предупреждение экстремизма и терроризма и её причинности в учреждениях пенитенциарной системы необходимо изучать. Изучение должно вестись путем исследования мер общего характера так и исследования системы воздействия на процессы детерминации и причинности в отношении осужденных за экстремистские и террористические преступления, воздействия на осужденных от которых можно ожидать совершения преступлений, а также на окружающую их социальную среду. В этой связи, важным выступают общие проблемы пенитенциарных учреждений, к которым относятся такие, как несовершенство законодательства, регулирующее положение сотрудников уголовно-исполнительной системы, недостаточность гарантий и социальной защиты, недостатки организационного характера, препятствующие реализации правового положения сотрудников, соблюдение прав осужденных.

Уголовно исполнительной системе и общественным институтам следует сформировать более глубокие знания проблем радикализации и связанных с этим рисков в тюрьмах для последующего понимания тактики противодействия.

Материалы и методы исследования.

В статье использованы общие методы, позволяющие более полно и объективно изучить проблемы предупреждения экстремизма и терроризма в тюрьмах. Наряду с этим, автором был использован метод эмпирического и теоретического исследования, который преследует три взаимосвязанные цели, а именно: 1) выявление и практическая оценка нормативных и стратегических документов и политики, реализуемых компетентными учреждениями и неправительственными организациями; 2) сбор и концептуализация имеющихся количественных статистических и качественных данных о местах лишения

свободы; 3) создание условий для выявления и устранения проблемных областей, которые требуют решительных изменений. Кроме того, использовался метод параллельного анализа данных, который позволяет концептуализировать количественные и качественные данные, что позволяет провести комплексную и глубокую оценку всех аспектов предупреждения экстремизма и терроризма в уголовно -исполнительной системы Казахстана.

Результаты и их обсуждение.

Работа с осужденными с целью предупреждения их преступного поведения занимает важное место в деятельности пенитенциарной системы. Особенно это важно в рамках проблемы радикализации в тюрьмах, которая представляет особый риск для общества и с которой необходимо бороться. Опыт стран, которые имеют в этой области значительные успехи, показывает, что ключевым здесь является эффективное управление тюрьмами и соблюдение прав человека. Этому есть несколько объяснений: во - первых, соблюдение прав человека положительно сказывается на общем климате мест лишения свободы, поскольку он распространяется на всех участников: заключенные, персонал, посетители; во- вторых, он позволяет менять стиль управления местами лишения свободы, что для Казахстана является очень важным, поскольку нарушение прав человека, несоблюдение обязательств по уважению личности приводят к юридическим последствиям для тюремной администрации или могут стать тригерром для проявления насилия со стороны заключенных; в, третьих реформы, основанные на таком подходе, позволяют Казахстану приблизиться к мировым стандартам и улучшить положение заключенных, исключить злоупотребление властью. Этого требуют все программные документы, принятые за последние годы, в том числе и «Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018 - 2022 годы»[4]. В рамках дерадикализации осужденных приняты правила по организации теологической реабилитационной работы с осужденными лицами в учреждениях уголовно-исполнительной системы[5], в них определены основные направления работ и утвержден порядок организации и взаимодействия при проведении теологической реабилитационной работы в учреждениях уголовно-исполнительной системы. Принят закон «О профилактике правонарушений» в котором определены направления работ по соблюдению правопорядка и законности, «путем выявления, изучения, устранения причин и условий, способствующих совершению правонарушений»[6].

Казахстан ратифицировал Факультативный протокол к Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания 26 июня 2008 года[7]. Необходимо отметить, что казахстанская модель превентивного механизма построена «на основе модели «Омбудсмен+», предусматривающей партнерство Уполномоченного по правам человека и представителей гражданского общества в вопросах превенции пыток и жестокого обращения»[8]. Эта инициатива направлена на контроль со стороны гражданского общества условий содержаний осужденных. Однако комплекс мер, необходимый для создания положительного имиджа сотрудника исправительных учреждений и важности их миссии для защиты гражданского общества не реализуется. Общественный контроль соблюдения прав заключенных экстремистов и террористов в местах лишения свободы осуществляется Общественными наблюдательными комиссиями. Они проводят общественный мониторинг обеспечения прав, свобод и законных интересов осужденных, содержащихся в учреждениях и органах, исполняющих наказание, в части условий их содержания, медикосанитарного обеспечения, организации труда, обучения и досуга. Анализ показывает, что общественно-наблюдательные комиссии оказывают помощь уголовно-исполнительной системе в выявлении и устранении недостатков и нарушений, препятствующих нормальному уголовно исполнительному процессу. Однако, необходимо отметить, что при модели «Омбудсмен+» существуют возможные риски, к которым

эксперты относят: «отсутствие должного количества НПО для сотрудничества, отсутствие соответствующей квалификации и специализации представителей НПО, отсутствие единой позиции общественных организаций по поводу работы Национального превентивного механизма»[8].

Нами уже указывался тезис о том, что количество осужденных за преступления террористического и экстремистского характера составляют малую часть от общей массы заключенных. Однако, по нашему мнению, обращение с осужденными за террористические и экстремистские преступления требует особого подхода, и направлен он должен быть на недопущение радикализации в тюрьмах[9]. Мы связываем это с несколькими моментами:

По оценкам экспертов, лица, осужденные за терроризм и экстремизм являются основными лицами, которые могут осуществлять радикализацию в тюрьмах. Традиционно содержание заключенных, осужденных за преступления, связанных с терроризмом реализовалась в централизованных местах, в которых им обеспечивались все предусмотренные законом права (включая свидания с родственниками). Однако, сейчас Казахстан от такой практики отошел и содержит таких лиц в учреждениях смешанного типа. Эта ситуация вызывает угрозу углубления процессов радикализации и рецидивизма среди осуженных. Если взять за основу среднее количество осужденных, находящихся в учреждениях смешаного типа 2500 человек, то становится понятной угроза, которая может исходить от радикалов, особенно от их лидеров по отношению к контингенту тюрем через влияние на мировоззренческие убеждения, влияния на поиск самысла и искупления, на поиск возможностей для самореализации, стремление с кем-то объединиться, видеть привлекательность в религиозно- политической экстремистской идеологии.

На наш взгляд, наиболее оптимальной является отдельное содержание таких лиц с использованием для них камерного размещения. По справедливому замечанию Яворского М.А. эффективная система дерадикализации тюремного населения должна быть направлена на сокращение «числа активных членов радикальных групп среди осужденных и помощь в отказе от радикальной идеологии»[10]. С данным утверждением согласны Нурадинова А.С. и Абдыкаликова М.Н, которые указывают на то, что: «заключенные, глубоко вовлеченные в псевдоисламскую идеологию джихада, являясь ядром группы активно вербуют в свои ряды лиц, осужденных за другие преступления. При этом в качестве ведущего мотиватора для вербовки криминальных элементов используются деньги или другие материальные стимулы» [11].

Для успешной реализации программ по предупреждению радикализации и переориентации радикализованных осужденных в тюрьмах должна вестись точная психодиагностика которая должна определить факторы риска для отдельно взятого осужденного быть вовлеченным в радикальные группы. Особенно это важно учитывая возраст осужденных. Так, определяя возрастные характеристики экстремистов, мы выяснили, что картина осужденных выглядит следующим образом: наибольшее количество представлено в группе от 30-до 39 лет. От общего количества она составляет 37%. Вторая группа - это лица 21-29 лет, что составляет 24%. Следующая категория, возрастная группа 40-49 лет (21.4%), после неё следует группа 50-59 лет (10.5%), возрастная группа 18-20 лет (2.6 %). Доля лиц совершивших преступления в пожилом возрасте очень невысока. Категории лиц старше 60 лет и выше (2.3%). Категория несовершеннолетних также очень низкая (0.16 %).

Таким образом, криминологический портрет лица, совершившего экстремистское преступление – это зрелый мужчина 21-40 лет, имеющий высокий уровень образования, официально нигде не работающий либо безработный, не имеющий постоянного места работы, не имеющий денег и перспектив, пренебрегающий правовыми нормами, агрессивно настроенный решать жизненные проблемы через пропаганду политического насилия. Именно эти особенности должны учитываться в психодиагностике. Таким

образом, через диагностику личности необходимо понимание того, что приводит лиц к радикальной идеологии и какие факторы могут повлиять в местах лишения свободы на изменение идеологии.

Интересным представляются результаты исследования А.Ашраф и И.Асланова «Радикализация и дерадикализация: изучение опыта иностранных боевиков террористов», проведенный в рамках понимания процессов радикализации участников событий в Сирии. Следует согласиться с авторами исследования, что «существует много прогрессивных исследований на тему радикализации, в частности, рассматривающих психологические факторы, но, в основном трактующихся в контексте Запада (Европы и Северной Америки). Доступно ограниченное количество исследований о конкретной методологии и аналитике опроса террористов и их семей в контексте Центральной Азии»[12]. Такая же проблема существует и в Казахстане. Наше исследование не обнаружило серьезных, открытых исследований, основанных на анализе вернувшихся из Сирии и осужденных в Казахстане и анализе причин радикализации среди осужденных за преступления террористического характера. Этому объяснением выступает точка зрения Рыжичкина Н, который полагает, что «казахстанская модель противодействия религиозному экстремизму и терроризму в настоящий момент находиться на стадии становления, и нужно время, чтобы заимствуемые схемы адаптировались к реалиям страны»[13].

При изучении личности экстремиста и террориста для обеспечения информированности общества об угрозах от данного вида преступлений и соблюдения законности при принятии тех или иных уголовных санкций, необходимо информацию делать более открытой. Для оказания помощи правоохранительным органам при изучении личности преступника необходимо использовать кроме стандартных методик отчетности методику оценки и аналитических отчетов, куда входили бы оценка угрозы экстремизма; состояние и тенденции экстремизма; территориальный обзор и судебная практика. При этом такой анализ должен содержать краткосрочный, среднесрочный и долгосрочный прогноз, рекомендации по выработке соответствующей политики и конкретные действия и располагаться на сайте государственного органа. Такой способ открытости также выполнял бы роль противодействия.

Необходимо обратить внимание на проблемы связанные с правилами специального учета правонарушителей. Так, в п.10.1 правил установлено, что специальным учетам подлежат «лица, привлеченные к ответственности за осуществление террористической деятельности, а также организаций и информационных материалов, признанных судом террористическими» [14]. Таким образом, закон указывает, что в отношении лиц, привлеченных к ответственности за преступления террористического характера, установлен специальный учет, который позволяет государству вести сбор, регистрацию, обработку, накопление, систематизацию, классификацию, хранение документированной информации в сфере государственной правовой статистики для информационного обеспечения государственных органов, физических и юридических лиц. Однако, по мнению экспертов ограничительные положения, должны применяться при соблюдении ряда условий: «a) быть необходимыми; b) ущемлять права лишь в минимальной степени (наименее ограничительная альтернатива); c) обеспечивать пропорциональность между средствами и четко заявленными целями; и d) соответствовать другим основным правам и носить не дискриминационный характер по своей цели и практике применения»[15]. Казахстанский закон «О государственной правовой статистике и специальных учетах» основанием для включения организации или лица в подобный Перечень признает приговор суда о признании лица виновным в совершении террористического или экстремистского преступления. Такой специальный учет влечет за собой блокировку банковских счетов лица в течение 24 часов с момента добавления в список сведений о лице. Также вводятся ограничения на распоряжение деньгами и имуществом. При этом никакие альтернативные

меры не применяются. Исходя из вышеизложенного, считаем правильным, уравнять возможности для осужденных за террористические преступления и установить им такой же минимальный возможный порядок получения денежных переводов, который установлен для других категорий осужденных, согласно нормам п.8 статьи 12 Уголовно-исполнительного кодекса РК.

Казахстан в 2016 году принял закон «О волонтерской деятельности»[16], который дал возможность на законодательном уровне привлекать помощников в деятельности УИС. На наш взгляд, это хорошая практика. МВД принял Дорожные карты по участию волонтеров и волонтерских организаций в мероприятиях, проводимых органами внутренних дел и в структуре УИС. Однако, на наш взгляд действующее законодательство, регламентирующее волонтерскую деятельность и многие вопросы волонтерства передала в уполномоченные органы по отраслям и дала им возможность самостоятельно регламентировать участие волонтеров в их деятельности через принятие Методических рекомендаций по привлечению волонтерских организаций и волонтеров к участию в мероприятиях, проводимых отделами внутренних дел, в том числе и УИС. На наш взгляд, поскольку УИС это особенная структура, которая имеет закрытый от общества характер и «особенный контингент», для привлечения волонтеров необходимо принятие соответствующих новел в Уголовно-исполнительный кодекс.

Для работы с рекрутингом кадров в пенитенциарную систему принята Дорожная карта развития органов внутренних дел Республики Казахстан на 2022 – 2024 год, где повышению квалификации уделено внимание и указано: «организация на основе опыта развитых стран курсов переподготовки, повышения квалификации сотрудников УИС в случае изменения их условий труда и с учетом степени риска, в том числе с привлечением педагогов, имеющих степень магистра и доктора PH» [17], однако, на наш взгляд этого также недостаточно. В Костанайской Академии МВД институте создан Институт повышения квалификации и переподготовки, который реализует дополнительные профессиональные образовательные программы, к которым относятся программы повышения квалификации и профессиональной переподготовки сотрудников органов внутренних дел и уголовно - исполнительной системы, однако, мы полагаем, нужно законодательно закрепить требование об обязательном прохождении курсов переподготовки с указанием срока и привязкой к одной из Академий МВД РК.

Обоснованным является и уделение особого внимания моральным и деловым качествам при комплектовании вакантных должностей среднего и старшего, а также рядового и младшего начальствующего состава. Для этого необходимо более качественно вести личные дела сотрудников и вносить в них всю информацию как по исполнительской дисциплине так и результатов психологического ежегодного обследования, которое сотрудники МВД проходят.

Оплата труда работников уголовно исполнительной системе должна быть выше чем сотрудников правоохранительных органов при аналогичной должности. Наряду с этим необходимо использовать автоматизированный учет кадров УИС с отражением вакансий в режиме реального времени, что обеспечивает прозрачность приема на службу и носит информативный характер для желающих трудоустроиться. Для этого необходимо внести изменения Дорожную карту развития органов внутренних дел Республики Казахстан на 2022 – 2024 год. Данные направления являются достаточно значимыми как для системы в целом, так и для каждого сотрудника в частности.

По нашему мнению, для решения указанных проблем, как организационного характера так и кадрового деятельность тюрем должна быть более открытой и подотчетной. Система управления тюрьмами и кадрами должна строиться на постулате важности данной работы для общества. А для этого общество должно быть информировано о их положении и проблемах. Обществу необходимо привить мысль о важной роли сотрудников, служащих

в тюрьмах для общества. Примером могут служить последние реформы в Казахстане в отношении статуса педагога и врача. Информирование общества о проблемах в этих отраслях, особенно в кадровых и управленческих сферах, позволило в достаточно короткий срок поднять престиж данных профессий и провести значимые реформы. Тюрьмы пока остаются в тени, и общество мало информировано о их положении. Политика открытости и прозрачности, которая сегодня существует, на наш взгляд, не совсем реализует функцию по информированию общества о положении дел в тюрьмах. Их функция, в основном, заключается в недопущении беззаконности и злоупотреблений властью. Именно таким образом УИС активно взаимодействует с Уполномоченным по правам человека, общественно-наблюдательными комиссиями (ОНК), Национальным превентивным механизмом (НПМ).

Заключение.

Проведенный анализ показал, что в решении проблем радикализации среди осужденных в учреждениях уголовно исполнительной системы задействовано множество государственных органов, которые осуществляют противодействие радикализации посредством достижения взаимодействия, взаимного обмена информацией и согласованности для реализации общих задач и целей. В то же время, деятельность по противодействию радикализации в местах лишения свободы требует обеспечения скоординированной работы государственных органов с общественными организациями, другими институтами гражданского общества и гражданами.

В тюрьмах среди осужденных должен вестись критический диалог в рамках религиозных вопросов с участием официальных религиозных деятелей. При этом необходимо проводить диагностику личности с целью понимания эффективности принимаемых мер и психологической готовности к восприятию идеологии дерадикализациии.

Применяемая в Казахстане модель «Омбудсмен+» нуждается в совершенствовании, в виду наличия рисков, связанных с рекрутингом потенциальных НПО, с их недостаточной квалификацией и специализацией и несогласованностью их действий.

Привлечение волонтеров в УИС должно базироваться на соответствующей правовой базе с привлечением их в службу пробации, ювенальные структуры, в воспитательную работу и в деятельность по ресоциализации осужденных и интеграции их в дальнейшем в общество.

Обеспечение уголовно-исполнительной системы кадрами показывает, что налицо текучесть кадрового состава. С этой целью необходимо повысить качество подготовки работников УИС и устранить пробелы в наличии навыков, необходимых для работы с осужденными за экстремистские и террористические преступления и улучшения условий несения служб, в связи с чем необходимо пересмотреть социальный пакет для сотрудников УИС, и уровень их заработной платы. При этом, при комплектовании вакантных должностей среднего и старшего, а также рядового и младшего начальствующего состава необходимо особо уделять внимание моральным и деловым качествам. Для этого необходимо более качественно вести личные дела сотрудников и вносить в них всю информацию, как по исполнительской дисциплине, так и результатов психологического ежегодного обследования, которое сотрудники МВД проходят.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года [Электронный ресурс]: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674 (дата обращения 10.08.2024).

2 Индекс тюремного населения [Электронный ресурс]: — URL: www.prisonstudies.org/info/worldbrief/wpb_country.php?country=169 (дата обращения 18.08.2023)

3 Доклад Председателя Комитета УИС МВД РК на СЦК. [Электронный ресурс]:URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/documents/details/259051?lang=ru\ (дата обращения 10.08.2024)

4 Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018 - 2022 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 марта 2018 года [Электронный ресурс]: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000124 (дата обращения 10.08.2024)

5 Правила по организации теологической реабилитационной работы с осужденными лицами в учреждениях уголовно-исполнительной системы, утвержденные Приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 26 марта 2020 года № 247. [Электронный ресурс]: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020200 (дата обращения 10.08.2024)

6 Закон Республики Казахстан от 29 апреля 2010 года «О профилактике правонарушений». [Электронный ресурс]: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000271_ (дата обращения 10.08.2024)

7 Закон Республики Казахстан от 26 июня 2008 года «О ратификации Факультативного протокола к Конвенции против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания» [Электронный ресурс]: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000048_(дата обращения 10.08.2024)

8 Обеспечение независимости национального превентивного механизма в Казахстане. [Электронный ресурс]: — URL: https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2021/12/ENSURING-INDEPENDENCE-OF-THE-NPM-IN-KAZAKHSTAN_RUS.pdf (дата обращения 10.08.2024)

9 Усипбеков С.А., Абдукаримова З.Т., Бекежанов Д.Н. Понятие экстремизма в праве зарубежных стран. ҒЫЛЫМ. — №3 (70). — 2021. — С.78-86

10 Яворский М.А. Дерадикализация заключенных в тюрьмах Скандинавских стран. Вестник Казанского юридического института МВД России. — №3 (29). — Т. 7. — 2017. — С. 43-50

11 Нурадинов А.С., Абдыкаликова М.Н «Опыт организации антитеррористической, антиэкстремистской деятельности (по материалам зарубежных стран». Актуальные вопросы государственной политики и государственного управления. — №1. — 2016. — С. 68-73

12 Афзал Ашраф, Индира Асланова. Радикализация и дерадикализация: изучение опыта иностранных боевиков-террористов. — Бишкек. — 2021. — 78 с.

13 Рыжичкин Н Казахстанская модель противодействия религиозному экстремизму и терроризму. Россия и новые государства Евразии. — №1. — 2018. — С. 134-149

14 Закон Республики Казахстан от 22 декабря 2003 года «О государственной правовой статистике и специальных учетах» [Электронный ресурс]: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000510_(дата обращения 10.08.2024)

15 Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите прав человека и основных свобод в условиях борьбы с терроризмом, посвященный проблемам в области прав человека в связи с введением чрезвычайных положений для противодействия терроризму. Совет по правам человека Тридцать седьмая сессия 26 февраля – 23 марта 2018 года// Организация Объединенных Наций A/HRC/37/52// [Электронный ресурс]: — URL: https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/054/38/ PDF/G 1805438.pdf? OpenElement (дата обращения 10.08.2024)

16 Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2016 года «О волонтерской деятельности» [Электронный ресурс]: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000042 (дата обращения 10.08.2024)

17 Дорожная карта развития органов внутренних дел на 2022-2024 годы. [Электронный ресурс]: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/R2200000146 (дата обращения 10.08.2024)

БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ЭКСТРЕМИЗМ МЕН ТЕРРОРИЗМГЕ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа.

Мақалада пенитенциарлық жүйесіне кіретін мекемелердегі сотталғандардың арасында экстремизм мен терроризмнің алдын алу бойынша қылмыстық заңнаманы талдау жүргізіледі. Авторлар мемлекетте соңғы кезде экстремизм мен терроризмнің алдын алу мәселелеріне, осы сипаттағы қылмыстарды жалпы төмендету үшін, аса назар аударылатынын атап өтеді. Түрмелердегі экстремистік идеология туралы ақпараттардың және түрмеден тыс азаматтарға оның әсері аса маңызды және басым болып табылады және терең зерттеуді қажет етеді, оны соңғы жылдардағы зерттеулер растайды.

Мақалада көрсетіледі, түрмелердегі экстремизм мен терроризмнің алдын алу екі бағытта жүзеге асырылады: сотталғандардың радикалдануын болдырмау және әлеуметтік реабилитация, радикалдық идеологиядан бас тартуды қоса алғанда. Бұл ретте, ескерту қайталама шара болып табылатын жазадан кейін жүреді, өйткені әр түрлі әсер ету шараларының жиынтығын талап етеді.

Авторлар радикалдануды ескертуді тиімді күшейту үшін мемлекеттік органдар мен ҮЕҰ жұмысын үйлестіру қажеттігін, пенитенциарлық мекемелердегі жағдай туралы азаматтардың хабардар болуы мен ашықтығын жақсартуды, кадрларды дайындауды жақсартуды, превентивтік механизмдерді қолдануды, сотталғандардың құқықтарының қорғалуын және демократиялық құндылықтарды ұстануын атап көрсетеді.

Сонымен қатар, сотталғандардың радикалдануын алдын ала ескерту мақсатында түрмелерді мониторингтеу, туындауы мүмкін тәуекелдер мен қауіптерге тез әрекет ету аса маңыздылыққа ие болып келеді.

Аталған мақала түрме контингентін дерадикалдандыруға және бар кемшіліктерді талдауға қатысатын ұйымдық құрылымдарды талдауды жүзеге асырады.

Түрмелерде радикалдануға қарсы іс-қимыл бойынша тиімді ұсыныстарды және бұл мәселенің дамуына ықпал еткен құқықтық және институционалдық базаға шолу жасалған.

Негізгі сөздер*:* терроризм, экстремизм, қылмыстық-атқару жүйесі, сотталғандар, қылмыстың алдын алу, түрмелер.

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF COUNTERING EXTREMISM AND TERRORISM IN PLACES OF DETENTION

Abstract.

The article analyzes criminal legislation aimed at preventing extremism and terrorism among inmates in penitentiary institutions. The authors highlight the increased attention to issues of preventing extremism and terrorism in the country recently, alongside a general decline in such crimes. Recent studies confirm that information about extremist ideology in prisons and its impact on citizens outside of prisons is critically important, representing a global priority that requires thorough research. The article notes that the prevention of extremism in prisons is carried out through two main approaches: preventing the radicalization of inmates and promoting social rehabilitation, including the rejection of radical ideology. Prevention follows punishment, acting as a secondary measure since it requires a combination of various methods of influence. The authors emphasize that to enhance the effectiveness of preventing radicalization, coordinated efforts between state bodies and NGOs are necessary, along with improving transparency and public awareness of the situation in penitentiary institutions, enhancing staff training, employing preventive mechanisms, protecting prisoners' rights, and adhering to democratic values. Additionally, the importance of monitoring prisons for early warning of inmate radicalization, as well as prompt responses to potential risks and threats, is highlighted. The article also provides an analysis of the organizational structures involved in the de-radicalization of the prison population and examines existing shortcomings. A review of the legal and institutional framework is conducted, contributing to an understanding of the problem and the development of appropriate proposals to counter radicalization in prisons.

Key words: terrorism, extremism, the penal system, convicts, crime prevention, prisons.

REFERENCES

1 Koncepciya pravovoj politiki Respubliki Kazahstan do 2030 goda. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 15 oktyabrya 2021 goda. [*The concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674 [in Russian] (accessed:10.08.2024)

2 Indeks tyuremnogo naseleniya [*Prison population index*] Available at: — URL: www.prisonstudies.org/info /worldbrief/wpb_country.php?country= 169 [in Russian] (accessed:18.08.2023)

3 Doklad Predsedatelya Komiteta UIS MVD RK na SCK. [*Report of the Chairman of the Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan on the CCS*]. Available at: — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/documents/details/259051?lang=ru\ [in Russian] (accessed: 10.08.2024)

4 Gosudarstvennaya programma po protivodejstviyu religioznomu ekstremizmu i terrorizmu v Respublike Kazahstan na 2018 - 2022 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 15 marta 2018 goda [*The State program on countering religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2018 - 2022*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000124 [in Russian] (accessed:10.08.2024)

5 Pravila po organizacii teologicheskoj reabilitacionnoj raboty s osuzhdennymi licami v uchrezhdeniyah ugolovno-ispolnitel'noj sistemy, utverzhdennye Prikazom Ministra vnutrennih del Respubliki Kazahstan ot 26 marta 2020. № 247. [*Rules for the organization of theological rehabilitation work with convicted persons in institutions of the penal enforcement system.*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020200 [in Russian] (accessed:10.08.2024)

6 Zakon Respubliki Kazahstan ot 29 aprelya 2010 goda «O profilaktike pravonarushenij». [*On the prevention of offenses*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000271 [in Russian] (accessed:10.08.2024)

7 Zakon Respubliki Kazahstan ot 26 iyunya 2008 goda «O ratifikacii Fakul'tativnogo protokola k Konvencii protiv pytok i drugih zhestokih, beschelovechnyh ili unizhayushchih dostoinstvo vidov obrashcheniya i nakazaniya»

[On ratification of the Optional Protocol to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000048_ [in Russian] (accessed:10.08.2024)

8 Obespechenie nezavisimosti nacional'nogo preventivnogo mekhanizma v Kazahstane. [*Ensuring the independence of the national preventive mechanism in Kazakhstan*] Available at: — URL: https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2021/12/ENSURING-INDEPENDENCE-OF-THE-NPM-IN-KAZAKHSTAN_RUS.pdf [in Russian] (accessed:10.08.2024)

9 Usipbekov S.A., Abdukarimova Z.T., Bekezhanov D.N Ponyatie ekstremizma v prave zarubezhnyh stran. [*The concept of extremism in the law of foreign countries*] ҒYLYM №3 (70). 2021. P.78-86 [in Russian]

10 YAvorskij M.A. Deradikalizaciya zaklyuchennyh v tyur'mah Skandinavskih stran. [*Deradicalization of prisoners in prisons in Scandinavian countries*] Vestnik Kazanskogo yuridicheskogo instituta MVD Rossii. № 3 (29). 2017. T. 7. P. 43-50 [in Russian]

11 Nuradinov A.S., Abdykalikova M.N «Opyt organizacii antiterroristicheskoj, antiekstremistskoj deyatel'nosti (po materialam zarubezhnyh stran». [*The experience of organizing anti-terrorist, anti-extremist activities (based on materials from foreign countries*] Aktual'nye voprosy gosudarstvennoj politiki i gosudarstvennogo upravleniya №1. 2016. P. 68-73 [in Russian]

12 Afzal Ashraf, Indira Aslanova. Radikalizaciya i deradikalizaciya: izuchenie opyta inostrannyh boevikov-terroristov [*Radicalization and deradicalization: exploring the possibilities of alien terrorist fighters*] Bishkek: 2021. 78 p. [in Russian]

13 Ryzhichkin N Kazahstanskaya model' protivodejstviya religioznomu ekstremizmu i terrorizmu. [*Kazakhstan's model of countering traditional extremism and terrorism*] Rossiya i novye gosudarstva Evrazii. № 1. 2018. P. 134-149 [in Russian]

14 Zakon Respubliki Kazahstan ot 22 dekabrya 2003 goda «O gosudarstvennoj pravovoj statistike i special'nyh uchetah» [*On State legal statistics and special accounting*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000510_[in Russian] (accessed:10.08.2024)

15 Doklad Special'nogo dokladchika po voprosu o pooshchrenii i zashchite prav cheloveka i osnovnyh svobod v usloviyah bor'by s terrorizmom, posvyashchennyj problemam v oblasti prav cheloveka v svyazi s vvedeniem chrezvychajnyh polozhenij dlya protivodejstviya terrorizmu. [*Report of the Special Rapporteur on the search for and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism, on human rights issues related to the introduction of ventriloquist rules to counter terrorism*] Sovet po pravam cheloveka Tridcat' sed'maya sessiya 26 fevralya – 23 marta 2018 goda// Organizaciya Ob"edinennyh Nacij A/HRC/37/52// Available at: — URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/054/38/PDF/G1805438.pdf?OpenElement [in Russian] (accessed: 10.08.2024)

16 Zakon Respubliki Kazahstan ot 30 dekabrya 2016 goda «O volonterskoj deyatel'nosti» [*On volunteer activities*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000042 (accessed:: 10.08.2024) [in Russian]

17 Dorozhnaya karta razvitiya organov vnutrennih del na 2022-2024. [*Roadmap for the development of internal affairs bodies for 2022-2024*] Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/R2200000146 [in Russian] (accessed:10.08.2024)

Information about authors:

Zauresh Abdukarimova **- corresponding author,** PhD in law, associate professor of the department of «Civil Law and Process», M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: zau-2002@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5576-322X

Aizhan Bauberikova - master of laws, senior lecturer, department of «Criminal Law and Process» M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: bauberikovaaizhan@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0002-3530-769X

Serik Umbetbayev – specialist, department of Science of JSC national center for advanced training «Orleu», Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: serik-usipbekov@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0002-0321-2610

Информация об авторах:

Зауреш Абдукаримова – **основной автор,** кандидат юридических наук, доцент кафедры «Гражданскогое права и процесс» Таразского регионального университета имени М.Х.Дулати, г. Тараз, Республика Казахстан

E-mail: zau-2002@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5576-322X

Айжан Бауберикова – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовное право и процесс» Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Республика Казахстан
E-mail: bauberikovaaizhan@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0002-3530-769X
Серик Умбетбаев - магистр юридических наук, специалист департамента науки АО Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу», г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: serik-usipbekov@mail.ru
ORCID https://orcid.org/0000-0002-0321-2610

Авторлар туралы ақпарат:

Зауреш Абдукаримова - **негізгі автор,** заң ғылымдарының кандидаты, «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының доценті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zau-2002@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5576-322X
Айжан Бауберикова - заң ғылымдарының магистрі, «Қылмыстық құқық және процесс» кафедасының аға оқытушысы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз.қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: bauberikovaaizhan@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0002-3530-769X
Серик Умбетбаев - «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы АҚ Ғылым департаментінің маманы, Астана.қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: serik-usipbekov@mail.ru
ORCID https://orcid.org/0000-0002-0321-2610

МРНТИ 10.27.41 **DOI 10.47649/vau.24.v74.i3.27**
УДК 347.455

И.С. Сактаганова[1] , С.С. Суркова[2] , А.Б. Сактаганова[3*] , А.И. Рзабай[2]

[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[2]Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
г. Тараз, 080009, Республика Казахстан
[3]Евразийский гуманитарный институт им. А.К. Кусаинова
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
*e-mail: aridnissakta.11@gmail.com

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДОГОВОРА ЗАЙМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В настоящее время договор займа активно применяется в юридической практике. Это напрямую связано с распространенностью в гражданском обороте данного договора. Некоторые виды займа регулируются помимо гражданского законодательства и иными нормативными правовыми актами. Правовая значимость договора займа, по мнению авторов, не в полной мере раскрыта национальным законодательством и имеет ряд спорных вопросов, в особенности сравнительного анализа с кредитным договором. В ходе исследования рассмотрены теоретические и практические аспекты договора займа. В данной статье анализируются понятия договора займа, стороны этого договора и предмет. Основной целью данной статьи является подробное рассмотрение содержания договора займа и его особенности и недостатки. Дополнительно были рассмотрены научные труды по теме кредитного договора. Основным методом исследования при написании статьи был выбран метод анализа, обобщения и систематизации. Важным результатом по окончании исследования стали выводы на основе использованного и изложенного материала. Практической значимостью данного исследования по мнению авторов, является содержание и выводы, которые могут быть использованы в обучении и дальнейшем исследовании этой темы.

Ключевые слова: Договор займа, исполнение договора займа, кредитный договор, гражданский кодекс, займодатель, заемщик.

Введение.

Актуальность данной статьи обусловлена тем, что договор займа выступает значимым элементов современных правоотношений, поскольку позволяет одной стороне предоставить денежные средства взаймы другой стороне на условиях, предусмотренных договором, он является важным инструментом в финансовой и коммерческой деятельности, а также в повседневной жизни физических лиц. Он позволяет одной стороне получить финансовые ресурсы, а другой – получить доход за их предоставление.

Научное исследование договора займа и его видов актуально, так как позволяет более детально изучить этот юридический инструмент и оценить его роль в современном правовом регулировании экономических и коммерческих отношений. В таком исследовании можно рассмотреть различные аспекты договора займа, включая его правовую природу, виды, условия заключения, порядок исполнения и применения, а также его значение для различных субъектов правоотношений.

Цель данной статьи является рассмотрение теоретико-правовых основ договора займа и его видовую характеристику, а также раскрыть содержание понятия «кредитный договор».

Основными задачами данной научной статьи являются: исследовать понятие договора займа и его признаки; определить стороны, сроки, предмет и формы договора займа; определить содержание договора займа и кредитного договора; рассмотреть договоры государственного и банковского займа и их особенностей; выявить некоторые проблемные стороны договора займа.

Основополагающим нормативным источником регулирования договора займа является Гражданский кодекс Республики Казахстан. Также, некоторые отдельные области договора займа регулируются иными нормативными актами, например, относящиеся к банковской деятельности. Поэтому, исходя из изложенной информации можем сказать, что нет специального нормативного правового акта в правоотношениях займа, который бы полностью отразил их особенности. Важность данного исследования обусловлена недостаточной теоретической и практической разработкой, в связи с чем имеется спорность ряда вопросов и требуется детальный анализ гражданского законодательства.

Материалы и методы исследования.

Обзор литературы, посвященной вопросу правового регулирования договора займа указывает на то, что его аспекты по-разному рассматривались учёными. Наиболее значимыми, по нашему мнению, являются работы М.И. Брагинского, В.В. Витрянского [1], Е.В. Разумовской [2] и других известные учёных науки гражданского права в области договорного права, поскольку в их работах изложены теоретические аспекты договора займа. Отдельным вопросам данного соглашения посвящали внимание Г.А. Жайлин [3], Н.К. Шуалканова [4], И.А. Макаров [5] и другие учёные.

Основные методы, раскрывающими содержание данного исследования стали: обобщение и систематизация – использовались при поиске научной литературы по теме исследования, анализ, синтез – использовались при изучении научных подходов к понятию и сущности договора займа и кредитного договора, формально-логический метод был необходим во время изучения нормативных правовых актов.

Такое исследование может быть полезным для разработки новых правовых норм и рекомендаций по договору займа, а также для рассмотрения различных подходов и практик в регулировании данных правоотношений. Кроме того, исследование договора займа может предложить новые идеи и рекомендации для защиты интересов сторон в рамках заключения и исполнения договора займа.

Результаты и их обсуждение.

Займ является одним из старейших институтов гражданского законодательства. Согласно статье 716 гражданского кодекса РК: «По договору займа одна сторона (займодатель) передает, а в случаях, предусмотренных настоящим Кодексом или договором, обязуется передать в собственность (хозяйственное ведение, оперативное управление) другой стороне (заемщику) деньги или вещи, определенные родовыми признаками, а заемщик обязуется своевременно возвратить займодателю такую же сумму денег или равное количество вещей того же рода и качества» [6].

Сопоставляя данное определение с ранее существовавшим, предусмотренным ст.252 ГК КазССР, можно отметить следующее:

«Во-первых, новый ГК сохраняет положение, согласно которому предметом займа могут выступать как деньги, так и вещи, определенные родовыми признаками.

Во-вторых, сохранено положение, бывшее в свое время дискуссионным, о том, что предмет займа передается заемщику в собственность (хозяйственное ведение, оперативное управление). Следовательно, имущество, являющееся предметом займа, в процессе своего перехода от займодателя к заемщику меняет своего собственника, и заемщик использует это имущество (а равно распоряжается им) в силу права собственности. Эту конструкцию не меняет и то обстоятельство, что в учетных (бухгалтерских) целях проводится различие в собственных и заемных средствах, что связано не столько с определением режима собственности на имущество, сколько с отображением результатов хозяйственной деятельности предпринимателя» [7].

Соответственно, условием возврата объекта заемщиком является не сохранение за займодателем права собственности на имущество, а наличие у заемщика обязанности обеспечить, чтобы сдаваемое в заем имущество было того же типа, что и займодателем, т.е.

соответствующую сумму денег, если кредит предоставляется наличными, или вещи того же вида и качества, если кредит предоставляется в виде товара. Кстати, это отличает кредит от договоров хранения и аренды, где должник обязан вернуть кредитору именно то имущество, которое он получил. И по тем же причинам объект кредита не может быть однозначно определенной вещью. При оценке сделок, содержащих элементы кредита, должно учитываться положение, согласно которому предмет кредита становится собственностью заемщика и перестает быть собственностью кредитора. Это следует отметить в связи с тем, что до сих пор существует мнение о сохранении права собственности клиента на денежные средства, хранящиеся в банке на основании договора банковского вклада или передаваемые страховой компании в виде перевода, страховые выплаты в рамках доходно-накопительного страхования.

В-третьих, сохранена возможность использования конструкции займа в виде рассрочки. «Договорами, исполнение которых связано с передачей денег или вещей, определенных родовыми признаками, может предусматриваться предоставление займа, в том числе в виде аванса, предварительной оплаты, отсрочки и рассрочки оплаты товаров (работ и услуг), если иное не установлено законодательными актами и не противоречит существу соответствующих обязательств» [6. – 214]. Такого рода заем иногда именуют коммерческим кредитом.

Как отмечает судья Верховного суда РК Н. Мамонтов кредитный договор – это разновидность договора займа и имеет ряд особенностей. К этим особенностям относятся: предмет договора – кредитного – это только деньги; займодателем может быть только банк либо юридическое лицо у которого имеется лицензия на отдельные виды банковских операций; обязательно письменная форма сделки; и некоторые моменты по изменению и исполнению обязательств. Важным фактом кредитного договора отмечается залог [8].

Таким образом, кредитное обязательство может возникнуть не только из самого кредитного договора, но также из таких договоров, как договоры купли-продажи или аренды, где вознаграждение за товары или услуги может быть выражено в форме кредитного обязательства. Данное утверждение основано на том, что при совершении покупки осуществляется передача денежных средств и товара, зачастую имеют место быть ситуации, связанные с доставкой, что можно считать договором займа с последующей передачей товара. Поэтому предоплата может предполагать кредитные отношения. Долг, возникший при выполнении конкретного контракта, также может быть инвестирован в форме кредита, что означает возобновление первоначального обязательства. Разумеется, такое нововведение может иметь место только в том случае, если обязательство проявляется в передаче денег или вещей, имеющих общие характеристики, от должника в собственность кредитора.

Помимо сохранения основных особенностей договора займа, предусмотренных ранее действовавшим законодательством, Гражданский кодекс РК в то же время вносит в него существенные изменения.

Как правило, займодатель несет определенные обязательства по любому типу соглашения (реального и консенсуального). Это так называемые «кредиторские обязательства». Таким образом, по требованию заемщика необходимо выдать расписку о возврате предмета кредита или направить ему обратно документ, удостоверяющий наличие задолженности, образующей кредит (например, расписку от заемщика). Если возврат невозможен (например, из-за утраты документа), кредитор обязан указать это в квитанции, выдаваемой заемщику. Квитанция может быть заменена подписью на долговой расписке, возвращаемой заемщику. В случае неисполнения этих обязательств кредитор считается не исполнившим обязательства, что дает заемщику право приостановить погашение долга, а также освобождает кредитора от обязанности уплаты комиссионных за период просрочки.

Таким образом, односторонность кредитного договора, которая реальна, весьма условна.

В ГК РФ кредитный договор подразумевает «такой договор, в соответствии с которым банк или прочая кредитная организация обязаны предоставить денежные средства заемщику в сумме, а также условиях, указанных в самом договоре. Заемщику необходимо вернуть полученную денежную сумму и выплатить проценты за нее» [9].

В отношении отнесения «кредита» к виду займа возникало немало споров. В казахстанском законодательстве не выделено в отдельную категорию, в связи с чем, полагаем, это относится к понятию займа. Остается лишь вопрос равнозначны ли эти понятия. Как, к примеру, российским законодательством кредиты вынесены в отдельную главу. Сравнительную характеристику проводит А.Ф. Каримов, что эти договоры схожи лишь наличием цели – получение процентов и их использование от выданных денежных средств пользователю [10].

Сторонами по договору займа, как известно, являются займодатель (лицо, предоставляющее предмет займа и имеющее право его вернуть) и заемщик (лицо, получившее предмет займа и обязанное его вернуть). Следует отметить, что Гражданский кодекс РК вводит термин "заимодатель" вместо ранее использовавшегося термина "займодавец" по причине некоторой неблагозвучности последнего.

Заемщиком может быть любое юридическое или физическое лицо. Однако ГК РК устанавливает: «Индивидуальным предпринимателям и юридическим лицам запрещается предоставление денег в виде займа гражданам и такие договоры являются ничтожными.

Гражданам и юридическим лицам запрещается привлечение денег в виде займа от граждан в качестве предпринимательской деятельности и такие договоры являются ничтожными.

Данный запрет не распространяется на случаи, когда заемщиками являются банки, имеющие лицензию уполномоченного государственного органа на прием депозитов, а также на случаи приема денег в обмен на ценные бумаги, выпуск которых зарегистрирован в установленном законодательством порядке» (Ст. 715) [6. – 214].

Как правило, казенное предприятие имеет право быть кредитором только с согласия собственника.

Государственное предприятие с правом хозяйственного ведения может предоставлять кредиты частным предпринимателям только с согласия собственника или уполномоченного государственного органа, уплачивая при этом проценты ниже ставки рефинансирования, установленной Национальным Банком Республики Казахстан от него.

Применительно к договору займа ГК РК вводит новое понятие "предмет займа". «Под этим понимается то, что передано или подлежит передаче взаймы. Предмет займа может иметь денежную или товарную форму.

При денежной форме предметом займа может быть, как национальная валюта казахстанский тенге, так и иностранная. Однако в последнем случае заемные операции, особенно с участием зарубежных партнеров, должны производиться с учетом требований законодательства о валютном регулировании и внешних заимствованиях.

Содержание договора займа включает в себя обеспечение исполнения обязательства заемщика, является ли заем целевым или нет, возврат предмета займа, оспаривание договора займа, новация обязательства в договоре и т.д.

Цель кредита является необязательным условием. «Если в договоре (расписке) специально не отражена цель займа, то заемщик вправе использовать деньги или вещи по своему усмотрению» [11]. После получения кредита деньги становятся его собственностью. Если кредит целевой, кредитор имеет право контролировать использование объекта кредита, а при невыполнении этих целей может потребовать досрочного погашения.

ГК РК вводит новую категорию для заемных отношений - оспаривание договора займа "по безденежности".

Смыслом этого положения является предоставление заемщику права оспаривать утверждение заимодателя о предоставлении предмета займа.

«1. Заемщик вправе оспаривать договор займа, доказывая, что предмет займа (деньги или вещи) в действительности не получен им от займодателя или получен в меньшем размере или количестве, чем указано в договоре.

2. В тех случаях, когда договор займа должен быть совершен в письменной форме, его оспаривание путем свидетельских показаний не допускается, за исключением случаев, когда договор был заключен под влиянием обмана, насилия, угрозы, злонамеренного соглашения представителей сторон или стечения тяжелых обстоятельств» (Ст. 724) [6. – 217].

Основным спорным моментом договора займа остается досрочное прекращение договора. Вопрос не возникает, если это по требованию займодателя, но в случае досрочного прекращения со стороны заемщика – в Гражданском кодексе РК не указывается. Согласно исследованной практики судебных дел, самой распространённой причиной расторжения договора займа является неисполнение заемщиком основных условий по уплате процентов займа, что в практике признается существенным условием нарушения договора и данные требования о расторжении договора займа удовлетворяются. Сопутствующим фактором для вынесения такого решения является длительность неисполнения выплат и сумма просроченных платежей. Примером может служить судебная практика гражданских дел по взысканию задолженностей, поданных банками к заемщикам. Дело №7514-24-00-2/9082 Бостандыкского районного суда г. Алматы по иску АО «Банк «Bank RBK» к нескольким ответчикам о взыскании суммы долга, указанной подробно для каждого нарушителя договорных обязательств. В тоже время истцами выступают и предприятия, выдающие своим работникам денежные кредиты, а также микрофинансовые организации. Из практики можно лишь сделать вывод о том, что данный пункт тоже стоит предусматривать в названном договоре.

В отношении банковского займа остается открытым вопрос о повторном получении денежных средств, ранее благополучно закрытых кредитов и имеющие положительную историю платежей заемщиком. Однако, на сегодняшний день, стоит отметить активную работу Закона РК «О восстановлении платежеспособности и банкротстве граждан Республики Казахстан» [12], благодаря которому внесен запрет на выдачу займа лицам в течение пяти лет при наличии размещенного объявления судебного банкротства или внесудебного банкротства.

Е.В. Косенко отмечает договор займа как наиболее востребованный договор в гражданском праве на сегодняшний день. Активное развитие получили микрозаймы [13]. Также автор отмечает актуальность проблемы договора займа в безналичных денежных средствах, а точнее в их правовой природе. В тоже время основным доказательством и подтверждением правоотношений по договору займа является именно договор, тогда как зачастую заемщик дает расписку – что в дальнейшем усложняет выяснение некоторых обстоятельств в отношении обязательств по выплатам.

Одной из острых проблем кредитных договоров в Казахстане является проблема невозвратности, что по-нашему мнению требует особого внимания. В этой связи считаем необходимым переработать отдельные положения, которые связаны с оценкой платежеспособности заемщика на моменте рассмотрения заявки на одобрение кредита.

Заключение.

Подводя итоги можно сказать, что заем является одним из старейших институтов гражданского законодательства. На договор займа распространяются общие правила ГК РК о форме сделок. В соответствии с этим договор займа может быть заключен как в устной,

так и письменной форме; простой или нотариальной. Договоры займа, для которых законодательством или соглашением сторон не установлена письменная; простая или нотариальная, или иная определенная форма сделки, могут быть совершены устно. Содержание договора займа составляют взаимные права и обязанности сторон. Гражданский Кодекс РК выделяет следующие виды займа: целевой, банковский и государственный. Заимодатель, предоставивший целевой заём приобретает право контроля за целевым использованием займа. На заемщике лежит обязанность обеспечить возможность осуществления контроля заимодателем.

Государственный займ является договор, в котором заемщиком выступает государство, а заимодателем гражданин или юридическое лицо. По договору банковского займа заимодатель обязуется передать взаймы деньги заемщику. Таким образом, в отличие от обычного договора займа, договор банковского займа является консенсуальным.

Однако, стоит все же законодательно разграничить понятия «кредитного договора» и «договора займа», поскольку это значительно отличающиеся друг от друга понятия. Данные заключения основаны на содержании реальности и консенсуальности данных договоров, содержании односторонней или двусторонней сделки, юридической формы займодателя и кредитора, особой формы удостоверения сделки (устная или письменная) и предмете договора.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договоры о займе, банковском кредите и факторинге. Договоры, направленные на создание коллективных образований. Книга пятая. Том 1. — М.: Издательство «Статут». — 2011. — 736 с.

2 Разумовская, Е.В. Гражданское право. Особенная часть: учебник и практикум для вузов. 6-е изд., перераб. и доп. — Москва: Юрайт — 2022. — 327 с.

3 Жайлин, Г.А. Гражданское право. Особенная часть: Учебник. Т. 3. — Алматы: NURPRESS — 2012. — 198 с.

4 Особенности заключения договора займа. Шуалканова Н.К. Судья Есильского районного суда г. Астана. [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35843462 (дата обращения 19.09.2024)

5 Макаров И.А. Сравнительно-правовой анализ кредитного договора и договора займа. International Journal of Humanities and Natural Sciences. — №5-4 (44). — 2020. — С. 78-82

6 Гражданский кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К». — 2023. — 384 с.

7 Комментарий Гражданского кодекса Республики Казахстан (Особенная часть, главы 25-31) (Ответственные редакторы: Сулейменов М.К., Басин Ю.Г). [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1024856 (дата обращения 19.09.2024)

8 Некоторые вопросы исполнения обязательства по кредитному договору, обеспеченному залогом (Н. Мамонтов, судья Верховного Суда Республики Казахстан). [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31251908&pos=4;-111#pos=4;-111 (дата обращения 19.09.2024)

9 Гражданский кодекс Российской Федерации (часть вторая) от 26.01.1996 № 14-ФЗ (ред. от 18.03.2019 № 34-ФЗ). Официальный интернет-портал правовой информации. [Электронный ресурс] — URL: http://pravo.gov.ru/ (дата обращения 19.09.2024)

10 Каримов А.Ф., Фирсова Н.В. Особенности исполнения договора займа // International journal of Humanities and Natural Sciences. — №12-3 (51). — 2020. — С. 110-113

11 Гражданское право: учебник: в 2 томах: [16+] под ред. Б. М. Гонгало. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Статут. — Том 2. — 2021. — 602 с.

12 О восстановлении платежеспособности и банкротстве граждан Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2022 года № 178-VII ЗРК. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000178 (дата обращения 19.09.2024)

13 Косенко Е.В. Актуальные проблемы заключения договора займа. Вестник Саратовской государственной юридической академии. — №2(91). — 2013. — С. 80-84.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ НЕСИЕ КЕЛІСІМДЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі уақытта несиелік келісімдер құқықтық тәжірибеде белсенді түрде қолданылады. Бұл осы келісімнің азаматтық айналымда кең таралуына тікелей байланысты. Несиелердің кейбір түрлері азаматтық заңнамамен және басқа да нормативтік құқықтық актілермен қатар реттеледі. Несиелік шарттың құқықтық мәні, авторлардың пікірінше, ұлттық заңнамамен толық ашылмаған және бірқатар даулы мәселелер, әсіресе несиелік келісіммен салыстырмалы талдау бар. Зерттеу барысында несиелік келісімдердің теориялық және практикалық аспектілері қарастырылды. Бұл мақалада несиелік келісімнің ұғымдары, осы шарттың тараптары және пәні талданады. Бұл мақаланың негізгі мақсаты - несиелік келісімнің мазмұнын және оның ерекшеліктері мен кемшіліктерін егжей-тегжейлі қарастыру. Сонымен қатар, несиелік келісім тақырыбы бойынша ғылыми жұмыстар қарастырылды. Мақаланы жазудағы негізгі зерттеу әдісі талдау, жалпылау және жүйелеу әдісі болды. Зерттеудің соңында маңызды нәтиже пайдаланылған және ұсынылған материалға негізделген қорытындылар болды. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы, авторлардың пікірінше, осы тақырыпты оқытуда және одан әрі зерттеуде пайдалануға болатын мазмұн мен қорытындылар болып табылады.

Негізгі сөздер: Несие шарты, қарыз шартын ресімдеу, қарыз шарты, азаматтық кодекс, несие беруші, қарыз алушы.

CURRENT PROBLEMS OF THE LOAN AGREEMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

Currently, loan agreements are actively used in legal practice. This is directly related to the prevalence of this agreement in civil circulation. Some types of loans are regulated in addition to civil legislation and other regulatory legal acts. The legal significance of the loan agreement, according to the authors, is not fully disclosed by national legislation and has a number of controversial issues, especially comparative analysis with the loan agreement. The research examines the theoretical and practical aspects of the loan agreement. This article analyzes the concepts of a loan agreement, the parties to this agreement and the subject. The main purpose of this article is a detailed examination of the content of the loan agreement and its features and disadvantages. Additionally, scientific works on the topic of the loan agreement were reviewed. The main research method when writing the article was the method of analysis, generalization and systematization. An important result at the end of the study was the conclusions based on the material used and presented. The practical significance of this study, according to the authors, is the content and conclusions that can be used in teaching and further research on this topic.

Key words: Loan agreement, execution of a loan agreement, loan agreement, civil code, lender, borrower.

REFERENCES

1 Braginskij M.I., Vitryanskij V.V. Dogovory o zajme, bankovskom kredite i faktoringe. Dogovory, napravlennye na sozdanie kollektivnyh obrazovanij [*Loan, bank loan and factoring agreements. Treaties aimed at creating collective entities*]. Kniga pyataya. M.: Izdatel'stvo «Statut». Tom 1. 2011. 736 p. [in Russian]

2 Razumovskaya, E.V. Grazhdanskoe pravo. Osobennaya chast': uchebnik i praktikum dlya vuzov [*Civil law. Special part: textbook and workshop for universities*]. - 6-e izd., pererab. i dop. Moskva: Yurajt. 2022. 327 p. [in Russian]

3 Zhajlin, G.A. Grazhdanskoe pravo. Osobennaya chast' [*Civil law. Special part*]: Uchebnik.T. 3. Almaty: NURPRESS. 2012. 198 p. [in Russian]

4 Osobennosti zaklyucheniya dogovora zajma [*Features of concluding a loan agreement*]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35843462 [in Russian] (accessed: 19.09.2024)

5 Makarov I.A. Sravnitel'no-pravovoj analiz kreditnogo dogovora i dogovora zajma [*Comparative legal analysis of a credit agreement and a loan agreement*]. International Journal of Humanities and Natural Sciences. 2020. №5-4 (44). P. 78-82 [in Russian]

6 Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazahstan. Practicheskoe posobie [*Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Practical manual*]. Almaty. 2023. 374 p. [in Russian]

7 Kommentarij Grazhdanskogo kodeksa Respubliki Kazahstan (Osobennaya chast', glavy 25-31) [*Commentary on the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special part, chapters 25-31)*]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1024856 [in Russian] (accessed: 19.09.2024)

8 Nekotorye voprosy ispolneniya obyazatel'stva po kreditnomu dogovoru, obespechennomu zalogom [*Some issues of fulfillment of obligations under a loan agreement secured by collateral*]. Available at: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31251908&pos=4;-111#pos=4;-111 [in Russian] (accessed: 19.09.2024)

9 Grazhdanskij kodeks Rossijskoj Federacii (chast' vtoraya) [*Civil Code of the Russian Federation (part two)*] ot 26.01.1996 № 14-FZ (red. ot 18.03.2019 № 34-FZ). Available at: — URL: http://pravo.gov.ru/ [in Russian] (accessed: 19.09.2024)

10 Karimov A.F., Firsova N.V. (2020) Osobennosti ispolneniya dogovora zajma [*Features of the execution of the loan agreement*]. International journal of Humanities and Natural Sciences. vol. №12-3 (51). P. 110-113 [in Russian]

11 Grazhdanskoe pravo: uchebnik: v 2 tomah [*Civil law: textbook: in 2 volumes*] / pod red. B. M. Gongalo. – 4-e izd., pererab. i dop. Moskva: Statut, 2021. Tom 2. 602 p. [in Russian]

12 O vosstanovlenii platezhesposobnosti i bankrotstve grazhdan Respubliki Kazahstan. Zakon Respubliki Kazahstan ot 30 dekabrya 2022 goda № 178-VII ZRK [*On the restoration of solvency and bankruptcy of citizens of the Republic of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2022 No. 178-VII ZRK*]. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000178 [in Russian] (accessed: 19.09.2024)

13 Kosenko E.V. Aktual'nye problemy zaklyucheniya dogovora zajma [Current issues of concluding a loan agreement]. Bulletin of Saratov state juridical academy. 2013. №2 (91). P. 80-84. [in Russian]

Information about authors:

Indira Saktaganova – candidate of legal sciences, professor of the department “Constitutional and Civil Law", Eurasian national university named after L.N. Gumilev, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aridnis@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7218-197X

Svetlana Surkova –doctor PhD, senior lecturer of the Department “Civil law and process”, Dulaty University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: svetlanka_8709@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9719-5638

Akmaral Saktaganova - **corresponding author**, doctor PhD of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: aridnis@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0457-7794

Aktoty Rzabay – doctor PhD, docent of the Department “Civil law and process”, Dulaty University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: toty_r@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2243-6804

Информация об авторах:

Индира Сактаганова – кандидат юридических наук, профессор кафедры «Конституционное и гражданское право», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: aridnis@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7218-197X

Светлана Суркова – доктор философии (PhD), старший преподаватель кафедры «Гражданское право и процесс», Университет Дулати, г. Тараз, Республика Казахстан

E-mail: svetlanka_8709@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9719-5638

Акмарал Сактаганова – **основной автор**, доктор философии (PhD), Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: aridnis@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0457-7794

Ақтоты Рзабай – доктор философии (PhD), доцент кафедры «Гражданское право и процесс», Университет Дулати, г. Тараз, Республика Казахстан

E-mail: toty_r@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2243-6804

Авторлар туралы ақпарат:

Индира Сактаганова – заң ғылымдарының кандидаты, «Конституциялық және азаматтық құқық» кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aridnis@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7218-197X
Светлана Суркова – философия докторы (PhD), «Азаматтық құқық және іс жүргізу құқық» кафедрасының аға оқытушысы, Дулати университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: svetlanka_8709@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9719-5638
Акмарал Сактаганова – **негізгі автор**, философия докторы (PhD), А.К. Кусаинов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aridnis@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0457-7794
Ақтоты Рзабай – философия докторы (PhD), «Азаматтық құқық және іс жүргізу құқық» кафедрасының доценті, Дулати университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: toty_r@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2243-6804

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ, ПУБЛИКУЕМЫМ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ Х.ДОСМУХАМЕДОВА»

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители)*;

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи** *должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;*

Аннотация *(не менее 150 слов) *на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание: Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова** *на 3-х языках – 5-7 ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках**. Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру ***двойного слепого рецензирования***

Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

Отв. за выпуск, редактор **Г. Кайргалиева**
Технический редактор, компьютерная верстка **С. Батырғалиева**

Подписано в печать 26.09.2024
Формат 60x84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

Издательство Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

060011, г. Атырау, пр. Студенческий, 1
Отпечатано в типографии университета

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

